ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XXXIII (1)

ԵՐԵՎԱՆ • 2020

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

THE COUNTRIES AND PEOPLES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

VOLUME XXXIII, PART 1

YEREVAN
"GITUTYUN" PUBLISHING HOUSE
2020

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ И НАРОДЫ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

ТОМ XXXIII, ЧАСТЬ 1

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО « ГИТУТЮН»
2020

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

ՀԱՏՈՐ XXXIII, ՊՐԱԿ 1

ԵՐԵՎԱՆ
«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2020

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Ժողովածուն հրապարակվում է 1960 թ.-ից

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Ռուբեն Սաֆրաստյան (գլխավոր խմբագիր) - պ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, **Ռոբերտ Ղազարյան** (գլխավոր խմբագրի տեղակալ) - պ.գ.թ., **Ռուելան Ցականյան** (պատասխանատու քարտուղար) - պ.գ.թ.,
Նիկոլայ Հովհաննիսյան - պ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, **Վահան Բայբուրդյան** - պ.գ.դ., **Արամ Քոսյան** - պ.գ.դ., **Ազատ Բոզոյան** - պ.գ.դ., **Ալեքսան Հակոբյան** - պ.գ.դ., **Գոռ Մարգարյան** - պ.գ.թ., **Լիլիթ Հարությունյան** - պ.գ.թ., **Քրիստինե Մելքոնյան** - պ.գ.թ.

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

Յակովլոս Ալցօղլու - պ.գ.թ., Թրակիայի Դեմոկրիտոսի համալսարան (Հունաստան), izak@cyta.gr, **Իզաբել Օժե** - պ.գ.դ., Մոնպելյեի համալսարան (Ֆրանսիա), isabelle.auge@univ-montp3.fr, **Մարիամ Չխարտիշվիլի** - պ.գ.դ., Թբիլիսիի պետ.համալսարան (Վրաստան), mariam.chkhartishvili@tsu.ge, **Վլադիմիր Դմիտրիև** - պ.գ.թ., Պսկովի պետ.համալսարան (Ռուսաստան), dva_psk@mail.ru, **Հրաչ Մարտիրոսյան** - բ.գ.թ., Լեյդենի համալսարան (Նիդեռլանդներ), hrch.martirosyan@gmail.com, **Աննա Շիրինյան** - բ.գ.թ., Բոլոնիայի համալսարան (Իտալիա), anna.sirinian@unibo.it, **Մուրադզելդի Սոյեգով** - բ.գ.դ., ակադեմիկոս, msoyegov@gmail.com (Թուրքմենստան)

Խմբագրական խորհրդի հասցե՝ Մ. Բաղրամյան պող. 24/4, ք. Երևան, 0019, ՀՀ
Հեռ. (+374 10) 58 33 82, (+374 10) 56 52 11
Էլ. փոստ՝ journal@orient.sci.am
Կայքէջ՝ http://www.orientcpnme.am

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ. XXXIII/1 / - Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2020. 534 էջ:

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարի հերթական (XXXIII/1) հատորն ընդգրկում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների հին և միջին դարերի պատմության, նոր և նորագույն ժամանակների, ինչպես նաև աղբյուրագիտության և բանասիրության հարցերի վերաբերյալ հետազոտություններ: Ձգալի տեղ է հատկացված տարածաշրջանի քաղաքական զարգացումների, միջազգային հարաբերությունների և այլ հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: Նախատեսվում է արևելագետների, հայագետների, միջազգայնագետների համար:

ISSN 1829-1422
© ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, 2020

Published by the decision of the Scientific Council of the Institute of Oriental Studies of NAS RA

The periodical has been published since 1960

EDITORIAL BOARD:
Ruben Safrastyan (Editor-in-Chief) - Doctor of Sciences, Full Member (academician) of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (NAS RA);
Robert Ghazaryan (Vice Editor-in-Chief) - Ph.D;
Ruslan Tsakanyan (Executive Secretary) - Ph.D;
Nikolay Hovhannisyan - Doctor of Sciences, Corresponding Member of NAS RA; **Vahan Bayburdyan** - Doctor of Sciences; **Aram Kosyan** - Doctor of Sciences; **Azat Bozoyan** - Doctor of Sciences; **Alexan Hakobyan** - Doctor of Sciences; **Gor Margaryan** - Ph.D; **Lilit Harutyunyan** -Ph.D; **Kristine Melkonyan** - Ph.D

FOREIGN MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
Iakovos Aktsoglu - Ph.D., Democritus University of Thrace (Hellas), izak@cyta.gr; **Isabelle Augé** - Doctor of Sciences, University of Montpellier (France), isabelle.auge@univ-montp3.fr; **Mariam Chkhartishvili** - Doctor of Sciences, Tbilisi State University (Georgia), mariam.chkhartishvili@tsu.ge; **Vladimir Dmitriev** - Ph.D, Pskov State University (Russia), dva_psk@mail.ru; **Hrach Martirosyan** - Ph.D, Leiden University (Netherlands), hrch.martirosyan@gmail.com; **Anna Sirinian** - Ph.D, Bologna University (Italy), anna.sirinian@unibo.it; **Muratgeldi Soyegov** - Doctor of Sciences, Full Member (academician) (Turkmenistan), msoyegov@gmail.com

Editorial Office: Marshal Baghramyan Ave. 24/4, Yerevan 0019, Armenia
Tel. (+374 10) 58 33 82, (+374 10) 56 52 11
E-mail: journal@orient.sci.am **http://www.orientcpnme.am**

THE COUNTRIES AND PEOPLES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST. XXXIII/1 / - Yerevan: «Gitutyun» Publishing house, 2020. 534 p.:

The current issue of the "The Countries and Peoples of the Near and Middle East" includes researches on the ancient, medieval, modern and contemporary history of the countries of the Near and Middle East history, as well as issues of source studies and philology. A considerable part is devoted to the ongoing developments and processes in the Eurasian region. The periodical may be of interest to orientalists, specialists in the field of Armenology and International Relations.

ISSN 1829-1422
© Institute of Oriental Studies of NAS RA, 2020

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐԻԱՄ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ
ՍՏԱՏԻԿԱՆ ԵՎ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳԵՏԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ. ՄԱՍ I 16

ԱՆՆԱ ԱԶԻՉՅԱՆ
ՇԵՆԳԱՎԻԹԻՑ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՔԱՐԵ ՄԻ ԱՐՁԱՆԻԿԻ ՇՈՒՐՋ 49

ՀԱՍՄԻԿ ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ
ԵՂՋԵՐՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԵՎԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԿԱՊԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ 60

ՌՈԲԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ
ԿԱՆԱՆՑ ԴԵՐԸ ԱՇՇՈՒՐ-ՔԱՆԵՇ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐՈՒՄ 78

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ
ԵՓՐԱՏՅԱՆ ԿՈՆՏԱԿՏԱՅԻՆ ԳՈՏԻՆ Մ.Թ.Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ (ԻՍՈՒՎԱՅԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ) 95

ՌՈՒԶԱՆ ՑԱԿԱՆՅԱՆ
ԱՇՇՈՒՐ-ԴԱՆ-ԱՊԼՈՒԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ.Թ.Ա. IX ԴԱՐԻ ԱՍՈՐԱԲԱԲԵԼԱԿԱՆ ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 111

ՄԻՔԱՅԵԼ ԲԱԳԱԼՅԱՆ
ԷՐԵԲՈՒՆԻԻ ԴԵՊԻ ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ: ՈՐՈՇ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԹԵՑՇԵԲԱԻՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 131

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽՈՐԻԿՅԱՆ
ԱՊՍՏԱՄԲԵ՞Լ ԷՐ ԱՐԴՅՈՔ ԵԳԻՊՏՈՍԸ ԴԱՐԵՀ Ի-Ի ԴԵՄ 141

ԱՐԹՈՒՐ ՄԵԼԻՔՅԱՆ
ՄԻՀՐԴԱՏ I ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ S.7.2 ՏԻՊԻ ԵՐԿՔԱՂՔՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ 156

ԱՐԹՈՒՐ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ
ՀԱՎԱՏՔԻ ԴԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐՆ ԸՍՏ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ «ՈՍԿԵՓՈՐԻԿԻ» 187

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՀԱՆ ՔԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՔՐԴԱԳԵՏ 206

ԱՐԱՄ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ
ԱԼԺԻՐԻ ԳԱՂՈՒԹԱՑՄԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ. ԱԲԴ ԱԼ-ԿԱԴԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՇԱՆՈՒՄԸ (1839 Թ.) 237

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՔՐԱՍՏՅԱՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1871-1875 ԹԹ. ՃԳՆԱԺԱՄԱՅԻՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ 250

ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ
ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԷՋԵՐՈՒՄ (1920 Թ.) 260

ԴԱՎԻԹ ՔԱԲԱՅԱՆ
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԱՐԶԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ, ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ 277

ՀԱՅԿ ՍԱՄՍՈՆՅԱՆ
ՍԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՋԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՏՈՒԿ ԶՈՐՔԵՐԸ 313

ԱՐՄԵՆ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆԻ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ԱՆՋԱՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻՆ (ԻԼՀԱՄ ԱԼԻԵՎԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՆԱՄՅԱԿՈՒՄ) 357

ՄՈՒՇԵՂ ՂԱՀՐԻՅԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ 375

ԱՐԱՔՍ ՓԱՇԱՅԱՆ
ՍԱՈՒԴՅԱՆ ԱՐԱԲԻԱՆ ԵՎ «ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԱՐՈՒՆԸ». ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՀԱԿԱՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ (2011-2013 ԹԹ.) 402

ԱՐԾՐՈՒՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ԱԹՍ-ՆԵՐԻ ՊԱՐՍԵՐԻ ԵՎ ԵՐԱՄՆԵՐԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ 425

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՏՅՈՄ ՏՈՆՈՅԱՆ
ԲԱՆԱՎՈՐ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԽԱՂԱՆԻ ՇԻՐՎԱՆԻՀ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 456

ՎԱՀԵ ՀԱԿՈԲՅԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ 1713 ԵՎ ՍԱՈՒԴ ԹԱԳԱՎՈՐ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ 6770 ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ 474

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ ԱԳՈՒԼԻՍԻ XVII ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 488

ԱՐՄԱՆՈՒՀԻ ԿՈՉՄՈՅԱՆ
ԻՐԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ XIX-XX ԴԴ. (ԱԿՆԱՐԿ)..... 517

СОДЕРЖАНИЕ

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

МАРИАМ ХАНЗАДЯН
СТАТИКА И ДИНАМИКА: ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ВРЕМЕНИ И ЛИНЕЙНОМ РАЗВИТИИ ИСТОРИИ НА ДРЕВНЕМ ВОСТОКЕ. ЧАСТЬ I 16
АННА АЗИЗЯН
ОБ ОДНОЙ КАМЕННОЙ СТАТУЭТКЕ НАЙДЕННОЙ ИЗ ШЕНГАВИТА 49
АСМИК АМАЯКЯН
СВЯЗЬ КУЛЬТОВ ОЛЕНЯ И СОЛНЦА В КУЛЬТУРАХ АРМЕНИИ И МАЛОЙ АЗИИ 60
РОБЕРТ КАЗАРЯН
РОЛЬ ЖЕНЩИН В МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛЕ МЕЖДУ АШШУРОМ И КАНЕШОМ 78
АРАМ КОСЯН
ЕВФРАТСКАЯ КОНТАКТНАЯ ЗОНА ВО II ТЫСЯЧЕЛЕТИИ ДО Н.Э. (НА ПРИМЕРЕ ИСУВЫ) 95
РУСЛАН ЦАКАНЯН
ВОССТАНИЕ АШШУР-ДАИН-АПЛУ В КОНТЕКСТЕ АССИРИЙСКО-ВАВИЛОНСКИХ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ IX В. ДО Н. Э. ... 111
МИКАЕЛ БАДАЛЯН
ОТ ЭРЕБУНИ ДО КАРМИР БЛУРА. НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ПО ОСНОВАНИЮ ГОРОДА ТЕЙШЕБАЙНИ .. 131
ОВАНЕС ХОРИКЯН
ВОССТАЛ ЛИ ЕГИПЕТ ПРОТИВ ДАРИЯ I 141
АРТУР МЕЛИКЯН
ИКОНОГРАФИЧЕСКИЙ КОПЛЕКС ДИХАЛКОВ МИТРИДАТА I АРШАКИДА ТИПА S 7.2. 156
АРТУР МАТЕВОСЯН
СТУПЕНИ ИСПОВЕДАНИЯ ВЕРЫ СОГЛАСНО "ЗЛАТОЧРЕВУ" СВ. ГРИГОРА ТАТЕВАЦИ 187

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

ВААН БАЙБУРДЯН
ХАЧАТУР АБОВЯН КАК УЧЕНЫЙ-КУРДОЛОГ 206

АРАМ ГАСПАРЯН
ВТОРОЙ ЭТАП КОЛОНИЗАЦИИ АЛЖИРА ПАДЕНИЕ ГОСУДАРСТВА АБД АЛ-КАДЕРА (1839 Г.) 237
РУБЕН САФРАСТЯН
ОСМАНСКАЯ ИМПЕРИЯ В 1871-1875 ГГ : КРИЗИСНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ 250
МАРИАМ ОВСЕПЯН
АРМЯНО-ТУРЕЦКАЯ ВОЙНА НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «ЧАКАТАМАРТ» (1920 Г) 260
ДАВИД БАБАЯН
ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБРАЗОВАНИЯ, СУЩЕСТВОВАНИЯ И ЭВОЛЮЦИИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ 274
АЙК САМСОНЯН
СПЕЦИАЛЬНЫЕ ВОЙСКА ВООРУЖЕННЫХ СИЛ СИРИЙСКОЙ АРАБСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 313
АРМЕН ИСРАЕЛЯН
УЧАСТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В СЕПАРАТИЗМЕ В ИРАНСКОЙ ПРОВИНЦИИ АТРПАТАКАН (В ПЕРВОМ ДЕСЯТИЛЕТИИ ПРАВЛЕНИЯ ПРЕЗИДЕНТА ИЛЬХАМА АЛИЕВА) 357
МУШЕГ ГАГРИЯН
ПРОБЛЕМА ПРИЗНАНИЯ АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА В АРАБСКИХ СТРАНАХ 375
АРАКС ПАШАЯН
САУДОВСКАЯ АРАВИЯ И «АРАБСКАЯ ВЕСНА»: ОТ РЕВОЛЮЦИИ К КОНТРРЕВОЛЮЦИИ (2011-2013) 402
АРЦРУН ОГАННИСЯН
ПРОЯВЛЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ СТАЙ БЛА НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ 425

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ФИЛОЛОГИЯ

АРТЕМ ТОНОЯН
ОТ УСТНОЙ ТРАДИЦИИ К ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ. К ВОПРОСУ О МЕСТЕ РОЖДЕНИЯ ХАГАНИ ШИРВАНИ 456
ВАГЕ АКОПЯН
СРАВНИТЕЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ 1713 РУКОПИСЕЙ ИНСТИТУТА ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА И 6670 РУКОПИСЕЙ УНИВЕРСИТЕТА КОРОЛЯ САУДА . . . 474

КРИСТИНЕ КОСТИКЯН
ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ МАТЕНАДАРАНА ОБ АРМЯНСКИХ КУПЦАХ АГУЛИСА XVII ВЕКА 488
АРМАНУШ КОЗМОЯН
ОЧЕРК ОСНОВНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ ИРАНСКОГО ИСКУССТВА (XIX-XX ВВ.) 517

CONTENTS

HISTORY OF THE ANCIENT AND MIDDLE AGES

MARIAM KHANZADYAN
STATICS AND DYNAMICS· IDEAS OF TIME AND LINEAR DEVELOPMENT OF HISTORY IN ANCIENT NEAR EAST. PART I 16
ANNA AZIZYAN
ABOUT ONE STONE STATUETTE FOUNDED FROM SHENGAVIT SETTLEMENT 49
HASMIK HMAYAKYAN
CONNECTION OF DEER AND THE SUN CULT IN CULTURES OF ARMENIA AND ASIA MINOR 60
ROBERT GHAZARYAN
THE ROLE OF WOMEN IN AŠŠUR-KANEŠ INTERNATIONAL TRADE 78
ARAM KOSYAN
THE EUPHRATIAN CONTACT ZONE IN THE II MILLENNIUM BC (ON THE EXAMPLE OF ISUWA) 95
RUSLAN TSAKANYAN
THE REBELLION OF AŠŠUR-DA''IN-APLU IN THE CONTEXT OF ASSYRIAN-BABYLONIAN INTERSTATE RELATIONS OF THE IX CENTURY B.C. 111
MIQAEL BADALYAN
FROM EREBUNI TO KARMIR BLUR SOME REMARKS ON THE ESTABLISHMENT OF THE CITY OF TEIŠEBAINI 131
HOVHANNES KHORIKYAN
DID EGYPT REVOLT AGAINST DARIUS I? 141
ARTHUR MELIKYAN
THE ICONOGRAPHICAL COMPLEX OF THE S 7.2 TYPE DICHALKOUSES OF MITHRDATES I ARSACID 156
ARTHUR MATEVOSYAN
THE DEGREES OF THE CONFESSION OF FAITH ACCORDING TO THE "GOLDEN BELLY" OF ST GREGORY OF TATEV 187

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

VAHAN BAYBURDYAN
KHACHATUR ABOVYAN AS A SCHOLAR KURDOLOGIST . 206

ARAM GASPARYAN
THE SECOND ERA OF THE COLONIZATION OF ALGERIA: THE FALL OF ABD EL-KADER'S STATE (1839) 237
RUBEN SAFRASTYAN
OSMANISCHES REICH IN DEN JAHREN 1871-1875 DIE KRISENTENDENZEN 250
MARIAM HOVSEPYAN
ARMENIAN-TURKISH WAR ON THE PAGES OF "CHA-KATAMART" (1920) 260
DAVID BABAYAN
GEOPOLITICAL ASPECTS OF FORMATION, EXISTENCE AND EVOLUTION OF NAGORNO KARABAGH AUTONOMOUS REC 274
HAYK SAMSONYAN
SPECIAL TROOPS OF THE ARMED FORCES OF THE SYRI-AN ARAB REPUBLIC 313
ARMEN ISRAYELYAN
AZERBAIJAN'S INVOLVEMENT IN THE STIRRING SEPARATISM IN THE ATROPOTANE PROVINCE OF IRAN (DURING ILHAM ALIEV'S 1ST DECADE OF RULE) 357
MUSHEGH GHAHRIYAN
THE PROBLEM OF ARMENIAN GENOCIDE RECOGNITION IN THE ARAB COUNTRIES 375
ARAKS PASHAYAN
THE SAUDI ARABIA AND THE "ARAB SPRING" FROM REVOLUTION TO COUNTERREVOLUTION (2011-2013) 402
ARTSRUN HOVHANNISYAN
THE MANIFESTATION OF CONCEPTS OF UAV SWARMS AND CLUSTERS IN THE MIDDLE EAST 425

SOURCE STUDY AND PHILOLOGY

ARTYOM TONOYAN
FROM ORAL TRADITION TO HISTORICAL REALITY ON THE CASE OF KHĀQĀNĪ ŠIRWĀNĪ'S BIRTHPLACE 456
VAHE HAKOBYAN
COMPARATIVE DESCRIPTION BETWEEN THE 1713 MANUSCRIPT KEPT AT THE MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS (MATENA-DARAN) AND THE 6770 MANUSCRIPT KEPT AT THE KING SAUD UNIVERSITY 474

KRISTINE KOSTIKYAN
THE PERSIAN DOCUMENTS OF THE MATENADARAN ABOUT THE ARMENIAN MERCHANTS OF AGULIS IN XVII CENTURY 488

ARMANUSH KOZMOYAN
A REVIEW OF MAJOR TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF IRANIAN ART (XIX-XX CENTURIES) 517

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

HISTORY OF THE ANCIENT AND MIDDLE AGES

ՍՏԱՏԻԿԱՆ ԵՎ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳԾԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ. ՄԱՍ Ի*

ՄԱՐԻԱՄ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *պատմության գծային զարգացում, պատմության ցիկլային զարգացում, վաղ պետականություն, Հին Եգիպտոս, առասպել, առասպելամտածողություն, ժամանակի մասին պատկերացումներ, Մաներեոն:*

Հոդվածում քննարկվում է ժամանակի և պատմության մասին պատկերացումների զարգացումը հինարեվելյան՝ եգիպտական, միջագետքյան (շումերա-աքքադական, բաբելոնական, ասորեստանյան), խեթա-խուռիական աշխարհատեսական համակարգերում, զրադաշտական և հուդայական կրոններում: Պատմության գծային զարգացման գաղափարը սկսում է ձևավորվել ժամանակի մասին ցիկլային պատկերացումների ներսում՝ իր փրամաբանական ավարտին հասնելով առաջին կրոնական համակարգերում՝ հուդայականության և զրադաշտականության մեջ: Հոդվածի առաջին մասը նվիրված է առասպելամտածողությանը և ժամանակի մասին պատկերացումների եգիպտական տարբերակին:

Ժամանակը և տարածությունը՝ արիստոտելյան «բանականության կատեգորիաները», մտածողությունը պարփակող ամուր շրջանակներն են[1]: Ժամանակի գաղա-

Հոդվածը ներկայացվել է 13.07.2020: Գրախոսվել է 13.08.2020:

[1] **Дюркгейм 1998**: 184

փարը փոխկապակցված է տարածության, պատճառականության, ճակատագրի և նման համապարփակ հասկացությունների հետ, և այդ փոխկապակցվածությունը ձևավորում է աշխարհի յուրատեսակ մոդել կամ «կոորդինատների ցանց», որի միջոցով մարդիկ ընկալում են իրականությունը և կառուցում աշխարհի՝ իրենց գիտակցության մեջ գոյություն ունեցող պատկերը[2]:

Հոդվածի շրջանակներում մենք կքննարկենք հինարևելյան հասարակություններում (եգիպտական, միջագետքյան՝ շումերա-աքքադական, ասորեստանյան, բաբելոնյան, խեթա-խուռիական աշխարհատեսական համակարգերում, զրադաշտական և հուդայական կրոններում) ***ժամանակի*** մասին պատկերացումների և ***գծային զարգացման*** գաղափարի առաջացման և ծավալման հարցը:

Հինարևելյան դարաշրջանն առաջին պետականությունների և գրոյից ձևավորվող արխաիկ աշխարհատեսական համակարգերի առաջացման շրջանն է: Արխաիկ մարդուն բնորոշ աշխարհատեսական համակարգը գիտության մեջ ստացել է ***առասպելամտածողություն*** բնորոշումը: Սոցիոլոգիական գիտությունների զարգացմանը զուգահեռ ձևավորվել են առասպելամտածողության ուսումնասիրման բազմաթիվ դպրոցներ, որոնցից առաջինը Է. Դյուրկհեյմի ***«կոլեկտիվ պատկերացումների»*** հայեցակարգն էր: Առասպելամտածողությունը (Դյուրկհեյմի ձևակերպմամբ՝ արխաիկ կամ նախնադարյան հասայնքի կոլեկտիվ մտածողությունը) նա դիտարկում էր որպես տարրական կրոն, մարդու պատկերացումների առա-

[2] **Гуревич 1999**: 33-34.

ջին՝ մանկական համակարգ[3]. *«Կոլեկտիվ պատկերացումները արդյունք են հսկայական կոոպերացիայի, որը ծավալվել է ոչ միայն ժամանակի, այլև տարածության մեջ. այդ պատկերացումները ստեղծելու համար տարաբնույթ ուղեղների անհաշվելի բազմությունը միավորել, միախառնել, զուգակցել է սեփական գաղափարներն ու զգացմունքները, սերունդների երկար շարքերն այդ պատկերացումներում կուտակել են իրենց գիտելիքներն ու փորձը»*[4]:

Դյուրկհեյմյան սոցիոլոգիական դպրոցի հետևորդ Լյուսյեն Լևի-Բրյուլն առաջարկեց ***état prélogique*** (նախատրամաբանական մտածողություն) հասկացությունը: Նա գտնում էր, որ նախնադարյան մտածողության միտվածությունն այլ է. այնտեղ, որտեղ մենք փնտրում ենք երկրորդական պատճառներ և կայուն նախորդող պահեր (անտեցեդենտներ), նախնադարյան մտածողությունը ուշադրություն է դարձնում բացառապես միստիկ պատճառներին, որոնց ներգործությունը զգում է ամենուր: Մեզ համար անընդունելի հակասությունները նախնադարյան մտածողության համար նշանակություն չունեն: Դա է պատճառը, որ այժմյան մտածողության հետ համեմատած՝ նախնադարյան մտածողությունը նախատրամաբանական[5] է (նաև միստիկական. նախատրամաբանականն ու միստիկն ավելի շուտ միևնույն հիմնական հատկության երկու կողմերն են, քան ինքնուրույն որակներ. պատկերացումների բովանդակության տեսակետից այն միստիկ է, ասոցիացիաների տեսակետից՝ նախատրամաբանական[6]):

[3] **Дюркгейм 1998**:183
[4] **Նույն տեղում**, 193:
[5] **Леви-Брюль 1980**: 132
[6] **Նույն տեղում**, 138-139:

Լևի-Բրյուլի ***état prélogique*** հասկացությանն արձագանքեց ամերիկացի հետազոտող Ֆ. Բոասը ***The Mind of Primitive Man*** աշխատությամբ (1911 թ.), որտեղ նա պնդում էր, որ մարդկության բնույթը, հոգեկանն ու մտավոր ունակությունները միասնական են, իսկ մշակութային զարգացման մակարդակը պայմանավորված է մշակութային պայմաններով, այլ ոչ թե տարբեր ռասաների ունակությունների բնական տարբերություններով[8]: Իր բացասական կարծիքը հայտնեց նաև Կ. Յունգը՝ ընդգծելով, որ «*...չկա ապացույց այն բանի, որ նախնադարյան մարդը մտածում, զգում կամ ընկալում է սկզբունքորեն այլ կերպ, քան մենք*»[9]: Ավելին, Յունգը համեմատեց նախնադարյան մարդու պատկերացումները ժամանակակից մատերիալիստական հայացքների հետ. երկու աշխարհատեսություններում էլ անհատը ներկայանում է որպես ***արդյունք***, առաջին դեպքում՝ բնական պատճառների հետևանք, երկրորդ դեպքում՝ նախակերտ, պարզունակ հասարակությունում, կամայական իրադարձությունների հետևանք: Երկու դեպքում էլ մարդկային անհատականությունն արտաքին միջավայրի

---

[7] Լևի-Բրյուլը հավելում է, սակայն, որ ***état prélogique*** հասկացությունը բնավ չի նշանակում, որ մարդկությունը մտածողության երկու ձևեր է ունեցել, որոնցից մեկը՝ նախատրամաբանականը, նախորդել է տրամաբանականին, որ նախատրամաբանականը հակատրամաբանական է կամ ալոգիկ, որ նախատրամաբանական և տրամաբանական մտածելաձևերը միմյանցից բաժանված են խուլ պատով: «Նախատրամաբանական» եզրույթը նշանակում է, որ կան տարբեր մտածողական կառույցներ, որոնք կարող են գոյություն ունենալ միևնույն հասարակության և հաճախ միևնույն գիտակցության մեջ: Տե՛ս **Леви-Брюль 1980**: 132, 138.

[8] **Боас 1926**:13-14; **Клейн 2014**: 319

[9] **Юнг** 1930, օնլայն տարբերակը՝ http://psylib.org.ua/books/ yungk02.htm

գործող սուբստանցիաների պատահական արդյունք է: *«Բանն այն է, որ մարդկության նախնադարյան մտքերից փիլիսոփայական համակարգ անհնար է բխեցնել, այլ կարելի է դուրս հանել միայն անփիլոմիաներ, որոնք սակայն բոլոր ժամանակներում և բոլոր մշակույթներում կազմում են հոգևոր պրոբլեմատիկայի անսպառ հիմքը»*[10]:

Իր հայեցակարգն առաջարկեց նաև Կարլ Յասպերսը: Նա առանձնացրեց աշխարհատեսության ***(Ein Bild des Ganzen)*** մի քանի ձևեր՝ առասպելներ թեոգոնիաներով և կոսմոգոնիաներով, այնուհետև աշխարհի քաղաքական ճակատագրերը կանխորոշող աստվածային գործերի շարան և, վերջապես, պատմության ամբողջական ընկալում՝ աշխարհաստեղծումից մինչև աներեւ դատաստան[11]: Պատմական գործընթացը, ըստ Յասպերսի, միասնական բնույթ ունի. այն ընթացք է, որն ունի սկիզբ և վերջ, իմաստային ավարտ, եզրափակում[12]: Առասպելական աշխարհատեսությունը, ըստ Յասպերսի, սահմանափակ է, դանդաղ ընթացող, մարդն ինքն իրեն չի գիտակցում և, հետևաբար, չի ճանաչում[13]: Այն մարդու՝ նախապատմական շրջանում ձևավորված էութենական հիմքն է[14]:

Յասպերսը առասպելամտածողության գերակայության ավարտի նոր հայեցակարգ առաջարկեց: Եթե եվրոպական պատմափիլիսոփայությունը որպես պատմական զարգացման մեկնակետ դիտարկում էր Քրիստոսի

---

[10] **Юнг** 1930, օնլայն տարբերակը՝ http://psylib.org.ua/books/_yungk02.htm
[11] **Jaspers 2017**: 13
[12] **Гайденко 1991**. 21-22.
[13] **Jaspers 2017**. 20.
[14] **Jaspers 2017**: 42.

հայտնվելը՝ հեգելյան «համաշխարհային պատմության առանցք» բնորոշումով[15], ապա Յասպերսը ***«Achsenzeit»***, ***«Achse der Weltgeschichte»*** (առանցքային ժամանակ)[16] է համարում մ.թ.ա. 800-200 թթ.[17]: Ըստ Յասպերսի՝ սա այն շրջանն է, երբ մարդկությունն առասպելամտածողությունից անցնում է տրամաբանական մտածողության, առասպելից՝ լոգոսի[18], երբ միմյանցից հեռու և միմյանցից տարբերվող մշակույթներում ի հայտ են գալիս խորհրդածական հոգևոր կյանքի ակտիվ օջախներ[19]. սա հունական պոլիսի կայացման, փիլիսոփայության առաջացման, հինկտակարանյան մարգարեների և այլնի շըր-

---

[15] **Гайденко 1991**. 22.

[16] Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ Յասպերսի այս տեսությունը 2018 թվականին լուրջ վերանայման է ենթարկել Յան Ասսմանը իր ***Achsenzeit. Eine Archeologie der Moderne*** աշխատության մեջ, որտեղ նա վերհանում է Յասպերսի տեսության հենքը՝ Ավեստայի առաջին եվրոպացի թարգմանիչ Աբրահամ Անկետիլ-Դյուպերոնից սկսած մինչև Ռոբերտ Բելլա (ամբողջ աշխարհի համար համընդգրկուն, համապարփակ պատմության, Եվրոպայում զրադաշտականության և կոնֆուցիականության ճանաչման փուլերով հանդերձ)՝ եզրահանգելով, որ «առանցքային ժամանակ» եզրույթն այս պահին պատմափիլիսոփայության, այլ ոչ թե իրական պատմության հետ պետք է զուգորդել և անհրաժեշտ է խուսափել պատմության նորմատիվ փոպազատումից: Ցավոք, գիրքն ամբողջությամբ համացանցում գտնելը դեռ անհնար է, կան միայն բովանդակությունը և նախաբանի մի մասը (https://d-nb.info/1161477306/04), այդ պատճառով ստիպված էինք առաջնորդվել երկու գրախոսությամբ՝ **Schnurer *«Jan Assmann: Achsenzeit»*** https://www.socialnet.de/rezensionen/25040.php և **Horyna «ASSMANN, Jan: Achsenzeit. Eine Archeologie der Moderne»** գրախոսությամբ Filozofia (April 2019) առցանց ամսագրում՝ https://www.sav.sk/index.php?lang=en&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=16827:

[17] **Jaspers 2017**: 17-18.

[18] **Նույն տեղում**:

[19] **Гайденко 1991**. 23.

ջանն է: Հենց ***«առանցքային շրջանի»*** մարգարեներին է Յասպերսը վերագրում անհատականության սրված ինքնագիտակցումը և բարոյագիտական այն պաթոսը, որը մեծամասամբ խզում է կապը ծեսի և պաշտամունքի հետ և թույլ է տալիս մարգարեների մեջ տեսնել փիլիսոփայական հավատքի նախակարապետներին[20]:

Տասնամյակներ անց ֆրանսիացի ստրուկտուրալիստները Կլոդ Լևի-Ստրոսի գլխավորությամբ, վերանայելով Լևի-Բրյուլի տեսակետներն ազգագրական նոր նյութի հիման վրա, սկզբունքորեն հրաժարվեցին ***état prélogique*** արտահայտությունից՝ հակադրելով դրան պատմական զարգացման բոլոր փուլերում մարդկային բանականության միասնականության օրենքը[21]. *«Առասպելամտածողության մեջ գործում է նույն տրամաբանությունը, որը գործում է նաև գիտական մտածողության մեջ. մարդը միշտ հավասարապես լավ է մտածում»*[22]:

Ինչևէ, առասպելամտածողության և լոգոսի (քննական մտածողության) դեպքում տրամաբանությունը և՛ այստեղ, և՛ այնտեղ նույնն է. առասպելամտածողությունը սպեցիֆիկ է, առանձնահատուկ, բայց ոչ անտրամաբանական. մարդ տեսակի մտավոր ունակությունները և մտածելաձևը թե՛ *տարժամանակյա*, թե՛ *համաժամանակյա* հարթություններում նույնն են[23]:

Կարող ենք համադրել առասպելամտածողությունն ու քննական մտածողությունը ֆիզիկայի հետ: Կա նյուտոն-

---

[20] **Гайденко 1991**. 23; **Рахманинова 2014**, օնլայն՝ https //rumvers.ru/philosophy/logosphere/477058/

[21] **Дараган 1987**: 13.

[22] **Леви-Стросс 1972а**: 207

[23] Տե՛ս **Жмудь 1988**, օնլայն՝ http.//annales.info/other/small/rnftmysl.htm# ftnref1

յան ֆիզիկա՝ իր օրենքներով և էյնշտեյնյան՝ իր օրենքներով: Երկու դեպքում էլ գործ ունենք ֆիզիկայի հետ, բայց ելակետային առումով տարբերվող պայմաններով:

Որո՞նք են այդ դեպքում առասպելամտածողության ելակետային պայմանները:

Առաջին նախապայմանն արխաիկ մարդու գիտակցության մակարդակն է, անհատական գիտակցությունը դեռ չի առանձնացել միջավայրից՝ թե՛ բնական, թե՛ սոցիալական շրջակա աշխարհից[24], կերպարն ու առարկան, սուբյեկտիվն ու օբյեկտիվը դեռ տարանջատված չեն: Եվ որպես հետևանք՝ այն տրամաբանության տեսակետից դիֆուզային է և չմասնատված: *«Արխաիկ առասպելաբանության մեջ ամեն ինչը փարբեր է ամեն ինչից, և նաև անցնում է մեկը մյուսին, ամեն բան կարող է վերածվել ամեն բանի, ... ներառյալ առարկաների սուբստանցիաները»*[25]:

Արխաիկ պարճառահետևանքային կապը հակապարճառական (антикаузальный) բնույթ ունի. մի միտքը կրկնվում է մյուսով, մի կերպարը՝ մեկ այլով, նրանց ձևերի տարբերությունը ստեղծում է թվացյալ բազմազանությունը[26], մետոնոմիկ կապերն ընկալվում են որպես լիահավասար պատճառական կապեր (օր.՝ խուսափում են մարդու մազերը կամ եղունգները վերացնելուց, որ չսպանեն դրանց կրողին)[27], առարկայի ծագումն ընկալվում է որպես առարկայի էություն[28], և տիեզերաբանական հարցերն էլ մեծամասամբ տիեզերքի այս կամ այն

[24] **Токарев, Мелетинский 1991**: 13.
[25] **Лосев 1991**: 35.
[26] **Фрейденберг 1998** 29.
[27] **Дьяконов 1983**. 98.
[28] **Токарев, Мелетинский 1991**: 13

մասերի ծագման մասին պատումներ են[29]: Սա առարկայական-զգացմունքային, կերպարային մտածողություն է, որում վերացական հասկացությունները թույլ են զարգացած[30]: Այն բազմասեմանտիկ է, մետաֆորիկ և խորհրդանշական[31]:

Առասպելամտածողության մեջ անցյալն ու ներկան միախառնված են: Արխաիկ մշակույթի առաջընթաց շարժումը հենվում է վերապրածի և անցածի վրա, որոնք նորի և արդիականի պարագայում մնում են չհաղթահարված[32]: Այս «ծուղակի» մեջ կընկնեն նաև եգիպտական պատմագրությունը և բաբելոնյան աշխարհատեսությունը. երկուսն էլ չեն կարողանա հաղթահարել իրենց փառավոր անցյալը:

Արխայիկ մարդը թե՛ ֆիզիկապես, թե՛ հոգով խորասուզված է մի աշխարհի մեջ, որի լոկ մի մասն է, ոչ թե տերը, նրա կենդանաբանական դասակարգման գագաթնակետը homo sapiens-ը չէ[33]:

Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այս վիճակում մարդկային ուղեղը փորձում է ընդհանրացնել և համակարգել, կառուցել բինար հակադրությունների համակարգ, որը ներառում է տարածության կառուցվածքը (վերև-ներքև, երկինք-երկիր), ժամանակային կոորդինատները (օր-գիշեր, ամառ-ձմեռ), ինչպես նաև բնական և մշակութային-սոցիալական հարթությունների ծայրակցատեղերում գտնվող հակադրությունները (նախնիներ-հետնորդներ,

---

[29] **Мелетинский 1972**: 159.
[30] **Вейнберг 1986**: 46.
[31] **Кузнецов 2007**: 333.
[32] **Фрейденберг 1998**: 29.
[33] **Юнг 1930**, օնլայն տարբերակը՝ http://psylib.org.ua/books/_yungk02.htm

յուրայիններ-օտարներ և այլն)[34]:

«Յուրաքանչյուր մարդ, սկսած նախնադարյան մարդուց, գործելով կենսաբանական, աշխատանքային, սոցիալական ուժերի համակարգում, ակամայից բեկում է դրանք իր ամբողջ կենսաբանական, արտադրական և հասարակական բնույթով, և այդ բեկումների արդյունքն է դառնում առասպելը՝ աշխարհի վաղնջագույն հայելին»[35]:

Առասպելը լեզու է, բայց այդ լեզուն գործում է ամենաբարձր մակարդակով, որտեղ իմաստին հաջողվում է անջատվել իրեն ստեղծած լեզվական հիմքից[36], այլ կերպ ասած՝ արխաիկ մարդը, համակցելով լեզվական միջոցները և պատմական պատահականությունները[37], ստեղծում է որոշակի խորհրդանշական լեզու, որի եզրույթներով էլ մեկնաբանում է ինքն իրեն[38]:

Առասպելամտածողության շրջանակներում ապրող հանրույթի համար բնական է հասարակագիտական և կրոնական հայեցակարգերի միասնականությունը: Եվ տվյալ կրոնական համակարգը, որի առանձնահատկություններն իրենց հերթին հստակ սոցիալական և աշխարհագրական պատճառներ ունեն, ի հայտ է բերում պատմական գործընթացի իր ուրույն ընկալումը, որը նաև սերտաճած է անդրշիրիմյան կյանքի պատկերացումների հետ: Փորձենք այդ տարբերությունները ցույց տալ ժամանակի մասին պատկերացումների օրինակով:

Ժամանակը առասպելամտածողության մեջ

---

[34] **Топоров 1991**: 162
[35] **Фрейденберг 1998**: 143
[36] **Леви-Стросс 1972a**: 187.
[37] **Леви-Стросс 1972b**. 28.
[38] **Токарев, Мелетинский 1991**: 14

Ժամանակի գաղափարի առաջացումն ինքնին հետաքրքիր երևույթ է, և այն պետք է պայմանավորված լինի նախնադարյան մարդու կենսական կարևորություն ունեցող զգացողություններով:

Ժամանակի և տարածության մասին պատկերացումների ձևավորման պատմությունն անցել է երկու փուլ. սկզբնապես հիշողության մեջ արձանագրվել է ժամանակի ընթացքը, որն արտահայտվել է ցերեկ-գիշեր, տարվա եղանակների, երկնային լուսատուների դիրքերի հերթագայությամբ: Այս պահին ժամանակի զգացողությունը մարդու հարմարվելն է բնական միջավայրին[39]:

Ֆրանսիացի փիլիսոփա և սոցիոլոգ Ժ.-Մ.Գյույոն (Jean-Marie Guyau) դեռ XIX դ. վերջերին առաջարկել էր ժամանակի գաղափարի ձևավորման հետաքրքիր հայեցակարգ. նախնադարյան մարդը ժամանակը պետք է ընկալեր տարածական կերպով՝ ստիպված լինելով մտային վերացարկմամբ մեկ գծի տարբեր հատվածներում դասավորել միմյանց հաջորդող իրադարձությունները: Այլ կերպ ասած՝ ժամանակը պատկերացնելու համար մարդը տարածական պատկերների շարքի կարիք ուներ[40]:

Գյույոյի վարկածը, ըստ որի՝ ժամանակի մարդկային ընկալման հիմքում ընկած են տպավորությունների կուտակումը և հեռանկարի առաջացումը, լրացվում է մարդաբանների այն տեսակետով, որ Homo sapiens-ի ճակատային հատվածների հսկայական զարգացումը կարող էր սերտ կապ ունենալ նրա՝ ապագա իրադարձություններին հարմարվելու աճող ունակության և առաջ

[39] **Барг 1987**: 8.
[40] **Гюйо 1899**: 24.

նայելու միտման ձևավորման հետ[41]:

Զարգացման հաջորդ փուլում ժամանակ-տարածություն կապերը սկսում են ակտիվ կիրառվել՝ առարկայական-գործնական գործունեությունը կազմակերպելու համար: Որոշիչ նշանակություն են ձեռք բերում արտադրության ձևերի զարգացումը և այս ամենի հիմքի վրա իր ապրումները վերլուծելու ընդունակության ձևավորումը: Ժամանակի մասին պատկերացումները սկսում են ձեռք բերել տվյալ ձևավորվող մշակույթին բնորոշ ձևեր. մշակույթը ոտք է դնում ինքն իրեն՝ իր տարբերվող առանձնահատկություններով ճանաչելու երկարատև և դժվար ճանապարհի վրա, այսինքն՝ ճանաչում է ինքն իրեն պատմության աշխարհում տարածական-ժամանակային կողմնորոշման միջոցով: Միայն այս դեպքում պատմական գիտակցության տիեզերաբանական, նատուրալիստական և այլ ձևեր կփոխարինվեն պատմական գիտակցության բուն պատմական ձևով[42]:

Ժամանակի տարածական ընկալմանը զուգընթաց ձևավորվում է ***ռիթմի*** զգացողությունը, որը հիմնարար նշանակություն ունի թե՛ ժամանակի, թե՛ խոսքի զարգացման համար[43]: Աստիճանաբար գոյանում են որոշ ժամանակային ասոցիացիաներ, որոնք ժամանակը բաժանում էին ինտերվալների, ինչպես տակտը՝ երաժշտության մեջ (վերոնշյալ բինար հակադրությունների շարքից): Եվ մարդկային ուղեղի համար դեռ շատ երկար ժամանակը բնորոշվելու է ոչ թե իր տևողությամբ, ուղղվածությամբ ու անդառնալիությամբ, այլ կրկնողությամբ ու համաժամանակությամբ՝ ***«առասպելական***

[41] **Уитроу 2003** 72.
[42] **Барг 1987** 8.
[43] **Уитроу 2003** 75

ժամանակի» առանձնահատկություններով[44]. *«Ժամանակի կատեգորիայի հիմքում սոցիալական կյանքի ռիթմն է, բայց եթե կա կոլեկտիվ կյանքի ռիթմ, ապա կարելի է համոզված լինել, որ նման ռիթմ կա և՛ անհատի կյանքում, և՛ ավելի լայն առումով՝ Տիեզերքում: Առաջինն ընդամենն ավելի երևացող է և ակնհայտ»*[45]:

Ռիթմը կրկնություն է, որում արտահայտվում է կինեստատիկ խթանման և ինքնապահպանման միտումը: Ռիթմի զգացողության բարձր զարգացածությունը թույլ է տալիս հանրույթին գործել ներդաշնակ մեխանիզմի պես՝ պատերազմելու կամ որսի դուրս գալու պարագայում:

«Այս փուլում ժամանակի և տարածության ընկալման էական առանձնահատկությունը նաև այն է, որ մարդու գիտակցության մեջ դրանք ոչ թե չեզոք կոորդինատներ են, այլ հզոր տարօրինակ ուժեր, որոնց կառավարման ներքո է ամեն ինչ՝ առարկաները, մարդկանց կյանքը և նույնիսկ աստվածները: Այդ իսկ պատճառով նրանք զգացմունքային-արժեքային լցվածություն ունեն. թե՛ ժամանակը և թե՛ տարածությունը կարող են լինել բարի ու չար, սակրալ ու սովորական և այլն»[46]:

Եվ այսպես՝ արխաիկ մարդու ժամանակի ընկալումները սպեցիֆիկ են. նախ՝ ժամանակին բնորոշ է ***ռիթմայնություն և մշտական վերադարձի զգացողություն***: Ժամանակն այստեղ կարող է լինել նախնական կամ նախաժամանակ՝ սակրալ ժամանակ, երբ աստվածները (արարիչները, մշակութային հերոսները) ստեղծում են աշխարհիս ներկա վիճակը՝ սկզբնաառարկաների, սկզբնագործողությունների և սկզբնաարարման ժամա-

[44] **Уитроу 2003**: 75.
[45] **Дюркгейм 1998**: 198 (сн. № 24).
[46] **Гуревич 1999**: 47-48.

նակը, որին կհաջորդի իրական էմպիրիկ իրադարձությունների՝ պրոֆանային ժամանակը, ինչն էլ արտացոլված է տիեզերաստեղծական, մարդաստեղծական և ծագումնաբանական առասպելներում[47]:

«Նախնական առասպելական ժամանակն առասպելաբանական մտքի շատ կարևոր կատեգորիա է: Այն հարացուցային գործառույթ ունի և հետագայում առաջացողի աղբյուրն է ու նախապատճառը: Դա նախնիների, մշակութային հերոսների, առաջին առարկաների, փիեզերական և սոցիալական կարգի հաստատման ժամանակն է: Ավելի ուշ առասպելներում այն կվերածվի ոսկյա կամ հերոսական դարաշրջանի»[48]*:*

Ժամանակ/հաստատված կարգուկանոն – պրոֆանային ժամանակ գծային հայեցակարգը միաժամանակ լրացվում է ցիկլային փուլերով կամ վերաճում ցիկլային փոլերի՝ էպոսի, ծեսերի և այլնի միջոցով անընդհատ վերարտադրելով, կապ պահելով, ծեսերով մոգական ուժերը պարբերաբար ակտիվացնելով՝ բնության և հասարակության կարգը պահելու համար:

Հիշողության (առասպելական) ֆիգուրները[49] պետք է մարմնավորված լինեն որոշակի տարածության մեջ և արդիականացվեն որոշակի ժամանակի մեջ, այսինքն՝ նրանք միշտ որոշակի են ժամանակի և տարածության մեջ, թեև ոչ միշտ աշխարհագրական կամ պատմական

---

[47] **Мелетинский 1991** 252-253.

[48] **Мелетинкий 2011**, օնլայն՝ https //omiliya.org/article/mifologicheskoe-myshlenie-kategorii-mifov-em-meletinsku html

[49] *«Под «фигурами воспоминания» мы подразумеваем, напротив, культурно сформированные, общественно обязательные «образы воспоминания» и предпочитаем понятие «фигуры» понятию «образа» потому, что оно может относиться не только к иконической, но, например, и к нарративной форме»*, **Ассман 2004** 39

իմաստով: Քանի որ կոլեկտիվ հիշողությունները հստակ ուղղորդված են, ստեղծվում են բյուրեղացման կետեր: Հիշողությունները բովանդակում են ժամանակի ցուցիչը և՛ այն պատճառով, որ կապված են հնագույն ու արտառոց իրադարձությունների հետ, և՛ այն պատճառով, որ հիշողությունը ռիթմիկ բնույթ ունի: Օրինակ, տոների տարեկան շրջանն արտացոլում է կոլեկտիվ վերապրած ժամանակը, լինի դա քաղաքացիական, կրոնական, գյուղացիական կամ ռազմական տոմարը[50], ինչպես օրինակ՝ Եգիպտոսում Օսիրիսի վերածնունդը կամ Միջագետքում Դումուզիի և Իննաննայի՝ դժոխքից վերադարձի տոնը[51]:

Նույն միտումը պահպանվել է բարձրագույն առասպելաբանական համակարգերում՝ զրադաշտականությունից մինչև քրիստոնեություն: *«Աշխարհատեսական ճգնաժամի մեջ գտնվելով և անկում ապրելով, բայց լինելով սրբացված (քրմականացված) և անշարժ քաղաքակրթություն՝ եգիպտացի, բաբելոնացի, փյունիկեցի և հուդայական մտավորականները հետհայացք գցեցին նախնական ժամանակներին: Էվկլիդեսի և Արքիմեդի ժամանակակիցները լինելով՝ նրանք խոսում էին Աբրահամից և Օանեսից»*[52]:

---

[50] **Accman 2004**: 39-40.

[51] **Cohen 1993** 474.

[52] **Bickerman 1988**: 218, Oanes անունով առասպելական կերպարի մասին տեղեկությունները պահպանվել են Բերոսոսի «Բաբելոնական պատմության» մեջ: Այն կրկնակի՝ մարդու և ձկան գլխով ու մարդու և ձկան մարմնով էակ էր, որը մարդկանց սովորեցրեց գիր ու մաթեմատիկա, սովորեցրեց նաև ապրել քաղաքներում, օրենքներ հաստատել, տաճարներ հիմնել և այլն: Հայերեն և լատիներեն տարբերակներում՝ «ովան», «oan»: Տե՛ս **Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացւոյ** Ժամանակականք երկմասնեայ, Մասն Ա, էջ 10 (օնլայն՝ էջ 43), http //greenstone flib.sci am/gsdl/collect/armbook/books/evsebi1818 index htm

Ժամանակ և պետականություն

Հիշողության և ժամանակի զգացողության զարգացման համար մեծ նշանակություն ունի կենտրոնացված իշխանության՝ պետականության ձևավորումը:

Պետության ձևավորած վարչակարգը ժամանակի հետ կիրառական հարաբերություններ է հաստատում. ժամանակն այստեղ պրակտիկ գործիք է հողագործական աշխատանքների անցկացման և կազմակերպման համար, այդ պատճառով էլ այն նույնպես համակարգվում, տրոհվում և միասնականացվում է. ծնվում է վարչական ժամանակն իր արհեստական ժամերով ու ամիսներով[53]:

«Ակեֆալ» հասարակություններում պատմական հիշողությունները հիմնականում բովանդակում են մի քանի սերունդների հիշողություն՝ կորչելով անորոշ, «առասպելական» հնության մեջ, հնություն, որում բոլոր իրադարձությունները միևնույն ժամանակային մակարդակի վրա են»[54]:

Պատմականության ձևավորման համար անհրաժեշտ էր գոնե նվազագույն չափով դուրս գալ նախապետական ծանրաշարժ կացութաձևի սահմաններից[55]: Իսկ մինչ այդ պատմականություն որպես այդպիսին դեռ չկա. պատմության գաղափարը դեռ գոյություն չունի[56]: Պատմական գիտակցության ձևավորման համար անհրաժեշտ են երեք նախադրյալներ՝ ավանդության և ազատության միջև դիալեկտիկայի գիտակցումը, անցյալն իրապես ճանաչելու ձգտումը և մարդկային գործունեու-

[53] **Maiocchi 2019**: 407.
[54] **Ассман 2004**: 74-75.
[55] **Лосев 1977**: 37.
[56] **Коллингвуд 1980**: 16.

թյան իմաստնությունը: Այս դարաշրջանում հիմնարար այս երեք տարրերը դեռ չեն ձևավորվել[57]:

Պետության ձևավորումից հետո կենտրոնացված իշխանությունը վերաքննում է անցյալը և կառուցում իր համար ներկան՝ հուշարձաններով, դամբարաններով, արխիվներով և այլնով: Այս պաշտոնական, քաղաքական-գաղափարական համատեքստին են պատկանում Հին Արևելքից մեզ հասած բոլոր պատմական աղբյուրները[58], որոնք պատմական են, բայց ոչ պատմագիտական՝ *«իշխանությունը լեգիտիմացվել է ռետրոսպեկտիվ, հավերժացել պրոսպեկտիվ»*[59]:

Գծային զարգացման հին եգիպտական մոդելը

Փորձենք ներկայացնել ժամանակի և պատմական գործընթացի մասին հին եգիպտական պատկերացումները եգիպտական առասպելամտածողության համատեքստում:

Հին եգիպտական կրոնական համակարգը վերջնականապես ձևավորվեց մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջում: Այն, ինչպես և միջագետքյանը, խեթականը և այլն, պատկանում է այսպես կոչված «առաջնային կրոնական համակարգերի» շարքին, այսինքն՝ այն կրոնական համակարգերի, որոնք թեև իրենց պատկերացումներում որոշակի հետևողականություն և համալիր բնույթ ունեն, սակայն դեռ չեն ստեղծել իրենց փակ աստվածաբանական-բարոյագիտական ինքնապարփակ համակարգը: Նրանք ավելի շատ կարող են ներկայանալ որպես բարձր զարգացած առասպելաբանական, քան թե կրոնական համակարգեր: Այս համակարգերի հիմնական

[57] **Алесин 2014**: 194
[58] **Ассман 2004**: 75
[59] **Строгецкий 2006**: 357

գծերի (***ոչ դոգմատների***) կազմավորման ժամանակ այլ առասպելաբանական տարրերի հանդեպ անհանդուրժողականություն կամ արհեստական սահմանափակումներ չեն նկատվում: Նման կրոնական համակարգերն առանձնահատուկ են, բայց ոչ դոգմատիկ:

Որպեսզի առասպելը դառնա դոգմա, պետք է կատարել ցանկացած մտային նախադրյալի առաջին պայմանը՝ առանձնացնել, սահմանափակել այդ առասպելը նույն իրադարձության մասին պատմող մյուս առասպելից և հաստատել այն որպես միակ ճշմարիտն ու անհրաժեշտը[60], այլ կերպ ասած՝ պետք է առաջին պլան մղել որոշակի գաղափարը՝ ապագա կրոնական համակարգի կմախքը, որը հարուստ առասպելաբանական գինանոցից կընտրի առասպելաբանական այն սյուժեները, որոնք առավելագույնս համապատասխան են այդ գաղափարի հետագա զարգացման համար: Իհարկե, դա բարդ աշխատանք է, որը պահանջում է քրմերի բազմաթիվ սերունդների լարված մտավոր աշխատանք, այդուհանդերձ կրոնը, եթե այն ընկալենք որպես մաքուր բարոյաաստվածաբանական աշխարհատեսություն, երբեք, նույնիսկ մեր օրերում, էլ չասած առաջին կրոնական համակարգերի ձևավորման փուլում, չի առանձնացել իր առասպելաբանական աստառից. *«Մեր առջև կարծես փնփռեսող դերձակ լինի նստած, որը մի հագուստը վերափոխում է ուրիշ հագուստի՝ լաթի որևէ կտոր դեն չնետելով: Կթվա, որ որոշ մաշված կտորներ կպրկվել-հանվել են, բայց դրանք միշտ էլ կարող եք գտնել զգեստի աստառի կամ գրպանների ներսում»*[61]:

---

[60] **Лосев 2001**: 132

[61] **Фрейденберг 1998** 169.

Եգիպտական՝ ժամանակի և հավերժության մասին մեծ թվով ուսումնասիրություններ կան[62]: Մեզ այս պարագայում հետաքրքրում է ժամանակ հասկացության մեջ շարժման առկայությունը կամ բացակայությունը:

Այսպես, եգիպտական աշխարհատեսության մեջ մենք տեսնում ենք հարյուրամյակների ընթացքում մանրամասն մշակված համակարգ՝ ժամանակի ուրույն հայեցակարգով, որի առանցքում Maat հասկացությունն է՝ երկրի վրա տիրող բացարձակ խաղաղությունը և բնության կատարյալ ներդաշնակությունը[63]: Maat-ը վերահսկում է ամեն ինչ և ներառում է մարդկանց, առարկաների, բնության և տիեզերական երևույթների աշխարհը: Maat-ը արարման իմաստն է, որին այժմյան աշխարհն արդեն չի համապատասխանում: Եվ թե՛ շարքային եգիպտացու, թե՛ փարավոնի ջանքերն ուղղված էին այդ իմաստի նախնական լիակատարությունը վերականգնելուն և գործողությունների մեջ մարմնավորելուն[64]:

Ըստ այդմ եգիպտական «ժամանակը» կարող էր լինել ժամանակ-***նեխեխ*** (nHH) կամ ժամանակ-***ջեթ*** (Dt):

Նեխեխը կապված էր արևի շրջապտույտի հետ, դա տարիների, տարվա եղանակների, ամիսների, օրերի անընդհատ բաբախող, զարկահոսող հոսքն է[65]: Ծեսերի

---

[62] Եգիպտական ժամանակային կատեգորիաների մասին ընդարձակ գրականության շրջանակներում ուսումնասիրվել են եգիպտական հավերժություն հասկացության, ժամանակի ցիկլային և գծային ուղղվածության, այդ կատեգորիաների լեզվական արտահայտման դժվարությունների և այլ հարցեր, տե՛ս **Кучинов 2011**. 47

[63] **Kákosy 1964**: 206

[64] **Ассман 1999**. 19.

[65] **Նույն տեղում**, 19:

ժամանակ պարբերաբար գործողությունների միևնույն համալիրը կրկնելով՝ եգիպտացին ժամանակը վերադարձնում է իր նախնական վիճակին և կարծես չեզոքացնում նրան՝ հար և նման առասպելամտածողության օրենքներով ապրող մյուս մշակույթներին[66]:

Մյուսը ժամանակ-ջեթն է: Եթե ժամանակ-նեխեխն ***անցնում է, գնում է***, ապա ժամանակ-ջեթն ընդհակառակը՝ ***շարունակվում է, գնում***: Դա այն ժամանակն է, երբ պահպանվում է ավարտվածը, այն, ինչ իրականացվել է ժամանակի նեխեխ հոսքում և այժմ փոխակերպվել է ժամանակի մեկ այլ ձևի, որում չկա ոչ մի փոփոխություն և չկա որևէ շարժում[67]:

Ըստ այդմ, եգիպտական ժամանակը ռիթմիկ է ու բաղկացած մեծ և փոքր շրջափուլերից, ինչպես օրինակ՝ Սոտիսի 1450-ամյա շրջափուլը[68], Օսիրիսի մահը՝ «մեծ հանցանքն» ու «աղետը», իրերի բնականոն ընթացքի խախտումը[69] և վերածնունդը, բարենպաստ (աստվածների հետ բարի հարաբերություններով բնորոշվող «ոսկեդարեր») և բեկումնային (աստվածների երես թեքելու և աղետների փուլեր) փուլերի ցիկլիկ հերթագայությունը[70], փարավոնի մահը, տարվա և օրվա ավարտը և այլն:

«Աշխարհի վերջ» հասկացությունը եգիպտական աշխարհատեսության հանդեպ միայն պայմանականորեն

---

[66] **Նույն տեղում**, 123

[67] **Նույն տեղում**, 121

[68] Եգիպտական տոմարի առաջին օրը համընկնում էր Սիրիուս աստղի (եգիպտերեն Սոպդեթ, հունարեն՝ Սոտիս) աստղի հելիական ծագմանը, որը տեղի էր ունենում 4 տարի անընդմեջ 1450 1460 տարին մեկ: Մանրամասն տե՛ս **Ладынин, Немировский 2001**

[69] **Васильева 2009**: 30.

[70] **Банщикова 2013**: 26, **Ладынин 2015**:13-14

կարող է կիրառվել, և խոսքն էլ ոչ թե հինկտակարանյան աշխարհի վերջի, այլ հերթական տիեզերական ցիկլի խզման վտանգի մասին է[71]. այդ ցիկլը սկսվել է նախնական Նուն օվկիանոսի նյութից Ատումի արարչագործությունից ու կավարտվի ինչ-որ ժամանակ, և բոլոր էությունները կկործանվեն ու կվերադառնան նույն օվկիանոսի մեջ[72]:

Դատելով «Մեռյալների գրքից», որը վերջնականապես ձևավորվել է Նոր թագավորության շրջանում, ինչ-որ մի ժամանակ բոլոր կենդանի էակները և առարկաները պետք է վերածվեն անշունչ միատարր մատերիայի, և ողջ են մնալու միայն օձի տեսք ստացած արարիչ Ռան ու Օսիրիսը: Դա էլ լինելու է աշխարհի վերջը:

«Մեռյալների գրքի» 175-րդ գլխում պահպանվել է Օսիրիսի և Ատումի երկխոսությունը, որտեղ ուշագրավ տողեր կան.

Ատումը պատասխանում է Օսիրիսի «Որքա՞ն է կյանքի տևողությունը» հարցին. *«Դու (նախատեսված ես լինելու) միլիոնավոր տարիներ... եվ ես կոչնչացնեմ այն ամենը, ինչ ստեղծել եմ: Երկիրն այս կրկին կվերադառնա խորխորատի (քաոսի) և ջրհեղեղի, ինչպես ի սկզբանե էր: Միայն ես և Օսիրիսը ողջ կմնանք այն բանից հետո, երբ ես օձի տեսք կընդունեմ, որոնց մարդիկ մինչ այդ չգիտեին, և աստվածները չէին տեսել»*[73]:

---

[71] **Васильева 2009**: 31.

[72] **Ладынин 2015**: 8

[73] **Allen 1974**: 184. *"What is a lifetime of life?" says (Osiris). "Thou art (destined) for millions of millions (of years), a lifetime of millions (of years). I have caused that he (i.e., thy successor) send out the Elders And I will destroy all that I have made. This land shall return into the Deep, unto the flood, as it was aforetime (Only) I shall survive together with Osiris, after I have assumed my forms of other (snakes) which men know not and gods see not How good is*

Դատելով այն հանգամանքից, որ այս դրվագը եգիպտական աշխարհատեսության մեջ զարգացում չապրեց, կարելի է ենթադրել, որ այն զարգացման մայրուղուց գլխավոր գծից դուրս էր: Հին եգիպտացիներին բնորոշ էր կենսական պրագմատիզմը, որի շրջանակներում ի սկզբանե անիմաստ էր քննարկել այն հարցերը, որոնք ա՛յս պահին անհնար է ուսումնասիրել[74]: Հակառակ դրան՝ մանրամասն մշակված են անդրշիրիմյան աշխարհում անհատի գոյության հարցերը. մ.թ.ա. III հազ. Վերջում ի հայտ է գալիս դրան նվիրված տեքստերի մի բազմություն, որոնք մ.թ.ա. II հազ. կեսերին ստանում են մանրակրկիտ մշակում՝ ընդհուպ մինչև պարզունակ համակարգում: Այն աստիճան, որ հենց անդրշիրիմյան աշխարհի ավելի մեծ «ակտուալությունը», մահացածների և նախնիների պաշտամունքը և մահացած փարավոնների հավուր պատշաճի հիշատակումներն են դրդել ստեղծել մահացած փարավոնների արքայացանկեր[75]:

Եգիպտացիների վերացարկման ամենաբարձր մակարդակը կյանքը որպես *քա-ի* և մարմնի միավորում պատկերացնելն էր, այսինքն՝ որպես «հավերժ կյանք», որի մեջ ներառված են նաև մահացածները: Ժամանակը նրանց ընկալմամբ այդ հավերժական կյանքի իրադարձությունների ընթացքն է: Ոչ թե հունական գոյը, լինելությունը, ոչ հին հնդկական վերամարմնավորումներից ազատումը, այլ հենց ակտուալ «կյանքը»: Ոչ թե հավեր-

---

what I have done for Osiris, more than (for) all the (other) gods; for I have given him the desert, the silent land, and his son Horus as heir upon his throne that is in the Isle of Flame. I have made his (throne in) the bark of millions (of years), while Horus abides on his façade (i.e., in his earthly palace) in order to establish his monuments"

[74] **Ладынин 2015**: 9.

[75] **Банщикова 2013**: 26

ժությունն առհասարակ, այլ կյանքի անընդհատելիությունը, որին սովորական մարդն ակտիվ մասնակցություն է բերում, և «կյանքի փրկությունն» այստեղ ոչ թե Փրկության պատմության վերջնական արդյունքն է, այլ խնդիր, որը լուծվում է ծեսի օգնությամբ[76]:

Եթե այս հայեցակարգի ներսում փոփոխություններ կային էլ, ապա նրանք հիմնականում բխում էին եգիպտական առասպելաբանության ոչ դոգմատիկ բնույթից և մեկ երևույթի համար առավել առասպելաբանական հասկացություններ գտնելու ձգտումից[77]:

Ժամանակի մասին պատկերացումներին սերտաճած են պատմական գործընթացի, առհասարակ պատմության մասին պատկերացումները: Պետք է հաշվի առնել, որ Հին Եգիպտոսի պատմությունն իրենց իսկ եգիպտացիների համար խոր անցյալ էր և ըստ այդմ էլ ենթակա համընթաց ձևավորվող գաղափարախոսությանը: Իրական պատմությունից կարող էր մի բաղադրիչ մնալ, որը կծաղկեցվեր այդ պահին արդիական պատմողական կամ ֆոլկլորային լրացումներով, սյուժեներով և այլն:

Ժամանակային այդ ահռելի ժառանգությունը, որի հետ եգիպտացիները գործ ունեին, ստիպել է նրանց առաջ քաշել եգիպտական պատմության մեջ կրկնվող դարակազմիկ իրադարձությունների հստակ սխեմա: Այն է՝ *«ոսկեդար», բեկում, օտար նվաճողների հարձակում, Եգիպտոսի գրավում, պայքար փարավոնի գլխավորությամբ, ոսկեդարյան նոր դինաստիայի հիմնադրում,*

[76] **Ассман 1999**: 127.
[77] **Антес 1977**. 61-62

առավել ընդհանուր՝ maat-ի համընդհանուր կործանում - maat-ի վերականգնում[78]:

Ըստ էության եգիպտական պատումների դեպքում մենք ականատես ենք պատմական անցքերի առասպելացմանը, ինչը միանգամայն համապատասխանում է այդ շրջանի հասարակագիտական ընկալումներին:

Աղավաղումները մեծ են, բայց դրանք ներքին տրամաբանություն ունեն և բխում են ոչ թե անցյալը մոռանալուց, այլ անցյալի մի շարք իրադարձություններ սխալ մեկնաբանելուց. նրանց հիմքում վերաբերմունքն է նախորդ թագավորությունների հուշարձաններին՝ որպես եգիպտական պատմության կարևորագույն իրադարձությունների[79]:

Եգիպտական աշխարհընկալումը և պատմագրական ավանդույթը ստատիկ են, դինամիկա եթե լիներ էլ, ապա մնալու էր բուրգերի ճնշող ստատիկայի տակ: Մանեթոնի գրած պատմության հիմքում էլ անցյալի հանդեպ ստատիկ պատկերացումն է.[80] *«Նրանց աշխարհը հիմնականում սլաքատիկ էր և անփոփոխ, Արարչի ձեռքերից պատրաստի դուրս եկած, պատմական իրադարձությունները ոչ այլ ինչ են, քան հաստատված կարգի մակերեսային խախտումներ կամ էական նշանակություն չունեցող կրկնվող իրադարձություններ»*[81]:

Այստեղ չկա ներքին զարգացման հայեցակարգ. եգիպտացիների աշխարհատեսության մեջ իրենց պետությունն իր բոլոր հատկանիշներով ստեղծվել է անմիջապես աշխարհի ստեղծման պահին, իսկ դեմիուրգ-

[78] Այս հայեցակարգի մասին տե՛ս **Ладынин 2016**.
[79] **Ладынин 2018**. 18
[80] **Dillery 2007**: 209
[81] **Уитроу 2003** 76

աստվածն էլ առաջին տիրակալն է եղել: Այդ պահին Maat-ն էլ իջնում է երկնքից, և նրանով լցվածությունը համատարած է, սակայն միաժամանակ էլ սկսում է ի հայտ գալ ու կուտակվել Maat-ին հակադրվող isefet-ը (izft)՝ նորմ հանդիսացող բնական և սոցիալական երեվույթների որակների հակադարձումը[82]:

Դժվար է ասել՝ մինչև Մանեթոնի աշխատությունը եգիպտացիները ստեղծե՞լ են արդյոք ամփոփ որևէ աշխատություն. եգիպտական պատմական նկարագրությունները պատմական բնույթի աղքատիկ տվյալների (առաջին հերթին՝ արքայացանկերի) և արդեն գոյություն ունեցող գրական-պատմական կոմպոզիցիաների համադրություն[83] են՝ բանահյուսական լուրջ բաղադրիչներով[84], և միայն արքայացուցակներն են օգնում այդ պատումները դասավորել ժամանակագրական կարգով: Եգիպտացիները, ինչպես և այլ արխաիկ մշակույթների ներկայացուցիչներ, *«դժվարությամբ էին դիմանում պատմությանը»*[85], և քաղաքակրթական բարձր մակարդակ, պետություն ու գրավոր մշակույթ ունենալով հանդերձ՝ եգիպտացիները պատմությունը ներս չէին թողնում իրենց աշխարհատեսության մեջ՝ սառեցնելով այն[86]: Նրանք Եգիպտոսի անցյալի մասին ստեղծեցին հարուստ ավանդություն, որն այդպես էլ չվերաճեց մեզ համար հասկանալի պատմության նկարագրության, որն իր առջև նպատակ կդներ որևէ մարդկային խմբի կամ

---

[82] **Лальшин 2015**: 9.
[83] **Dilkey 1999**: 93.
[84] **Банщикова 2010**. 22
[85] **Элиаде 1987**:58.
[86] Լևի-Ստրոսի «տաք» և «սառը» հասարակությունների քննարկումը տե՛ս **Ассман 2004**: 72-76

տարածքի պատմության հետևողական նկարագրությունը: Նման առաջին աշխատանքը գրեց եգիպտացի Մանեթոնը հունարեն, հունախոս ընթերցողի համար և հունական պատմական երկերի նմուշները որպես օրինակ աչքի առջև ունենալով[87]:

Դա հատուկ է առասպելամտածողության այն ձևին, որին բնորոշ է ավելի շուտ չգիտակցված, բնազդային վախը ժամանակից և ըստ այդմ էլ պատմությունից: Պատմական գիտակցության և նրա ձևերի ձևավորումը դեռ առջևում է[88]:

Այդուհանդերձ, այս պահին ուսումնասիրողների մեծամասնության կարծիքով Մանեթոնի ցուցակն իր ներքին տրամաբանությամբ և ամուր հիմք/հիմնակմախք համարվում է սերված հեղինակին հասու հին եգիպտական ավանդությունից[89]:

Հետաքրքիր է, որ եգիպտական պատմության ցիկլիկ սխեման, ըստ էության, մ.թ.ա. IV դարում վերածվեց շրջանակի, որը, ըստ այս կամ այն գաղափարական ստեղծագործության և լսարանի առանձնահատկությունների, կարող էր լցվել որոշակի բովանդակությամբ: Այդ սխեման Մանեթոնի հայտնագործությունը չէ, այն առհասարակ հատուկ է եգիպտական պատմության կարգաբերմանը[90]:

Այդ սխեմայի ներսում դրվագները կարող են տեղափոխվել արքայացանկի երկարությամբ, կոնտամինացիայի ենթարկվել, ցիկլացվել, լրացվել բանահյուսական և արձակագրական դրվագներով, որոնք հետագայում

[87] **Банщикова 2013**. 35
[88] **Барг 1987**. 11
[89] **Ладынин 2015**: 16.
[90] **Ладынин 2016**. 335

ընկալվում են որպես պատմական կամ վերափոխվում են ըստ վերոնշյալ սխեմայի ներքին տրամաբանության[91]:

Համապատասխանաբար, անցյալի մասին հին եգիպտական ավանդության կարևորագույն գծերից են *արխաիկությունն ու թերզարգացածությունը*, ինչն արտահայտվում է աղբյուրների հանդեպ քննադատական վերաբերմունքի պակասով, և *բազմափարբերակայնությունը*՝ այդ անցյալի զանազան տարբերակների համագոյակցությունը՝ հուսալիության տարբեր աստիճաններով, համեմատաբար բարձր հուսալիությամբ Մանեթոնի մոտ և էականորեն աղճատված՝ Հերոդոտոսի մոտ[92]:

Շարժընթացը կրկին շրջանակի ներսում է. սյուժեն զարգանում է՝ հասնելով Maat-ի խախտման, որը վերականգնվում է պայքարի միջոցով: Եգիպտական աշխարհատեսությանը հատուկ է դինամիկան, որը սահմանափակված է որոշակի և անփոփոխ շրջանակներով[93]:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացւոյ Ժամանակականք երկմաս նեայ: Մասն Ա-Բ: Ժամանակագրութիւն պատմական = Chronicon bipartitum, by Եւսեբիոս Պամփիլիոս Կեսարացի; Ավգերեան, Մկրտիչ Հայրապետի. Վէնէտիկ: Ս. Ղազար, 1818:

Алесин И.И. 2014, Историческое сознание как продукт историзма, «Научные ведомости», № 16 (187), выпуск 29, с. 190-196.

Антес Р. 1977, Мифология в древнем Египте, в сб. Мифологии древнего мира (пер. с англ. и предисл. И.М. Дьяконова),

[91] **Банщикова 2013** 30-31.
[92] **Банщикова 2010** 22
[93] **Ладынин 2018**: 6-7

Москва, Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 436 с.

Ассман А., Ассман Я. 2001, Канон и цензура. В сб. Немецкое философское литературоведение наших дней: Антология, СПб, Изд-во Санкт-Петербургского университета, 552 с.

Ассман Я. 1999, Египет, Теология и благочестие ранней цивилизации, Москва, Изд-во «Присцельс», 365 с.

Ассман Я. 2004, Культурная память: письмо, память в прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности, Москва, 368 с.

Банщикова А.А. 2010, Переломные эпохи в исторической традиции и сознании древних египтян (по источникам конца II тыс до н. э. - I тыс. н. э.), Автореферат диссертации, Москва

Банщикова А.А. 2013, Историописание без истории: египетское восприятие прошлого и его фиксация, В кн Древнейшие государства Восточной Европы, Зарождение историописания в обществах Древности и Средневековья, Москва, Университет Дмитрия Пожарского, 2016, с. 25-37.

Боас Ф. 1926, Ум первобытного человека, Москва-Ленинград, Государственное издательство, 154 с.

Васильева О. 2009, Гибель Осириса: древнеегипетский «апокалипсис», В сб. Древность. историческое знание и специфика источника, Москва, ИВ РАН, с. 30-32.

Вейнберг И.П. 1986, Человек в культуре древнего Ближнего Востока, Москва, «Наука», 208 с.

Гайденко П. 1991, Человек и история в экзистенциальной философии К.Ясперса, В кн. Ясперс К., Смысл и назначение истории, Перевод с немецкого, Москва, Политиздат, с. 5-27

Гайденко П. 2006, Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке, М., Изд-во «Прогресс-Традиция», 464 с.

Гуревич А.Я. 1999, Избранные труды в 2 томах, том 2 (Категории средневековой культуры и Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства), СПб, Издательство «Университетская книга», 560 с.

Гюйо М. 1899, Происхождение идеи времени, СПб.

Дараган Н.Я. 1987, Очерк жизни и творчества Мирча Элиаде, В кн. Элиаде М. 1987, Космос и история, Москва, Изд-во «Прогресс», с. 3-26.

Дьяконов И.М. 1983, (под ред.) История Древнего Востока, часть I, Москва, Изд-во «Наука», 534 с.

Дюркгейм Э. 1998, Элементарные формы религиозной жизни, В сб. Классики мирового религиоведения. Антология, (История философии в памятниках), Москва, Изд-во «Канон», с. 173-231.

Жмудь Л.Я. 1988, О понятии мифологическое мышление, в сб. Жизнь мифа в античности, Материалы научной конференции «Виппоровские чтения - 1985», вып. XVIII, в 2-х ч., Москва, Изд-во «Советский художник», с. 287-306.

Клейн Л.С. 2014, История антропологических учений, СПб., Изд-во Санкт-Петербургского университета, 744 с.

Коллингвуд Р.Дж. 1980, Идея истории, Москва, Изд-во «Наука», 484 с., https://nsu.ru/xmlui/bitstream/handle/nsu/9030/Collingwood_Idea_AutoBio.pdf

Кузнецов В.Г. 2007, Словарь философских терминов, Москва, ИНФРА-М, 730 с.

Кучинов Е. 2011, Время и вечность в древнеегипетской культуре. феноменологический анализ, В сб. Теория и практика общественного развития (2011, № 7), с. 47-49.

Ладыгин И.А., Немировский А.А. 2001, Мемфисская стела Аменхотепа II о его втором победоносном походе, В сб. Эпиграфика Востока, Москва, том 26, с. 56-98.

Ладыгин И.А. 2015, Циклы египетской истории и три томоса труда Манефона Севеннитского (I), Вестник древней истории 2015, № 4, с. 8-21.

Ладыгин И.А. 2016, Циклы египетской истории и три томоса труда Манефона Севеннитского (II), Вестник древней истории 76/2 (2016), с. 315-340.

Ладыгин И.А. 2018, «Парадоксы идеи прогресса» и «культурная память» в древнем Египте (по поводу статьи В.В. Емельянова), В сб. Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность, 2018, № 6, с. 6-21.

Леви-Брюль Л. 1980, Психология мышления, Москва, Изд-во МГУ, с. 130-140. Օնլայն տարբերակը՝ http //psyhb.org.ua/books/ levbr01.htm

Леви-Стросс К. 1972а, Структурная антропология, М., Главная редакция восточной литературы, 536 с.

Леви-Стросс К. 1972b, Сырое и вареное, В сб. Семиотика и искусствометрия, Москва, Изд-во «Мир», 368 с.
Лосев А. 1977, Античная философия истории, Москва, Изд-во «Наука», 208 с.
Лосев А. 1991, Диалектика мифа, в кн. Философия, мифология, религия, Москва, Политиздат, с. 21-176.
Мамардашвили М. 1996, Появление философии на фоне мифа, Введение в философию, В кн. Необходимость себя, Москва, Изд-во «Лабиринт», с. 7-154., http://psylib.org.ua/books/mamar02/txt01.htm
Мелетинский Е.М. 1972, Первобытные истоки словесного искусства, в сб. Ранние формы искусства. Москва, Искусство, 1972, с 149-189
Мелетинский Е.М. 1976, Поэтика мифа, Изд-во «Наука», 407 с.
Мелетинский Е.М. 1991, Время мифическое, в Мифы народов мира, том 1, М., Изд-во «Советская энциклопедия», с. 252-253.
Мелетинский Е. 2011, Мифологическое мышление, https://omiliya.org/article/mifologicheskoe-myshlenie-kategorii-mifov-em-meletinskii.html
Немировский А.И. 1979, У истоков исторической мысли, Воронеж, Изд-во Воронежского университета, 209 с.
Рахманинова М. 2014, Мифология и мифологическое мышление: генезис и механизмы. Часть 1, https://runivers.ru/philosophy/logosphere/477058/
Рейхенбах Г. 2003 (անգլերեն հրատարակությունը **Reichenbach H. 1955**, The direction of time, LA, 1955) Направление времени, Москва, Изд-во УРСС, 203 с.
Строгецкий В.М. 2006, Проблема становления истории как науки в античности. «Античный мир и археология», Вып. 12. Саратов, с. 351-362. http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1353401060
Токарев С.А., Мелетинский Е.М. 1991, Мифология в Мифы народов мира, том 1, Москва, Изд-во Советская энциклопедия, с. 11-20.
Топоров В.Н. 1991a, История и мифы, В кн. Мифы народов мира, том 1, Москва, Изд-во Советская энциклопедия, с. 572-574.
Топоров В.Н. 1991b, Модель мира, В кн. Мифы народов мира, том 1, Москва, Изд-во Советская энциклопедия, с. 161-164.

Уитроу Дж. 2003 (английское издание **G.J. Whitrow 1961**, The Natural Philosophy of Time), Естественная философия времени, Москва, Изд-во Едиториал УРСС, 400 с.

Фрейденберг О. 1998, Миф и литература древности, 2-е изд., Москва, Издательская фирма «Восточная литература», РАН, 800 с.

Юнг К.Г. 1930, Архаичный человек (доклад, прочитанный в читательском кружке Геттинген), Цюрих, В кн. К.Г.Юнг. Проблемы души нашего времени. Москва, Изд-во «Прогресс», 1994, с. 158-184. Օնլայն տարբերակը՝ http://psylib.org.ua/books/_yungk02.htm

Элиаде М. 1987, Космос и история: избранные работы, Москва, Изд-во «Прогресс», 312 с.

Allen Th.G. 1974, The Book of the Dead, spell 175, in The Book of the Dead or Going forth by day, Ideas of the ancient Egyptians concerning the hereafter as expressed in their own terms, Studies in Ancient Oriental Civilization, № 37, The University of Chicago Press, Chicago, 1974, Online https://oi uchicago edu/sites/oi uchicago edu/files/uploads/shared/docs/saoc37 pdf

Cohen, M.E. 1993, Cultic Caledendars of the Ancient Near East, Bethesda, MD: CDL Press, 504 pp.: Օնլայն տարբերակը՝ https://ia800500.us.archive.org/3/items/TheCulticCalendarsOfTheAncientNearEast/Cohen1983 CulticCalendars pdf

Dillery J. 1999, The First Egyptian Narrative History: Manetho and Greek Historiography, in Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bd. 127 (1999), pp 93-116

Dillery J. 2007, Greek Historians of the Near East: Clio's «Other» Sons, in A Companion to Greek and Roman Historiography, Wiley-Blackwell, pp 208-212

Horyna B. 2019, Assman, Jan. Achsenzeit. Eine Archeologie der Moderne, in «Filozofia», vol. 74, no. 4, Օնլայն տարբերակը՝ https://www.sav.sk/index.php?lang=en&doc=journal-list&part=article response page&journal article no=16827

Jaspers K. 2017, Vom Ursprung und Ziel der Geschichte, Gesamtausgabe, Herausgegeben im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften und der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen band 10, 284 S., Օնլայն տարբերակը՝ https://www.academia.edu/29231054/The_Origins_of_the_Roman

_Cult_of_Mithras_in_the_Light_of_New_Evidence_and_Interpretations_The_Current_State_of_Affairshttps://pdfs.semanticscholar.org/1147/3444c8949e9533144761140689e72b79fc47.pdf?_ga=2.59970541.177385018.1590867104-1860376847.1590867104

Kákosy L. 1964, Ideas about the fallen state of the world in Egyptian religion: decline of the Golden Age, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae Vol. 17, No. 2 (1964), pp. 205-216 (12 pages) Օնլայն տարբերակը՝ https://www.jstor.org/stable/23656852

Maiocchi M. 2019, Writing in Early Mesopotamia. The Historical Interplay of Technology, Cognition, and Environment, in Beyond the Meme: Development and Structure in Cultural Evolution, University of Minnesota Press, pp. 395-424, օնլայն տարբերակը՝ https://www.jstor.org/stable/10.5749/j.ctvnp0krm.13?refreqid=excelsior%3Ab2a85dc2b8d4dba4c1f077db363873e2&seq=1#metadata_info_tab_contents

Schnurer J. 2018, Rezension zu: Jan Assmann: Achsenzeit. Eine Archäologie der Moderne. Verlag C.H. Beck (München), օնլայն տարբերակը՝ https://www.socialnet.de/rezensionen/25040.php

Մարիամ Խանզադյան - *ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի, Հին Արևելքի բաժին, գիտաշխատող,* mkhanzadyan@orient.sci.am

STATICS AND DYNAMICS: IDEAS OF TIME AND LINEAR DEVELOPMENT OF HISTORY IN ANCIENT NEAR EAST. PART I

Keywords: *linear development of history, cyclical development of history, early state, ancient Egypt, mythology, mythical thinking, ideas of time, Manetho.*

The article discusses the development of ideas about time and history in the ancient Near East, in Egyptian, Mesopotamian

(Sumerian-Akkadian, Babylonian, Assyrian), Hittite-Khurian worldview systems, Zoroastrian and Jewish religions. The idea of linear development of history begins to form within cyclic perceptions of time, reaching its logical end in the first religious systems of Judaism and Zoroastrianism. The first part of article discuses mythical thinking and ideas of time in ancient Egypt.

Mariam Khanzadyan - *Institute of Oriental Studies NAS RA, Department of Ancient Orient, Researcher,*
mkhanzadyan@orient.sci.am

ՇԵՆԳԱՎԻԹԻՑ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՔԱՐԵ ՄԻ ԱՐՁԱՆԻԿԻ ՇՈՒՐՋ*

ԱՆՆԱ ԱԶԻԶՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *շենգավիթյան մշակույթ, արձանիկ, Շենգավիթ հնավայր, առանձին ագուցված գլուխ, զարդամոտիվ, ծիսակարգ:*

Շենգավիթյան մշակույթի ուսումնասիրության մեջ կարևորվում են տարատեսակ փոքրիկ պատկերաքանդակները: Դրանց շարքումն են դասվում մարդակերպ, կենդանակերպ և այլ տիպի քանդակներ: Փոքրիկ քանդակների ավանդույթը Հայկական լեռնաշխարհում վկայված է դեռևս վաղ երկրագործական ժամանակաշրջանում:

Շենգավիթյան մշակույթի ուսումնասիրության անբաժանելի մասն են կազմում փոքրածավալ կերտվածքները՝ արձանիկները: Դրանք պատրաստված են եղել տարբեր նյութերից և չափերով չեն գերազանցում 10 սմ-ը: Փոքրիկ արձանիկներն ի հայտ են գալիս ոչ հաճախ և ոչ բոլոր հուշարձաններում, ինչը չի կարելի ասել Շենգավիթ բնակավայրի մասին: Այն շենգավիթյան մշակույթի նշանավոր հուշարձաններից է Հայաստանի տարածքում[1], որի ուսումնասիրման սկիզբը դրեց առաջին իսկ պեղող հնագետ՝ Ե. Բայբուրթյանը 1936-1938 թթ.՝ անվանելով այն «Շենգավիթյան մշակույթ»[2]:

* *Հոդվածը ներկայացվել է 02.05.2020: Գրախոսվել է 10.05.2020:*

[1] **Шенгавит 2015:** 9

[2] **Байбуртян 2011:** 5, 7, 14

2016 թ. Շենգավիթ հուշարձանի տարածքից պատահական[3] հայտնաբերվել է քարե փոքրիկ արձանիկ և նրա վերաբերյալ առաջին անգամ նյութ է հրապարակվում: Այն քառանիստ է, ուղղանկյունաձև, հարթ հղկված մակերեսներով և գտնվում է «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանում՝ հաշվառված № 23/1 համարի ներքո:

Արձանիկի երկու նիստերը մյուս կողային նիստերի համեմատ լայն են, ընդհանուր բարձրությունը՝ 4,6 սմ, լայնությունը - 2,5 սմ, հաստությունը՝ 7 սմ, նեղ նիստերը դեպի վեր քիչ նեղանում են: Պատրաստված է հավանաբար հասպիս կիսաթանկարժեք քարից (աղ. I, նկ. 1): Արձանիկն ունի վարդամանուշակագույն երանգ, քարը պարունակում է սպիտակ հավելումներ: Կերտվածքի դիմային և թիկունքային լայն նիստերը փորագրված են համանման համակենտրոն շրջաններով, որոնք միմյանց նկատմամբ ոչ այնքան համաչափ են դասավորված, իսկ նեղ նիստերը հարթ են ու անզարդ:

Արձանիկի գլուխը բացակայում է: Մեր կարծիքով այն առանձին պատրաստվել և տեղադրվել է իրանի վերնամասի կենտրոնական հատվածում փորված խոռոչի մեջ (աղ. I, նկ. 1e): Նման արձանիկներ առանձին ագուցված գլուխներով հայտնի են դեռ նեոլիթյան ժամանակաշրջանից[4]: Հնարավոր է, որ գլուխը պատրաստված լինի նույն քարատեսակից կամ այլ նյութերից՝ փայտից, կավից, որը ցավոք չի պահպանվել:

---

[3] Արձանիկը վերգետնյա գտածո է: Այն հայտնաբերվել է Շենգավիթ հուշարձանի տարածքից նույն թանգարանի էքսկուրսավար Լիլիթ Գասպարյանի կողմից:

[4] **Lauren 2004**. Fig. 5; **Douglass 2005**: 155, Fig 7.4; **Svend 2014**. 275, Fig. 19, 20

Կերտվածքի համաչափության համեմատ արձանիկի փորված խոռոչը խորն է, ինչը մեկ անգամ ևս փաստում է, որ այդտեղ ագուցված է եղել արձանիկի գլուխը: Խոռոչի դիմային մասը մի փոքր վնասված է, բայց դեպի կրծքավանդակ իջնող բացվածքի աջ հատվածը պահպանված է: Այն դիտվում է նաև որպես կերտվածքի վիզ: Թիկունքից վիզն ունի ընդգծված քիչ բարձր փոված տեսք, որից ուղղահայաց կատարված են երկու անհամաչափ խոր ակոսներ (աղ. I, նկ. 1c): Հնարավոր է, որ այդ ակոսները կապված լինեն գլխի կառուցվածքի հետ՝ որպես մազերի կամ գլխաշորի շարունակություն: Վզից իջնում են թեք ուսերը, որոնք աննշան նեղ են իրանի համեմատ:

Արձանիկը պատված է փորագիր կետ շրջագծերով: Կերտվածքի դիմային մակերեսի վրա պատկերված կետ շրջագծերը թիկունքի շրջագծերի համեմատ ավելի խիտ են կատարված (աղ. II, նկ. 1 b, c): Վերջիններս ընդելուզված են սպիտակավուն նյութով՝ արտահայտիչ տեսք ստանալու համար, և մասնակիորեն են պահպանվել (աղ. I, նկ. 2):

Արձանիկն ավարտվում է հարթ կտրած նստուկով: Այն տեղադրելով հորիզոնական հարթակի վրա՝ կայուն կանգնում է (աղ. I, նկ. 3): Նստուկին արված է փոքրիկ կամարաձև ոչ խոր փորվածք՝ հավանաբար լրացուցիչ կայունություն ապահովելու համար (աղ. I, նկ. 1f):

Մակերեսին առկա են բազմաթիվ համաժամանակյա քերծվածքներ:

Արձանիկի դիմային և թիկունքային մակերեսներին փորագրված կետ շրջագծերը մեր կարծիքով պատահական չեն և ունեն որոշակի իմաստ: Տվյալ մշակույթում հայտնի է նմանատիպ պատկերներով, համակենտրոն

շրջաններով զարդարված խեցեղեն: Այդ համակենտրոն շրջանները դիտվել են որպես սոլյար պատկերներ[5] կամ էլ սերմի ու բազմացման՝ պտղաբերության խորհրդանիշ[6]:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում մարմնից առանձնացվող և միացվող գլուխների թեման, որի վերաբերյալ կան որոշ տարակարծություններ: Գլուխը առանձին միացվելով արձանիկի մարմնին՝ կարծես «կենդանացրել» է նրան[7]: Որոշակի արարողակարգի կամ ծիսակարգի բովանդակության և կերպարանքի փոփոխման հետ կապված՝ դեմքի տարբեր արտահայտությամբ գլուխներ են տեղադրվել՝ այն ներդաշնակելով համապատասխան արարողությանը[8]:

Մեր կողմից նկարագրված արձանիկը զուգահեռներ ունի Շենգավիթ հնավայրի՝ 2009 թ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերված քարե կերտվածքի միջև, որը, ըստ հնագետ Հակոբ Սիմոնյանի, արձանիկ է (աղ. III, նկ. 1)[9]: Այն կիսաթանկարժեք քարից է, ունի երկու լայն նիստեր, որոնք նույնպես փորագրված են կետ շրջագծերով և ընդելուզված են սև նյութով, գուցե բիտումով (աղ. III, նկ. 1c): Այն արտաքին ձևով եռանկյունաձև է և տարբերվում է մեր կողմից նկարագրված արձանիկի ձևից: Վերջինս վերնամասում նույնպես ունի միայն մեկ խոռոչ (աղ. III, նկ. 1a):

Արձանիկը մեր կարծիքով կարող է նաև աղերսվել վիշապ քարակոթողներին: Իր կառուցվածքի ընդհանուր

---

[5] **Խանզադյան 1969**, 157: **Голан 1992**: 27

[6] **Մնացականյան 1955**, 83 88: **Антонова 1972**, 15; **Урушадзе 1988:** 16

[7] **Урушадзе 1988**: 11.

[8] **Lauren 2004**: 145, 146.

[9] **Սիմոնյան 2013**, պատկեր 14, նկ. 2:

գծերով, ուղղանկյունաձև և գլխի տեղադրման դիրքով այն մոտ է ցլակերպ վիշապներին (աղ. III, նկ. 2, 2a): Քանի որ արձանիկի կրծքավանդակի բացվածքը թերի է պահպանված, չի բացառվում նաև, որ եզան կամ ցլի գլուխը հարմարեցված լինի արձանիկի դիմային հատվածում: Այս տեսանկյունից ուշագրավ են վիշապ քարակոթողների վրա հանդիպող կիսագնդաձև փորվածքները[10], որոնք կարծես զուգահեռներ են գտնում արձանիկի երկու լայն նիստերին պատկերված համակենտրոն շրջանների միջև: Նման փորվածքները հնարավոր է, որ աղերսվեն ինչպես ջրի պաշտամունքի, այնպես էլ «արևային խորհրդանիշների» հետ[11]. խնդիրն այն է՝ արդյո՞ք դրանք ժամանակակից են վիշապ քարակոթողներին, թե՞ հետագա օգտագործման արդյունք են:

Մեր կարծիքով այս երկու արձանիկները հնարավոր է, որ կիրառված լինեն հացահաբույսերի հետ կապ ունեցող ծիսական արարողությունների ժամանակ և տեղադրված լինեն դրանց համար նախատեսված հորերին կից:

Նման արձանիկներ առայժմ հայտնի են միայն Շենգավիթ բնակավայրից: Թվագրվում են շենգավիթյան մշակույթի ուշ փուլով՝ մ.թ.ա. 2600-2400 թթ.:

Ցավոք, նշված երկու արձանիկների հայտնաբերման հանգամանքները դուրս են հնագիտական համատեքստից:

---

[10] Համմտ., օրինակ, **Ավետիսյան, Գնունի, Մկրտչյան, Բոբոխյան 2019**, նկ. 2:

[11] **Նույն տեղում,** 603-604:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Մկրտչյան, Լ., Բոբոխյան Ա. 2019, Վիշապ քարակոթողների թասաձև փորվածքները և դրանց ընդհանուր զուգահեռները, Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, խմբագիրներ՝ Բոբոխյան Ա., Ջիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, ՀԱՒ հրատարակչություն, Երեվան, էջ 591- 624:

Բոբոխյան Ա., Ջիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. 2015, Վիշապաքարերի հնագիտություն, Վիշապ քարակոթողները, խմբագիրներ՝ Պետրոսյան Ա., Բոբոխյան Ա., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, էջ 269- 396:

Խանզադյան Է. 1969, Գառնի IV, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, N 12, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 238 էջ:

Մնացականյան Ա. 1955, Հայկական զարդարվեստ, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 658 էջ:

Սիմոնյան Հ. 2013, Շենգավիթ. շարքային բնակավայր, թե վաղ քաղաք, Հուշարձան, տարեգիրք Ը, «Հուշարձան» հրատարակչություն, Երևան, էջ 5-53:

Антонова Е. 1972, К вопросу о происхождении и смысловой нагрузке знаков на статуэтках анауской культуры, СА № 4, с. 7-18.

Голан А. 1992, Миф и символ, Издательство «Известия», Москва, 359 с

Урушадзе Н. 1988, Древнегрузинское пластическое искусство, Издательство «Хеловнеба», Грузия, 180 с.

Шенгавит 2015, каталог археологических материалов из коллекций Музея истории Армении, Музей истории Армении, Составители - Бадалян Р. С., Овсепян С. Г., Хачатрян Л. Е., Ереван. 245 с.

Douglas B. 2005, Prehistoric Figurines, Representation and Corporelity in the Neolithic, Published in the Taylor & Francis e-Library, 270 Madison Ave, New York, NY 10016, 243 p

Lauren T. 2004, **Heady Business: Skulls, Heads, and Decapitation in Neolithic Anatolia and Greece,** Journal of Mediterranean Archaeology 17.2, ISSN (Print), pp. 139-163.

Svend H. 2014, Neolithic Figurines in Anatolia, The Neolithic in Turkey, vol. 6, Archaeology and Art Publications, Edited by M. Ozdogan, N. Baflgelen, P. Kuniholm, Istanbul, pp. 265-292.

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աղյուսակ **I**

Նկ. **1, 2, 3.** Շենգավիթ, պահվում է՝ ԷՊԱԹ, կոլեկցիոն № 23/1, լուսանկարը՝ հոդվածի հեղինակի:

Աղյուսակ **II**

Նկ. **1.** Շենգավիթ, պահվում է՝ ԷՊԱԹ, կոլեկցիոն № 23/1, գծանկարը՝ հոդվածի հեղինակի:

Աղյուսակ **III**

Նկ. **1.** Շենգավիթ, Սիմոնյան Հ. 2013, պատկեր 14, նկ. 2:

Նկ. **2, 2a.** Գողթ 1 (Գեղամա լեռներ), Բոբոխյան Ա., Ջիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. 2015, 337:

Աննա Ագիզյան - *Էրեբունի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, գիտահետազոտական բաժնի վարիչ,*
annamalah@yahoo.com

ABOUT ONE STONE STATUETTE FOUNDED FROM SHENGAVIT SETTLEMENT

Keywords: *Shengavit culture, statuette, Shengavit settlement, separately attached head, ornament, ritual.*

In 2016 in the area of the Shengavit monument was accidently founded a small stone statuette. It is tetrahedron with form of rectangular, with smooth polished surfaces. The two seats of the statuette are wider than the other side of seats, the total height is 4.6 cm, the width is 2.5 cm, the thickness is 7 cm, the narrow seats climbing are slightly narrower. It is probably made of jas-

per, a semi-precious stone. The statuette is covered with engraved dot circles. The latter are covered with a whitish material for geting expressive look, and are partially preserved. The perimeter of the statuette carved on the front and back surfaces of the statuette, in our opinion, is not accidental and has a certain meaning. In this culture the ceramics decorated with similar images and concentric circles are known. These concentric circles have been observed in both and as a solitarium images and as a seed and reproduction, giving the meaning of fertility.

The particular interest represents the topic of connected and detachable heads from the body, about which there are some disagreements. By attaching the head separately to the body of the statuette, it seems to have "animated" it. In connection with the change of the content and the image of the specific ritual or ceremony, the heads were placed with different facial expressions, harmonizing it with the corresponding ceremony. In our opinion, the sculptor can also beg with dragon petroglyphs. With the general features of its structure, the position of the rectangle and the position of the head, it is close to the bull-shaped dragons. Since the opening of the statuette chest is poorly preserved, it is not excluded that the ox or bull's head will be adapted to the front of the statuette.

Such statuettes are known only from Shengavit settelment. They are dated to the late stage of Shengavit culture, BC 2600-2400. In our opinion, these two statuettes may have been used during the rituals associated with the plants of bread, and may have been placed next to the wells intended for them.

Anna Azizyan - *Erebuni Historical and Archaeological Museum-Reserve,*
Head of the Scientific Research Section
annamalah@yahoo.com

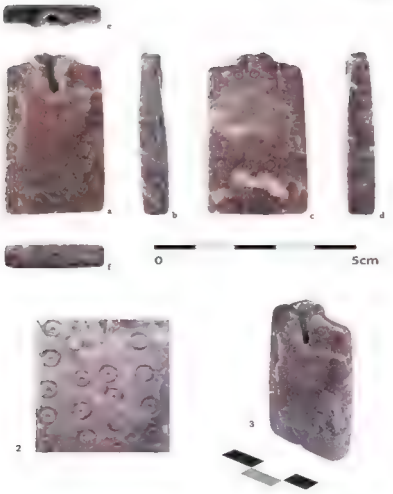
e
1
a
b
c
d
f
0
5cm
2
3

a
b
c
d
e
f
0
1
2

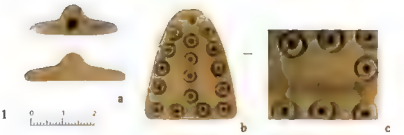
1
0 1 2
a
b
c

2

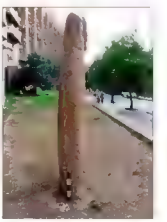
2a

ԵՂՋԵՐՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԵՎԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԿԱՊԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ*

ՀԱՍՄԻԿ ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *եղջերու, Փոքր Ասիա, Արև, ժայռապատկերներ, բրոնզե գտփիներ, որսորդական տեսարաններ, Հայկական լեռնաշխարհ, խեթական սեպագիր, պատկերագրություն:*

Հոդվածում քննարկվում է եղջերուների և Արևի պաշտամունքի կապը Հայկական լեռնաշխարհից և Փոքր Ասիայից գտնված հնագիտական և աղբյուրագիտական նյութերի հիման վրա: Ըստ ուսումնասիրողների, եղջերուների պաշտամունքի հնագույն վայրեր են համարվում Փոքր Ասիան՝ հատկապես վերջինիս արևելյան շրջանները, Հարավային Կովկասը, Կասպից և Միջերկրական ծովերի շրջանները: Մեր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ թե՛ Փոքր Ասիայում բնակվող խաթական և խեթա-լուվիական ժողովուրդներին, թե՛ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչներին բնորոշ էին եղջերուների պաշտամունքը և նրա կապը Արևի պաշտամունքի հետ, և այս պատկերացումային ընդհանրությունները կարող են հավանաբար վկայել նրանց փոխադարձ շփումների և փոխազդեցությունների մասին, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել ու ենթաշերտային կերպով պահպանվել հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային ժառանգության մեջ:*

* *Հոդվածը ներկայացվել է 11.06.2020: Գրախոսվել է 08.08.2020:*

Եղջերուների պաշտամունքը հնագույն արմատներ ունի Փոքր Ասիայում և Հայկական բարձրավանդակում, ինչի մասին վկայում են հնագիտական նյութերը և տեքստային վկայությունները: Ընդհանրապես, ըստ ուսումնասիրողների, եղջերուների պաշտամունքի հնագույն վայրեր են համարվում Փոքր Ասիան, հատկապես վերջինիս արևելյան շրջանները[1], Հարավային Կովկասը, Կասպից և Միջերկրական ծովերի շրջանները[2]: Փոքր Ասիայից հայտնաբերված հնագիտական նյութերը վկայում են եղջերուի պաշտամունքի հնագույն ավանդույթներ նեոլիթից սկսած, օրինակ՝ Չաթալ Հույուքում[3], որտեղ ներկայացված են եղջերուների որսի տարբեր տեսարաններ, եղջերուների պատկերներ, որոնք նաև ծիսական բովանդակություն ունեն (նկ. 1): Եղջերուների զոոմորֆիկ պատկերումներ գտնվել են նաև Ք.ա. III հազարամյակում Ալաջահույուքում[4] (նկ. 2), այնուհետև դրանք փոխակերպվում են մարդակերպ աստվածությունների Ք.ա. 19-րդ դարից, ինչն արդեն դիտարկելի է կապադովկյան կնիքների վրայի պատկերներից[5]: Խեթական սեպագիր աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ տեքստեր, հիմնականում ծիսական բովանդակությամբ կամ ծիսական արարողությունների ու տոների նկարագրություններ, որոնցում խոսվում է տաճարներին եղջերուներ նվիրաբերելու մասին: Եղջերուների պաշտամունքը ընդհանրապես խեթական հավատալիքներում առնչվել է արևի,

[1] **Collins 1989:** 162-163
[2] **Նույն տեղում,** 164:
[3] **Mellaart 1967** 96
[4] **Sellier 2016** 53
[5] **Նույն տեղում:**

վերածնության[6], պտղաբերության, բնության հովանավորության և նախնիների պաշտամունքի հետ: Օրինակ, եղջերուի պաշտամունքի կապը խեթական Արիննա քաղաքի Արևի աստվածուհու հետ վկայված է մի շարք խեթական տեքստերում, այսպես, KUB XV, 22-ում նշվում է[7]. «Երկրորդ տարին է եղջերուներին Արիննա քաղաքում (...) Դու, Արև արքա, ողջ- ողջ պահում ես»[8]:

Խեթական տեքստերից հայտնի է, որ եղջերուներին ընտելացրել են, պահել Արևի աստծո տաճարում, և նրանց առջև կատարվել են ծիսակատարություններ: Նունտարիյասխա խեթական տոնի շրջանակներում իրականացվող ծեսերից մեկի ժամանակ, որ տեղի էր ունենում Արևի աստծո տաճարում, Պուդուհեպա թագուհին և նրա ամուսինը՝ խեթական արքա Խաթուսիլիսը, խոստանում են տաճարին նվիրաբերել արծաթյա դուռ, արծաթյա պատվանդան, ինչպես նաև եղջերուներ[9]: Բացի այդ, եղջերուի և Արևի աստծո ու աստվածուհու կապը հաստատվում է նաև այն հանգամանքով, որ Արևի աստծուն նվիրված ծիսակարգի ժամանակ թագավորը վերջինիս պատվին հեղում է կատարում եղջերուի պրոտոմով գավաթից[10]: Ի դեպ, այդպիսի եղջերվակերպ արծաթյա ռիտոն է գտնվել, որի վրա պատկերված է եղջերուի վրա կանգնած աստված, որի առջև հեղում է կատարում թագավորը, այն թվագրվում է Ք.ա. 14-րդ դարով (նկ. 3, 3ա): Խեթական ծեսերից մեկում ներկայացվում է եղջերվի զոհաբերության դրվագ, որ կատարվում

---

[6] **Նույն տեղում**:
[7] **KUB XV, 22; Ардзинба 1982:** 166-167
[8] **Նույն տեղում**, ծնթ. 43:
[9] **Haas 1994** 587
[10] **Նույն տեղում**, 432:

է ծիսական Պիսկուրնուվա սարի վրա թագավորի ներկայությամբ[11]: Ի վերջո, խեթերն ունեին տոն, որ նվիրված էր հենց եղնիկներին կամ եղջերուներին, կոչվում էր EZEN AYALI[12]:

Խեթական հին թագավորության շրջանի տեքստերում եղջերուների պաշտամունքին առնչվող աստվածները հանդես են գալիս հետևյալ անվանումներով՝ Լուլլայամա, Կուռունտա կամ Ռունտա: Հնագիտական նյութերում, ինչպես նշվեց, հանդիպում են եղջերուի հետ կամ նրա վրա կանգնած աստվածների պատկերումներ, որը հնագույն փոքրասիական ավանդույթ է, օրինակ՝ Յարասուց գտնված ռելիեֆի վրա պատկերված է եղջերուի վրա կանգնած աստված (նկ. 4), և նման պատկերումներ հանդիպում են դեռևս հին կապադովկյան կնիքների վրա: Սակայն հին խեթական շրջանին վերաբերող տեքստերի ուսումնասիրությունը թույլ չի տալիս պարզել պատկերված այդ աստվածությունների ինքնությունը, և միայն միջին և նոր թագավորության շրջանի տեքստերում նրանք նույնացվում են վերոնշյալ Կուռունտա/Կուռունտիյա, Ռունտա և Լամմա կամ պահապան աստծո հետ[13]: Կարելի է ենթադրել, որ եղջերուի պաշտամունքը և պատկերագրությունից վկայված վերոնշյալ եղջերուի վրա կանգնած աստվածները, որոնք հին խեթական շրջանում կարևոր դերակատարում կարող էին ունենալ, կապված որսորդության՝ տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից մեկի հետ, այնուհետև, հասարակության ու տնտեսության մյուս ճյուղերի զարգացմանը զուգընթաց,

[11] **Collins 1989**: 160-161.
[12] **Նույն տեղում**, 162:
[13] **Taracha 2009**: 57

իրենց դիրքը զիջում են այլ աստվածությունների՝ վերածվելով պարզապես պահապան աստվածությունների կամ միավորվելով այլ աստվածությունների հետ՝ այսուհանդերձ պահպանում են վաղ պատկերագրային առանձնահատկությունները: Այս աստվածությունների կարևորության մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ խեթական միջին և նոր թագավորության շրջանի կրոնական փոփոխությունների արդյունքում այս ինագույն խեթա-լուվիական «եղջերու աստվածը» սկսում է կրել LAMMA անվանումը, որը պահապան աստվածների համար դրվող գաղափարագիր էր, կամ Կուռունտա/տիյա անվանումը՝ իր ուղեկից Ալայի հետ, իսկ որոշ տեքստերում, որոնք արտացոլում են տվյալ ժամանակաշրջանի պետական դիցարանը, հանդես են գալիս դիցարանը գլխավորող Ամպրոպի աստծուց և Արևի աստվածուհուց հետո[14]: Ինչ վերաբերում է եղջերուի անվանը, ապա տարօրինակ է, որ խեթական տեքստերում մինչև բոլորովին վերջերս հայտնի չէր նրա բուն խեթական անվանումը: Խեթական տեքստերում այն հանդես էր գալիս շումերական և աքքադական գաղափարագրերով՝ շումերական՝ DARA-MAS և LU.LIM, և աքքադական՝ *AYALU*: Սակայն Քոլինզը առաջարկել է խեթական տեքստերում հանդիպող *aliya* և *kurala* խեթերեն բառերը մեկնաբանել որպես եղջերու՝ նրա տարբեր տեսակները, իհարկե հիմնվելով համատեքստի վրա, և ցույց է տվել վերջիններիս կապը PIE *el- «կարմիր եղնիկի» եզրույթ հնդեվրոպական մի շարք լեզուների, ի դեպ, այդ թվում և հայերենի համար և kurala եզրույթը, որը հանգում է PIE *ker՝ եղջյուր արմատին, ինչը շատ համոզիչ է թվում, եթե հիշենք նաև

[14] **Taracha 2009**: 85.

եղջերուի վրա կանգնած աստվածներից Կուռունտիյա անվանումը[15]:

Եղջերուների պաշտամունքը վկայված է նաև Հայկական լեռնաշխարհում հնուց ի վեր: Նման պատկերումներ առկա են բրոնզե գոտիների, ծիսական անոթների վրա, ինչպես նաև առկա են եղջերուների արձանիկներ, բազմաթիվ եղջերուների պատկերումներ նաև ժայռապատկերներում: Ինչպես նշում է Հ. Մարտիրոսյանը. «Բրոնզեդարյան շրջանում մեր լեռները լի էին եղջերուներով, որոնց որսով առանձնապես լայնորեն զբաղվում էին մ.թ.ա. II հազ. առաջին կեսից մինչև մ.թ.ա. I հազ. սկիզբը»: Եվ ուսումնասիրողի կարծիքով այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերում եղջերուների բազմաթիվ կերպավորումներն արվեստի հուշարձաններում, այդ թվում և ժայռապատկերներում, որոնք աչքի են ընկնում գծերի նրբությամբ ու ճկունությամբ, կենդանիներին բնորոշ գծերի ստույգ վերարտադրությամբ[16]: Հետաքրքրական է, որ փոքրասիական հնագիտական նյութերը, խեթական սեպագիր վերոնշյալ տեքստերը, որոնք ի ցույց են դնում եղջերուների պաշտամունքի կապը Արևի կամ Արևի աստծո պաշտամունքի հետ, միանգամայն համընկնում են Հայկական լեռնաշխարհից գտնված հնագիտական նյութերում առկա պատկերացումների հետ:

Հայաստանյան նյութում եղջերուի և արևի կապը դիտարկելի է, օրինակ, Իջևանի շրջանի Ենոքավան գյուղի դամբարաններից մեկում գտնված բրոնզե գոտու վրայի պատկերներից, որը հրատարակել է Ս. Եսայանը: Գոտու վրա պատկերված որսի տեսարանը Եսայանը մեկնա-

[15] **Collins 2003:** 5-8

[16] **Մարտիրոսյան 1981**, 35:

բանել է որպես պտղաբերության գաղափարի, մասնավորապես արևի պաշտամունքի արտահայտություն, ինչը մանրամասնորեն քննարկվում է հոդվածում[17] (նկ. 5): Հ. Իսրայելյանը գտու վրա պատկերված այս որսի տեսարանի մասին նշում է, որ պատկերը սակրաձև վերջավորություններ ունեցող խաչի շնորհիվ բաժանվում է երկու մասի: Խաչից ձախ ընկած մասում, որն էլ հետաքրքրում է մեզ, կանգնած է աղեղնավոր որսորդ՝ գլխին արևի նմանվող ճառագայթավոր թագ, և նա ավելի բարձրահասակ է երկու ձիերի միջև և կառքի վրա կանգնած մարդկանցից: Նրա նետերն ընկել են, իսկ մեկը աղեղի վրա է: Նույն հատվածում պատկերված են երկու ձի, իսկ առջևում՝ մեկ այլ որսորդ՝ զինված նետ ու աղեղով, այնուհետև պատկերված է քառաձի երկանիվ մի սայլ՝ ձեռքին վահան բռնած մարդկային ֆիգուրով, իսկ վահանի կողքին թռչուն է, սայլին լծված չորս ձիերի առջևում կանգնած է նույն հսկայամարմին որսորդը՝ նետ ու աղեղը ձեռքին, և երեք նետեր, որոնք իրենց սլաքներով դեպի ներքև են ուղղված: Այս բոլորի առջևում կանգնած է մայր եղջերուն իր ձագերով: Ըստ Իսրայելյանի՝ եղջերուն իր ձագերով այստեղ ներկայանում է որպես պտղաբերության մարմնավորող, իսկ նրան հովանավորողի դերում հանդես է գալիս ինքը՝ Արևի աստվածությունն իր բոլոր ատրիբուտներով[18]: Միանգամայն համաձայնելով այս մեկնաբանության հետ՝ կհավելեինք, որ այդ հսկայամարմին որսորդն իրավամբ արևի աստվածության մարմնավորումն է, և պատահական չէ, որ նրա նետերը չեն հասել եղջերուին և իր ձագերին, քանզի նա

[17] **Есаян 1967** 221-226.

[18] **Իսրայելյան 1973**, 160-161:

հովանավորում է եղջերուին. մեկնաբանություն, որ համարժեք է խեթական տեքստերում առկա պատկերացումների հետ, որոնցում առկա է Արևի աստծո հովանավորությունը եղջերուներին: Նմանատիպ բովանդակությամբ մեկ այլ գոտի է գտնվել Լճաշենից, որը թվագրվում է Ք.ա. XII-XI դարերով (նկ. 6): Այն պատրաստված է դրվագված բրոնզե թիթեղից: Նուրբ փորագրությամբ մակերեսը բաժանված է սյուժետային չորս հատվածների, որոնցում հաջորդաբար պատկերված են երեքական խմբերով սուրացող եղջերուներ: Կենդանիների սրընթաց վազքին ընդառաջ թռչում են թռչուններ, իսկ գոտու հատվածներն իրարից բաժանված են ոճավորված եռանկյունաձև թռչունների և վազող պարույրազարդ ուղղահայաց զարդանախշի շարքերով[19]: Այս գոտու չորրորդ հատվածում սուրացող եղջերուի վզի տակ փորագրված սվաստիկան, մեր կարծիքով, ևս հուշում է Արև պաշտամունքի հետ կապը, քանզի սվաստիկայի առկայությունը միանշանակորեն հուշում է արևի պաշտամունքի մասին:

Ընդհանրապես եղջերուի և Արևի պաշտամունքի կապը հավանաբար բացատրվում է այն բանով, որ եղջերուի եղջյուրները, որոնք ամեն տարի թափվում և նորից աճում են, համարվել են կյանքի ու բնության վերակենդանացման սիմվոլ (խորհրդանիշ), և այդ է պատճառը, որ նրանց պաշտամունքը մի շարք ժողովուրդների մոտ առնչվում է կյանքի ու վերածնության խորհրդանիշ հանդիսացող Արևի պաշտամունքի հետ: Բազմաթիվ են եղջերուների պատկերումները նաև հայկական ժայռապատկերներում, որոնցում ևս դրսևորվում է եղջերուի և

[19] **Հայացք բրոնզե դարից 2010**, 120:

Արևի պաշտամունքի կապը, շատ դեպքերում այդ պատկերներն ուղղակի պատկերազարդումներ են վերոնշյալ խեթական տեքստերում առկա Արևի աստծո տաճարում ողջ-ողջ եղջերուներ պահելու, ընտելացնելու մասին վկայությունների համար: Օրինակ, Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից մեկում առկա է հետևյալ պատկերը, որն աչքի է ընկնում նաև նրբագեղությամբ և կատարման որոշակի համաչափությամբ. հորինվածքի կենտրոնում դեմ դիմաց փորագրված են սլացիկ, փարթամ եղջյուրներով զույգ եղջերուներ, որոնց պարանել է ներքևում պատկերված մի որսորդ: Առանձնապես ընդգծված են նրա ուժեղ թևերը՝ հնգմատնյա «ճառագայթող» վերջույթներով: Ճիշտ նույն տիպի մեկ այլ եղջերուի էլ պարանել է աջից եկող որսորդը, որին հետևում է շունը: Այս բազմապատկերված հորինվածքի կենտրոնական մասում պատկերված տեսարանը՝ ճառագայթաձև մատներով որսորդը և եղջերուները, ենթադրվում է, որ կատարվել են Ք.ա. II հազ., մինչդեռ մյուս պատկերները համարվել են առավել ուշ ժամանակաշրջանի վերամուծություն[20]: Կենտրոնում պատկերված ճառագայթավոր վերջույթներով մարդկային պատկերն ամենայն հավանականությամբ արեգակնային բնույթ ունեցող կերպար է, և այստեղ մենք հակված ենք տեսնելու ծիսական պատկեր, որում Արևի աստվածը որսում է եղջերուներին (նկ. 7): Նմանատիպ մի պատկեր է ներկայացված նաև նկար 57,2-ում, որտեղ դարձյալ անզեն, «ճառագայթաձև» վերջույթներով երկու որսորդ փորձում են պարանել եղջերուին: Այստեղ կարևոր է, որ նրանք ոչ թե նետահարում են վերջիններիս, այլ պարանում, ինչը նշանա-

[20] **Մարտիրոսյան 1981**, 37:

կում է, որ եղջերուներին հավանաբար ընտելացրել և պահել են (նկ. 8)։ Նույնանման պատկեր է առկա նաև 55 1, 2, (նկ. 9, 10) ժայռապատկերներում. առաջին պատկերում առկա են անզեն պատանու կողմից եղջերուներին պարանով որսալու, մյուս դեպքում՝ արդեն պարանված եղջերուների պատկերներ, որոնց առաջնորդում է զգեստավորված անզեն մի մարդ, որի գլխավերևում պատկերված կլոր շրջանակն այլ ժայռապատկերներում մեկնաբանվել է որպես արևի սիմվոլիկ գնդաձև պատկերում։ Ըստ իս, այստեղ ևս գործ ունենք արևային աստվածության կողմից եղջերուներին ընտելացնելու պատկերացման հետ, որ, ինչպես նշեցինք վերևում, համարժեք էր խեթական պատկերացումներին։

Եղջերուների և արևի կապը դիտարկելի է նաև Ք. ա. II-I հազ. թվագրվող կավե սափորների և կարասների վրա առկա պատկերներում։ Օրինակ, Շիրակից գտնված եղջերուի ռելիեֆ կրող կավե սափորի վերին մասում ներկայացված է երկարավուն դնչով եղջերու՝ գեղեցիկ եղջյուրներով, որ թվագրվում է Ք.ա. XII-IX դդ.։ Եղջերուի իրանը զարդարված է գագաթներով դեպի ցած ուղղված կետագծումներով արված եռանկյունաձև նախշով։ Նույնպիսի կետագծումներով են բոլորված եղջերուի աչքերը, ինչպես նաև եղջյուրները, սափորի միջնամասը զարդարում են նույնպես գագաթով դեպի ցած ուղղված կետագծումներով արված եռանկյունիները, որոնք ավարտվում են դարձյալ կետագծումներով տրված գնդաձև, հավանաբար արևանման պատկերով։ Այստեղ դարձյալ ակնհայտ է արևի եղջերուի պաշտամունքի կապը (նկ. 11)։ Մեկ այլ կարասի վրա, որ գտնվել է Դվինից և թվագրվում է Ք.ա. X-XI դդ., պատկերված է թևատարած, հավանաբար արևի մարդակերպ մի աստվածություն,

որը ճառագայթներ է արձակում գլխից և ունի ճառագայթաձև վերջույթներ, իսկ կարասի վերին գոտու վրա պատկերված են երկնային լուսատուներ՝ շրջանաձև, իսկ միջին մասում պատկերված թևատարած արևային աստվածության կողքին եղջերուների և արևի սիմվոլիկ պատկերումներ են: Հետաքրքրական է նաև Արուճի համար 3 դամբարանից պեղված և Ք. ա. 1700-1400 թթ. Թվագրվող սափորը, որի վրա պատկերված են եղջերու, գայլեր և այծեր. սափորի պատկերագրությանն անդրադարձած Գ. Արեշյանը նշում է, որ եղջերուն պատկերված է կարմիր գույնով, մինչդեռ մյուս կենդանիները՝ սևով, և այս հանգամանքը փաստում է, ըստ նրա, որ եղջերուն առնչվում է կարմիր կրակի՝ արևի պաշտամունքին[21]:

Կարելի է ենթադրել, իհարկե, որ մեր դիտարկած ընդհանրությունները խեթական և հայկական պատկերացումներում կարող են լինել տիպաբանական կամ միգուցե հանգում են ընդհանուր հնդեվրոպական ժառանգությանը կամ փոխազդեցությունների և միմյանց հարևանությամբ բնակվելու արդյունք են նաև, սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ Գ. Արեշյանը, իր հետազոտություններից մեկում անդրադառնալով նախահնդեվրոպական «ծնունդ-մահ-վերածնունդ» առասպելաբանական ցիկլի կենդանական կոդին, հիմնվելով լեզվաբանական, հնագիտական և առասպելաբանական նյութերի վրա, կատարել է շատ ուշագրավ դիտարկումներ, որոնցից հատկապես մեզ հետաքրքրեց իր ներկայացրած հետևյալ աղյուսակը, որը կազմված է ցուցադրելու

[21] **Areshyan 2005:** 235. Հայաստանյան հնագիտական նյութերում արևի պաշտամունքի և եղջերուի կապի առումով տե՛ս նաև **նույն տեղում**, 240:

համար անատոլիական, այսինքն՝ նաև խեթական, սլավոնական, հայ, հույն և իրանական ժողովուրդների պատկերացումներում առկա ընդհանրություններն ընդհանրապես եղջերու, գայլ/այծ, օձ-վիշապ հերթագայության և հարաբերակցության առումով, սակայն աղյուսակի վերին շարքը ներկայացնում է արև-եղջերու կապը, որից ակնհայտորեն պարզ է դառնում մեզ համար, որ աղյուսակում ներառված հնդեվրոպական ժողովուրդների պատկերացումներում միայն հայկական և խեթա-լուվիական/անատոլիական ժողովուրդների մոտ է դիտարկելի եղջերու-արև կապ, իսկ սլավոնականի դեպքում տեսնում ենք միայն արև, հունականի դեպքում՝ այծեղջյուր՝ մի առասպելական կենդանի, սակայն արև չկա, իսկ իրանականի դեպքում չկան երկուսն էլ[22]:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ Փոքր Ասիայում բնակվող խաթական և խեթա-լուվիական ժողովուրդներին և Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչներին բնորոշ էին եղջերուների պաշտամունքը և նրա կապը Արևի պաշտամունքի հետ, և այս պատկերացումային ընդհանրությունները կարող են հավանաբար վկայել նրանց փոխադարձ շփումների և փոխազդեցությունների մասին, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել ու ենթաշերտային կերպով պահպանվել հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային ժառանգության մեջ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Իսրայելյան Հ. 1973, Պաշտամունքը ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան:

[22] **Areshyan 2005**. 243

Հայացք բրոնզե դարից 2010, Կատալոգ-ալբոմ, Հայաստանի պատմության թանգարան, Երևան:

Մարտիրոսյան Հ. 1981, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, 11, Ժայռապատկերներ: Պրակ III, Երևան:

Ардзинба В. 1982, Ритуалы и мифы Древней Анатолии, Москва.

Есаян С. 1967, Погребения No14 астхаблурского могильника, ИФЖ, 1, Ереван, с. 221-226

Areshyan G. 2005, The Zoomorphic Code of the Proto-Indo-European Mithological Cycle of "Birth-Death- Resurrection": A Linguistic-Archaeological Reconstruction, Proceedings of The fourteenth Annual UCLA Indo-European Conference, pp. 238-249.

Collins B. 1989, The Representation of Wild Animals in Hittite Text, a Dissertation of Yale University in Candidacy of the Degree of Doctor of Philosophy.

Collins B. 2003, On the Trail of Deer. Hittite Kurala, Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner, Jr. on the Occasion of His 65th Birthday, Edited by G. M. Beckman et al. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, pp. 73-82

Haas V. 1994, Geschichte der hethitischen Religion, Leiden.

Mellaart J. 1967, Çatal-Hüyük, Neolithic Town in Anatolia, New York.

Sellier G. 2016, Le culte du cerf anatolien; symbolism, évolution et constance, IIIe-I^{e} millenaire a C, Actes du colloque "Le sacré dans ses états" organisé par l'APOA, le 21-22 avril 2016 à l'UQAM, Association des Études de Proche-Orient Ancien

Taracha P. 2009, Religions of Second Millennium Anatolia, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag

Հասմիկ Հմայակյան *- պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հին Արևելքի բաժին, ավագ գիտաշխատող,*
hhmayakyan@yahoo.com

CONNECTION OF DEER AND THE SUN CULT IN CULTURES OF ARMENIA AND ASIA MINOR

HASMIK HMAYAKYAN

Key words: *deer, Asia Minor, Sun, rock paintings, bronze belts, hunting scenes, Armenian Highlands, Hittite cuneiforms, iconography.*

The article discusses the connection of deer and the Sun cult on the basis of archaeological artifacts and Hittite texts discovered from the Armenian Highlands and Asia Minor. According to the scholars, Asia Minor and especially its eastern regions, South Caucasus, Caspian and Mediterranean regions are considered to be the most ancient places of the deer cults. Our observations show that the deer cult was distinct to the Hattian and Hittite-Luwian people, the ancient inhabitants of the Armenian Highlands and its connection to the sun cult. The commonness of these beliefs can be an evidence of their mutual contacts and interinfluences. This has been reflected and preserved as substratum in the Armenian people's spiritual and cultural heritage.

Hasmik Hmayakyan - PhD,
Institute of Oriental Studies NAS RA,
Department of Ancient Orient, Senior Researcher,
hhmayakyan@yahoo.com

Նկար 1

Նկար 2

Նկար 3

Նկար 3ա

Նկար 4

Նկար 5

Նկար 6

Նկար 7

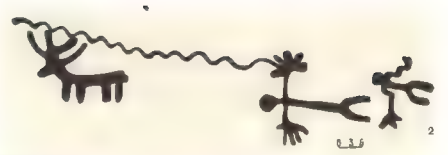

Նկար 8-9

Նկար 10

Նկար 11

ԿԱՆԱՆՑ ԴԵՐԸ ԱՇՇՈՒՐ-ՔԱՆԵՇ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐՈՒՄ*

ՌՈԲԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Քանեշ, Աշշուր, կին, ընտանիք, միջազգային առևտուր, բուրդ, նամակներ, Փոքր Ասիա, Հայկական լեռնաշխարհ:*

Աշշուրցի առևտրականները մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ. Փոքր Ասիայի արևելքում, Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում և Ասորիքի հյուսիսում՝ մոտ քառասուն քաղաքներում, հիմնադրել էին առևտրական կայաններ, որոնք փվյալ քաղաքներում նրանց առևտրային գործունեության կենտրոններն էին: Միջազգային առևտրական ցանցի հանգուցակետը և գլխավոր քաղաքն էր Քանեշը կամ Նեսան՝ հետագայում խեթական պետության մեզ հայտնի երկրորդ մայրաքաղաքը:

Սովորաբար աշշուրցի վաճառականները հիմնավորվում էին փոքրասիական քաղաքներում՝ գնելով այնտեղ տներ, կազմելով ընտանիքներ: Նրանց տներում էին պահվում նաև նրանց առևտրական արխիվները: Այդ առևտրականները նաև մշտական նամակագրական կապի մեջ էին իրենց հայրենի քաղաքի՝ Աշշուրի հետ: Հիմնականում դրանք փաստաթղթեր էին, որոնք վերաբերում էին նրանց առևտրային գործունեությանը: Հա-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 15.07.2020: Գրախոսվել է 08.08.2020:* Հոդվածի թեման որպես զեկուցում հեղինակի կողմից ներկայացվել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում կազմակերպված «Կա նայք Արևելքում» խորագրով գիտաժողովում (2019 թ. դեկտեմբերի 15-ին):

ճախ այդ նամակներն ունեին անձնական, նեղ ընտանեկան բնույթ, և դրանց շնորհիվ մենք տեղեկանում ենք նաև այդ ժամանակաշրջանի ընտանեկան հարաբերությունների, անձնային կապերի և այլնի մասին: Այդ առևտրապետական հարաբերություններում կարևոր դերակատարում են ունեցել նաև կանայք:

Աշշուր–Քանեշ[1] միջազգային առևտուրն իրականացվում էր Աշշուր քաղաք-պետության և փոքրասիական քաղաք-պետությունների միջև կնքված պայմանագրերի հիման վրա: Պայմանագրերը, փաստորեն, աշշուրցի առևտրականների առջև բաց էին արել Փոքր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի շուկաները[2]: Սա աշշուրցիների խաղաղ ներթափանցումն էր տարածաշրջան:

Աշշուրցի առևտրականները կարողանում էին տեղի կառավարիչներից և արքաներից ստանալ այնպիսի իրավունքներ, որոնք նրանց թույլ էին տալիս քնակավայրերում հաստատվելուց հետո այնտեղ գործել իրենց առանձին օրենքներով և վարել անկախ ֆինանսական գործունեություն: Ըստ էության, առևտրային գաղութներում գործում էին աշշուրյան օրենքները: Աշշուրցի առևտրականներն օգտագործում էին իրենց հաշվարկի

[1] Քանեշի կարումի տարածքից կամ Բյուլթեփե հնավայրից (հայ. Զրզորթ) է գտնվել, այսպես կոչված, կապպադովկյան (գերադասելի է դրանք անվանել *քանեշյան*) սեպագրերի մեծագույն մասը (մոտ 23.000, սակայն Անկարայի Անատոլիական քաղաքակրթության թանգարանի հազարավոր տեքստեր դեռ սպասում են հրապարակման), (տե՛ս **Michel 2003**).

[2] Բացի Փոքր Ասիայի արևելյան, կենտրոնական և հարավային շրջաններից, առևտուրն ընդգրկել էր նաև թերակղզու արևմտյան մասը, տե՛ս **Şahoğlu 2005** 339-361:

միավորները, իրենց լեզուն, պաշտում էին իրենց աստվածություններին և իրենց ներքին հարցերը նույնպես կարգավորում էին աշշուրյան օրենքներով: Քանեշի աշշուրցի առևտրականներն ունեին նաև իրենց ավագների խորհուրդը:

Տեքստերում քիչ են տրված տեղացի քանեշցի առևտրականների անուններ[3]: Սակայն սա չի նշանակում, որ նրանք ներգրավված չեն եղել առևտրային գործունեության մեջ: Օրինակ, աշշուրցի առևտրականների տեքստերում շատ քիչ տեղեկություն կա աղի, ստրուկների, զենքի վաճառքի մասին. փաստ, որը կարող է վկայել այն մասին, որ այդ ապրանքների առևտրով զբաղվել են հիմնականում ոչ աշշուրցի առևտրականները:

Աշշուրցիները տեղացիներին անվանում էին *nu'ā'um* (տեղացի), իսկ տեղացիները նրանց անվանում էին *tamkārum* (առևտրական, վաճառական, պարզապես աշշուրցի): Նրանք վարչական և իրավական առումով անկախ էին և առնչվում էին Քանեշի իշխանությունների հետ իրենց կարումի (աշշուրցիների հիմնած առևտրային գաղութը, բառացի՝ հանգրվան) ներկայացուցիչների միջոցով: Նրանց պարտականություններն ու իրավունքներն ամրագրվում էին երկկողմ պայմանագրերում, որտեղ ամրագրվում էին նաև տեղական իշխանությունների պարտականությունները: Աշշուրցի առևտրականները պարտավոր էին վճարել առևտրական հարկեր, իսկ տեղական իշխանությունները պարտավոր էին ապահո-

[3] Քանեշյան տեքստերում կան ասուրաբաբելոնական, արևմտասեմական, խաթական, խեթական, խուռիական անձնանուններ (**Orlin 1970**, **Wilhelm 2008** 181-194; **Иванов 2008** 9-29):

վել նրանց և նրանց ապրանքների անվտանգությունն իրենց վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներում[4]:

Աշշուրցիները հիմնականում արտահանում էին արհեստագործական պատրաստի արտադրանք՝ գործվածքներ, հագուստ, կահկարասի: Սակայն Աշշուր-Քանեշ առևտուրը հիմնականում հենվում էր երկու ապրանքների՝ անագի և բրդե գործվածքների վրա: Աշշուրցիներն այս ապրանքների մի մասը ձեռք էին բերում Բաբելոնիայում և արտահանում Փոքր Ասիա[5]:

Ապրանքը քաղաք տեղ հասնելուն պես գնահատվում էր պալատում և կարող էր վաճառվել միայն դրանից հետո: Աշշուրի առևտրականները, բացի միջազգային առևտրից, ներքաշված էին նաև տեղական առևտրային գործունեության մեջ:

Քանեշյան աղբյուրները, տարատեսակ տեղեկատվությունից բացի, տեղեկություններ են պարունակում նաև Աշշուր-Քանեշ միջազգային առևտրում կանանց դերի և ներգրավվածության վերաբերյալ:

Նշենք, որ Աշշուրում մնացած աշշուրցի առևտրականների կանանց ուսերին էին մնում տան և ընտանիքի հոգսերը: Սակայն նրանց Քանեշ և այլ փոքրասիական քաղաքներ ուղարկած նամակներից պարզ է դառնում, որ նրանք կարող էին հանդիսանալ իրենց տան սեփականատերը և հանդես գալ նաև որպես առևտրային գործունեության անմիջական մասնակիցներ:

Քանեշում և այլ քաղաքներում, որտեղ հաստատվում կամ առևտուր էին անում աշշուրցիները, նրանք սովորաբար ամուսնանում էին տեղացի կանանց հետ: Սակայն

[4] **Orlin 1970**: 74-75; **Michel 2014a**: 69-73
[5] **Barjamovic 2011** *9*

կար երկու պայման. նրանք չէին կարող միաժամանակ ունենալ երկու կին միևնույն կարգավիճակով (աքք.՝ *aššu-tum* «գլխավոր կին, ամուսնացած կին», աքք.՝ *amtum* «երկրորդ կին, ծառա») և ապրեին միևնույն հարկի տակ: Բացի դրանից, աշշուրցի վաճառականները չէին կարող ունենալ մեկից ավելի կին նույն բնակավայրում[6]: Պատահում էր նաև այնպես, որ աշշուրցի այրի կանայք էին ամուսնանում փոքրասիացի տղամարդկանց հետ և տեղափոխվում ապրելու իրենց ամուսինների բնակավայրերը[7]:

Սովորաբար աշշուրցի վաճառականներն ունեին երկու կին՝ մեկը Քանեշում կամ մեկ այլ քաղաքում, մյուսը՝ Աշշուրում[8]: Ե՛վ փոքրասիացի, և՛ աշշուրցի կանայք կարող էին հավասարապես լինել և՛ առաջին, և՛ երկրորդ կնոջ կարգավիճակում, այսինքն՝ պարտադիր չէր, որ միայն աշշուրցի կինը լիներ գլխավորը: Հաճախ էր պատահում նաև, որ աշշուրցի կնոջ որդին էր դառնում հոր գործի շարունակողը, այլ ոչ թե փոքրասիացի կնոջ որդին[9]: Սակայն կան նաև օրինակներ, երբ աշշուրցի առևտրականի գործի շարունակող էր դառնում նաև նրա դուստրը, որը ծնվել էր խառնամուսնությունից[10]:

---

[6] **Veenhof, Eidem 2008** 109.
[7] **Michel 2014b** 128.
[8] **Barjamovic, Hertel, Larsen 2012**. 62-63
[9] **Lumsden 2008** 39
[10] Այդպիսի մի օրինակ է Խաթթիթում անունով կնոջ պատմությունը: Նրա հայրն աշշուրցի առևտրական էր, իսկ մայրը քանեշցի էր: Այդ կինն ամուսնացած էր աշշուրցի առևտրականի հետ և նույնպես ներգրավված էր առևտրային գործունեության մեջ: Նա գործնական նամակներ էր փոխանակում աշշուրցի և քանեշցի վաճառականների հետ: Այս ամենը խոսում է նաև այն մասին, որ Խաթթիթումը, ինչպես և միջազգային առևտրում ներգրավված վաճառականների մեծ մասը,

Սովորաբար, երբ աշշուրցի վաճառականները տարիքի բերումով այլևս չէին զբաղվում գործարարությամբ, վերադառնում էին Աշշուրում գտնվող իրենց կանանց մոտ՝ լքելով քանեշցի կանանց: Գործերից հեռանալու դեպքում աշշուրցի առևտրականները հիմնականում բաժանվում էին իրենց քանեշցի կանանցից և ամուսնական պայմանագրի համաձայն՝ կանանց և իրենց համատեղ երեխաներին թողնում Քանեշի իրենց տունը և ունեցվածքը և վճարում նաև փոխհատուցում:

Հետաքրքիր է, որ երբեմն աշշուրցի կանայք բողոքում էին իրենց ամուսիններին, որ Աշշուրում կյանքը նրանց հեռանալուց հետո դժվարացել է, և իրենք խնդիրների առջև են կանգնել: Կանայք կոչ էին անում իրենց ամուսիններին լքել փոքրասիացի կանանց և վերադառնալ Աշշուր[11]:

Երբեմն աշշուրցի կանայք իրենց ամուսինների հետ տեղափոխվում էին Քանեշ և ամբողջ ընտանիքով հաստատվում այնտեղ: Որոշ դեպքերում աշշուրցի առևտրականների այրի կանայք, որոնք ապրում էին Քանեշում, կրկին ամուսնանում էին տեղացիների հետ[12]:

«Քանեշյան» փաստաթղթերում կանայք հանդես էին գալիս նաև որպես տան, անշարժ գույքի սեփականա-

---

տիրապետում էր առնվազն երկու լեզվի՝ աքքադերենի և նեսիերենի: Տե՛ս **Yazıcıoğlu Santamaria 2015**: 209.

[11] **Barjamovic, Hertel, Larsen 2012** 62-63

[12] **Orlin 1970** 79, **Michel 2014a**: 69-84 Այդպիսի մի օրինակ է աշշուրցի վաճառական *Šalim-Aššur*-ի դուստր *Sāt-Arma*-ն: Նա ամուսնացած էր փոքրասիացի Šuppiʾuma-ի հետ և ակտիվորեն մասնակցում էր միջազգային առևտրին՝ անձամբ գումար ներդնելով քարավանային առևտրում: Առևտրային գործունեության մեջ նա օգտագործում էր իր անձնական կնիքը: Տե՛ս **Larsen, Lassen 2014**. 178, 187

տերեր: Եվ դա վերաբերում է ոչ միայն աշշուրցի, այլ նաև քանեշցի կանանց: Կանայք նաև հանդես էին գալիս և՛ որպես անշարժ գույքի գնորդներ, և՛ որպես վաճառողներ: Բացի այդ, նրանք կարող էին ժառանգել անշարժ գույքը: Աշշուրցի վաճառականները հաճախ Աշշուրում կամ Քանեշում իրենց տները ժառանգություն էին թողնում իրենց կանանց: Օրինակ, պահպանվել է ժառանգության ձևակերպման մի փաստաթուղթ, որով եղբայրն իր տունը (Քանեշում) ժառանգում է քրոջը, քանի որ ինքը ժառանգներ չուներ[13]:

Աշշուրցի վաճառականների մոտ ընդունված էր նաև կտակներում նշել իրենց կանանց և չամուսնացած դուստրերի անունները, որոնց նույնպես ժառանգություն էր հասնում, երբեմն անշարժ գույքի տեսքով: Ամուսնացած դուստրը համարվում էր իր ամուսնու ընտանիքի (*bētum*) անդամ, և նրա անունը կտակում չէր նշվում[14]:

Քանեշյան ամուսնական պայմանագրերի համաձայն՝ ամուսինները հավասար իրավունքներ ունեին անշարժ գույքի նկատմամբ: Ամուսնալուծության դեպքում նրանք հավասարապես բաժանում էին անշարժ գույքը: Այսինքն՝ այստեղ կարելի է տեսնել ներկայումս, հատկապես Արևմուտքում ընդունված ամուսնական պայմանագրերի նախատիպերը[15]: Ամուսնական պայմանագրերը հստակեցնում էին այն պայմանները, որոնցով պետք է տեղի ունենային ամուսնալուծությունը և շարժական ու անշարժ գույքի բաժանումը: Որոշ ամուսնական պայմանագրեր նախատեսում էին նաև տուգանքներ ամուսնալուծության դեպքում: Ամուսնական պայմանագրերում

[13] **Michel 2016a** 89
[14] **Michel 2013**
[15] **Michel 2016a** 91

տեղեկություններ կան նաև այն մասին, որ ամուսինն իրավունք ուներ ամուսնանալու մեկ այլ կնոջ հետ, եթե առաջին կինը երկու կամ երեք տարվա ընթացքում երեխա չունենար: Պահպանվել են նաև ամուսնալուծության վերաբերյալ բազմաթիվ պայմանագրեր, որտեղ հստակեցվում է, թե ում հետ պետք է ապրեն երեխաները, և ինչ ունեցվածք պետք է թողնի կնոջը Աշշուր վերադարձող վաճառականը[16]:

Որպես կանոն, մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ. աշշուրցի կինն ուներ իր իրավասության ներքո գտնվող սեփականություն: Նա շատ դեպքերում անկախ էր իր ամուսնուց և, իհարկե, իր օժիտի սեփականատերն էր: Աշշուրցի կանայք մասնակցում էին նաև Աշշուր-Քանեշ միջազգային առևտրային գործունեությանը:

Հատկապես կարևոր էր կանանց ներգրավվածությունը տեքստիլ առևտրի բնագավառում: Աշշուրցի կանանց կողմից Քանեշ ուղարկված բազմաթիվ նամակների շնորհիվ մենք պատկերացում ենք կազմում Աշշուրում տեքստիլ արտադրության և վաճառքի մասին: Աշշուրցի կանայք բավականին մեծ շահույթ էին ստանում այդ առևտրից:

Քանեշի աղբյուրները թույլ են տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել բրդե ապրանքների արտադրության գործընթացի մասին՝ սկսած բրդի գնումից մինչև բրդե գործվածքների, կտորների արտադրությունը և վաճառքը: Կանայք այս գործընթացներում լիարժեք գործարար-առևտրականների համբավ ունեին[17]:

[15] **Michel 2010b** 124-125, **Michel 2017**: 84-87.
[17] **Lassen 2014**: 255-263

Բուրդը (աքք.՝ *šāptum*) հիմնականում ձեռք էր բերվում կա՛մ Աշշուրի շուկայում, կա՛մ քաղաքային դարպասների մոտ: *Kutānum* բրդե կտորներն ամենատարածված արտահանվող ապրանքատեսակն էին[18]: Հաշվի առնելով այդ կտորների մեծածավալ առևտուրը՝ աշշուրցի կանայք բավականին մեծ եկամուտներ էին ստանում: Քանեշում և այլ փոքրասիական բնակավայրերում տեղացի կանայք արտադրում էին հիմնականում բրդե *pirikannum* կամ *parakunnum* կտորները[19], որոնք նույնպես լայն տարածում ունեին, և որոնց առևտրում ներգրավված էին նաև աշշուրցի առևտրականները[20]:

Կանանց կողմից ուղարկված նամակներում երբեմն նշվում էր բրդի պակասի մասին: Արտադրական ծավալներն այնքան մեծ էին, որ հումքը երբեմն չէր բավարարում կամ թանկանում էր: Նամակներում պահպանվել են տեղեկություններ, որտեղ աշշուրցի կանայք խնդրում են իրենց հարազատներին Քանեշից կամ մոտակա այլ վայրերից Աշշուր բուրդ ուղարկել: Երբեմն աշշուրցի վաճառականները բրդյա ապրանքների արտադրություն էին կազմակերպում նաև Քանեշում: Փոքր Ասիայում աշ-

[18] Այդ կտորի չափսը 4x4.5 մ էր, իսկ քաշը՝ 2.5 կգ: Քանեշում այն վաճառվում էր 15 սիկղով (1 սիկղը միջինը հավասար էր մոտ 8.3 գ. արծաթի): Հանելով հարկերը՝ աշշուրցի կանայք կարող էին ստանալ 10 12 սիկղ եկամուտ: Աշշուրում մեկ արծաթ սիկղով ձեռք բերված բրդով կարելի էր այդպիսի երկու կտոր արտադրել: Տե՛ս **Larsen 1967** 152; **Lassen 2010**: 174, **Barjamovic 2011**: 12-13; **Lassen 2014**. 257:

[19] Բացի *pirikannum* կտորներից՝ տարածված էին նաև փոքրասիական ծագում ունեցող *sapdinnum, tisābum* կտորները: Բրդե կտորների առևտրի, տեսակների, անվանումների, չափսերի, որակի վերաբերյալ առավել ամբողջական տե՛ս **Michel, Veenhof 2010**: 210-271.

[20] **Lassen 2014**: 261

շուրցի վաճառականներից հաճախ որպես հարկ վերցնում էին բրդե արտադրանքը[21]:

Աշշուրյան ընտանիքներում ջուլհակագործությունը կանանց հիմնական զբաղմունքներից մեկն էր, որն անմիջականորեն կապված էր միջազգային առևտրի հետ: Կանանց կողմից ուղարկված նամակներում տեղեկություններ կան նաև այդ ապրանքների որակի, չափերի և այլ նրբությունների վերաբերյալ: Սովորաբար, եթե ապրանքը տեղ էր հասնում ոչ մաքսանենգ ճանապարհով, իսկ այդպիսի դեպքեր շատ կային, ապա այն հարկվում էր: Հարկվում էր նաև այն արծաթը, որ, օրինակ, աշշուրցի վաճառականն ուղարկում էր Աշշուր՝ իր կնոջը: Աշշուրցի կանայք, ուղարկելով ապրանքը, նախօրոք պայմանագիր էին կնքում այն վաճառականների կամ ճանապարհորդների հետ, որոնք հանձն էին առնում տեղափոխել այդ ապրանքները: Քանեշում այն վաճառվում էր կա՛մ այդ կանանց ամուսինների, կա՛մ նրանց բարեկամների կողմից:

Աշշուրցի վաճառականները, բացի այն գումարից, որ իրենք պետք է ուղարկեին իրենց աշշուրցի կանանց ապրանքի դիմաց, ուղարկում էին նաև գումար՝ ընտանիքի ծախսերը հոգալու համար: Այդ ամենի վերաբերյալ նույնպես կան նամակներ, որտեղ, բնականաբար, նշված էր նաև գումարի չափը: Այդ գումարի մի մասը աշշուրցի կանայք դարձյալ ներդնում էին արտադրության մեջ: Սակայն պահպանվել են նաև նամակներ, որտեղ աշշուրցի կանայք բողոքում են, որ ամուսինները լքել են իրենց և գումար չեն ուղարկում[22]:

[21] **Lassen 2010**: 174; **Lassen 2014**: 261-262

[22] **Dercksen 2014** 97, **Alexander, Violet 2018** 8.

Աշղուրցի կանանց արտադրանքը բարձր էր գնահատվում Քանեշում, և պահպանված նամակագրությունից մենք պատկերացում ենք կազմում նաև, որ աշղուրցի առևտրականների խորհուրդների հիման վրա կանայք ավելի էին բարելավում իրենց արտադրած բրդե ապրանքների որակը՝ համապատասխանեցնելով այն փոքրասիական շուկայի պահանջներին[23]: Որոշ աշղուրցի կանայք, բացի բրդե ապրանքներից, Աշղուրում գնում էին նաև այլ ապրանքներ և ուղարկում Քանեշ կամ այլ փոքրասիական քաղաքներ՝ վաճառքի համար:

Շատ կարևոր է արձանագրել, որ ուղարկված կամ ստացված նամակների զգալի մասի հեղինակները կանայք էին, որը խոսում է նաև նրանց գրագետ լինելու և համապատասխան կրթություն ունենալու մասին[24]: Այդ պատճառով հաճախադեպ էր նամակագրությունը նաև կանանց միջև: Որոշ դեպքերում նրանք ունեին իրենց սեփական կնիքները, որոնցով կնքում էին նամակները[25]:

«Քանեշյան» աղբյուրները բազմաթիվ տեղեկություններ են պարունակում նաև աշղուրցի կանանց մասին, որոնք բավականին ազատություններ ունեին և՛ կենցաղում, և՛ ձեռնարկատիրության ոլորտում: Ավելորդ չէ հիշատակել, որ այս դեպքում նկատի ունենք ամուսնացած և երեխաներ ունեցող կանանց, որոնց կարգավիճակն

[23] **Michel 2008**. 75.

[24] Այնուամենայնիվ, կանայք շատ հաճախ չէին ընկալվում որպես առևտրային գործունեության լիարժեք մասնակիցներ, գործընկերներ: Նրանք դիտարկվում էին որպես իրենց ամուսինների, հայրերի առևտրային գործունեության գործընկերներ, մասնակիցներ: Տե՛ս **Anderson 2017**: 85:

[25] **Michel 2010a** 87, **Barjamovic 2015** 62

ավելի բարձր էր, քան չամուսնացած կամ երեխա չունեցող կանանց կարգավիճակը:

Հետաքրքիր է, որ պարտքերի վերաբերյալ աղյուսակներից պարզ է դառնում, որ կանայք իրավունք ունեին պարտք տալու նաև այլ կանանց, տղամարդկանց՝ աշշուրցի կամ քանեշցի, կամ հանդես գալու որպես պարտքի երաշխավոր[26]:

Պետք է փաստել նաև, որ աշշուրցի առևտրականների ստեղծած համատեղ առևտրային ընկերության բաժնետերերի շարքում հիշատակվել են նաև կանայք:

Ինչպես վերևում նշեցինք, Քանեշում աշշուրցի տղամարդ վաճառականների հայտնվելն ունեցավ նաև այլ հետևանքներ. աշշուրցիները սկսեցին ամուսնանալ տեղացի կանանց հետ: Ի տարբերություն աշշուրցի կանանց, որոնք հիմնականում կենտրոնացել էին բրդե կտորեղենի արտադրության և վաճառքի վրա, քանեշցի կանայք ավելի շատ ներգրավված էին անասնապահության, գյուղատնտեսական[27] ապրանքների արտադրության և վաճառքի մեջ[28]:

Ի դեպ, այս առևտրային գործունեությունն այլ առևտրական ուղղություններով շարունակվել է նաև միջինասորեստանյան փուլում, իսկ ասորեստանյան հասարակության մեջ կանանց ակտիվ ներգրավվածությունը ձեռնարկատիրական գործունեության մեջ տեսնում ենք նաև հետագայում, օրինակ՝ նորասորեստանյան ժամանակաշրջանում:

---

[26] **Michel 2013.**

[27] Քանեշում և շրջակայքում գյուղատնտեսական գործունեության վերաբերյալ տե՛ս **Dercksen 2008**

[28] **Michel 2010b**: 131, **Michel 2016b**: 203-204.

Այսպիսով, մենք կարող ենք արձանագրել, որ, չնայած որոշակի դժվարություններին, աշշուրցի կանայք բավականին ակտիվ էին ներգրավված Աշշուր-Քանեշ միջազգային առևտրում: Բացի իրենց առօրյա պարտականություններից՝ երեխաների դաստիարակություն, ծնողների խնամք, տան հոգսեր, որոնք ներառում էին նաև տնային ծառաների աշխատանքի կազմակերպումը և այլն, կանայք նաև ցուցաբերում էին իսկական առևտրական և ֆինանսական ջիղ: Քանեշյան աղբյուրները տեղեկություններ են տալիս գործունյա, հաջողակ և ձեռներեց կանանց մասին, որոնք իրենց մասնակցությունն էին բերում Աշշուր-Քանեշ միջազգային առևտրի բոլոր ուղղություններում: Սկսած ապրանքի արտադրությունից մինչև ապրանքների իրացման գործընթաց՝ կանայք ամենակարևոր դերակատարներից են եղել և իրենց էական ներդրումն են ունեցել Աշշուր-Քանեշ միջազգային առևտրում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Иванов В.В. 2008, Анатолийские личные имена и слова в староассирийских текстах XX-XVIII вв. до н.э. - Древнейшие свидетельства об индоевропейских языках, Вопросы языкознания, 2, с. 3-29

Alexander W.M., Violet W. 2018, Trade from Assyrian Aššur to Anatolian Kaneš in the 19th Century B.C.E., Journal of Management and Marketing Research, vol. 22, pp. 1-26

Anderson G.A. 2017, The Old Assyrian Social Network: an analysis of the texts from Kultepe-Kanesh (1950-1750 B.C.E.). A Dissertation presented by Adam Grant Anderson to the Department of Near Eastern Languages and Civilizations in partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the Subject of Near Eastern Languages and Civilizations. Harvard University Cambridge, Massachusetts, August 2017, 282p

Barjamovic G. 2011, A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period. Copenhagen, 519p.

Barjamovic G. 2015, Contextualizing Tradition. Magic, Literacy and Domestic Life in Old Assyrian Kanesh. In P. Delnero and J. Lauinger (eds.), Texts and Contexts. The Circulation of Cuneiform Texts in Social Space. SANER. Boston. De Gruyter, pp. 48-86.

Barjamovic G., Hertel T., Larsen M. T. 2012, Ups and Downs at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period, PIHANS. Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, 161p.

Dercksen J.G. 2008, Observations on land use and agriculture in Kaneš, Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli (OAAS 4, PIHANS 112), pp 139-157

Dercksen J.G. 2014, The Old Assyrian Trade and its Participants, Documentary Sources in Ancient Near Eastern and Greco-Roman Economic History: Methology and Practice (ed. by H.D. Baker, M. Jursa), pp. 59-112

Larsen M.T. 1967, Old Assyrian caravan procedures, Istanbul, PIHANS, XXII, 188p.

Larsen M.T., Lassen A.W. 2014, Cultural Exchange at Kültepe. Extraction&control. Studies in Honor of Matthew W. Stolper. Studies in Ancient Oriental civilization. Volume 68, Chicago, pp. 171-188

Lassen A.W. 2010, The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia, Jaarbericht "Ex Oriente Lux", 42, pp. 159-179

Lassen A.W. 2014, Wool in Anatolia in the Old Assyrian Period. Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry, pp. 255-263

Lumsden S. 2008, Material Culture and the Middle Ground in the Old Assyrian Colony Period, in Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli (Old Assyrian Archives, Studies, Volume 4), ed. By C. Michel, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, pp. 21-43.

Michel C. 2003, Old Assyrian Bibliography of Cuneiform Texts, Bullae, Seals and the Results of the Excavations at Aššur, Kültepe/Kaniš, Acemhoyük, Alişar and Boğazköy. Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul (PIHANS) 97. Old Assyrian Archives. Studies (OAAS), vol. 1, Leiden, 203p

Michel C. 2008, The Old Assyrian Trade in the light of Recent Kültepe Archives, Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies, pp.71-82

Michel C. 2010a, Writing, counting and scribal education in Assur and Kanesh, *in* F. Kulakoğlu & S. Kangal (eds.), Anatolia's Prologue Kültepe Kanesh Karum. Assyrians in Istanbul, Istanbul, pp. 82-93.

Michel C. 2010b, Women of Aššur and Kaniš, *in* F. Kulakoğlu & S. Kangal (eds.). Anatolia's Prologue Kültepe Kanesh Karum. Assyrians in Istanbul, Istanbul, pp. 124-133.

Michel C. 2013, Women and Economy in the Family Sphere According to the Old Assyrian Sources: https://refema hypotheses org/50 (մուտքի օր՝ 27 հուլիսի 2020 թ.)

Michel C. 2014a, Considerations on the Assyrian Settlement at Kanesh Current Research at Kültepe-Kanesh. An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity, ASOR, ed. by Levent Atici, Fikri Kulakoğlu, Gojko Barjamovic, and Andrew Fairbairn, pp. 69-84

Michel C. 2014b, Central Anatolia in the Nineteenth and Eighteenth Centuries BC. Constituent, Confederate, and Conquered Space. The Emergence of the Mittani State, pp. 111-136.

Michel C. 2016a, Women and Real Estate in the Old Assyrian Texts. Orient, The Society for Near Eastern Studies in Japan, Vol. 51, pp. 83-94.

Michel C. 2016b, Women Work, Men are Professionals in the Old Assyrian Private Archives. The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East. Studies in Ancient Near Eastern Records, Volume 13, Edited by Brigitte Lion and Cécile Michel, pp 193-208

Michel C. 2017, Economy, Society, and Daily Life in the Old Assyrian Period. A companion to Assyria/edited by Eckart Frahm, Yale University, New Haven, US, pp 80-107

Michel C., Veenhof K. 2010, The Textiles Traded by Assyrians in Anatolia. Textile Terminologies in the Ancient Near East and Mediterranean from the Third to the First Millennia BC Ed. by C Michel and M.-L. Nosch. Ancient Textiles Series, Vol. 8, Oxford and Oakville, pp. 210-271.

Orlin L. 1970, Assyrian Colonies in Cappadocia, The Hague-Paris, 272p

Şahoğlu V. 2005, The Anatolian Trade Network and the Izmir Region during the Early Bronze Age. Oxford Journal of Archaeology, 24(4), pp. 339-361

Veenhof K., Eidem J. 2008, Mesopotamia: The Old Assyrian Period. Orbis Biblicus et Orientalis 160/5, Fribourg/Göttingen, 383p

Wilhelm G. 2008, Hurrians in the Kültepe texts, Anatolia and the Jazıra during the Old Assyrian Period. Ed. by J.G. Dercksen, pp. 181-194.

Yazıcıoğlu Santamaria G.B. 2015, The people of Kanesh. Residential mobility, community life, and cultural pluralism in a Bronze Age city in Anatolia, Turkey. A dissertation submitted to the Faculty of the division of the Humanities in candidacy for the degree of Doctor of philosophy. Department of Near Eastern languages and civilizations, Chicago, 591p

Ռոբերտ Ղազարյան - *պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի, Հին Արևելքի բաժին, առաջատար գիտաշխատող*
rghazaryan@orient.sci.am

THE ROLE OF WOMEN IN AŠŠUR-KANEŠ INTERNATIONAL TRADE

Keywords: *Kaneš, Aššur, woman, family, international trade, wool, letters, Asia Minor, Armenian Highland.*

Old Assyrian or Cappadocian texts contai information on the role and involvement of women in Aššur-Kaneš international trade.

It should be noted that the wives of Assyrian traders left behind had to take care of the house and the family. However, letters from them to Kaneš and other cities of Asia Minor reveal that they could be the owner of their house and could act as direct participants in commercial activities as well.

We can state that despite some difficulties, Assyrian women were quite actively involved in Aššur-Kaneš international trade. In addition to their day-to-day responsibilities of raising children, caring for parents, caring for the household, which also

included organizing the work of housekeepers, etc., women also acted as individuals with real commercial and financial abilities. Cappadocian sources provide information on active, successful female entrepreneurs who were involved in all aspects of Aššur-Kaneš international trade. From the production of goods to the process of sales, women were one of the most important players and had a significant contribution to Aššur-Kaneš international trade.

Robert Ghazaryan - *PhD, Institute of Oriental Studies NAS RA, Department of Ancient Orient, Leading Researcher,*
rghazaryan@orient.sci.am

ЕВФРАТСКАЯ КОНТАКТНАЯ ЗОНА ВО II ТЫСЯЧЕЛЕТИИ ДО Н.Э. (НА ПРИМЕРЕ ИСУВЫ)*

АРАМ КОСЯН

Ключевые слова: *контактная зона, Исува, этногеография, хеттские тексты, Хатти, Евфрат.*

В статье рассматривается вопрос об этническом составе населения одного из государственных образований, находящегося на севере евфратской контактной зоны - Исувы. Источниками изучения данного вопроса являются хеттские клинописные тексты второй половины II тыс. - первой половины I тыс. до н.э., которые составлены в тот исторический период, когда Исува лишь недавно была завоевана хеттами, то есть до возможной хеттизации этого региона. Анализ многочисленных личных имен, содержащихся в указанных текстах, выявляют наличие по крайней мере следующих языковых групп - «каппадокийские», хетто-лувийские, индоиранские, каскские, возможно также хурритские.

«Контактным зонам» и их цивилизационной роли за последние годы посвящено значительное количество теоретических исследований[1]. По сути, речь идет о территориях, где тесно соприкасаются и на разных уровнях взаимодействуют самые различные цивилизационные блоки. Такие перманентные контакты одновременно способствуют созданию той культурной среды, которая является базисом для образования новых цивилизационных качеств. Именно в таких зонах нарождаются так называемые «дочерние цивилизации», которые, в свою очередь, по ходу своего даль-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 23.06.2020: Գրախոսվել է 07.08.2020:*

[1] **Wallerstein** 1974-1989; **Algaze** 1989; **Parker** 2006, и др.

нейшего развития, проникают и распространяются вглубь «варварской периферии»[2].

Ближний Восток - колыбель всемирной цивилизации, в силу своего рельефного и климатического многообразия создает большое количество контактных зон, которые обеспечивали распространение цивилизации из ее первоначальных очагов в различные стороны. Среди таковых выделялась «евфратская контактная зона» (далее ЕКЗ), которая, по сути, частично совпадала с территорией «Благодатного полумесяца», известного по специальной археологической литературе[3]. Принимая во внимание исторические реалии изучаемой, а также более ранних эпох (III тыс. до н.э.), она начиналась на севере примерно с излучины Евфрата (совр. Кемах-Малатия) и простиралась дальше на юг, вплоть до приграничных территорий между современной Турцией, Сирией и Ираком, далее на восток до приурмийского района. По сути своей данная зона разграничивала с одной стороны Малую Азию, с другой стороны Месопотамию и Армянское нагорье (восточная Турция). Подобное разграничение ЕКЗ базируется не только на сведениях древнемесопотамских и малоазийских клинописных источников, но и на не менее важных данных, свидетельствующих о наличии теснейших контактов, наблюдающихся по крайней мере с энеолита (между Месопотамией и территорий, располагающихся к северу от нее)[4].

---

[2] Примеров тому огромное количество (северопричерноморские греческие колонии, восточное побережье Пиренейского полуострова в римскую эпоху и пр)

[3] Термин введен в научный обиход крупнейшим египтологом Дж.Г. Бростедом еще в 1906 году

[4] О существовании разнообразных тесных контактов между Месопотамией и южной периферией Армянского нагорья имеется значительное количество археологических материалов, которые достаточно хорошо изучены (**Matney, Roaf, MacGinnis, McDonald 2002**, **Matney et al. 2003**, **Parker 2003**, **Creekmore 2007** и др.). Обзор истории Евфратской контактной зоны во II тыс. до н.э. - первой половине I тыс. до н.э. содержится в наших исследованиях (**Косян 2016**, **Kosyan 2017**; 2018)

Одним из наиболее важных частей ЕКЗ была Исува[5] - политическое объединение, засвидетельствованное более или менее регулярно в древневосточных письменных источниках II-I тыс. до н.э. и находящегося в районе верхнего течения Евфрата, в северной части горной системы Тавра. Собственно Исува, до образования здесь единого царства в XIII в. до н.э., занимала относительно небольшую территорию; основная ее часть находилась к востоку от реки, совпадая приблизительно с армянской средневековой провинцией Цопк и современной турецкой провинцией Элазыг. Судя по хеттским текстам, Исува простиралась и к западу от Евфрата, охватывая район современной Малатьи[6]. Именно здесь, недалеко от современного Кемурхана находилась переправа через Евфрат, которая связывала основную часть Исувы с Малатьей и далее с центральной Малой Азией и Сирией.

В данной статье рассматривается одна важная особенность истории Исувы, а именно полиэтнический характер ее населения, что, впрочем, характерно практически для любой контактной зоны. На эту особенность Исувы до сих пор указывали материалы археологических изысканий во многих поселениях эпохи энеолита и бронзового века (Арслантепе-Малатья, Норшунтепе, Коруджутепе, Дегирментепе и др.), которая также, как будет показано ниже, подкрепляется надежными лингвистическими данными, содержащимися в хеттских источниках XV-XIII вв. до н.э. С этой целью мы рассмотрим ономастические данные хеттских текстов, со-

[5] В разных источниках ее название варьируется - Ишуа в ассирийских, Цупа в урартских клинописных текстах, Софена - греко-римских, Цопк - в армянских. Форма Исува засвидетельствована в хеттских текстах. Неясно происхождение данного названия (обзор мнений см. **Косян 2004**: 62) Ясно только то, что Исува не является этническим названием, не было также и одноименного города/населенного пункта.

[6] Полный обзор текстовых данных, упоминающих Исуву см.. **Del Monte und Tischler 1978**: 154ff; **Diakonoff and Kashkai 1981**: 77; **Арутюнян 1985**: 237; **Косян 2004**: 61

держащих достаточное количество материалов по интересующему вопросу.

Геополитика и экономический потенциал Исувы. Исува занимала весьма удобное положение на стыке трех регионов, соприкасающихся в районе верхнего течения Евфрата. С запада она вклинивалась в малоазийский культурный мир, через два горных прохода на юг соприкасалась с сирийско-месопотамским миром, а на востоке и северо-востоке непосредственно граничила с другими высокогорными областями Армянского нагорья. Для населения последней Исува служила как бы воротами, через которые в разные исторические эпохи проходили миграционные волны переселенцев (носители Куро-Аракской и курганной культур). Для хеттов Исува являлась тем стратегическим пунктом, владение которым позволило бы установить и сохранить относительно надежную гегемонию над традиционно неспокойными племенными образованиями Нагорья. Именно такая роль была возложена на царство Исувы в XIII в. до н.э. ее хеттским сюзереном[7]. Примечательно, что в одном гадательном тексте, датируемым тем же XIII в. до н.э., хеттский царь рассматривает кандидатуру царя Исувы в качестве предводителя войска в предстоящей войне против соседних Ацци (Хайаса) и Куммаху (совр. Кемах)[8]. Что же касается южных соседей, и в первую очередь Среднеассирийских и Новоассирийских царств, то для них захват Исувы означал обеспечение контроля над богатыми месторождениями различных металлов и удобного пути в Малую Азию.

Территория Исувы имела все предпосылки для развития экономики многочисленных населенных пунктов, что наблюдается в течение IV-II тыс. до н.э. Земли здесь плодородные и недостатка в водных ресурсах нет, благодаря тому

[7] О постепенной интеграции Исувы в систему Хеттской империи и ее вассальных обязательствах будет посвящено другое наше исследование

[8] **Istanbul Arkeoloji Müselerinde** bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler I 32, 29.

что почва орошается водами обоих рукавов Евфрата (собственно Евфрата = Карасу и Восточного Евфрата = совр. Мурадсу [арм. Арацани]); земледелие было основным источником пропитания населения[9]. Наряду с земледелием, богатые месторождения различных металлов - меди, железа, золота[10] создавали хорошие условия для развития ремесел. О достаточно высоком уровне развития ремесленного производства региона имеются многочисленные археологические данные, относящиеся еще к эпохе позднего энеолита[11]. Существование источников металлов, а также тесные торговые взаимоотношения с малоазийскими и месопотамскими соседями превращали Исуву в значительную политическую и экономическую единицу. Удобное положение на стыке торговых путей, тянущихся с запада на восток и далее на юг, стало тем экономическим фактором, который выделял данный регион во все исторические эпохи, особенно, в древности и в средние века. Уместно отметить, что такая роль территории Исувы наблюдается не только в ранней древности, но и в эллинистический период.

Однако территорию Исувы не следует рассматривать лишь как ареал, где пересекались интересы крупных и могущественных соседей. Будучи небольшим государством и обладая необходимыми материальными ресурсами, в экономическом и военно-политическом отношении Исува была вполне независима. В течение большей части древней истории существовавшие на этой территории государства были вполне самодостаточны и до определенной степени независимы.

---

[9] К примеру, долина Элазыга, простиравшаяся почти на 50 км в длину, весьма плодородна. Урожайность пшеницы здесь достигает почти 16-кратного размера (**Brant 1836**. 207). Еще лучшие условия просматриваются в долине Малатьи, где рельеф более ровный, а климат мягче

[10] Карту месторождений металлов в Исуве и прилегающих областях см. **Bobokhyan 2008** II, Karte 4.

[11] **Yakar 1984** 62-63

Этногеография Исувы по хеттским клинописным источникам. Вторая половина II тыс. до н.э. является переломным в истории Исувы. Начиная с этого времени и в дальнейшем, политические, экономические и культурные приоритеты развития региона смещаются на запад. Отныне Исува интенсивно интегрируется в малоазийский-хеттский мир, а после распада Хеттской империи на западе Исувы было образовано царство Малатья, где правила одна из ветвей хеттской царской династии. Даже в VIII-VII вв. до н.э., в период интенсивной экспансии Ассирии и Урарту в сторону Исувы, связи с западом оставались непоколебимыми.

Исува была инкорпорирована в сферу влияния Хеттской империи во второй половине XV в. до н.э. в результате походов хеттского царя Тудхалияса II[12]. А до этого времени Исува находилась под опекой ее южного соседа Миттани. После этого почти целое столетие продолжалось «освоение» Исувы хеттами, процесс, который завершился созданием дочернего царства, династия которой находилась в родственных отношениях с правящей хеттской династией[13].

Если история взаимоотношений Хатти и Исувы в общих чертах можно проследить на основании хеттских текстов, то решение вопроса об истоках и социальной базе антихеттских настроений в долине Верхнего Евфрата в XV-XIV вв. куда сложнее. Некоторые тексты, составленные в период правления Тудхалияса II и Суппилулиумаса I недвусмысленно намекают на то, что хеттам в Исуве противостояла довольно серьезная оппозиция. По большей части это

---

[12] О завоевании Исувы есть сведения в Анналах Тудхалияса и его преемника Арнувандаса I (см. **KUB** XXIII 11/12, лиц.стор. 27'-34', издание текста см. **Carruba 1977**: 158-162, **KUB** XXIII 14 лиц. стор 1-8, изд. **Carruba 1977**: 172). Подробности хеттско-миттанийских взаимоотношений в период завоевания Исувы хеттами зафиксированы в договоре заключенном между хеттским царем Суппилулиумасом I и царем Миттани Шаттивазой (**CTH** 51 (изд **Weidner 1923** 2-36; **Beckman 1996** 6A [перевод])

[13] Об истории окончательного установления хеттского господства над традиционно неспокойной Исувой см **Klengel 1968, 1976**

были беженцы из Исувы, обосновавшиеся в Миттани после похода Тудхалияса, и отказа царя Миттани вернуть беженцев в завоеванную хеттами страну, а также беглое население их многочисленных районов Хеттской империи, поселившееся в Исуву перед походом Суппилулиумаса на эту страну[14]. Точное расположение большей части указанных в тексте «стран» с обосновавшимися в них беженцами неизвестно, однако очевидно, что население последних не было сконцентрировано в одной конкретной области.

В хеттологических исследованиях вопрос о переселении части населения Хеттской империи в Исуву, впрочем как и этноязыковой состав населения собственно Исувы, серьезно не рассматривался. Априори многие исследователи население Исувы считают хурритским[15]. Однако такой подход базируется в основном на более поздних исторических реалиях. Дело в том, что имена царей Исувы XIII в. до н.э. чисто хурритские (Ари-Шаррума и Эхли-Шаррума), к тому же связанные с правящей династией (разные придворные).

Однако теперь появилась возможность исследовать этот вопрос на основании материалов некоторых хеттских текстов. Для воссоздания более объективной картины следует рассмотреть тот материал, который предшествовал интеграции Исувы в Хеттскую империю. Автором настоящей статьи относительно недавно была сделана попытка[16] выделить в составе населения Исувы четкие следы нескольких

---

[14] Вот список этих «стран» - Гурталисса (^{URU}Gurtališša или Kurtališša), Араванна (^{URU}Arawanna), Заззиса (^{URU}Zazziša), Калаcма(^{URU}Kalašma), Тим(а)на (^{URU}Tim(a)na), Хашива ($^{HUR.SAG}$Haliwa), Карна ($^{HUR.SAG}$Karna), Дурмитта (^{URU}Durmitta), Алха (^{URU}Alha), Хурма (^{URU}Hurma), Харана ($^{HUR.SAG}$Harana), Тегарама (^{URU}Tegarama), Тепурзиа (^{URU}Tepurziya), Хазга (^{URU}Hazga), Арматана (^{URU}Armatana) (Weidner 1923: Пер.стор. 10-13, 20-22). Обсуждение местонахождения указанных топонимов см. **Cornelius 1958**: 239-241; **Гюргадзе 1961**: 174-177, **Del Monte und Tischler 1978**, и др.

[15] **Singer 1981**: 123; **Джаукян 1987**: 323; **Wilhelm 1989**: 25; **Ünal 1996**: 9-10 и др

[16] **Kosyan 2009**.

языковых групп, а также довольно много имен, не поддающихся этимологизации. Для этой цели были привлечены наиболее ранние хеттские тексты, составленные в период захвата Исувы хеттами и конфронтации данного региона с завоевателями, т.е. в период, когда "хеттизация" Исувы еще практически не могла иметь место. Ниже приведем список этих текстов.

1) KUB XXVI 62 - Текст периода правления Тудхалияса II, который представляет собой список воинов, рекрутированных хеттскими чиновниками в восточных областях[17].

2) KUB XXIII 72+ - Текст периода правления Арнувандаса I (ок.1400г. до н.э.)[18].

3) KUB XVI 42 - Отчет хеттского чиновника, адресованный царю, где содержится информация о состоянии дел в Исуве[19].

Из вышеупомянутых текстов наиболее полное представление по интересующему нас вопросу можно почерпнуть из второго текста. Здесь содержится большой поименный список вождей[20], представляющих Исуву и ряда сопредельных регионов, причем принадлежность этих последних к общему исувскому ареалу не подлежит сомнению. Упоминание данных лиц с конкретной географической привязкой[21] однозначно свидетельствует о том, что все они, наряду с их племенами/родами, являются представителями данной территории. Кроме этих «старейшин», в начале текста содер-

---

[17] **KUB** XXVI 62 (изд. **Schuler von 1965**: 142-145; **Косян 2004**), см. также **Косян и др. 2018**. 69-72 (издание текста).

[18] Этот текст является инструкцией/коллективным договором, заключенным между хеттским царем и большой группой восточных племенных объединений (см. изд. **Sayce 1931**, **Gurney 1948** (перевод), **Kosyan 2006a** (транслитерация, перевод и комментарии)

[19] См. **Klengel 1968**; **Kosyan 2006b**: 5-6.

[20] В тексте они обозначены шумерограммой ^{LÚ}ŠU.GI «старейшина».

[21] Текст содержит названия данных топонимов - Исува, Паххува, Цухма, Хурри и Малдиа (= Малатья), плюс более десятка населенных пунктов, в основном на территории Исувы

жится другой список лиц, вызванных в хеттскую столицу с целью выслушать упреки в адрес вождей одного из восставших «стран» - Паххувы. Несколько имен упомянуты также в разных частях текста.

Так как часть имен как данного, так и двух других текстов не поддается четкой этимологизации, ниже мы представим только те, принадлежность которых к известным языкам не подлежит сомнению.

1. Так называемые «каппадокийские» имена (по терминологии Э.Ларошa - «первоначальные имена»). Подобные имена засвидетельствованы в хеттских, а также ассирийских текстах периода малоазийских торговых колоний, начиная с XIX-XVIII вв. до н.э. - Aggaš, Kukku, Kuwaš и др.
2. Хетто-лувийские - Šantaš, Šiušaš, Walwaziti и др.
3. Предположительно каскские - Piggana[22] и Kalimuna[23].
4. Индоиранские - Arziutta, Lupakiutta, Uitarna[24].
5. Хурритские - Kumarpi(?)[25].

---

[22] Известны также формы Pigganu и Piganu. Носитель второго имени является одним из каскских старейшин из города Ziharziya, с кем хеттский царь заключил договор (**KUB** XLVIII 107, Пер стор.I 10).

[23] В **KUB** XXIII 72+ упоминается некий Kalimuna, который был отправлен в восставшую Паххуву с целью наведения там порядка, однако вскоре он присоединился к ним. Этот факт может служить некоторым основанием для предположения о том, что Калимуна также мог принадлежать к одному из местных племен. Личное имя Калимуна встречается только в данном тексте. Несколько раз в хеттских текстах упоминается одноименный город в зоне обитания каскских племен (**Del Monte und Tischler 1978**: 165). Трудно судить о том, имеем ли мы дело с совпадением топонима с личным именем (обычно производные от топонимов личные имена в хеттском образовываются с помощью суффиксов).

[24] Предположение об индоиранской принадлежности первых двух имен принадлежит автору данной статьи (**Kosyan 2006b**) и основано на появлении суффикса -utta, который встречается как в Сирии и Палестине во II тыс. до н.э., так и в индоарийских теофорных личных именах Северной Индии (**Mironov 1932-1933**: 175-176; **O'Callaghan 1948**: 61, 152). Что же касается Uitarna, то по крайней мере внешне напрашивается сравнение с древнеперсидским Vi-i-d-r-n (в эламской версии -mi-tar-na, в аккад ú-mi-da-ar-na-a и др.) (**Kent 1953**: 208)

6. Неизвестные имена - Akarkiš, Aritku, Hateš, Mita, Patalliya и др.

Заключение

К каким выводам можно прийти на основании вышеприведенных материалов?

Первое, это наличие многочисленных этнических групп на относительно небольшой территории, что само по себе неординарное явление. Кто же все-таки из этих групп составлял исконное, автохтонное население Исувы, трудно сказать. Ясно только одно - практически все идентифицированные личные имена (1-4) представляют собой известные по хеттским источникам языковые группы, проживающие в Малой Азии хеттской эпохи.

В связи с конкретным временем перехода части населения Малой Азии в Исуву, засвидетельствованный в тексте Суппилулиумаса I, можно сказать только, что там нет и намека на то, что эти люди перебрались туда именно во время правления царя; это должно было случиться задолго до него.

Второе, наличие многочисленных этнических групп, проживающих в близком соседстве можно трактовать в первую очередь отсутствием централизованной власти в Исуве, а также присутствием более или менее благоприятных условий, которые притягивали носителей разных миграционных волн в данный регион. Несмотря на то, что в нашем распоряжении нет прямых текстовых данных, всё же можно предположить, что появление в Исуве части населения Хеттской империи связано с продолжительной кризисной ситуацией в Малой Азии в период правления Тудха-

[25] Предположение о хурритском характере этого имени основано лишь на ее идентичной форме с именем одного из божеств раннего цикла хурритского пантеона - Кумарби. Хотя следует отметить, что, насколько нам известно, Кумарби как личное имя не засвидетельствовано. Хурритскими может быть часть имен, перечисленных нами как «неизвестные».

лияса III и Суппилулиумаса I, а именно чумы, о которой неоднократно упоминается в молитвах Мурсилиса II[26].

В связи с вопросом о вероятном времени появления новых этнических групп на территории Исувы нельзя обойти одно существенное обстоятельство, зафиксированное археологами в ряде среднебронзовых слоев нескольких поселений региона. Это присутствие т.н. «каппадокийской» керамики, которая в настоящее время известна в значительных количествах лишь в ряде областей Малой Азии - в Кюльтепе-Канеше, Аджемхеюке, Алишаре, в столице хеттов Хаттусасе и в близлежащих поселениях (Инандык, Машатхеюк, Аладжахеюк и др.)[27]. Появление вышеуказанной керамики в Исуве задолго до ее завоевания хеттами, возможно, следовало бы считать веским доводом в пользу предположения о более ранних контактах, существовавших между будущими центрами хеттской государственности в центральной Малой Азии и присевфратским регионом.

Далее, многослойный характер населения Исувы подтверждает предположение о том, что ее территория обладала всеми необходимыми условиями для создания племенных образований - автономных номовых структур, где процесс консолидации мог бы длиться довольно долго без внешнего вмешательства.

ЛИТЕРАТУРА

Арутюнян Н. В. 1985, Топонимика Урарты, Ереван.

Гиоргадзе Г. Г. 1961, К вопросу о локализации и языковой структуре каскских этнических и географических названий. - В сб.: Переднеазиатский сборник I, 161-210.

---

[26] **Singer 2002**: N 11, 14

[27] **Konyar 2006**: 343 Fig.13; **Kosyan 2015**: В этой связи не представляется лишним также ссылка на фигурирующее в хеттологической литературе мнение о возможной локализации города Куссар хеттских текстов на востоке Малой Азии, откуда происходил завоеватель Канеша Анитта, сын Питханы (**Forlanini 1979**: 179; **ASVOA 4.3 1986**: Tav. XVI и др.).

Джаукян Г. Б. 1987, Айоц лезви патмутюн. Нахаграин шрджан [История армянского языка. дописьменный период], Ереван (на арм. яз.).

Косян А.В. 2004, Айкакан лернашхари теханунnеры (ыст хетакан сепагир ахбюрнери) (Топонимы Армянского нагорья [по иероглифическим лувийским источникам]), Ереван (на арм.яз.).

Косян А. В. 2016, Евфратско-тигрская контактная зона в III - первой половине I тыс. до н.э., В сб.: На стыке мир-систем: из истории контактных зон древности и современности (ред Е.Маргарян), Ереван, 66-95

Косян А., Казарян Р., Ханзадян М., Мартиросян С. 2018, М т.а. хетакан сепагракан ахбюрнеры Айкакан лернашхари масин (Хеттские клинописные тексты XV века до н.э об Армянском нагорье), Ереван (на арм яз.)

Маргарян Е. 2012, На стыке римского и восточноэллинистического цивилизационных «номосов». Из истории приевфратской контактной погранзоны, В кн. Критика и семиотика 30, с. 66-94.

Algaze G. 1989, The Uruk Expansion. Cross-Cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization, Current Anthropology 30/5, pp. 571-608

Bobokhyan A. 2008, Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500-1500 v.Chr., Bd.2 (BAR International series 1853), Oxford

Brant J. 1836, Journey through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835. Journal of the Royal Asiatic Society of London 6, pp. 187-223.

Carruba O. 1977, Beiträge zur mittelhethitische Geschichte I-II, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 18, 137-195.

Cornelius Fr. 1958 Geographie des Hethiterreiches, Orientalia, 27, pp. 225-251, 373-398.

Creekmore A. 2007, The Upper Tigris Archaeological Research Project(UTARP): A Summary and Synthesis of the Late Chalcolithic and EarlyBronze Age Remains from the First Three Seasons at Kenan Tepe, Anatolica XXXIII, pp. 75-128

Del Monte J.F. und Tischler J. 1978, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden

Forlanini M. 1979, Appunti di geografia etea, Studia Mediterranea 1 (– Fs.P.Meriggi), Pavia, pp. 165-184.

Gurney O.R. 1948, Mita of Pahhuwa, Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology 28, 32-48.

Istanbul Arkeoloji Müseterinde bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler (H.Bozkurt, M.Çığ, H.G.Güterbock), Istanbul, 1944

Kent R. 1953, Old Persian Grammar, New Haven

Klengel H. 1968, Die Hethiter und Isuwa, Oriens Antiquus 7, S. 63-76.

Klengel H. 1976, Nochmals zu Isuwa, Oriens Antiquus 15, S. 85-89.

Konyar E. 2006, Old Hittite Presence in the East of the Euphrates in the Light of the Stratigraphical Data from Imikuşağı (Elazığ), Structuring and Dating Hittite Archaeology. In: D.P Mielke, U - D Schoop, J.Seeher (eds), BYZAS 4. Istanbul, pp. 333-348

Kosyan A. 2006a, Arnuwandas I in the East, AJNES I, 72-97.

Kosyan A. 2006b, An Aryan in Isuwa, Iran and the Caucasus 10/1, pp 1-6

Kosyan A. 2009, On the Ethnic Background of Isuwa (a Preliminary Study), AJNES IV/2, pp. 85-97.

Kosyan A.V. 2013, To the East of Hattı. In: A.Özfirat (ed.), Essays in Honour of Veli Sevin. A Life Immensed in Archaeology, Istanbul, 2014, pp. 277-282

Kosyan A. 2015, Les Aryens au Pahhuwa, Societas Anatolica. Bulletin 3, pp. 53-63.

Kosyan A. 2017, Euphrates-Tigris Contact Zone, AJNES XI, issues 1-2, 2017, pp. 47-56.

Kosyan A. 2018, The plain of Erzincan (Erznka) in the II-I millenniums BC, Fundamental Armenology, 2018/1, 49-68.

Matney T., MacGinnis J., McDonald H., Nicoll K., Rainville L., Roaf M., Smith M.L., Stein D. 2003, Archaeological Investigations at Ziyarettepe - 2002, Anatolica 29, pp. 175-221.

Matney T., Roaf, M., MacGinnis J., McDonald H. 2002, Archaeological Investigations at Ziyarettepe, 2000 and 2001, Anatolica 27, pp 47-89

Mironov N.D. 1932-1933, Aryan vestiges in the Near East of the second millenary B.C, Acta Orientalia 11, pp 140-217.

O Callaghan R.T. 1948 Aram Naharaim. A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B C., Roma

Parker B.J. 2006, Toward an Understanding of Borderland Processes, American Antiquity 71/1, pp. 77-100.

Sayce A.H. 1930: Hittite and Moscho-Hittite, Revue Hittite et asianique 1, fasc.1, pp. 1-8.
Schuler von E. 1965, Die Kaškäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien, Berlin.
Singer I. 1981, Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C., Journal of Indo-European Studies 9, pp. 119-134.
Singer I. 2002, Hittite Prayers, Leiden - Boston - Köln.
Ünal A. 1996, Studies in Ancient Anatolian Magical Practices: The Hittite Ritual of Hantitaššu from the City of Hurma Against Troublesome Years (CTH 395), Ankara.
Wallerstein I. 1974-1989, The Modern World-System, 3 vols, New York.
Weidner E. 1923, Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig.
Wilhelm G. 1989, The Hurrians, Warminster.
Yakar J. 1984, Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia. P.I., Anatolian Studies 34, pp. 59-86.

СОКРАЩЕНИЯ

AJNES - ARAMAZD. Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan
ASVOA 4.3 - Atlante storico del Vicino Oriente antico, Fascicolo 4.3, Anatolia: l'Impero Hittita, Pavia, 1986 (M. Forlanini, M Marazzi)
KBo - Keilschrifttexte aus Boghazköy, Leipzig und Berlin, 1916ff
KUB - Keilschrifturkunden aus Boghazköy, Berlin.

Арам Косян - *Доктор исторических наук,*
Институт Востоковедения
НАН РА, зав. отделом Древнего Востока
aramkosyan@yahoo.com

ԵՓՐԱՏՅԱՆ ԿՈՆՏԱԿՏԱՅԻՆ ԳՈՏԻՆ Մ.Թ.Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ (ԻՍՈՒՎԱՅԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)

Բանալի բառեր՝ *կոնտակտային գոտի, Իսուվա, էթնոգրաֆիա, խեթական տեքստեր, Խաթթի, եփրատ:*

Հոդվածում քննարկվում է Իսուվայի՝ եփրատյան կոնտակտային գոտու հյուսիսային հատվածի բնակչության էթնիկ կազմի խնդիրը: Հետազոտության աղբյուրները մ.թ.ա. II դ. երկրորդ կեսի խեթական սեպագիր տեքստերն են, որոնք կազմված են այն ժամանակաշրջանում, երբ Իսուվան դեռևս նոր էր նվաճվել խեթերի կողմից, այն է՝ նախքան այս տարածաշրջանի «խեթականացումը» (ավելի ճշգրիտ՝ բնակչության կազմ խեթական տարրի հնարավոր ներմուծումը):

Խեթական տեքստերում հիշատակվող անձնանունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այս աշխարհագրական տարածքում առկա են մի շարք լեզուների կրողների հետքեր՝ «կապադովկիական», խեթալուվիական, հնդիրանական, կասկական և խուռիական: Կա նաև այլ՝ առայժմ հստակ չստուգաբանվող անձնանունների բավական ստվար խումբ, որի լեզվական պատկանելությունը հետագա հետազոտությունների առարկա կարող է լինել:

Արամ Քոսյան - *պ.գ.դ.,*
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
Հին Արևելքի բաժնի վարիչ,
aramkosyan@yahoo.com

THE EUPHRATIAN CONTACT ZONE IN THE II MILLENNIUM BC (ON THE EXAMPLE OF ISUWA)

Keywords: *Contact zone, Isuwa, ethnography, Hittite texts, Hatti, Euphrates.*

In the article is discussed to problem of the ethnic composition of Isuwa - one of the state formations on the northern part of the Euphratian contact zone. The sources of this study are the Hittite cuneiform texts of the second half of the II millennium BC, composed in the period when Isuwa was just conquered by the Hittites, i.e. before the Hittitization of the region.

The study of personal names mentioned in these texts show that speakers of several languages are represented in this geographical area - "Cappadocian", Hittite-Luwian, Indo-Iranian, Kaskaean, and Hurrian.

Aram Kosyan - *Doctor of Sciences in History,*
Institute of Oriental Studies NAS RA,
Head of the Department of Ancient Orient,
aramkosyan@yahoo.com

THE REBELLION OF AŠŠUR-DA''IN-APLU IN THE CONTEXT OF ASSYRIAN-BABYLONIAN INTERSTATE RELATIONS OF THE IX CENTURY B.C.*

RUSLAN TSAKANYAN

Keywors: *Assyria, Babylonia, Šulmānu-ašarēd III, Aššur-da''in-aplu, Šamšī-Adad V, Marduk-zākir-šumi I, campaign, treaty, rebellion.*

In the last period (in 826 B.C.) of the reign of the Assyrian king Šulmānu-ašarēd Shulmanu-ashared (Shalmaneser) III (859-824 B.C.) prince Aššur-da''in-aplu rebelled. The rebellion quickly escalated into a civil war, lasting seven years. In the struggle against his rebellious brother, the new Assyrian ruler Šamšī-Adad V sought the military support of Babylonia. It was with this support that he was able to suppress the rebellion of Aššur-da''in-aplu, but in return he had to make heavy and humiliating concessions in Assyrian-Babylonian relations, temporarily recognizing the supremacy of Marduk-zākir-šumi I the king of Babylonia. The article discusses the reasons for the revolt of Aššur-da''in-aplu, as well as the changes in the Assyrian-Babylonian relations. The article looks at the Aššur-da''in-aplu rebellion from a relative deprivation perspective.

Historical background

In the second half of the X century B.C., the Assyrian State, emerging from a deep socio-economic and political crisis, again experiencied an upsurge. In 934-824 years B.C. the ascent of Assyria was marked by the restoration of the territorial integrity of the Middle-Assyrian Period. The kings of the Neo-Assyrian Kingdom managed to overcome the deep political crisis in the country, creating an almost completely militarized state. Thanks to century-long active military campaigns, the Assyrian kings have expanded their borders to all geographical directions. This deprived the state of enormous human and material resources

* *Հոդվածը ներկայացվել է 08.08.2020: Գրախոսվել է 10.08.2020:*

and at the same time caused significant changes in the administrative system of Assyria and in the relations between various social strata of the Assyrian society. As a result, in the last quarter of the IX century BC, Assyria's active foreign policy began to decline, and in the first half of the VIII century the country again found itself in political chaos[1].

Source study basis

The sources of the rebellion of the heir to the throne, Aššur-da''in-aplu's against Shalmaneser (*Š/Šu/almāmu-ašarēd*) III (859-824 B.C.) are the royal chronicle of Šamšī-Adad V (824-811 B.C.) and a list of Assyrian Eponyms.

According to the list of Eponyms, the rebellion lasted about seven years.

Year (B.C.)	Eponyms *(limmu)*	Events
827	**Šulmānu-ašarēd (III)**	[*šarru*$_2$ ^{mât}*Aššur*^{KI}, *a-na* ^{mât}Man-na-ayu- *King of Assyria*], *to Mannea*
826	**Dayān-Aššur**	^{amêl}[*turtānu*], [Commander-in-Chief, the *commander of Assyrian army*[2]] *sīḫu* (*rebellion, revolt*[3])
825	**Aššur-būnāya-uṣur**	^{amêl}[*rab šāqê - chief butler*[4]], *sīḫu*
824	**Yaḫalu**	^{amêl}[*rab šāqê*], *sīḫu*
823	**Bēl-būnāya**	^{amêl}[*nāgir ekalli - palace herald*][5], *sīḫu*
822	**Šamši-Adad (V)**	[*šarru*$_4$ ^{mât}*Aššur*^{KI}], *sīḫu*
821	**Yaḫalu**	^{amêl}[*turtānu*], *sīḫu*
820	**Bēl-dān**	^{amêl}[*nāgir ekalli*], *sīḫu*[6]

[1] **Bedford 2009**: 39-44.
[2] **Mattila 2000**: 107-125.
[3] **CAD 15/S sīḫu** - rebellion, revolt, 240f.
[4] **Mattila 2000**: 45-60.
[5] **Mattila 2000**: 29-43.
[6] **Finkel, Reade 1998**: 250, 254, **Finkel, Reade 1995** 169, **Millard 1994**: 30f., 57, **Reade 1978**: 252, 258, 260

The date of the rebellion is determined with the help of a list of eponyms in the year of the Dayān-Aššur eponym. In his royal inscription, Šamšī-Adad V states:

«39) e-nu-ma ^{md}*Aš-šur*-KAL-*in*-A *ina tar-ṣi* ^{md}*Šul-ma-nu*-MAŠ
40) AD-*šu e-pu-šá lim-né-e-ti si-ḫu bar-tu a-mat* ḪUL-*ti*
41) ú-šab-ši-ma KUR *uš-bal-kit-ma ik-ṣu-ra*
42) ta-ḫa-zu UN.MEŠ KUR ^{d}*Aš-šur e-liš ù šap-liš it-ti-šu*
43) ú-šes-ḫir-ma ú-dan-ni-na ta-me-tu URU.URU *ú-šam-kir$_6$-ma*
44) a-na e-peš MURUB$_4$ *ù ta-ḫa-zi iš-ku-na pa-ni-šu»*

"When Aššur-da''in-apla, at the time of Shalmaneser (III), his father, acted treacherously by inciting insurrection, uprising, and criminal acts, caused the land to rebel and prepared for battle; (at that time) the people of Assyria, above and below, he won over to his side, and made them take binding oaths. He caused the cities to revolt and made ready to wage battle and war"[7].

According to the inscription, twenty-seven cities supported Aššur-da''in-aplu:

"The cities Nineveh (^{URU}Nin(u)a*), Adia, Šibanība, Imgur-Enlil, Iššabri, Bīt-Šašširia, Šīmu, Šibḫiniš, Tamnūna, Kipšūna, Kurbail, Tīdu, Nabulu(a), Kaḫat, Aššur, Urakka, Šallat, Ḫuzīrīna, Dūr-balāṭi, Dariga, Zab(b)an, Lubdu, Arrapḫa, (and) Arbail, together with the cities Amedu, Tīl-abnī, (and) Ḫindānu*[8]*, - altogether twenty-seven towns with their fortresses which had rebelled against Shalmaneser (III), king of the four quarters, my father, sided with Aššur-da''in-apla. By the command of the great gods, my lords, I subdued (them)"*[9].

Causes of the rebellion

E. Frahm distinguishes the events of the rebellion in the history of Assyria according to their political purpose: a) attempts by formally independent vassal rulers to regain their political

[7] **RIMA 3**. A.0.103.1., Col. I, ll. 39-44
[8] For details on the location of cities, see: **Radner 2006-2008**: 42-68; **Postgate 1995**: 1-17
[9] **RIMA 3**. A.0.103.1., Col. I, ll. 39-44

agency; b) independence movements in recently annexed territories; and c) attempts to gain power by factions operating within the empire's core area[10]. However, it should be noted that not all known uprisings in the history of Assyria match to the above-mentioned general distinction of E. Frahm. *In particular, uprisings emerging from dynastic contradictions, the cause and effect relations of which were mainly based on personal discontent and reign ambitions of the Assyrian princes, were excluded from the above scheme, and attempts by certain political groups to gain power were important, but still they were related realities.* This observation also applies to the rebellion of Aššur-da''in-aplu.

There has been little discussion in the Assyriological studies on the rebellion of Aššur-da''in-aplu's. In his voluminous, 84-page article, A. Fuchs does not seem to shy away from the judgments made by A. Olmstead about half a century ago[11] and looks for the reasons for the Aššur-da''in-aplu's rebellion behind the curtains of permissiveness of a high-ranking nobility in Assyria. In accordance with this, he tries to draw parallels between the rebellion of Aššur-da''in-aplu's and the revolt in the capital of Kalhu in 746 BC[12], which resulted in the ascension of one of the famous Assyrian kings -Tiglath-Pileser (*Tukultī-apil-Ešarra*) III (745-727 B.C.)[13]. However, one can only partially agree with the comparison of A.Fuchs. Indeed, in both cases, the influence of high-ranking nobility reached to its peak, in both cases the country's leadership almost passed to warlords[14], and in both cases public discontent existed on the situation. Nevertheless, one cannot fail to notice that the political and socio-economic situation of Assyria during the periods of these two revolts were completely different. The revolt of 746 B.C. was the result of the prolonged political and economic crisis in Assyria, while there is

[10] **Frahm 2016**: 76.

[11] **Olmstead 1923**: 145-154, see also. **Garelli 1991**. 46-51.

[12] **Millard 1994**: 43; **Zawadzki 1994**: 53f.

[13] **Fuchs 2008**: 94ff.

[14] A. Fuchs draws parallels between Dayān-Aššur and Šamši-ilu, which was the most powerful in the middle of the VIII century BC - **Fuchs 2008**: 62, 94ff.:

no reason to believe that Assyria survived the political and economic crisis in 859-824 BC.

In our view, the rebellion of Aššur-da''in-aplu's may have parallels with the events of 681 BC, when Sennacherib (*Sîn-aḫḫē-erība*) (705-681 BC) bypassed his elder sons to declare his younger son Esarhaddon (*Aššur-aḫa-iddina*) (681-669 BC) the heir to the throne, which prompted them to parricide[15]. In both cases, the causal relationship of events developed around the issue of succession to the throne, in both cases, the violation of the traditional order - the denial of the rights of the eldest son, the officially recognized heir to the throne, leads to the dissatisfaction of the latter and to an attempt to protect his rights[16]. However, it is also necessary to emphasize the significant difference - in 681 BC, Urdu-Mullissu, who killed Sennacherib, did not receive sufficient support in Assyria, and, having been defeated in the first battle, was forced to flee. Meanwhile, as can be seen from the aforementioned Šamšī-Adad's inscription - Aššur-da''in-aplu received strong support.

Despite the fact that the personal motive for the rebellion of Aššur-da''in-aplu was the protection of the rights of succession to the throne[17], nevertheless, the uprising had deeper reasons that ensured the support. Almost century-old wars caused discontent of the free population of Assyria. Soon the struggle of local nobles were added, small and medium advisers in the inner prov-

[15] **Parpola 1980** 171ff.; **Grayson 1991** 119ff., **Frame 1992** 65ff.

[16] The experts have almost no doubt that Aššur-da"in-aplu was the heir to the throne (there is a rebellious prince and 27 cities, of which Aššur, Arbail, and Nineveh are enough to conclude that the ancient Assyrian nobles joined the Aššur-da"in-aplu rebellion) The fact that the latter could be the heir to the throne may also be evidenced by a letter-report drawn up by the scribe Kabti - "The scribe Kabti, a servant of Aššur-da"in-aplu son of Shalmaneser (III), who gave me the Aramaic letter which I gave to the king, my lord, is saying to me: "Regarding the offender about whom I spoke to the king, my lord, his son enters and leaves the Palace. He is telling me: 'If he [.. s] these [wo]rds to me, I [will tell them] to you". **Luukko, Van Buylaer 2002** № 99, l. 8, **Brinkman 1998** 178, **Olmstead 1924** 154.

[17] **Lambert 1974** 108-109.

inces of Assyria against the large nobility of the outer provinces. At the end of the reign of Šulmānu-ašarēd III, royal power began to weaken.

In the country, while the central apparatus was weakening, the high nobility grew in power, going beyond its official status[18]. Naturally, weak royal power was the main precondition for maintaining the influence of high-ranking nobility. Meanwhile, it is clear that the local nobility of the inner provinces of Assyria had other sentiments. For them, strong royal power was the only guarantee of their role in the strategic life of the country and protection from the high-ranked nobility. All kings of Assyria, at least since Adasi (last quarter of the XVIII? BC) without, exception, were members of the same family from the city of Aššur, regardless of whether they were originally the crown prince and came to power legally or by seizing the throne[19]. In the context of the "*family*" perception, as the royal power, the clash of political visions of high-ranked and other categories of aristocracy around their own future, of course, would be localized within the issue of succession, since each of the opposing camps in the future desired to see a king on the Assyrian throne that meets its interests: the high-ranked being weak and manageable, and the lower categories - strong.

Around 832 BC Šulmānu-ašarēd III, while remaining in the capital city of Kalhu[20], transferred the leadership of the Assyrian military invasions to the Commander-in-Chief (*turtānu*[21]) Dāyyan-Aššur, who held this position from 855 BC[22]. Starting from

[18] **Lambert 1974**: 105; **Grayson 1982**: 268; **Roux 1992**. 300, **Khurt 1995** 489-490

[19] **Radner 2016**: 43; **Radner 2010** 26f

[20] The two inscriptions (**RIMA 3**. A. 0. 102. 14, ll. 141-190; A. 0. 102. 16) were obviously written by order of Dāyyan-Aššur In this regard, A. K. Grayson writes - "This unusual circumstance caused some confusion for the scribe, as it did for the scribe of A.0.102 16, who fluctuated between third person (Daian-Aššur) and first person (the king) in the narrative", **RIMA 3**: 63; **Grayson 1982** 268.

[21] **Mattila 2000** 107-125.

[22] **Grayson 1993** 41; **Mattila 2000** 171; **Fuchs 2008** 65 N. 15

around 830 BC Aššur-da''in-aplu became the *de facto* ruler of the country. The latter's reputation in the country and its influence on the king became apparent, causing discontent of the royal family and the heir to the throne of Aššur-da''in-aplu[23]. However, the latter, apparently, reconciled with this situation. A. Fuchs writes that in 830-827 BC Aššur-da''in-aplu did not take any action against the growing power of Dāyyan-Aššur. Probably because of the ill health of his father, Šulmānu-ašarēd III did not consider it impossible his enthronement. However, as it turns out, Dāyyan-Aššur's visions about the future were different. Before the rebellion, Aššur-da''in-aplu enjoyed a high reputation in the country, which was hardly connected only with the status of his heir to the throne[24]. It was this reality that made Aššur-da''in-aplu an undesirable candidate for the throne, not only for the most powerful Dāyyan-Aššur, but also for the high-ranking Assyrian nobility as a whole. From the point of view of the latter, the rule of Aššur-da''in-aplu was considered as a serious threat to its own influence. Therefore, in order to eliminate it, before the invasion of the western regions of the Iranian highlands in 826 BC, Dāyyan-Aššur probably managed to influence Šulmānu-ašarēd III, and Šamšī-Adad was proclaimed heir to the throne instead of Aššur-da''in-aplu.

It is clear that Aššur-da''in-aplu did not tolerate a violation of his rights. The absence of Dāyyan-Aššur and Assyrian troops from the country gave him the opportunity to prepare a rebellion. A. Fuchs believes that an important signal for the beginning of the uprising was the death (or murder) of Dāyyan-Aššur in the same year – 826 BC[25]. However, given the fact that the Assyrian army unequivocally supported Šamšī-Adad V, it can be assumed that the uprising began after the return of Dāyyan-Aššur.

In terms of the legal and ideological basis and political goal of the Aššur-da''in-aplu's rebellion, the observations of K. Rad-

[23] **Fuchs 2008** 65-68.
[24] **Fuchs 2008** 67-69.
[25] **Նույն տեղում**, 66:

ner regarding the periodically occurring royal crises in Assyria are interesting. K. Radner notes: "the Assyrian monarchy was most vulnerable at the moment when the king died or when he was considered too frail or otherwise unfit for rule (abdication was not an option) ... Parricide and fratricide did not disqualify from kingship ..."[26]. Continuing his thought, K. Radner writes: "*The death of a king, his old age or perceived lack of divine support could all prompt such uprisings that were generally ideologically justified. The only possible response to an usurpation attempt was the eradication of the rival and his supporters*"[27].

It is natural that during the rebellion of Aššur-da''in-aplu, the newly appointed Crown Prince of Šamšī-Adad was defended not only by Dāyyan-Aššur and the Assyrian army, but also by the provincial governors outside of indigenous Assyria and four senior officials. Later, Šamšī-Adad V thanked the high-ranking nobility for supporting him, restoring them to their positions, and some of them became eponyms for the second and even third time[28].

It was also natural that Aššur-da''in-aplu joined the inner provinces of Assyria. At least a significant portion of the twenty-seven cities that took part in the rebellion were located in the inner provinces. It is noteworthy that the capital of Kalhu is not mentioned among the cities supporting Aššur-da''in-aplu. According to K. Radner "*The imperial centre's lack of support for Aššur-da''in-apla's faction may have been a key reason why the prince failed to take the throne*"[29]. However, we can partially agree with this opinion, because, as we will see below, the support of Babylonia played an important role in the victory of Šamšī-Adad V.

---

[26] **Radner 2016**: 48.

[27] **Radner 2016**. 54.

[28] For example: (*rab šāqê*) *Aššur-būnāya-uṣur* was an eponym in 855 BC. 825 BC and 816 BC, (*nāgir ekallī*) *Bēl-būnāya* 850 BC 823 BC, (*turtānu*) *Yaḫalū* - 833 BC, 824 BC and 821 BC, and etc. **Millard 1994**. 27-32, **Mattila 2000** 170f

[29] **Radner 2016**: 48; cf. **Grayson 1982**: 269

Assyrian and Babylonian relations

Adad-nērāri II (912-891 BC) and Nabû-šuma-ukīn I (900-888 BC)

Although the "Aššur-da''in-aplu's rebellion" was the result of a crisis in internal relations, it had consequences for foreign policy as well. Šamšī-Adad V succeeded in suppressing the rebellion in the fourth year of his reign, in 820, with the support of Marduk-zākir-šumi I (855-819 BC), King of Babylonia. However, it appears that Šamšī-Adad V received Babylonian aid at the cost of significant concessions in traditional Assyrian-Babylonian relations in favor of Babylonia.

With the exception of a few episodes, Assyria's relations with Babylonia were friendly. Still, about a century ago, around 892 BC[30] Nabû-šuma-ukīn I (900-888 BC[31]) the king of Babylonia, managed to organize serious resistance to the Assyrian king Adad-nērāri II (912-891 BC), restoring the northern border of Babylonia, after which a friendly treaty was signed between the two kings[32]. The latter marry each other's daughters. They conclude a mutual agreement on total peace, after which, according to the "Synchronistic history", the peoples of Assyria and Akkad were brought together («UN (*nišū*)^{meš} [^{KUR}*Aš*]-*šur* $^{KU-R}$URI(*Akkad*)^{ki} *it-ti a-ḫa-meš ib-ba-[al-lu]*»). Both sides confirm and establish a permanent border from Til-Bīt-Bāri[33], which flows up the Zāb River, to Til-ša-Ab/ptāni (Til-ša-Batani[34]) and Til-ša-Zabdāni[35].

---

[30] **Brinkman 1982** 302; **Brinkman 1968** 181.

[31] See: **Brinkman 1968**: 76 - the Chronology of the Post-Kassite Period.

[32] **Beaulieu 2018** 180; **Brinkman 1982**. 302.

[33] **Parpola 1970** 66

[34] **ABC**, № 21, Col. III, 1 20; **Parpola, Watanabe 1988**: XVIII.

[35] «17 DUMU.MUNUS(*mārāti*)<MEŠ>-*šu-nu a-na aḫa-meš id-[di-nu] ([iš-ku-nu])* 18. *[ṭu-ub-ta s]u-lu-um-ma-a ga-ma-ra it-ti a-ḫa-meš [iš-ku-nu]* 19. UN(*nišū*)^{meš} [^{KUR}*Aš*]-*šur* ^{KUR}URI(*Akkad*)^{ki} *it-ti a-ḫa-meš ib-ba-[al-lu]* 20. *iš-tu* ^{URU}DU$_6$*E-ba-ri* (*Til-Bīt-Bāri*) *šá el-la-an* ^{URU}*Za-[ban]* 21. *a-di* DU$_6$-*šá-*$^{?}$*Ba-ta-a-ni* (*Til-šá-*^{m}*Ab/ptāni*) ù <DU$_6$>-$^{šá-URU}$*Zab-da-ni* (*Til-šá-*^{URU}*Zabdāni*)*ku-dúr ú-ki[n-nu]*» - **ABC**, № 21, Col III, ll. 17-21; **GMC**, № 10, Col. III, ll 17-21. For

Šulmānu-ašarēd III (859-824 BC) and Nabû-apla-iddina (887-855 BC?)

Later, at the end of his reign, Nabû-apla-iddina (887-855 BC), the son of the Babylonian king Nabû-šuma-ukīn I, signed a new treaty with the new Assyrian king Šulmānu-ašarēd III - «*[tu-ub-ta s]u-lu-um-ma-a ga-ma-ra it-ti a-ḫa-meš [iš-ku-nu]*» - "*they concluded a mutual agreement and a total peace*" [36], or renewed previously concluded agreement. Interestingly, A. K. Grayson suggests that a similar agreement existed between Aššur-nāṣir-apli II (884-859 BC) and Nabû-apla-iddina[37]. **This gives reason to believe that we are not dealing with unique realities, but with a regularly occurring phenomenon, according to which the king of Babylonia either confirmed the previous agreement with every new Assyrian king ascending to the throne, or concluded a new agreement.** In this regard, J. A. Brinkman notes that diplomatic relations between Assyria and Babylonia had opened an era of goodwill for both countries, enjoying unprecedented peace and cooperation in the military and cultural spheres[38]. The fact that these agreements also included mutual military assistance can only be assumed from a sequence of events.

Both the last years of the reign of Šulmānu-ašarēd III and, apparently, the last years of the reign of king Nabû-apla-iddina of Babylonia were not calm. Apparently, the latter chose the Assyrian king as the guarantor of the legitimate transfer of the Babylonian throne. After the death of Nabû-apla-iddina, or from the last period of his reign, there was a struggle for the throne of Babylonia between his sons Marduk-zākir-šumi and Marduk-bēl-usāti. Soon, at the request of Marduk-zākir-šumi, the Assyrian

---

location of toponyms see. **Parpola-Porter** 2001: 10, E2; **ABC** 264, **Parpola 1970**. 66, 352, 355, **Forrer 1921**: 42f.

[36] **ABC**, № 21, Col. III, ll. 24-25; **GMC**, № 10, Col. III, ll. 24-25. This agreement line actually repeats the 18th line of the previous agreement, see Footnote 35

[37] **Grayson 1982** 266.

[38] **Brinkman 1982** 302

army led by Šulmānu-ašarēd III first in the year 851 BC of the eponymy of Šamaš-bēlu-uṣur, then in the year of the eponymy of Bēl-būnāya - 850 BC [39], conducted a campaign to Babylonia[40]. Interestingly, the "Synchronistic History" states that Šulmānu-ašarēd III went to the aid of the King of Babylonia - «31. *ana* ***ni-ra-ru-ti***[41] *ša* [14]AMAR.UTU.MU.[MU] ([md]*Marduk-zākir-šumi*) 32. *šar*$_4$ KUR*Kar-du-ni-áss il-l*[*ik*]»[42]:

And only with the support of Assyria, Marduk-zākir-šumi I managed to ascend the throne of Babylonia.

The growing increase in the power of Assyria and the expansion of territories could not but cause concern in Babylonia. In such circumstances, Babylonia would have to either oppose Assyria or try to take advantage of it. Apparently, they preferred the second way and, having established contractual relations with Assyria, tried to preserve the peace in Mesopotamia in this way.

Šamši-Adad V (824-811 BC) and Marduk-zākir-šumi I (855-819 BC?)

About 822 BC[43], the new king of Assyria, Šamšī-Adad V, appealed to the same Marduk-zākir-šumi I for help, about which, however, he remained silent. This can be explained by the fact that before assisting Assyria, the king of Babylonia, with the participation of a third party, Marduk-rēmanni, signed a new humiliating treaty with Assyria, the character of which was almost entirely military. According to the Treaty, the king of Assyria was obliged to surrender fugitives to Babylonia and furnish reports on anti-Babylonian plots, he should not have been hostile to Babylonia, and etc.

---

[39] **Millard 1994**: 27; **RIMA 3**: A.0.102.5, Col. IV, l. 1, Col. IV, l. 1. 5.; ինչպես նաև՝ **RIMA 3**: A.0.102.59; A.0.102.25, ll. 9-20, և այլուր:

[40] **RIMA 3**: A.0 102.5, Col. IV, l. 1- Col. VI, l. 1; **ABC,** № 21, Col. III, ll 27-34, **GMC,** № 10, Col. III, ll. 27-34, **Beaulieu** 2018: 180f.

[41] *nārāru, nērāru* - 1. military aid, auxiliary troops, 2. help; **CAD 11, N/1**: 346

[42] **ABC,** № 21, Col. III; **GMC,** № 10, Col III

[43] **Parpola 1987**: 186, **Radner 2019**: 313, 318: The latter has a typographical error, it is mentioned in 882 BC

The Treaty between Assyria and Babylonia attracted the attention of many well-known scholars, whose opinions, however, are very different. Thus, A. Olmstead considers the agreement between Šamšī-Adad V and Marduk-zākir-šumi I humiliating for Assyria. Among other signs of the subordination of Assyria to Babylonia, the author points out the fact that Akkad (that is, Babylonia - R.Ts.) was mentioned before Assyria and that the title "king" was not used in front of the name Šamšī-Adad V[44]. A. K. Grayson and J. Brinkman agree with the opinion of A. Olmstead[45]. Meanwhile, S. Parpola and K. Watanabe, editors of the agreement believe that the help from Marduk-zākir-šumi I was nothing more than the return of debts in favor of him in the past. They see no reason to believe that this treaty ensured the supremacy of Babylonia with regard to Assyria and believe that it implies complete equality between the two contracting parties[46]. To justify their opinion, S. Parpola and K. Watanabe refer to a rather damaged part of the "Synchronistic history":

«1. [. . .] UM(?) 2. [*ṭu-ub-ta su-lu-um-ma-a ga-ma-ra it-ti a-ḫa-meš iš-ku*]-*nu* 3. [UN$^{MEŠ\ KUR}$*Aš-šur* ^{KUR}*Kar-du-ni-áš*/URI^{KI} *it-ti a-ḫa-meš ib*]-*bal-lu* 4. [. . .] . . . MEŠ 5. [*mi-iṣ-ru ta-ḫu-mu an-na-ma ú*]-*kin-nu*»

"[. . . *They conclu*]*ded* [*a mutual agreement and a total peace. The peoples of Assyria and Akkad were br*]*ought* [*together. . . . Together they establi*]*shed* [*a permanent boundary line*]" [47].

In the 2nd line of "Synchronistic history", after the pronoun "they" editors of the agreement add (restore?) "[Šamšī-Adad and Marduk-zākir-šumi] established [perfect friendship and peace with each other"[48].

However, it is difficult to agree with the approach of S. Parpola and K. Watanabe, like D. Galter, we also consider it more

[44] **Olmstead 1924**: 154.
[45] **Grayson 1982**: 270; **Brinkman 1982**: 308
[46] **Parpola, Watanabe 1988**: XXVI.
[47] **ABC**: 167, № 21, **GMC**: 182f., № 10.
[48] **Parpola, Watanabe 1988**: XXVII.

likely that the above lines of "Synchronistic history" relate to the agreement concluded by Šulmānu-ašarēd III in the period after Marduk-zākir-šumi I had ascended on the throne[49].

P-A. Beaulieu also drew attention to the political and legal details of the treaty concluded between Šamšī-Adad V and Marduk-zākir-šumi I. Based on the mention of the name of Šamšī-Adad V in the Treaty without the title "King", the author thinks that it was concluded in the first years of the Aššur-da''in-aplu's rebellion and therefore Šamšī-Adad V does not act as a king[50].

This view is also quite vulnerable, we are not aware of any treaty in the history of the ancient Near East concluded in the name of the prince. The Prince may act in the name and place of the king-father, but the treaty was made in the name of the father, not the son. Therefore, if the contract was concluded before 824 BC, then there should have been not the name of Šamšī-Adad V, but his father Šulmānu-ašarēd III, regardless of who was on the side of concluding the treaty. Therefore, it would be more logical to date the conclusion of the contract after 824, when Aššur-da''in-aplu's rebellion had already achieved tangible success, and Šamšī-Adad V, being unable to suppress the uprising, was forced to ask Babylonia for help.

In order to identify the nature of the Assyrian and Babylonian Treaty under consideration, due attention must be paid not only to its details, but also to its historical context. In this regard, first of all, there is a very interesting circumstance specified by A. Olmstead in the treaty, that is a pre-written inscription after Babylonia. From the point of view of this unprecedented reality, a completely different meaning and explanation is given to the fact that in the treaty after the name of Marduk-zākir-šumi I the title "LUGAL" was put - the king «[… ^{md}AMA]R.UTU-MU-<MU> LUGAL»[51], while the ruler of Assyria acted without the

[49] **Galter 1999**: 32

[50] **Beaulieu 2018**: 184.

[51] **Parpola, Watanabe 1988**: № 1, l. 10.

title of king[52]. This reality of disproportionate relations in the sphere of diplomatic etiquette of the Ancient and Medieval World clearly shows the subordinat status of Šamšī-Adad V in political and legal relations to Marduk-zākir-šumi I. And finally, its indirect expression can be seen in the final part of the treaty. It contains the traditional curse against crime: (*šá ina* ŠÀ *a-de-e an-nu-ti] [i]-haṭ-ṭu-ú la il-ka-šu - [Whoever] sins [against this treaty and does not [carry out] his duty*[53]*, may ...),* and the treaty oath is sworn by Babylonian gods alone[54].

From the above-mentioned, it can be concluded that Šamšī-Adad V has gained the support of Babylonia at a rather high price. Šamšī-Adad V, in addition to humiliating for him etiquette manifestations, apparently was forced to make some territorial concessions to Babylonia. Although there is no direct information about this, such a assumption seems probable to us in the context of changes in future Assyrian-Babylonian relations. Thus, the fact that a new border was drawn between Assyria and Babylonia in accordance with the "Synchronistic History", we assume that during the invasion of Šulmānu-ašarēd III into Babylonia, the latter lost some northern territories. This circumstance could be considered by Marduk-zākir-šumi I as violation of the former treaty of friendship, since this meant that Assyria assisted him not in accordance with the Treaty of Mutual Assistance, but in exchange for territorial concessions. In a diametrically opposite political situation, now Babylonia tried to value its "friendly support" as expensive as possible. Apparently, Marduk-zākir-šumi I demanded the restoration of the former border, which, one way or another, meant territorial claims to Assyria. In any case, it is indisputable that the military support

---

[52] **Parpola, Watanabe 1988**: № 1, l. 8.

[53] **Parpola, Watanabe 1988**: № 1, l. 15: In case of failure to fulfill the terms of the contract, among other curses and threats, the following shall be indicated: r. 3. «[^{d}*A-num a-bi*] DINGIR.MEŠ GIŠ.PA-*šú liš-bir*» - "[May Anu, fat]her of the gods, break his scepter".

[54] **Parpola, Watanabe** 1988: № 1.

of Babylonia to Šamšī-Adad V substantially changed the previous picture of legal relations between two neighboring countries and their rulers. A direct expression of this is that Marduk-zākir-šumi I in his inscription bears the title "LUGAL ŠÚ - King of the World.

The fact that the dignity of Assyria had suffered a huge blow is also evident from the changes in Assyrian-Babylonian relations after the death of Marduk-zākir-šumi I. In 814-811 BC[55], Šamšī-Adad V conducted four campaigns against the kings of Babylonia, Marduk-balāssu-iqbi (c. 818-813 BC) and Bābu-aḫu-iddina (c. 812 BC), and deported them to Assyria[56]. After this for more than half century Babylonia appeared in political crisis or as J. Brinkman calls it, in chaos[57]. After the Babylonian invasions, Šamšī-Adad V, in addition to the title" King of Assyria, a strong king", also adds "LUGAL ŠÁR ... LUGAL KUR Su-me-ri URI.KI "- titles "king of the Universe, ... king of Sumer (and) Akkad"[58]. Thus, the king of Assyria avenged his previous humiliation. However, it should be noted that Assyria was not able to establish long-term control over Babylonia[59].

BIBLIOGRAPHY

ABC - Grayson A. K., Assyrian and Babylonian Chronicles (Texts from Cuneiform Sources), Lucust Valley - New York, 1975, pp XVI+300+XI Pl

Beaulieu P.-A. 2018, A History of Babylon 2200 BC-AD 75, John Wiley & Sons Ltd, Blackwell History of the Ancient World, Wiley-Blackwell, 312 p.

Bedford P. 2009, The Neo-Assyrian Empire, The Dynamics of Ancient Empires· State Power from Assyria to Byzantium, Ian Morris and Walter Scheidel (eds.), Oxford, pp 30-65

[55] **Grayson 1982** 269.
[56] **RIMA 3**: A.0 103.1, Col. III, l. 70-Col. IV; A.0. 103.2, Col. III-IV; A.0. 103.4, **ABC**· 168f., № 21, Col IV, ll. 1-14, **GMC**· 182f., № 10, IV, ll. 1-14
[57] **Brinkman 1968** 213ff
[58] **RIMA 3**: A.0. 103.9, l. 2.
[59] **Brinkman 1982** 309.

Brinkman J. A. 1982, Babylonia c. 1000-748 B.C., The Cambridge Ancient History, 3/1, pp. 282-313.

Brinkman J. A. 1968, A Political History of Post-Kassite Babylonia 1158-722 BC., Analecta Orientalia 43, Rome, pp. XV+431.

CAD 11, N/1, The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, J. A. Brinkman, M. Civil, I. J. Gelb, A. Leo Oppenheim, E. Reiner (Eds.) 1980, XXI+357.

CAD 15/S: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, J. A. Brinkman, M. Civil, I. J. Gelb, A. Leo Oppenheim, E Reiner (Eds.) 1984, XXV+428.

Finkel I. L., Reade J. E. 1995, Lots of Eponyms, Iraq, LVII, pp. 167-172.

Finkel I. L., Reade J. E. 1998, Assyrian eponyms, 873-649 BC., Orientalia, Nova Series, Vol. 67, № 2, pp 248-254.

Forrer E. 1921, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Hinrichs, Leipzig, S. 150 + Karte.

Frahm E. 2016, Revolts in the Neo-Assyrian Empire. A Preliminary Discourse Analysis, in Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East: In the Crucible of Empire, Edited by John J. Collins and J.G. Manning, Brill, London-Boston, pp. 76-89.

Frame G. 1995, Rulers of Babylonia: From the Second Dynasty of Isin to the End of Assyrian Domination (1157-612 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia Babylonian Periods, Vol. 2, Toronto-Buffalo-London, pp. XXV+350.

Frame G. 1992, Babylonia 689-627 B.C.: A Political History, Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut in het Nabije Oosten Istanbul, 358p.

Fuchs A. 2008, Der Turtān Šamšī-ilu und die große Zeit der assyrischen Großen (830-746), Die Welt des Orients, Bd. 38, pp. 61-145.

Galter D. H. 1999, Die Sinchronistische Geschichte und Die Assyrische Grenzpolitik, HANE/M III/2, Padova, pp. 29-37.

Garelli P. 1991, The Achievement of Tiglath-pileser III: Novelty or Continuity?, in M. Cogan - I. Eph'al (Eds.), Ah, Assyria ... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor, Jerusalem, pp. 46-51.

GMC - Glassner J.-J., Mesopotamian Chronicles, Society of Biblical Literature (Writings from the Ancient World, №19), Atlanta, 2004, 388 p.

Grayson A. K. 1982, Assyria: Ashur-dan II to Ashur-nirari V (934-745 B.C.), The Cambridge Ancient History, 3/1, pp 238-281.

Grayson A. K. 1991, Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704-669 B.C.), The Cambridge Ancient History, 3/2, pp 103-141.

Grayson A. K. 1993, Assyrian Officials and Power in the Ninth and Eighth Centuries, State Archives of Assyria Bulletin, № VIII/1, pp 19-52.

Khurt A. 1995, The Ancient Near East, c 3000-330 B.C., London-New York-Routledge, 782 P.

Lambert W. G. 1974, The Reigns of Aššurnaṣirpal II and Shalmaneser III: An Interpretation, Iraq, XXXVI, Pt. 1-2, 103-110.

Luukko M., Van Buylaere G. 2002, The Political Correspondence of Esarhaddon, State Archives of Assyria, XVI, Helsinki, pp. LV + 221.

Mattila R. 2000, The King's Magnates: A Study of the Highest Officials of the Neo-Assyrian Empire, State Archives of Assyria Studies, XI, Helsinki, 201p.

Millard A. 1994, The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC, State Archives of Assyria Studies, II, (with a contribution by Robert Whiting), Helsinki, pp. xvi + 153 + 20 Plates.

Olmstead A. T. 1923, History of Assyria, New York, London, pp XXX+ 695

Parpola S. 1970, Neo-Assyrian Toponyms, Alter Orient und Altes Testamen 6, Kevelaer and Neukirchen-Vluyn, pp. XXIX + 408.

Parpola S. 1980, The Murder of Sennacherib, in Extrated from Death in Mesopotamia, ed. by Professor B. Alster, CRRA XXVI – Mesopotamia 8, Copenhagen, 171-182.

Parpola S. 1987, Neo-Assyrian Treaties from the Royal Archives of Nineveh, Journal of Cuneiform Studies, Vol. 39, № 2, pp. 161-189

Parpola S., Watanabe K. 1988, Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths, State Archives of Assyria, II, Helsinki, pp. LXII + 123 + IX Plates

Parpola S., Porter M. 2001, The Helsinki Atlas of the Near East in the Assyrian Period, Casco Bay Assyriological Institute and Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, pp. XVI+47.

Postgate J. N. 1995, Assyria: the Home Provinces, in M. Liverani, Neo-Assyrian Geography, Quademi de Geografica Storica 5, Rome, pp. 1-17.

Radner K. 2019, Neo-Assyrian Treaties as a Source for the Historian. Bonds of Friendship, the Vigilant Subject and the Vengeful King's Treaty, Writing Neo-Assyrian History: Sources, Problems, and Approaches, Proceedings of an International Conference Held at the University of Helsinki on September 22-25, 2014, G.B. Lanfranchi, R. Mattila and R. Rollinger (eds), SAAS, XXIX, pp 309-328)

Radner K. 2016, Revolts in the Assyrian Empire· Succession Wars, Rebellions Against a False King and Independence Movements, in Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East: In the Crucible of Empire, Edited by John J. Collins and J.G Manning, Brill, London-Boston, pp. 41-54.

Radner K. 2010, Assyrian and non-Assyrian kingship in the First Millennium BC, in Concepts of Kingship in Antiquity, Ed. G.B. Lanfranchi and R. Rollinger, Padova, 15-24.

Radner K. 2006-2008, Provinz. C. Assyrien, in: Michael P. Streck. Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, 11, 1./2. Lieferung: Prinz, Prinzessin - Qaṭṭara. Walter de Gruyter, Berlin, 42–68

Reade J. E. 1978, Assyrian Campaigns, 840-811 B.C., and the Babylonian Frontier, ZA, № 68, 251-260.

RIMA 3 - Grayson A. K. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, Volume 3, Toronto - Buffalo - London, 1996, XXIII+267 p

Roux G. 1992, Ancient Iraq, Penguin Books, London, 576 p

Zawadzki S. 1997, The Question of the King's Eponymate in the Latter Half of the 8th Century and the 7th Century BC, in Assyria 1995, S. Parpola and R. M. Whiting (ed.), pp. 383-389.

Zawadzki S. 1994, The revolt of 746 BC and the coming of Tiglath-pileser III to the throne, State Archives of Assyria Bulletin 8, pp 53-54

Ruslan Tsakanyan - *PhD,*
Institute of Oriental Studies NAS RA,
Departament of Ancient Orient, Senior Researcher,
rooslantsakanyan@yahoo.com

ԱՇՇՈՒՐ-ԴԱՆ-ԱՊԼՈՒԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ.Թ.Ա. IX ԴԱՐԻ ԱՍՍՈՒՐԱԲԱԲԵԼԱԿԱՆ ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ *Ասորեստան, Բաբելոնիա, Շուլմանու-աշարեդ III, Աշշուր-դան-ապլու, Շամշի-Ադադ V, Մարդուկ-զակիր-շումի I, արշավանք, պայմանագիր, ապըստամբություն:*

Ասորեստանի արքա Շուլմանու-աշարեդ (Սալմանասար) III-ի (մ.թ.ա. 859-824 թթ.) կառավարման վերջին շրջանում՝ մ.թ.ա. 826 թ., ապստամբեց արքայազն Աշշուր-դան-ապլուն: Ապստամբությունն արագորեն վերաճեց քաղաքացիական պատերազմի՝ տևելով յոթ տարի: Ապստամբ եղբոր դեմ պայքարում Ասորեստանի նոր գահակալ Շամշի-Ադադ V-ը (մ.թ.ա. 824-811 թթ.) հայցեց Բաբելոնիայի ռազմական աջակցությունը: Թեև նա այդ օժանդակության շնորհիվ կարողացավ ճնշել Աշշուր-դան-ապլուի ապստամբությունը, բայց ստիպված էր դրա դիմաց ասորա-բաբելական հարաբերություններում ծանր և նվաստացուցիչ զիջումների գնալ և ժամանակավորապես ճանաչել Բաբելոնիայի արքա Մարդուկ-զակիր-շումի I-ի (մ.թ.ա. 855-819 թթ.) գերագահությունը:

Հոդվածում քննարկված են Աշշուր-դան-ապլուի ապստամբության պատճառներն ու առիթը, ինչպես նաև ասորա-բաբելական հարաբերություններում կատարված տեղաշարժերը, որոնք միտված էին հնարավորինս պահպանել Միջագետքի անդորրը:

Աշխատանքում Աշշուր-դան-ապլուի ապստամբությունը դիտարկված է հարաբերական դեպրիվացիայի հայե-

ցակետից, որտեղ առաջնային դիրքում է արքայազնի անձնական վերաբերմունքը երկրում տիրող իրավիճակի և իր իսկ կարգավիճակի հարցում: Մեր դիտարկման համաձայն՝ Ասորեստանում ներդինաստիական հակասությունների հողի վրա ծագած ապստամբությունները, որոնց պատճառահետևանքային հարաբերությունների հիմքում գերազանցապես ասորական արքայազների անձնական դժգոհություններն ու գահակալական հավակնություններն էին, իսկ առանձին քաղաքական խմբավորումների՝ իշխանության հասնելու փորձերն ապստամբության կայացման կարևոր, բայց, այնուամենայնիվ, ուղեկցող իրողություններ էին: Այս դիտարկումը վերաբերում է նաև Աշշուր-դան-ապլուի ապստամբությանը:

Ռուսլան Ցականյան - *պ.գ.թ.,*
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
Հին Արևելքի բաժին, ավագ գիտաշխատող,
rooslantsakanyan@yahoo.com

ԷՐԵԲՈՒՆԻԻՑ ԴԵՊԻ ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ: ՈՐՈՇ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԹԵՅՇԵԲԱԻՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ*

ՄԻՔԱՅԵԼ ԲԱԴԱԼՅԱՆ

Հայ ականավոր նկարիչ
Աշոտ Մամաջանյանի հիշատակին

Բանալի բառեր՝ *Էրեբունի, Կարմիր բլուր, Թեյշեբաինի, Ուրարտու, Արգիշթի, երկրաշարժ:*

1968 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Հայաստանի նկարչի փառը Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակի կապակցությամբ կազմակերպվեց ցուցահանդես՝ նվիրված Հայաստանի կերպարվեստագետների ստեղծագործություններին: Այստեղ հայ ականավոր նկարիչ Ա. Մամաջանյանի կողմից ներկայացվեց մի ուշագրավ գրաֆիկական աշխատանք՝ «Էրեբունիից դեպի Կարմիր բլուր» (նկար 1): Այս անկրկնելի ստեղծագործության հեփին ֆոնին Էրեբունի ամրոցն է: Նրա դիմաց զինվորները շքեղ զարդարված ձիերով և մարտակառքով ուղղություն են բռնել դեպի Կարմիր բլուր: Նրանց կողքին պատկերված է ևս մեկ ձիավոր[1]:

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 07.08.2020: Գրախոսվել է 10.08.2020:*
Հոդվածը հրապարակվում է ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության Գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T 6A139 «Վանի թագավորության պատմության և մշակույթի ատլաս (ըստ հնագիտական և գրավոր աղբյուրների)» գիտական թեմայի շրջանակներում:

[1] **Ереван-Երևան-Yerevan 2750 կատալոգ**, N 47, Ա. Մամաջանյան՝ «Էրեբունիից դեպի Կարմիր բլուր»:

Արարատյան դաշտը, ամենայն հավանականությամբ, զբաղեցրել է ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված Ուազա երկրի տարածքը[2]: Առնվազն Արգիշթի I-ի գահակալության շրջանից (Ք.ա. 785/780-756 թթ.)[3] այս տարածաշրջանն ընդգրկվել է ուրարտական տերության կազմ: Հենց այս միապետի կառավարման օրոք էլ այստեղ կառուցվում են այնպիսի հզոր քաղաք-ամրոցներ, ինչպիսիք են Էրեբունին և Արգիշթիխինիլին[4]: Ըստ երևույթին, վերջիններս ինչպես վարչական, այնպես էլ տնտեսական և ռազմավարական կարևորագույն կենտրոններ էին:

Հետաքրքիր է, սակայն, որ Ք.ա. VII դարում Վանի թագավորության վերջին հզոր արքա Ռուսա Արգիշթորդու կողմից Հրազդան գետի ձախ ափին՝ Էրեբունուց ոչ այնքան հեռու՝ ներկայիս Երևանի հարավարևմտյան հատվածում, կառուցվում է մեկ այլ նշանավոր քաղաք-ամրոց, որն ի պատիվ տերության դիցարանի տարերքի աստված Թեյշեբայի՝ անվանվում է Թեյշեբաինի[5]: Այս կարևոր հուշարձանը մասնագիտական շրջանակներում առավել հայտնի է Կարմիր բլուր անվամբ: Բլուրը ծածկված է եղել հողով և ունեցել է կարմրավուն տեսք: Հավանաբար նման երանգներ են տվել հրդեհի հետևանքով բլրի այրված աղյուսները: Այդ իսկ պատճառով առնվազն 20-րդ դարի սկզբներից տեղացի բնակիչները տարածքն անվանել են Կարմիր բլուր[6]:

---

[2] **Арутюнян 1985**: 13-14.

[3] Արգիշթի Մենուայորդու գահակալության տարիների համար որպես ուղենիշ է հանդիսացել **CTU 1:** 23: Այլ տեսակետների համար տե՛ս **Գրեկյան 2016**, 178-196:

[4] **Арутюнян 2016** 162-163.

[5] **Ավետիսյան, Բոբոխյան 2010**, 74:

[6] **Նույն տեղում:**

1939-ից մինչև 1971 թվականը տևած Կարմիր բլուրի պեղումները[7] փաստեցին Էրեբունի քաղաք-ամրոցին վերաբերող շատ կարևոր հանգամանք: Այսպե՛ս, Թեյշեբաինի ամրոցից հայտնաբերվեցին բրոնզե վահաններ, որոնք ունեցել են նվիրատվական-պաշտամունքային բնույթ և որոշակի տարբերություններով կրում են հետևյալ տեքստը.

«Խալդիին՝ տիրոջը, այս վահանն Արգիշթին՝ Մենուայի որդին, նվիրեց Էր(ե)բունի քաղաքին: Արգիշթի՝ Մենուայի որդի, հզոր արքա, Բիայնա երկրի արքա, տերը Տուշպա քաղաքի»[8]:

1963 թվականին նույն Թեյշեբաինիից հայտնաբերվեց արձանագիր բրոնզե մի պատվանդան, որն ունի հետևյալ տեքստը.

«Խալդիին՝ տիրոջը, այս isiqi ^{GIŠ}NA$_{5}$-e-i Արգիշթին՝ Մենուայի որդին, պատրաստեց, երբ Էր(ե)բունի քաղաքը կառուցեց»[9]:

Վերը նշված արտեֆակտերի արձանագրությունները վկայում են այն մասին, որ դրանք սկզբնական շրջանում եղել են Էրեբունիում, ավելին՝ ձոնվել այդ քաղաքին, իսկ այնուհետև ինչ-որ հանգամանքների բերումով տեղափոխվել են Թեյշեբաինի[10]: Այս համատեքստում առաջանում են մի շարք հարցեր. ինչո՞ւ հենց Արարատյան դաշտում, որտեղ արդեն կառուցված էին Էրեբունիի և Ար-

---

[7] Կարմիր բլուրում իրականացված պեղումների և հետազոտությունների մասին տե՛ս **КБ I, КБ II, КБ III, КБ IV, Еганян 1982**, 12-78, **Аветисян, Бобохян 2010**, 72 84, **Симонян, Атоянц 2018**: 216 223: Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շերտերի և բնակավայրի մասին տե՛ս օրինակ **Мартиросян 1961**:

[8] **КУКН**. N 214-218, 220, **CTU IV** B 8-2-B 8-7.

[9] **КУКН**. N 235, **CTU IV**: B 8-21.

[10] **Пиотровский 1959**: 184

գիշթիխինիլի-Արմավիրի պես հզոր բնակավայրեր, Ռուսա II-ը հիմնում է մի նոր քաղաք (քարտեզ 1)։ Ի՞նչ կարող էր տեղի ունեցած լինել Էրեբունիում, որպեսզի նման արժեքավոր իրերը տեղափոխվեին Թեյշեբաինի։ Այսինքն՝ Թեյշեբաինիի կառուցման ժամանակ Էրեբունին որոշակի հանգամանքների և կամ իրադարձությունների բերումով կորցնում է իր նախկին նշանակությունը։ Քանի որ խոշոր ուրարտական ամրոց կառուցելու համար բավական երկար ժամանակ էր հարկավոր, ապա պետք է կարծել, որ Թեյշեբաինին վեր է խոյացել այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ Արարատյան դաշտում իրավիճակը խաղաղ էր և վերահսկելի ուրարտացիների կողմից։ Այս առումով Էրեբունու կարգավիճակի նվազման ռազմական պատճառը մեզ քիչ հավանական է թվում։ Նմանօրինակ զարգացումը կարող էր ունենալ էթնիկական, սոցիալական և այլ պատճառներ, որոնք կքննարկենք ստորև։

Էրեբունի ամրոցում 2014 և 2016 թվականներին հայ-ֆրանսիական հնագիտական արշավախմբի կողմից իրականացված պեղումների արդյունքում՝ D1 և D2 հատվածներում (նկար 2) արձանագրվել են հուժկու երկրաշարժի հետքեր[11], որոնք, ամենայն հավանականու-

---

[1] Էրեբունի ամրոցի՝ 2014, 2016 թթ. պեղումների վերը նշված արդյունքները, ինչպես նաև դրանց վերաբերող լուսանկարները հրապարակվում են հուշարձանը պեղող հայ ֆրանսիական արշավախմբի համաղեկավարներ Մ. Բադալյանի և Ս. Դեշամպի թույլտվությամբ։

[11] Պեղումներին զուգահեռ իրականացվել են նաև արխեոսեյսմոլոգիական հետազոտություններ՝ երջանկահիշատակ Ա. Կարախանյանի, Ա. Ավագյանի, Բ. Ալեի և Ա. Ռիդոյի մասնակցությամբ։ Այդ ուսումնասիրությունների մասին առավել մանրամասն Ա. Ավագյանի հետ համատեղ մենք պատրաստվում ենք հանդես գալ առանձին

թյամբ, պետք է վերագրվեն Ք.ա. VII դ. առաջին կեսին: Մի ժամանակահատված, որը կարող էր նախորդել Թեյշեբաինի քաղաքի կառուցմանը: Բնականաբար, երկրաշարժի հետևանքով Էրեբունին մատակարարող ջրի աղբյուրները կարող էին ցամաքել կամ սակավանալ[12]:

Ընդ որում վերը նշվածը բավական լավ տեղավորվում է Երվանդ Գրեկյանի կողմից Վանի թագավորության անկման վերաբերյալ առաջ քաշված «կլիմայական վարկածի» շրջանակներում: Այսպես, մի շարք ուրարտական հնավայրերի՝ Ք.ա. VII դ. վերագրվող շերտերում արձանագրվել են երկրաշարժի ակնհայտ հետքեր[13]: Բնականաբար, երկրաշարժերը բերում են աղբյուրների և ջրային ավազանների ցամաքեցում: Բացի այդ, ինչպես մատնանշել է Ե. Գրեկյանը, նույն ժամանակահատվածում Ուրարտուում եղել է ջրի պակաս, ինչը, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսացել է երբեմնի հզոր տերության անկման գլխավոր պատճառներից մեկը[14]: Հետաքրքիր է, որ Ք.ա. VIII դարի վերջին և VII դարի առաջին կեսին զոհաբերություններ սահմանող ուրարտական որոշ արձանագրություններում աստվածներից ակնկալվում են անձրև և լիաջուր ջրանցք[15]:

Չի բացառվում, որ հենց վերը նշված դեպքերի և հատկապես Էրեբունիում տեղի ունեցած հզոր երկրաշարժի պատճառով էլ հարկ է եղել կառուցելու տարածաշրջանային նոր կենտրոն: Այսինքն՝ Թեյշեբաինին կա-

---

հոդվածով: Էրեբունիի այլ հատվածներում արձանագրված երկրաշարժի մասին տե՛ս նաև **Helly, Rideud 2016:** 216-221

[12] **Badalyan 2015**. 132-133.

[13] **Grekyan 2013-2014**: 76-77.

[14] **Նույն տեղում**, 61-62, 65 68:

[15] **Գրեկյան 2019**, 39:

ռուցելով Հրազդանի ափին՝ արքան միտք է ունեցել ստեղծելու այնպիսի քաղաք, որը ջրամատակարարման և ջրառողջման առումով ունենար առավել հարմար դիրք[16]:

Մենք հակված ենք նաև կարծելու, որ Թեյշեբաինի քաղաքի կառուցման գաղափարն ուղղակիորեն առնչվել է տարերքի աստծո պաշտամունքին: Չի բացառվում, որ Կարմիր բլուրի վրա կառուցված քաղաք-ամրոցը Թեյշեբայի անունով կոչելն ամենևին էլ պատահական բնույթ չի կրել և պայմանավորված է եղել այդ ժամանակաշրջանում առկա և արդեն իսկ մեր կողմից մատնանշված հանգամանքներով: Ըստ երևույթին, քաղաքը տարերքի աստծո պատվին կոչելը յուրօրինակ ուղերձ էր աննրևաբեր Թեյշեբային՝ տարածաշրջանը ջրով ապահովելու համար[17]:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավետիսյան Հ., Բոբոխյան Ա. 2010, Ուրարտուի հնագիտություն (ամրոց-բնակավայրեր և դամբանային համալիրներ), Երևան, «Բավիղ»:

Գրեկյան Ե. 2016, Արգիշթի I արքայի գահակալության տարիների վերաթվագրության հարցի շուրջ, Պատմա բանասիրական հանդես, N 3(203), Երևան, էջ 178-196:

Գրեկյան Ե. 2019, Կլիմայական փոփոխությունները և ուրարտական պետության անկումը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, էջ 35 71:

Եսայան Ս. 1982, Կարմիր բլուր, Երևան:

Арутюнян Н. В. 2016, Биайнили-Урарту Военная-политическая история и вопросы топонимики, Издание второе, дополненное и переработанное, Санкт-Петербург.

Ереван, Երևան, Yerevan 2750, Երևան 1968.

---

[16] Էրեբունու՝ ջրի խնդրով պայմանավորված լքվելու մասին տե՛ս **Burney 1972**. 172, **Grekyan 2013-2014**. 66-67, **Badalyan 2015**. 132-133:

[17] **Badalyan 2015**. 133.

Мартиросян А.А. 1961, Город Тейшебаини по раскопкам 1947-1958 гг., Ереван, Изд. АН Арм. ССР.

Пиотровский Б.Б. 1959, Ванское царство (Урарту), Москва, Издательство Восточной литературы.

Симонян А., Атоянц Е., 2018, Некрополь Тейшебаини. Древние некрополи-Погребально-понимальная обрядность, погребальная архитектура и планировка некрополей, Санкт-Петербург, с. 216-223

Badalyan M. 2015: The Urartian Weather God Teišeba (Based on Archaeological and Philological Data), Aramazd· Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. IX/1, pp. 125-142.

Burney Ch.A. 1972, Urartian Irrigation Works, Anatolian Studies, vol 22, London, pp. 179-186

Grekyan Y. 2014, When the Gods Leave People (The climatological hypothesis of the collapse of the Urartian state), The Black & the White Studies on History, Archaeology, Mythology and Philology in Honor of Armen Petrosyan in Occasion of His 65th Birthday, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. 8/1-2, Kosyan A., Grekyan Y., Bobokhyan A. (eds.), Yerevan, Association for Near Eastern and Caucasian Studies, pp. 57-94.

Helly B., Rideaud A. 2016, Ten Years of Archaeoseismological Research in Armenia (2004-2013), Quaternary International, 395, pp. 216-232

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

КБ I - Кармир-Блур I. Б. Б. Пиотровский, Результаты раскопок 1939-1949, Ереван 1950, Изд. АН Арм. ССР.

КБ II - Кармир-Блур II. Б. Б. Пиотровский, Результаты раскопок,1949-1950, Ереван 1952, Изд. АН Арм. ССР.

КБ III - Кармир-Блур III. Б. Б. Пиотровский, Результаты раскопок 1951-1953, Ереван 1955, Изд. АН Арм. ССР

КУКН - Арутюнян Н.В. 2001 Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, Издательство "Гитутюн" НАН РА

CTU I - Salvini M. , Corpus Dei Testi Urartei, Volume I, Le Inscrizioni su Pietra e Roccia, Documenta Asiana VIII/1, Roma, 2008

CTU IV - Salvini M. Corpus Dei Testi Urartei, Volume IV, Inscrizioni su Bronzi, Argila e Altri Supporti Nueve Inscrizioni su Pietra Paleografia Generale, Documenta Asiana VIII/IV, Roma, 2012.

Միքայել Բադալյան - *պ.գ.թ.,*
«Էրեբունի» պատմահնագիտական
արգելոց-թանգարանի փնօրեն
miq.badalyan@gmail.com

FROM EREBUNI TO KARMIR BLUR. SOME REMARKS ON THE ESTABLISHMENT OF THE CITY OF TEIŠEBAINI

Keywords: *Erebuni, Karmir blur, Teišebaini, Urartu, Argišti, earthquake.*

We tend to assume that the foundation of the city of Teishebaini is directly connected with the earthquake recorded in Erebuni at the first half of the VII c. BC. In this respect, first of all, we need to find out why Rusa II built such an enormous city in the Ararat Plain, while large cities such as Erebuni and Argištiḫinili were already existed. Some inscribed objects, found from Karmir Blur during the excavations, bear the name of the city of Erebuni.Why were those objects transferred from Erebuni to Teišebaini? The construction of such a big fortress as Teišebaini would require a considerable amount of time. This means that during the period of its construction, the general political situation was peaceful, and a military reason thus unlikely. In our opinion, the most recent excavations at Erebuni fortress, especially from the 2014, 2016 seasons (co-directors: M. Badalyan, S. Deschamps)-can provide crucial data for the above-mentioned questions. The results of work in the sectors D1 and D2 in particular revealed clear evidence of a strong earthquake (Figure 2). This was confirmed also by an Armenian and French archaeo-seismologists, who were working in the site. In our personal opinion, the earthquake can be dated to the beginning to the middle of the 7th century B.C. This data should correspond to the foundation of Teišebaini. The earthquake could be a reason for the drying of the Erebuni water sources. As we have already mentioned, in that period water was a crucial problem for Urartu. This issue could have been the reason for the foundation of Karmir Blur.

Rusa II chose a position which was close to water sources, including the Hrazdan River, and the Urartian monarch also constructed the Umešini channel in the Ararat Plain. In our opinion, the dedication of the city to the weather god was meant as a prayer to Teišeba for rain and fertile lands.

Miqael Badalyan - *PhD.*,
Erebuni Historical and Archaeological Museum-Reserve, Director
miq.badalyan@gmail.com

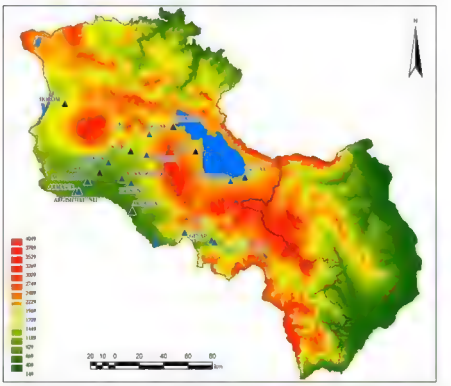

Հայաստանի Հանրապետության ուրարտական հուշարձանների քարտեզը: Կազմող՝ Հենրիկ Դանիելյան:

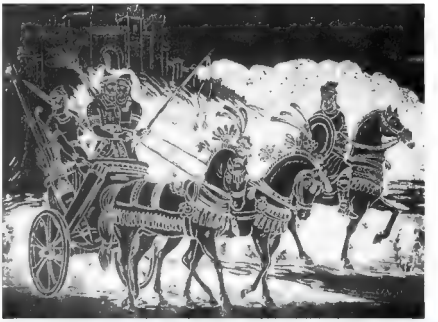

Նկար 1: Աշոտ Մամաջանյան: Էրեբունիից դեպի Կարմիր բլուր

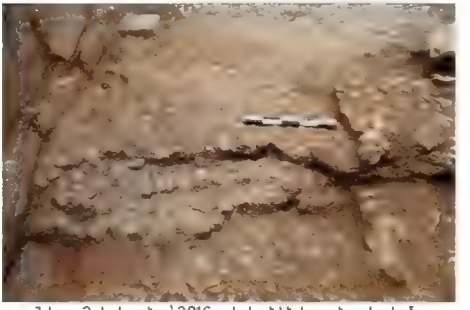

Նկար 2: Էրեբունու՝ 2016 թվականին հայտնաբերված ուրարտական փողոցը՝ երկրաշարժի ակնհայտ հետքերով

ԱՊՍՏԱՄԲԵ՞Լ ԷՐ ԱՐԴՅՈՔ ԵԳԻՊՏՈՍԸ ԴԱՐԵՀ Ի-Ի ԴԵՄ*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽՈՐԻԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Դարեհ I, Բեհիսթունի արձանագրություն, սկզբնաղբյուրներ, Եգիպտոս, սատրապ, ապըստամբություն, Արյուանդես, Պետուբաստիս IV, Հերոդոտոս, ուզուրպատոր:*

Եգիպտոսի ապստամբության հարցը Դարեհ I-ի դեմ մասնագիտական գրականության մեջ տարբեր ենթադրությունների տեղիք է տվել, ինչը, անկասկած, պայմանավորված է սկզբնաղբյուրների կցկտուր տեղեկություններով: Մեզ համար ընդունելի է այն տեսակետը, որ Եգիպտոսի սատրապ Արյուանդեսն իրեն անկախ է պահել Դարեհ I-ի նկատմամբ: Արյուանդեսն ապստամբության որոշակի փորձեր կատարել էր Դարեհ I-ի իշխանության սկզբին՝ մ.թ.ա. 522-520 թվականներին, սակայն նրա փորձերն ինչ-ինչ պատճառներով հաջողություն չէին ունեցել. թերևս, Արյուանդեսը չի վայելել ժողովրդական լայն խավերի ու ազնվականության աջակցությունը: Նման պայմաններում հավանական է, որ Արյուանդեսն ինքն է հետ կանգնել իր մտադրություններից, և եգիպտական ապստամբությունը չսկսված ավարտվել է:

Մ.թ.ա. 522 թ. դեկտեմբերին Դարեհ I-ը, գտնվելով Բաբելոնում, Բեհիսթունի արձանագրության մեջ իր դեմ ապստամբած երկրների շարքում Ասորեստանի և Պար-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 31.01.2020: Գրախոսվել է 27.04.2020:*

թևքի միջև հիշատակում է նաև Եգիպտոսը[1]: Բեհիսթունի արձանագրության սկզբնական հատվածում Եգիպտոսը՝ Mudrāyan-ն, նշված է Դարեհ I-ին հպատակ երկրների թվում[2]: Բացի այս երկու հիշատակություններից, Եգիպտոսի մասին Բեհիսթունի արձանագրության մեջ այլ տեղեկություններ չկան: Նկատենք, որ Բեհիսթունի արձանագրության գրման հավանական ժամանակը մ.թ.ա. 518 թվականն է[3], հետևաբար, անկախ այն հանգամանքից, թե Եգիպտոսն իրոք ապստամբել էր Դարեհ I-ի դեմ, թե ոչ, այն համարվել է հպատակ երկրներից մեկը, քանի որ, օրինակ, Հնդկաստանն արձանագրության մեջ նշված չէ, ինչը նշանակում է, որ Հնդկաստանը (Ինդոս գետի հովիտը) նվաճվել է մ.թ.ա. 517 թվականի մոտերքը[4]: Ըստ էության, եգիպտական ապստամբությունը ճնշվել է Դարեհ I-ի կառավարման երկրորդ տարուց ոչ ուշ[5], այսինքն՝ մ.թ.ա. 521 թվականին:

Դարեհ I-ի դեմ Եգիպտոսի ապստամբության հարցը մասնագիտական գրականության մեջ տարբեր ենթադրությունների տեղիք է տվել, ինչը, անկասկած, պայմանավորված է սկզբնաղբյուրների կցկտուր տեղեկություններով: Այսպես, հիմնավորված չեն այն ուսումնասիրողների կարծիքները, ըստ որոնց՝ Եգիպտոսը Սակերի երկրի և Սատագուտիայի հետ տերության կազմ են վերա-

---

[1] **Kent 1953**. 121. Տե՛ս նաև **Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը 1964**, 12 (հայերեն թարգմանության մեջ Պարթևքը բաց է թողնված, և Եգիպտոսից հետո նշված է Մարգիանան); **The Bisitun Inscription of Darius the Great 1978**: 22; **Grillot-Susini, Herrenschmidt, Malbran-Labat 1993**: 26.

[2] **Kent 1953** 117.

[3] **Խորիկյան 2010**, 12: **Նույնի՝ 2014**, 147:

[4] **Խորիկյան 2010**, 13:

[5] **Струве 1954**: 7.

դարձվել մ.թ.ա. 518 թվականից հետո, երբ ավարտվել էր տիգրախաուդա սակերի դեմ կազմակերպված արշավանքը, և Բեհիսթունի արձանագրության աշխատանքները մոտենում էին ավարտին, ուստի հնարավոր չէր նոր իրադարձություններն արտացոլել արձանագրության մեջ[6]: Այս կարծիքները քննություն չեն բռնում թեկուզ հենց այն առումով, որ Դարեհի արձանագրությունը նվիրված էր իր իշխանության օրինականության քարոզին և պարսից արքայի դեմ ընդվզած ինքնակոչների և այլ ապստամբների ոչնչացմանը: Հետևաբար, այս հանգամանքը ելակետային հիմք է այն տեսակետն առաջ տանելու համար, որ Եգիպտոսում ապստամբություն չի եղել, կամ ապստամբությունը չկսված ինչ-որ ձևով տեղում ճնշվել է: Ամեն դեպքում դեմոթական երկու աղբյուրներից ակնհայտ է, որ գոնե մ.թ.ա. 519 թվականին ապստամբությունը Եգիպտոսում ճնշվել էր[7]: Ինչ վերաբերում է Սատագյուտիայում և Սակերի երկրում ապըստամբություններ լինել-չլինելուն, ապա այդ երկրներում ապստամբությունները լայն տարածում չեն ունեցել, և մ.թ.ա. 521 թվականին Դարեհը կրկին վերանվաճել էր այդ երկրները. Սատագյուտիայում և Սակերի երկրում

---

[6] **Kent 1953**. 163; **Дандамаев 1985**. 103-104, **Cameron 1943** 309-311

[7] **Дандамаев 1985**: 104, **Griffith 1909** 25 և այլն: Համաձայն մ.թ.ա. 518 թ. դեկտեմբերի 30-ով թվագրված դեմոթական պապիրուսներից մեկի՝ Դարեհ I ը եգիպտական սատրապից (անունը ջնջված է) պահանջում է Սուզա ուղարկել եգիպտական օրենքների գիտակների (տե՛ս **Spiegelberg 1914**: 30-31), այսինքն՝ պարսից արքայի տիրապետությունը Եգիպտոսում ոչ միայն հաստատուն էր, այլև Արյուանդեսին փոխարինել էր նոր սատրապ (տե՛ս ստորև), եթե նկատի ունենանք, որ պապիրուսում Դարեհի երրորդ տարին պետք է փոխարինվի չորրորդ տարով (տե՛ս **Wijnsma 2018** 169)

ապստամբությունները դադարել էին Արաքոսիայում և Մարգիանայում Դարեհի հաղթանակներից հետո[8]: Գանդուտավա վայրը, որտեղ տեղի էր ունեցել Վահյազդատայի և Դարեհի բանակների ճակատամարտը, Բեհիսթունի արձանագրության էլամերեն տարբերակում հիշատակվում է Արաքոսիայում[9], իսկ աքքադերեն տարբերակում՝ Սատտագյուդիայում[10], ինչը նշանակում է, որ Արաքոսիան և Սատտագյուդիան ապստամբությունների ժամանակափուլում ընկալվել են որպես վարչական մեկ միավոր[11]:

Եթե համեմատում ենք եգիպտական ապստամբությունը Դարեհ I-ի դեմ ուղղված այլ խոշոր ապստամբությունների հետ, ապա ինքնըստինքյան այն համոզմունքն է ծնվում, որ եգիպտական ապստամբությունը ժողովրդական լայն աջակցություն չի ստացել, հակառակ դեպքում Եգիպտոսի պատմությանը քաջատեղյակ Հերոդոտոսը հազիվ թե չպատմեր այդ իրադարձությունների մասին: Հետևաբար՝ ճիշտ է Վ. Ստրուվեն, որ եգիպտական ապստամբությունը համարում է աննշան իրադարձություն[12]: Յ. Պրաշեկն էլ գտնում էր, որ Դարեհ I-ի

---

[8] **Струве 1954**: 8

[9] Գանդուտավա անունը էլամերեն տեքստում վերականգնում են Գանդումակակա (տե՛ս **Kent 1953**: 183; **Les inscriptions de la Perse achéménide 1997**. 205) կամ Իրդումակա (տե՛ս **Corpus des Inscriptions Royales en Elamite Achemenide 1977**: 122; **Grillot Susini, Herrenschmidt, Malbran-Labat 1993**: 33), ինչը մեր ուսումնասիրության համար էական նշանակություն չունի:

[10] **The Bisitun Inscription of Darius the Great** 1978: 35; **Malbran-Labat 1994**: 116

[11] **Խորիկյան 2016**, 273:

[12] **Струве 1954**: 7 և այլն: Վ. Ստրուվեն իրավացիորեն մերժում է Ջ. Քամերոնի այն կարծիքը, որ ապստամբության ծնշումն ուղեկցվել է

գահակալման սկզբին եգիպտական ապստամբություն չի եղել, բայց երկրի սատրապ Արյուանդեսն իրեն անկախ էր պահում պարսից արքայի նկատմամբ[13]: Է. Բիկերմանը ժամանակին Մ. Դանդամաևին այն կարծիքն էր հայտնել, թե Դարեհ I-ի գահակալման սկզբին եգիպտոսում ոչ մի ապստամբություն էլ չէր եղել, եթե չհաշվենք Լիբիայի ժամանակավոր անկախացումը[14]: Վերջին տասնամյակներին կարծիք կա նաև, որ հենվելով Մեմփիսի մոտ հայտնաբերված որոշ արձանագրությունների վրա՝ ապստամբությունն ունեցել է տեղային նշանակություն և տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 522/521 սահմանագծին Պետուբասթիս Shr-ib-R^{c} IV-ի (կամ III-ի[15]) գլխավորությամբ[16]: Այս վերջին տեսակետը կասկածելի է այն առումով, որ դժվար թե Դարեհ I-ը մանրամասներ չհաղորդեր հերթական ուզուրպատորի մասին: Ընդ որում հարց է ծագում նաև, թե ով է ճնշել ինքնակոչ փարավոնի ապըստամբությունը՝ պարսից արքա՞ն, թե՞ Արյուանդեսը: Պետուբասթիս IV-ի ապստամբությունն ընդգրկել է նաև Հարավային Օազիսը՝ Խարգան և Դախլան[17], բայց արդյոք Արյուանդե՞սն է ճնշել ապստամբությունը: Այս տեսակետը լրացուցիչ կհիմնավորվի միայն նոր աղբյուր-

---

զանգվածային սպանդով (տե՛ս **Cameron 1943**: 310): Խորհրդային պատմաբանը ցույց է տալիս, որ Ջ. Քամերոնի՝ նման ենթադրության համար հիմք ծառայած եգիպտացի մեծատոհմիկ պաշտոնյա Ուջահորեսենտի տեղեկությունը վերաբերում է Կամբյուսեսի՝ Նուբիայի դեմ կազմակերպված արշավանքից վերադառնալու ժամանակա ընթացքին (տե՛ս նաև **Струве 1952**: 45-46):

[13] **Prášek 1910**. 41.

[14] **Дандамаев 1985** 104.

[15] **Vittmann 2011**. 382

[16] **Kaper 2015** 125-149; **Wijnsma 2018**: 157-173

[17] **Kaper 2015** 137.

ների ի հայտ գալով: Հավելենք, որ նորանվաճ Եգիպտոսը կարող էր կրկին ապստամբել պարսից տիրապետության դեմ Կամբյուսեսի՝ մ.թ.ա. 522 թվականի մարտին Եգիպտոսից հեռանալուց հետո, այսինքն՝ եգիպտացիներն ապստամբել են պարսից տերության դեմ անկախ Գաումատայի խռովության ու Դարեհի իշխանության գալու հանգամանքից:

Մեզ համար ընդունելի է Յ. Պրաշեկի կարծիքը, որ Եգիպտոսի սատրապ Արյուանդեսն իրեն անկախ է պահել Դարեհ I-ի նկատմամբ (գուցե Պետուբաստիս IV-ի ապստամբությունը ճնշելուց հետո): Հերոդոտոսը հայտնում է, որ Կամբյուսեսը Եգիպտոսի հյուպարքոս, այսինքն՝ կառավարիչ[18] էր նշանակել Արյուանդեսին: Հույն պատմիչն ավելացնում է. «Հետագայում այս Արյուանդեսը սպանվում է, քանի որ իրեն համարել էր Դարեհին հավասար: Քանզի լսելով ու տեսնելով, որ Դարեհը կամենում է իր համար թողնել այնպիսի հուշարձան, որպիսին երբևէ ոչ մի թագավոր չէր թողել, Արյուանդեսը ուզում է նրա օրինակին հետևել, որի համար էլ նա ստանում է իր վարձը: Դարեհը, հնարավորինս մաքուր ոսկի ձուլելով, դրամ է հատում: Իսկ Արյուանդեսը, որը Եգիպտոսի կառավարիչն էր, նույնը անում է արծաթ դրամներով. ուստի հիմա ևս արյուանդական արծաթը ամենամաքուրն է: Դարեհը, լսելով նրա այս արարքի մասին, նրան մեղադրում է մեկ այլ, այն է՝ ապստամբություն նյութելու մեղադրանքով, և սպանում»[19]: Հերոդոտոսի մեջբերված տեղեկությունն անկասկած կարևոր

---

[18] Եգիպտական սատրապության մասին մանրամասն տե՛ս **Խորիկյան 2018**, 34-46:

[19] **Հերոդոտոս 1986**, IV, 166; **Herodotus 1928**: 370, 372.

է, չնայած այն հանգամանքին, որ տեղեկության մեջ կա ժամանակագրական շեղում: Նկատի ունենանք, որ Դարեհ I-ի դրամական բարեփոխումը տեղի էր ունեցել մ.թ.ա. 517 թ., այսինքն՝ Բեհիսթունի արձանագրությունը գրելուց հետո: Հետևաբար՝ Արյուանդեսը կարծես թե պետք է սպանված լիներ մ.թ.ա. 517 թվականից առաջ: Ընդ որում Արյուանդեսի կողմից արծաթե դրամների հատումը սատրապների իրավունքներից մեկն էր[20], այսինքն՝ խոսքը վերաբերում է պարսկական արծաթե դրամին[21]: Իրոք հնարավոր է, որ Արյուանդեսի արծաթե դրամներն[22] ավելի մաքուր են եղել, քան Դարեհինը, սակայն Արյուանդեսի նպատակը, ամենայն հավանականությամբ, վարձկաններ հավաքագրելն էր, և չի բացառվում, որ նա արծաթե դրամներ հատում էր մինչև Դարեհ I-ի գահակալումը ու հավանաբար փոխել էր արծաթի կշռի ընդունված չափանիշները՝ նաև եգիպտական հարկը վճարելու համար[23]:

Ամեն դեպքում Արյուանդեսի այս քայլն ուղղված էր Դարեհ I-ի իշխանության դեմ[24], սակայն վերջինս կանխում է ապստամբության տարածումը. ե՞րբ և ինչպե՞ս է կանխում, սա է հարցը: Անկասկած, Արյուանդեսը հազիվ թե մ.թ.ա. 518 թվականից հետո փորձեր ընդվզել պարսից ամենազոր արքայի դեմ, քանի որ վերջինս վերականգնել էր իր տերության ամբողջականությունը: Մնում է ենթադրել, որ Արյուանդեսն ապստամբության որոշակի

---

[20] **Дандамаев, Луконин 1980**: 205-206

[21] **Milne 1938**: 245-246.

[22] Դրամները մեզ չեն հասել, չնայած Եգիպտոսում գործարքներն իրականացվում էին կշռված ձուլակտորներով (**Olmstead 1960**: 224):

[23] **Briant 2002**: 410.

[24] Հմմտ. **Bodzek 2014**: 5:

փորձեր կատարել էր Դարեհ I-ի իշխանության սկզբին՝ մ.թ.ա. 522-520 թվականներին, սակայն նրա փորձերն ինչ-ինչ պատճառներով հաջողություն չէին ունեցել. թերևս, Արյուանդեսը չի վայելել ժողովրդական լայն խավերի ու ազնվականության աջակցությունը: Նման պայմաններում հավանական է, որ նա ինքն է հետ կանգնել իր մտադրություններից, և եգիպտական ապստամբությունը չսկսված ավարտվել է:

Այն, որ Արյուանդեսի նկատմամբ Եգիպտոսում եղել է դժգոհություն, գրում է Պոլիենոսը: Վերջինս հայտնում է, որ Արյուանդեսի (Պոլիենոսի մոտ՝ Օրիանդրոս) կառավարումից դժգոհ եգիպտացիներն ապստամբում և երկրից վտարում են նրան: Իրավիճակը շտկելու համար Մեմփիս է մեկնում Դարեհը, որը 100 տաղանդ արծաթ է տրամադրում սատկած Ապիսի՝ սրբազան ցլի փոխարեն նորը ձեռք բերելու համար: Եգիպտացիները դադարեցնում են խռովությունը[25]: Այս ամբողջ պատմությունը կարևոր է նրանով, որ Արյուանդեսը ժողովրդականություն չի վայելել Եգիպտոսում: Ապիսը սատկել է մ.թ.ա. 518 թվականի օգոստոսի 31-ին[26]:

Հերոդոտոսը նաև հայտնում է, որ Արյուանդեսը ճնշում է Լիբիայում բռնկված ապստամբությունը, շրջափակում և գրավում է Բարկա քաղաքը[27]: Փաստորեն Արյուանդեսը զբաղված է եղել ակտիվ ռազմական գործողություններով, և հետաքրքիր է, որ Հերոդոտոսն իր տեղեկություններից մեկում նշում է, որ Արյուանդեսի ենթակայության տակ էին պարսկական զորքեր[28]: Ընդ

[25] **Polyaenus's Stratagems of War 1793**: VII, 11, 7, p. 272

[26] **Дандамаев 1985**: 105; **Posener 1936**: տե՛ս № 5 տեքստը:

[27] **Հերոդոտոս 1986**, IV, 167, 200, 204:

[28] **Նույն տեղում**, IV, 200-201 և այլն:

որում սատրապական՝ եգիպտական զորքի[29] մեջ պարսիկները զգալի և հավատարիմ ուժ են եղել: Հավանաբար Դարեհի I-ի գահակալության սկզբին Արյուանդեսի ապստամբության փորձի մեջ պետք է, որ Եգիպտոսում գտնվող պարսիկները որոշակի հույսեր ներշնչած լինեին իրենց սատրապին, սակայն հետագայում Արյուանդեսի նպատակները հօդս են ցնդում՝ հենարան չունենալու և Դարեհի իշխանության ամրապնդվելու պատճառով:

Միաժամանակ նշենք, որ Բարկայի գրավման ժամանակի մասին պատմագիտության մեջ հստակություն չկա: Այդ իրադարձությունը թվագրվում է կա՛մ մ.թ.ա. 513/512 թվականով, կա՛մ մ.թ.ա. 510 և 492 թվականների միջև, երբ Արյուանդեսին փոխարինել էր Փերենդատեսը[30]: Բացառված չէ, որ վերջինս Արյուանդեսին փոխարինել է մ.թ.ա. 518 թ. ամռան վերջերին կամ աշնան սկզբներին, երբ Դարեհը Եգիպտոսում էր[31]: Ըստ էության, Դարեհ I-ը հազիվ թե անհավատարիմ սատրապին թողներ իր պաշտոնում և գալով Եգիպտոս՝ նրան անմիջապես փոխարինել է Փերենդատեսով: Նման մոտեցման դեպքում Արյուանդեսի ռազմական գործողությունները Լիբիայում պետք է թվագրել մ.թ.ա. 518 թվականից առաջ, հավանաբար Դարե I-ի գահակալության սկզբին՝ մ.թ.ա. 522-520 թվականներին, երբ Դարեհ I-ի համար ծանր ժամանակներ էին:

---

[29] **Նույն տեղում**, IV, 167:

[30] **Дандамаев 1985**: 105; **Olmstead 1960**: 225, **Yoyotte 1972**: 266; **Bresciani 1985**: 507. Համաձայն այլ կարծիքների՝ Դարեհը Եգիպտոսում կարող էր լինել նաև մ.թ.ա. 519 թ. (տե՛ս, օրինակ, **Wijnsma 2018**: 170):

[31] **Дандамаев 1985**: 105, **Wiedemann 1880**: 236; **Cameron 1943**: 311, **Parker 1941**: 376 և հաջ.:

Բեհիսթունի արձանագրությունը, Հերոդոտոսի և Պոլիենոսի տեղեկությունները, մեկը մյուսին լրացնելով, ցույց են տալիս, որ Արյուանդեսի իշխանությունը Եգիպտոսում հեղինակություն չի վայելել, և վերջինս ունեցել է անջատողական նկրտումներ, ինչի պատճառով էլ պատժվել է պարսից արքայի կողմից: Հերոդոտոսի պատմությունն Արյուանդեսի մասին որոշ ընդհանուր զուգահեռների կարող է հանգեցնել Լյուդիայի սատրապ Օրոյտեսի վերաբերյալ տեղեկությունները քննելիս[32]: Հերոդոտոսն անհավատարիմ սատրապի մասին գրում է. «Իշխանությունը վերցնելուց հետո Դարեհը մտադրվեց պատժել Օրոյտեսին՝ նրա բոլոր չարագործությունների և հատկապես Միտրոբատեսի և նրա որդու սպանության համար: Այնժամ Դարեհը մտածեց, որ նրա դեմ իսկույն զորք ուղարկելն անպատեհ է, քանի որ երկրում դեռևս շարունակվում էին խռովությունները, իսկ ինքը տակավին նոր էր վերցրել իշխանությունը: Բացի այդ, Դարեհը գիտեր, որ Օրոյտեսն ուներ ռազմական մեծ ուժ. նա ուներ «հազար» պարսիկ նիզակակիրներից բաղկացած թիկնազոր. նրա սատրապության կազմում էին Փռյուգիան, Լյուդիան և Հոնիան...»[33]: Օրոյտեսը դավադրաբար սպանվում է, բայց կարևորն այն է, որ Արյուանդեսին ևս Դարեհը սպանել է տալիս (հավանաբար) իր իշխանությունն ամրապնդելուց հետո, քանի որ Եգիպտոսի սատրապը նույնպես հզոր էր:

Այսպիսով, ի մի բերելով կատարված քննությունը, կարող ենք եզրակացնել, որ Բեհիսթունի արձանագրության մեջ եգիպտական ապստամբության մասին ման-

[32] Համմ. **Струве 1952** 46:

[33] **Հերոդոտոս 1986**, III, 127-128:

րամասն տեղեկությունների բացակայությունը պայմանավորված է եղել այն հանգամանքով, որ Արյուանդեսը չի հասցրել հեռուն գնացող նպատակներ իրականացնել Դարեհ I-ի հաջողությունների պատճառով, և միայն մ.թ.ա. 518 թվականին է Դարեհը նրան փոխարինում այլ սատրապով: Մյուս կողմից էլ պետք է նշենք, որ Արյուանդեսի անհավատարմությունը Դարեհի նկատմամբ ի վերջո չավարտվեց պարսից սատրապի կողմից եգիպտական փարավոն հռչակվելով, ինչն, անկասկած, Բեհիսթունի արձանագրությունում կարտացոլվեր:

Ինչ վերաբերում է Պետուբաստիս IV-ի ապստամբությանը, ապա այդ ապստամբությունն առկա աղբյուրագիտական նյութի պայմաններում դեռևս կասկածելի է կամ գոնե մեծ ծավալում չի ունեցել: Նկատենք նաև, որ հազիվ թե Դարեհ I-ը Պետուբաստիս IV-ին պարտության մատնելու մասին Բեհիսթունի արձանագրության մեջ չհիշատակեր թեկուզ միայն այն պատճառով, որ վերջինս կհամարվեր անօրեն իշխանության եկած և օրինական թագավորի դեմ ապստամբած անձ, ու դրանով իսկ պարսից նոր արքան, Եգիպտոսի նվաճման փառքն իրեն վերագրելով, մոռանալ կտար Կամբյուսեսի նվաճումները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը. 1964, Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Գ. Նալբանդյանի, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 30 էջ:

Խորիկյան Հ. 2018, Եգիպտոսն Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման համակարգում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXXI, Երևան, էջ 34-46:

Խորիկյան Հ. 2016, Աքեմենյան Պարսկաստանի VII սատրապության տեղադրության շուրջ, Արևելագիտության հարցեր (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), ԵՊՀ հրատ., № 11, էջ 270-283:

Խորիկեան Յովհ. 2014, Սատրապութիւնների հերոդոտեան ցուցակը (Պատմաաշխարհագրական քննութիւն), «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հ. ԼԴ, Պէյրութ, էջ 143-161:

Խորիկյան Հ. 2010, Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Հեղինակային հրատ., Երևան, 57 էջ:

Հերոդոտոս 1986, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 651 էջ:

Дандамаев М. А. 1985, Политическая история Ахеменидской державы, Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», Москва, 319 с.

Дандамаев М. А., Луконин В. Г. 1980, Культура и экономика древнего Ирана, Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», Москва, 416 с

Струве В. В. 1954, Восстание в Египте в первый год царствования Дария I, Палестинский сборник, I, Москва-Ленинград, с 7-13.

Струве В. В. 1952, Датировка Бехистунской надписи, Вестник древней истории, № 1, с. 26-48.

Bodzek J. 2014, Remarks on the Origins of Achaemenid Satrapic Coinages, Folia Numismatica 28/1, Supplementum ad Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales XCIX, pp. 3-10.

Bresciani E. 1985, The Persian Occupation of Egypt, in: "The Cambridge History of Iran", Vol. 2, Cambridge, pp. 502-528

Briant P. 2002, From Cyrus to Alexander A History of the Persian Empire, Translated by P. T. Daniels, Winona Lake, Eisenbrauns, Indiana, XXI+1196 p

Cameron G. G. 1943, Darius, Egypt, and the "Lands beyond the Sea", Journal of Near Eastern Studies, Vol. II, № 4, pp. 307-313

Corpus des Inscriptions Royales en Elamite Achemenide. 1977, par François Vallat, Thèse présentée pour l'obtention du Doctorat de IIIe cycle, Paris, 256 p.

Griffith F. L. 1909, Catalogue of the Demotic Papyri in the John Rylands Library at Manchester, Vol. III, London University Press, Manchester, XII+468 p

Grillot-Susini F., Herrenschmidt C., Malbran-Labat F. 1993, La version élamite de la trilingue de Behistun: une nouvelle lecture, Journal Asiatique, Vol. 281, № 1-2, pp. 19-59.

Herodotus 1928, with an English translation by A. D. Godley, Vol. II, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, XVIII+416 p.

Kaper O. E. 2015, Petubastis IV in the Dakhla Oasis: New Evidence about an Early Rebellion against Persian Rule and Its Suppression in Political Memory, In: Political Memory in and after the Persian Empire, Ed. by J. M. Silverman and C. Waerzeggers, Atlanta, pp 125-149

Kent R. 1953, Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon. 2nd ed., American Oriental Society, New Haven, XI+219 p

Les inscriptions de la Perse achéménide. 1997, Traduit du vieux perse, de l'élamite, du babylonien et de l'araméen, présenté et annoté par Pierre Lecoq, Gallimard, Paris, 330 p.

Malbran-Labat F. 1994, La version akkadienne de l'inscription trilingue de Darius à Behistun, GEI, Roma, 174 p.

Milne J. G. 1938, The Silver of Aryandes, The Journal of Egyptian Archaeology, Vol. 24, № 2, pp. 245-246.

Olmstead A. T. 1960, History of the Persian Empire, Third Impression, The University of Chicago Press, Chicago, XXXII+568 p.

Parker R. A. 1941, Darius and his Egyptian Campaign, The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Vol. 58, № 4, pp 373-377.

Polyaenus's Stratagems of War. 1793, by R. Shepherd, Printed for George Nicole, Bookseller to His Majesty, Pall-Mall, London, XXXVI+366 p.

Posener G. 1936, La première domination Perse en Égypte, recueil d'inscriptions hiéroglyphiques, Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, Le Caire, XV+206 p.+17 planches.

Prášek J. 1910, Geschichte der Meder und Perser bis zur Makedonischen Eroberung, Bd. II, F.A.Perthes, Gotha, XII+256 S

Spiegelberg W. 1914, Die sogenannte Demotische Chronik des Pap 215 der Bibliothèque Nationale zu Paris nebst den auf der

Ruckseite des Papyrus stehenden Texten, Demotische Studien 7, J C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, III+145 S.+IX Tafeln.
The Bisitun Inscription of Darius the Great 1978. Babylonian Version, Corpus Inscriptionum Iranicarum, Part I, Inscriptions of Ancient Iran, Vol. II, The Babylonian Versions of the Achaemenian Inscriptions, Text I, Lund Humphries, London, XIV+73 p
Vittmann G. 2011, Ägypten zur Zeit der Perserherrschaft, Herodot und das Persische Weltreich, Ed. by R. Rollinger, B. Truschnegg, R. Bichler, Wiesbaden, S. 373-429
Wiedemann A. 1880, Geschichte Ägyptens von Psammetich I bis auf Alexander den Grossen, Verlag von J. A. Barth., Leipzig, VIII+312 S
Wijnsma U. Z. 2018, The Worst Revolt of the Bisitun Crisis: A Chronological Reconstruction of the Egyptian Revolt under Petubastis IV, Journal of Near Eastern Studies, Vol. 77, № 2, pp. 157-173.
Yoyotte J. 1972, Les inscriptions hiéroglyphiques. Darius et l'Égypte, Journal Asiatique, t. 260, Paris, f. 3-4, pp. 253-266.

Հովհաննես Խորիկյան - պ.գ.թ.,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
Իրանի բաժին, առաջատար գիտաշխատող,
hovhkhor78@mail.ru

DID EGYPT REVOLT AGAINST DARIUS I?

Keywords: *Darius I, Bisitun inscription, Primary sources, Egypt, Satrap, Revolt, Aryandes, Petubastis IV, Herodotus, Usurper.*

Egypt's revolt against Darius I gives rise to various assumptions which are undoubtedly due to scarce information available via primary sources. We are for the opinion that Egypt satrap Aryandes kept himself independent of Darius I. Aryandes made certain attempts to rebel at the beginning of Darius I's rules in 522-520 BC, but his attempts somehow failed to succeed. Perhaps

Aryandes wasn't supported by broader classes and nobility. In such conditions, Aryandes possibly backed from his intentions, and the Egyptian rebellion ended with even being started. In Bisitun's inscription, the absence of the details on Egyptian rebellion is because Aryandes didn't manage to implement long-term goals because of Darius I's successes, and only in 518 BC Darius replaced him with another satrap. On the other hand, it should be mentioned that Aryandes's unfaithfulness to Darius didn't end with the proclamation of the pharaoh by the Persian satrap, which would undoubtedly have been mentioned in Bisitun's inscription.

Hovhannes Khorikyan - *PhD,*
Institute of Oriental Studies NAS RA,
Department of Iran, Leading researcher,
hovhkhor78@mail.ru

ՄԻՀՐԴԱՏ I ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ Տ.7.2 ՏԻՊԻ ԵՐԿՔԱՂՔՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ*

ԱՐԹՈՒՐ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Արշակ I, Արշակ II, դրահմա, երկքաղքուս, Պարթևստան, Վրկան, Անտիոքոս III, Միհրդատ I, Հեկատոմպիլոս:

Միհրդատ I-ի օրոք Պարթևական պետության մեջ կատարված վերափոխություններն իրենց յուրօրինակ արտացոլումն են գտել նրա դրամահատության մեջ: Հոդվածի շրջանակներում քննության են առնվել Միհրդատի գահակալության սկզբներին հատված՝ այսպես կոչված 7-րդ տիպի բրոնզե դրամների պատկերագրական համակարգը, թողարկման ժամանակը, պարունակած տեղեկատվությունն ու Միհրդատ I-ի վաղ շրջանի մյուս դրամական տիպերի հետ դրանց ոճական ու գաղափարական աղերսները: Պարթևական դրամահատության մեջ առաջինն այս դրամների վրա է, որ Պարթեւների նկատմամբ Արշակունիների նվաճման իրավունքն արտահայտող խորհրդանշանները փոխարինված են ինվեստիտուրայի հունական տեսարանով: Դրամների քննարկվող տիպն ունեցել է քաղաքական-քարոզչական նշանակություն, սակայն առաջին անգամ այն հասցեագրվել է ոչ թե պարների հանրույթին, այլ Պարթևական տերության հունահելլենիստական բնակչությանը: Ընդհանուր առմամբ, Միհրդատ I-ի կողմից հունական դիցուհու և հելլենիստական խորհրդանշան-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 28.04.2020: Գրախոսվել է 21.05.2020:*

ների կիրառությունը ճիշտ կլինի դիտարկել որպես հողային բոնազավթումների ու արտաքսման իր նախորդների քաղաքականությունից հրաժարվելու և հունահելլենիստական բնակչության հետ խաղաղ համակեցության անցնելու պատրաստակամության հայտարարություն:

S 7.2 տիպի երկքաղքուսների նկարագրությունը[1]

Ս. Դովնին պարթևական արվեստի հիմնական առանձնահատկությունը համարում է հունական և հին առաջավորասիական մշակութային ոճերն ու մոտիվները փոխառնելու և սեփական քոչվորականի հետ դրանց համակցությամբ նոր ձևեր ստեղծելու զարմանալի կարողությունը[2]: Վաղպարթևական պաշտոնական կերպարվեստում գաղափարական և ոճական տարրերի համադրության այսպիսի օրինակներ են Դ. Սելվուդի նշանավոր «Տիպահամարում»[3] պարթևական դրամների VII տիպին պատկանող բրոնզե երկքաղքուսները[4] (*նկար 1*): Դ. Սելվուդի կարծիքով, որը կարծես թե դրամագետների առարկությանը չի հանդիպել, դրանք հատվել են Հեկատոմպիլոսի (ներկայիս Շահր-ի Կումիս) դրամահատարանում: Դրամների քաշը տատանվում է 2,85-3,70 գրամի միջև, իսկ տրամագիծը՝ 16-17 մմ է, որով դրանք ընդ-

[1] Մենք օգտվելու ենք պարթևական դրամների դասակարգման համընդհանուր ճանաչում գտած ձևից (ըստ Դ. Սելվուդի «Տիպահամարի»՝ S 7):

[2] **Downey 1986**: 1.

[3] **Sellwood 1980**.

[4] Երկքաղքուսների նկարները ներառված չեն Դ. Սելվուդի աշխատության մեջ, բայց հասանելի են http://www.parthia.com/parthia_sellwood.htm կայքում, որին և հղելու ենք՝ S 7.2 դրամների վերաբերյալ դիտարկումներում:

հանրանում են Արշակ I-ի (Ք.ա. 247-211 թթ.)[5] և Արշակ II-ի (Ք.ա. 211-185 թթ.) երկքաղքուսների հետ: S 7.2 երկքաղքուսների երեսի պատկերը ճշտորեն կրկնում է նույն տիպի արծաթե դրահմաների երեսի պատկերը (*նկար 2*). երկու դեպքում էլ արքայի՝ հելլենիստական նորաձևությանը համապատասխան՝ սափրված դեմքով գլուխը ներկայացված է ձախ դարձած դիրքով: Նրա գլխին կուրբասի (պարսկ. *kurbāsa*, թուրք. *başlik*)՝ ականջակալներով փափուկ սաղավարտաձև գլխարկ է: Քոչվորական հանդերձանքին բնորոշ այս տարրն Աքեմենյան դարաշրջանում արևելաիրանական և միջինասիական սատրապների գլխի հարդարանքի հիմնական ձևն էր[6]: Սակայն, ինչպես նկատում է Ջ. Գեսլեյնը, առաջին Արշակունիների գլխին այն դարձել էր «նվաճողի կարգավիճակի, նրանց ծագման և էթնո-մշակութային պատկանելության խորհրդանիշը»[7]: Թեև S 7.2 երկքաղքուսների մեզ հասած նմուշները բավականին մաշված են, այնուամենայնիվ, նկատելի է, որ դրանց վրա կրկնված են S 7.1 դրահմաների դիմերեսի պատկերի նաև մանրամասները. քաղքուսների վրա ևս արքան ականջող է կրում, բացի այդ նրա գլխի հարդարանքում նույնպես կուրբասիի հետ դիադեմա է համադրված[8]:

---

[5] Վաղպարթևական արքայացանկի ու նրա ժամանակագրության հարցերում առաջնորդվելու ենք Գ. Ասսարի կողմից 2006 թ. առաջարկված սխեմայով (**Assar 2006a:** 87-158):

[6] **Sellwood 1983**: 279-280; **Kawami 1987**: 3; **Peck 1993** 408. Հմմտ. **Кошеленко 1968**, 53-71.

[7] **Gaslain 2005**: 9-30

[8] **Assar G. Bagloo 2006:** 26. Քննարկվող դրամների՝ Դ. Սելվուդի «Տիպահամարի» էլեկտրոնային հրատարակության մեջ ներառված որոշ օրինակների վրա, դրանց մաշվածության պատճառով, դիադեման չի նշմարվում:

Արշակ I-ի և Արշակ II-ի երկքաղքուսների դարձերեսների պատկերագրությունը բաղկացած է աստվածային փառքի՝ xvarənah-ի մասին հին արևելաիրանական քոչվորների պատկերացումներն արտահայտող խորհրդանշաններից (պատյանի մեջ դրված աղեղ[9], ցլի գլխի վրա կանգնած թևաւտարած արծիվ (վարգան բազե): Դրանք, ազդարարելով մակեդոնական տիրապետության դեմ պարների տարած հաղթանակը[10], միևնույն ժամանակ, իրենց կիրառության շառավղով գծագրում էին նվաճման իրավունքով պարների ձեռք բերած նոր հայրենիքի վարչաքաղաքական սահմանները[11]: Դրանց լեգենդը պարունակում է միայն *ΑΡΣΑΚΟΥ* (= *Արշակի*) անունը[12]:

---

[9] **Раевский** 1977: 83-84. **Մելիքյան** 2012, 60-61:

[10] **Assar 2004**, 78, footn. 69

[11] **Մելիքյան 2012**, 45:

[12] Առաջին Արշակունիների դրամական լեգենդում արքայական տիտղոսի բացակայությունը բազում ենթադրությունների տեղիք է տվել (**Кошеленко 1968**: 65, **Assar 2004**, 71, **Olbrycht 2011**: 233-234, **Մելիքյան** 2012, էջ 38): Գոյացող հակասությունը մեկնաբանելի է պատմական զուգահեռման մեթոդով: Դիահեմաներ կան նաև հելլենիստական դարաշրջանի այլ տիրակալների գլխի հարդարանքում, որոնք պաշտոնապես արքա չեն հռչակվել: Աատալոսյան արքայատան հիմնադիր Փիլետերոսը երբեք արքա չի կոչվել, սակայն Եվմենես I-ի հատած դրամների վրա նրա գլուխը զարդարված է դիադեմայով (**Mørkholm 1991**: 129, № 409). Նմանապես արևելաիրանական դինաստներից մեկի՝ Նաշտենի դրամների դարձերեսին բացակայում է արքայական տիտղոսը, բայց դիմերեսին նա դիադեմա է կրում (**Bopearachchi 1997**: 67-73): Բակտրիայի տիրակալներից մեկը՝ Հերեոսը, նույնպես արքայական տիտղոս չէր կրում, սակայն պատկերվել է դիադեմայով (**Sachs 2003**: № 148a). Դա բացատրվում է հելլենիստական դարաշրջանում տարածված ավանդակարգով, ըստ որի՝ արքայական տիտղոսի ընդունումը մշտապես հաջորդում էր նախկին վեհապետի կամ արքայական հակառակորդի դեմ տարած հաղթանակին (**Մելիքյան 2012**, 38): Ուստի այդ տիտղոսի բացակայության տե-

Սրանց հետ S 7.2 երկքաղքուսների աղերսը սոսկ գաղափարական է, մինչդեռ հորինվածքային առումով այն կատարելապես նորույթ է: Դրանց դարձերեսին պատկերված է Նիկե դիցուհին՝ երկար, մինչև գետինը հասնող հունական հագուստով, մազերի հունական հարդարանքով, աջ ձեռքին՝ պսակ, իսկ ձախին արմավենու ճյուղ է բռնած[13]: Առաջինը հաղթանակի, իսկ երկրորդը ինվեստիտուրայի խորհրդանշաններ էին, որոնք հելլենիստական դարաշրջանի պատկերագրության մեջ համադրված են՝ պայմանավորված արքայական իշխանության ծագման և բնույթի վերաբերյալ պատկերացումներով: Այլ խոսքով՝ S 7.2 երկքաղքուսների պատկերագրական համալիրը նույնպես խորհրդապաշտությամբ է հագեցած, և այստեղ էլ հորինվածքում առկա է դինամիկա[14]: Սակայն նորույթ է այն, որ դինամիկան արտահայտված է բրոնզե դրամների վրա և հորինվածքի մեջ էլ արևելաիրանական-քոչվորական պատկերագրության տարրերը փոխարինված են հունահելլենիստական տարրերով:

սանկյունից պետք է անիրական համարել Սելևկոս II ի դեմ Արշակ I ի հաղթանակի վերաբերյալ Հուստինոսի (**Justinus XLI. 4. 9**) հաղորդումը, մանավանդ, որ այն հակասում է Ստրաբոնի վկայությանը, ըստ որի՝ Արշակը ստիպված է եղել փախչել և ապավինել ապասիակների պաշտպանությանը **(Strabon XI, 8.8)**:

[13] **Sellwood 1980**: 7. 2, **Curtis 2007**: 418-421

[14] Ավելի վաղ դինամիկան, որպես այդպիսին, դրսևորվել էր Արշակ II ի դրահմաների վրա: Այսպես կոչված «պարթևական աղեղնավորի» պատկերաձևի վերարտադրության արդյունքում ողջ հորինվածքը վերաիմաստավորվել էր որպես Արշակունիների հարստության աստվածացված հիմնադրի կողմից Արշակ II ին արքայական իշխանության խորհրդանշանի՝ աղեղի շնորհման՝ ինվեստիտուրայի տեսարան **(Кошеленко, Гаибов 2013**: 339-340. Հմմտ. **Da, browa 2009**: 26).

S 7.2 դրամների հեղինակի և ժամանակի հարցը

Վաղպարթևական մյուս դրամների պես S 7.2 երկքաղքուսները ևս թվագրված չեն: Ուստի բավականին դժվար է Արշակունիների դրամական պատկերագրության ոլորտում վերոնշյալ նորամուծությունների ժամանակն ու քաղաքական պատճառները պարզելը:

Դ. Սելվուդը պարթևական դրամների S 7 տիպը վերագրել է Միհրդատ I-ի կառավարման առաջին շրջանին՝ ելնելով գերազանցապես դրանց մետրոլոգիական և տեխնիկական առանձնահատկությունից և այն իրողությունից, որ Բուջնուրդի գանձում այդ տիպի դրահմաներ չկան[15]: Այսպիսի ժամանակագրությանն առաջին անգամ առարկել են Գ. Ասսարն ու Մ. Բագլուն: Վերջիններիս կարծիքով S 7 տիպի արծաթե դրահմաներն ու բրոնզե երկքաղքուսները որպես հուշադրամներ թողարկել է Արշակ II-ը՝ Ք.ա. 189-187 թթ.՝ ի նշանավորումն Ք.ա. 190 թ. Մագնեզիայի մոտ Անտիոքոս III-ի պարտությունից հետո Սելևկյանների գերիշխանությունից պարսերի երկրորդ ազատագրության[16]: Երկու տարի անց Գ. Կոշելենկոն ևս փորձել է վերանայել Դ. Սելվուդի սխեման և Արշակ I-ին է վերագրել ոչ միայն S 5.1 և S 6.1 տիպերը, որոնց դարձերեսին «պարթևական աղեղնավորը» նստած է գահավորակ դիֆրոսի վրա, այլև S 7.1 և S 8.1 տիպերը, որոնց դարձերեսին նա ներկայացված է Դելփի-

---

[15] Մոտավորապես 209 թ. թաղված և 1964 թ. հայտնաբերված Բուջնուրդի գանձը պարունակել է տարբեր ծագման մոտ 3000 դրամներ, որոնցից 60-ը պատկանել են Արշակ I-ին և մոտ 850-ը՝ Արշակ II-ին (**Abgarians, Sellwood 1971** 104-106, 109-111, 119): Դ. Սելվուդի «Տիպաիամարում» դրանք դասակարգված են I VI տիպերում:

[16] **Assar, Bagloo 2006** 33

յան քարի՝ օմփոլոսի վրա նստած[17]: Ավելի ուշ Գ. Կոշելենկոն հրաժարվեց S 7.1 և S 8.1 տիպերի վերաբերյալ իր նախորդ կարծիքից՝ փոխարենը Արշակ I-ին վերագրելով S. 9 տիպը, որի վրա «պարթևական աղեղնավորը» նստած է օմփոլոսի վրա, իսկ նրա երկու կողմերում ուղղաձիգ գրությամբ դրամական լեգենդն է՝ ΑΡΣΑΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ[18]:

Մի կողմ թողնելով S 5.1 և S 6.1 տիպերի վերաբերյալ Գ. Կոշելենկոյի դիտարկումները՝ նշենք միայն, որ S 7.1, S 8.1 և S 9 տիպերի վերաբերյալ նրա մեկնաբանությունը, ըստ էության, բավականին ապրիորի է, քանի որ նրանում զարմանալիորեն հաշվի չի առնվել Բուջնուրդի գանձում այդ տիպի դրամների բացակայությունը: Բացի այդ, հեղինակն ուշադրություն չի դարձրել նաև այդ և Արշակ I-ին վերագրված դրամական մյուս տիպերի մետրոլոգիական և կատարողական տարբերություններին, որոնք անհնարին էին դարձնում դրանց միաժամանակյա շրջանառությունը[19]:

Ինչ վերաբերում է Գ. Ասսարի ու Մ. Բագլուի մեկնաբանությանը, ապա այն միայն արտաքուստ է բացատրում Բուջնուրդի գանձում S 7 տիպի դրամների բացակայությունը: Եվ թեպետ համահեղինակներն իրենց կարծիքը հիմնավորելու նպատակով կռվաններ են փնտրում պարթևական դրամագիտության տվյալներում ու գրավոր սկզբնաղբյուրներում, այդուհանդերձ, նրանց մեկնաբանությունը նույնպես ոչ միայն հիմնավորման կարոտ է մնում, այլև հարուցում է պատկերագրական և աղբյուրագիտական բնույթի լուրջ առարկություններ:

[17] **Кошеленко 2008**: 139-140.
[18] **Кошеленко, Гамбов 2013** 343-344
[19] **Abgarians, Sellwood 1971**: 109-111, 119

Ելնելով հոդվածի շահեկանությունից՝ նպատակահարմար ենք գտնում S 7.2 դրամների պատկերագրական համակարգի դիտարկումը սկսել նրա նշանակության վերաբերյալ Գ. Ասսարի ու Մ. Բագլուի առաջարկած կարծիքի քննության համապատկերում:

Այսպես, եթե S 7.2 երկքաղքանոցները հուշադրամների նշանակություն ունենային, ապա դրանց թողարկումը պետք է միանվագ բնույթ կրեր, իսկ նրանց պատկերագրությունն էլ ավելի կամ պակաս չափով նույնական լիներ: Մինչդեռ դրանց օրինակների դարձերեսների համեմատությունը երևան է հանում ոճական և կատարողական էական տարբերություններ: Նախ՝ Դ. Սելվուդի «Տիպահամարի» լրացված էլեկտրոնային հրատարակության մեջ ներկայացված օրինակների վրա Նիկեն թևավոր չէ[20], մինչդեռ Գ. Ասսարի ու Մ. Բագլուի հրապարակած օրինակում Նիկեի թևերը շատ ընդգծված են: Ակնհայտ է նաև, որ դրամների առանցքի համեմատ դիցուհու պատկերի տեղադրությունները տարբեր են. մի դեպքում այն առանցքից ձախ է տեղադրված, մեկ այլ դեպքում՝ աջ, իսկ երրորդ դեպքում նա ներկայացված է դրամի առանցքով[21]: Բացի այդ, թեև բոլոր դեպքերում էլ դիցուհու գլուխը ձախ է շրջված, նրա մարմինը մի դեպքում ներկայացված է երեք քառորդ, մյուս դեպքերում՝ ճակատային դիրքով: Վերջապես, «Տիպահամարի» էլեկտրոնային հրատարակության մեջ ներկայացված օրինակներում դիցուհու պատկերները սլացիկ են ու նրբագեղ, մինչդեռ Գ. Ասարի ու Մ. Բագլուի հրապարակած նորահայտ դրամի վրա նա ավելի կարճահասակ է, իսկ

[20] **Sellwood 1980:** 7.2.
[21] **Sellwood 1980**: 7.2 variants

քանդակը՝ անհամեմատ կոպիտ[22]: Առաջին դեպքում դրամական լեգենդը ներկայացված է դիցուհու պատկերի և դրամի եզրագծի միջև՝ ուղղաձիգ գրությամբ, իսկ նորահայտ օրինակի վրա այն տեղադրված է դարձերեսի աջակողմյան եզրագծին կպած: Բացի այդ, որոշ օրինակների վրա «ΑΡΣΑΚΟΥ» անվան առաջին երկու և չորրորդ տառերը շրջված են, իսկ մյուսներում՝ ոչ: Ակնհայտ է նաև դրանց քաշի տարբերությունը. «Տիպահամարում» ներկայացված օրինակներում այն տատանվում է 2,85-3,27 գրամի միջև, մինչդեռ Գ. Ասարի ու Մ. Բագլուի հրապարակած նորահայտ դրամի քաշը 3,70 գ է: Նշված տարբերություններից հետևում է, որ կա՛մ այս տիպի դրամներ, հեկատոմպիլոսյանից բացի, թողարկվել են նաև այլ դրամահատարաններում, կա՛մ էլ, որ դրանք հատվել են Հեկատոմպիլոսում, բայց մեկից ավելի անգամ և տարբեր դրամահատական դրոշմոցների միջոցով: Երկու դեպքում էլ եզրակացությունը կարող է լինել մեկը՝ S 7.2 երկքաղքանները թողարկվել են ո՛չ որպես հուշադրամներ:

Վերոնշյալ մեկնաբանությունը մեզ անընդունելի է թվում նաև այլ տեսանկյուններից: Իսկապես Մագնեզիայի մոտ Անտիոքոս III-ի պարտությունը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ նրա տերության համար: Ապամեայի Ք.ա. 188 թ. պայմանագրով Անտիոքոս III-ը մեկընդմիշտ կորցրեց Տավրոսյան լեռներից հյուսիս ընկած տարածքները[23] և ստանձնեց պարտավորություններ[24], որոնք երբեմնի գերտերությունը վերածում էին երկրորդական բնույթի պետության: Այդուհանդերձ, հել-

[22] **Assar, Bagloo 2006** 26
[23] **Livius XXXVIII**, 38.4.
[24] **Livius XXXVIII**, 38 8-14

լենիստական արևելքում Սելևկյանները շարունակում էին մնալ հզորագույն ուժը, մանավանդ որ արևմտյան և հյուսիսային ուղղություններով ակտիվ քաղաքականության կասեցումը, ըստ էության, ազատում էր նրանց ձեռքերը արևելյան ուղղությամբ գործելու համար: Ի դեպ, Ապամեայի հաշտության պայմանագիրը չէր շոշափում Սելևկյանների արևելյան տիրույթների պատկանելության հարցը՝ այդպիսով ճանաչելով դրանց նկատմամբ Անտիոքոս III-ի իրավունքները: Ցավոք, գրավոր աղբյուրները ոչինչ չեն հաղորդում, թե պարները Սելևկյաններից ազատագրվելու գայթակղիչ հեռանկարի և նրանց կողմից նորից ջախջախվելու վտանգի միջև որն են նախընտրել: Դատելով աղբյուրների լռությունից՝ պարները ձեռնպահ են մնացել գայթակղությունից: Հավանաբար որոշիչ է եղել Արշակ I-ի և Արշակ II-ի պարտությունների մասին թարմ հիշողությունը[25]:

Քննարկվող մեկնաբանությունն անհավանական է թվում, եթե անգամ ենթադրենք, որ Անտիոքոս III-ի պարտությունից հետո Արշակ II-ը գործնականում վերականգնել է իր անկախությունը: Պարների հանրույթի մեջ, որտեղ ռազմական սխրանքը վեր էր դասվում ամեն ինչից[26], «անհավանական քաջությամբ» օժտված Արշակ II-ը[27] չէր համարձակվի հաղթանակի և ինվեստիտուրայի տեսարանով դրամներ թողարկել մի իրադարձության առթիվ, որին նա ո՛չ ռազմական, ո՛չ էլ անգամ դիվանագիտական մասնակցություն չէր ունեցել: Դա կլիներ

[25] **Балахванцев 2018:** 271 Գ. Ասսարը 2006 թ. հրատարակած մեկ այլ հոդվածում 209 թ. պարթևա սելևկյան պայմանագրի խախտող համարում է Հրահատ I ին (Ք.ա. 168-165 թթ.) (**Assar 2006a** 88)
[26] **Justinus II**, 3. 7.
[27] **Justinus XLI**, 5.7.

պարզ չարաշահում, որը փառավորելու փոխարեն կհեղինակազրկեր նրան[28]: Մինչդեռ Գ. Ասսարն ու Մ. Բագլուն ոչ միայն անտեսում են Արշակի հեղինակության դեմ նման քայլի վտանգավորությունը, այլև, մատնացույց անելով այն փաստը, որ S 7.1 դրահիմաների դարձերեսին Արշակունիների արքայատան հիմնադիր Արշակը գահավորակ դիֆրոսի փոխարեն նստած է օմփոլոսի վրա, եզրակացնում են. «Հնարավոր է, որ Ք.ա. 189 թ. Անտիոքոս III-ի պարտությունից հետո պարթևներն իրենց արքայատան հիմնադիր էպոնիմին առնչել են Դելփյան քարին՝ ցույց տալու համար, որ երկրի կենտրոնը, որը հույների կողմից վերապահված էր Ապոլլոն աստծուն, այժմ զբաղեցված է նոր իշխանության կողմից»[29]:

Գ. Ասսարի ու Մ. Բագլուի առաջարկած մեկնաբանության քննության շրջանակներում հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև S 7 տիպի դրամների հասցեականության խնդրին: Բրոնզե դրամների թողարկումը գերազանցապես նախատեսված էր ներքին շրջանառության համար, իսկ նրանց արտահայտած պաշտոնական գաղափարներն էլ սովորաբար հասցեագրվում էին հենց տեղական հանրությանը: Այս տեսանկյունից S 7.2 երկքաղքուսների դարձերեսի պատկերագրության հունական ոճից ու խորհրդանշաններից պետք է եզրակացնել, որ դրանց հասցեատերը ոչ թե պարների հանրույթն է

---

[28] Հատկանշական է որ Դիոն Կասսիոսը նմանատիպ մի առիթով ծաղրում է Անտոնինոս Կարակալա կայսրին. «Նա մեծապես պարծենում էր, որ պարթևների թագավոր Վոլոգեսոսի (Վաղարշ V) մահից հետո նրա որդիները կռվում էին գահի համար՝ պատահաբար կատարվող այդ դեպքերը վերագրելով իր կատարած նախապատրաստական աշխատանքին» (**Dio Cassius LXXVIII**, 12.2a)

[29] **Assar Bagloo 2006**: 26

եղել, այլ նրանց տիրապետության տակ հայտնված հունահելլենիստական բնակչությունը: Հետևաբար՝ սեփական դրամների վրա ինվեստիտուրայի իրանական պատկերագրությունը հունահելլենիստականով վերափոխելը պետք է գնահատել որպես հունահելլենիստական բնակչության և մշակույթի նկատմամբ դրական վերաբերմունքի, պարների հանրույթի հելլենականացման պատրաստակամության արտահայտություն: Գրավոր աղբյուրները մինչև Ք.ա. 209 թ. Անտիոքոս III-ի դեմ Արշակ II-ի պատերազմը բուն Պարթևներում և Վրկանում հիշատակում են մի շարք քաղաքներ (Ալեքսանդրուպոլիսը[30], Հեկատոմպիլոսը[31], Դարան[32], Ասսակը (Արշակիա)[33], Սոտեյրը[34], Կալլիոպը[35], Խարիտեն[36], Աքայը[37], Տամբրակը[38] և Սիրինքսը[39] և այլք[40]), որոնց մեծ մասը Սելևկյանների օրոք պոլիսային կառուցվածք և բավականին ստվար հունական բնակչություն ուներ[41]: Սակայն

---

[30] **Pliny 6.** 113. Դատելով այն բանից, որ Իսիդորոսն ու մյուս հեղինակներն այն չեն հիշատակում, ենթադրում են, որ քաղաքը հիմնադրումից հետո երկար կյանք չի ունեցել (**Olbrycht 2015**. 121): Հմմտ. **Кошеленко 1979**: 129.

[31] **Polybius X**. 28. 7; **Curtius VI**, 2, 15; **Appianus Syr.**, 57; **Strabon, XI**, 9 1.

[32] **Justinus XLI**, 5. 2-4.

[33] **Isidoros 11**

[34] **Appianus. Syr.**, 57.

[35] **Appianus. Syr.**, 57.

[36] **Polybius X.** 31.

[37] **Appianus Syr.**, 57.

[38] **Polybius X.** 31.

[39] **Polybius X.** 31. 5-6, 11.

[40] Գ. Կոշելենկոն, հիմնվելով Ստ. Բյուզանդացու մի հաղորդման վրա, եզրակացնում է, որ Արևելյան Մարաստանում Սելևկոս Նիկատորի հիմնադրած մեկ այլ պոլիս՝ Եվրոպան (հետագայի Ռագան), նույնպես նվաճվել էր Արշակ II-ի կողմից և վերակոչվել Արշակիա (**Кошеленко, Гаибов 2012**: 30):

[41] **Кошеленко 1979**: 127-129.

հարց է առաջանում, թե ինչպիսի հարաբերություններ ուներ Արշակ II-ը հունական այդ պոլիսների հետ և ներդաշնակո՞ւմ է արդյոք S 7 տիպի դրամների պարունակած քաղաքական ուղերձն այդ հարաբերություններին: Արշակ II-ի S 5 և S 6 տիպի դրամների «սկյութական» պատկերագրությունն ու Ստրաբոնի մի հաղորդումը[42] հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Արշակ II-ը տեղական բնակչության՝ հույների, պարթևների ու վրկանների դեմ շարունակել է հողազրկման և հպատակեցման իր հոր քաղաքականությունը: Արշակունիների պետության կազմավորման փուլում այն նորահաստատ արքայատան շուրջը պարների հանրույթի համախմբման և նրա լոյալության ապահովման միջոց էր[43]: Բայց միևնույն ժամանակ այդ քաղաքականությունն ընդդեմ պարների էր համախմբում ոչ միայն Պարթևստանի և Վրկանի, այլև Բակտրիայի հունական բնակչությանը: Ինչպես երևում է, տեղական և եկվոր բնակչության միջև հակամարտությունը սովորական ռազմաքաղաքական առճակատումից վերաճել է ավելի ընդգրկուն էթնո-մշակութային և քաղաքակրթական (նստակյաց-քոչվոր, երկրագործ – խաշնարած) դիմակայության[44]:

---

[42] **Strabon XI**. 9. 2. «Սկզբում Արշակը անզոր էր՝ անընդհատ պատերազմելով նրանց հետ, ումից նա զավթել էր հողը, ինչպես ինքը, նույնպես և նրա ժառանգորդները: Սակայն ռազմական հաջողությունների շնորհիվ հարևան շրջանների մշտական նվաճումների արդյունքում նրանք ...հզորացան... »:

[43] **Балахванцев 2018** 236.

[44] Այս առումով խոսուն է այն փաստը, որ Բակտրիայի արքա Դիոդոտ II-ը (Ք.ա. 235 225 թթ.) իր ողջ ընտանիքի հետ սպանվեց հունական վերնախավի ներկայացուցիչ Եվտիդեմոսի կողմից (**Polybius XI**, 34, 2-3) այն բանի համար, որ դաշնակցել էր Արշակ I-ի հետ: Ըստ

Արշակ II-ի դեմ Անտիոքոս III-ի պատերազմն արմատական ազդեցություն ունեցավ պարների ու հունական պոլիսների հետագա հարաբերությունների վրա: Պարտված Արշակ II-ը ստիպված էր Ք.ա. 208 թ. կնքել հաշտություն, որի պայմանները, ցավոք, հստակ չեն: Սակայն նկատի ունենալով այն փաստը, որ Արշակ II-ի հետ հաշտություն կնքելու պահին սելևկյան զորքերն արդեն գրավել էին նրա պետության գրեթե ողջ տարածքը, կարելի է կարծել, որ հաշտության պայմանները պարների համար եղել են բավականին ծանր: Ըստ երևույթին, Արշակ II-ը ոչ միայն կորցրել է ինքնուրույն դրամահատության իրավունքը և վերածվել Սելևկյաններից կախյալ սովորական դինաստի[45], այլև զրկվել է նվաճած տարածքների մեծ մասից՝ իր ձեռքում պահելով Սումբարի ու Ատրեկի միայն այն շրջանները, որոնք պարները զբաղեցրել էին իրենց առաջին ներխուժման ժամանակ[46]: Այստեղ հունական պոլիսներ չկային, և հետևաբար՝ Արշակ II-ի ենթադրվող քաղաքական-մշակութային «հայտարարագիրը» տեղական հասցեատեր չուներ:

Բացի վերոհիշյալից, նշենք մի կարևոր հանգամանք ևս. Պոլիբիոսը հաղորդում է, որ պատերազմի ընթացքում պարները Սիրինքսում սրի են քաշել քաղաքի հույն բնակչությանը՝ կասկածելով Սելևկյանների նկատմամբ համակրանքի մեջ[47]: Հելլենասպանության այդ ակտը,

---

երևույթին Դիոդոտը հետմահու նույնիսկ հայտարարվել է համահել լենական գործի դավաճան (**Попов 2008**: 53-54):

[45] **Кошеленко, Гайбов 2012**. 31. Հմմտ. **Assar, Bagloo 2006**: 33; **Strootman 2017**: 187, 193.

[46] **Балахванцев 2015**. 12; **Балахванцев 2018**: 270.

[47] **Polybius X**. 29-31.

որը, ի դեպ, կարող էր և եզակի չլինել, իրապես խոսում է հոգն-պարնական հարաբերությունների ծայրահեղ լարվածության մասին: Այն գործնականում փակում էր պատերազմից հետո Արշակ II-ի հելլենասիրության դրսևորման հնարավորությունը: Այս և վերոնշյալ մյուս դիտարկումները հիմք են տալիս մերժելու S 7 տիպի դրամների թողարկման ժամանակի, հեղինակի ու նշանակության վերաբերյալ Գ. Ասսարի և Մ. Բագլուի առաջադրած վարկածը:

Պարթևական դրամների S 7 տիպը Միհրդատ I-ի ներքին քաղաքականության համապատկերում:

S 7.2 երկքաղքուսների պատկերագրությունն ինքնին վկայում է դրանց թողարկման և Արշակունիների ռազմա-քաղաքական հաջողությունների միջև ուղղակի կապի մասին: Ցավոք, Արշակ II-ից հետո եկող երկու տասնամյակների պարթևական պատմության մասին մեր տեղեկությունները չափազանց աղքատ են: Հուստինոսի համաձայն՝ Արշակ II-ին հաջորդած Պրիապատիուսը գահակալել է 15 տարի (Ք.ա. 185-170 թթ.), որից հետո «[Պարթև] ժողովրդի սովորույթով» իշխանությունը ժառանգել է նրա ավագ որդին՝ Հրահատ I-ը (Ք.ա. 168-165 թթ.)[48]: Հուստինոսը վերջինիս մասին միայն հաղորդում է, որ նա «հպատակեցրեց մարդերի հզոր ցեղին»[49]: Եթե Հուստինոսի հաղորդումը ճիշտ է, կնշանակի պարները, խախտելով 208 թ. հաշտության պայմանները, մինչ այդ արդեն վերանվաճել էին Վրկանը: Տակիտոսի համա-

[48] **Justinus XLI,** 5 9.

[49] **Justinus XLI,** 5. 9. Անտիկ աղբյուրները մարդերի ցեղին տեղորոշում են Կասպից ծովի հարավային ափին զուգահեռ ձգվող լեռնային շրջանում՝ Վրկանից արևմուտք (**Strabon XI**. 8.1; **XI.** 13. 6. **Arrian III**. 24)

ձայն՝ հենց այդ իրադարձությունն էր դրդել Սելևկյան արքա Անտիոքոս IV-ին հետաձգել հրեաների դեմ պատերազմը և Ք.ա. 165 թ. գարնանը իր զորքերն ուղղել ընդդեմ ապստամբ պարների[50]: Սելևկյանների դեմ նոր պատերազմի սպասման պայմաններում Ք.ա. 165 թ. վախճանվեց Հրահատ I-ը՝ իշխանությունը փոխանցելով հարազատ եղբորը՝ Միհրդատին: Դա կատարվեց «պարթև ժողովրդի սովորույթի» խախտմամբ[51], ինչը Ն. Դիքվոյսը բացատրում է Միհրդատի նկատմամբ Հրահատի տածած «եղբայրական սիրով»[52]: Իրականում Հուստինոսի հաղորդումը ենթադրում է պարների հանրույթի մի այնպիսի լարված ռազմաքաղաքական իրավիճակ, որը պահանջում էր պետության ղեկը փորձված և «բացառիկ քաջությամբ» օժտված անհատի հանձնելը:

Ք.ա. 164 թ. աշնանը Սպահանի մոտ Անտիոքոս IV-ի սպանության պատճառով նրա արշավանքը ձախողվեց: Օգտվելով ստեղծված իրավիճակից՝ Միհրդատ I-ը Ք.ա. 164 թ. վերջին կամ Ք.ա. 163 թ. սկզբներին վերականգնեց իր տիրապետությունը ողջ Պարթեւենի նկատմամբ՝ Հեկատոմպիլոսում վերսկսելով սեփական դրամների թողարկումը:

Ինչպես երևում է, Միհրդատ I-ը, քաջությունից բացի, օժտված է եղել նաև քաղաքական իմաստնությամբ և

---

[50] **Тацит V** 8 Հմմտ. **Балахванцев 2018:** 281-282

[51] **Justinus XLI**, 5. 9-10. «Հրահատը... վախճանվեց՝ թողնելով բազմաթիվ որդիներ, սակայն շրջանցելով նրանց՝ նա նախընտրեց իշխանությունը հանձնել իր եղբորը՝ բացառիկ քաջության տեր մարդուն՝ համարելով, որ արքայական աստիճանը պարունակում է ավելի կարևոր պարտականություններ, քան հայրականը, և որ ինքը պարտավոր է առավել հոգալ հայրենիքի, քան իր զավակների մասին»:

[52] **Дибвойз 2008**: 41

կարողացել է ճիշտ գնահատել իր նախորդների քաղաքականության թերությունները ու սխալները: Ուսանելի պետք է լիներ հատկապես Սելևկոս II-ի և Անտիոքոս III-ի դեմ պատերազմներում հունական պոլիսների կողմից պարներին չաջակցելու փաստը, հանգամանք, որը, ըստ էության, պայմանավորել էր Արշակունիների պարտությունը[53]: Դրա պատճառահետևանքային կապի քննությունը Միհրդատին պետք է հանգեցներ այն մտքին, որ պարների հաստատվելը նորանվաճ երկրամասում հնարավոր է միայն հույների, պարթևների ու վրկանների հետ հարաբերությունների բարելավման դեպքում: Միայն այս պարագայում Արշակունիները, որոնց հարազատ պարնա-սկյութական հանրությունը քանակական առումով փոքրամասնություն էր կազմում, կկարողանային օգտագործել նվաճված շրջանների նյութական և մարդկային պաշարներն արևմուտքում Սելևկյանների, իսկ արևելքում՝ Հունա-բակտրիական թագավորության դեմ հաջողությամբ պայքարելու համար[54]: Դրա գիտակցումով Միհրդատը ներքին քաղաքականության հիմնախնդիրը դարձրեց պարների ու նվաճված բնակչության միջև խաղաղ համակեցության հաստատումը: Ակնհայտ է Արշակունիների վերաբերմունքի կտրուկ փոփոխությունը հատկապես հունական պոլիսների հանդեպ: Միհրդատը, մի կողմից զանազան արտոնություններ շնորհելով, հաստատում է նրանց պոլիսային կարգավիճակը, մյուս կողմից, օգտագործելով Սելևկյանների խորհրդանշանները, փորձում է ներկայանալ որպես մակեդոնական հարստության իրավահաջորդ՝ հուսալով, որ

[53] **Балахванцев 2018** 267-268.
[54] **Նույն տեղում**, 34:

այդպիսով կապահովի պարթևական իշխանության նկատմամբ նրանց հնազանդությունն ու աջակցությունը[55]: Ի թիվս այլ միջոցների, Միհրդատը Արշակունիների նոր քաղաքականության քարոզչությանն է ծառայեցրել իր դրամների (S 7 և S 8 տիպեր) պատկերագրությունը: Բայց ակնհայտ է, որ արծաթե և բրոնզե դրամների վրա դա տարբեր ձևերով է արվել:

Վաղ շրջանի արծաթե դրամների (S 7.1 և S 8.1) պատկերագրության մեջ Միհրդատը շարունակել է «պարթևական աղեղնավորի»-ի միջոցով անուղղակի ինվեստիտուրայի թեման՝ լայն շառավղով ազդարարելով իր իշխանության օրինականությունը: Սակայն Արշակունիների արքայատան աստվածացված հիմնադրին օմփոլոսի վրա նստեցնելով՝ Միհրդատը միաժամանակ փորձել է իր հոսյն հպատակներին ցույց տալ, որ Արշակունիները, չիրաժարվելով նվաճման փաստից բխող իրավունքներից, հավակնում են նրանց համար կատարել սոցիալ-քաղաքական այն նույն առանցքային դերը, ինչ որ նախկինում կատարում էին Սելևկյանները[56]:

Ներքին շրջանառության համար նախատեսված S 7.2, 8.2 և 8.3 տիպի բրոնզե դրամների հորինվածքներում Միհրդատ I-ը ընդհանրապես հրաժարվել է Արշակունիների նվաճման իրավունքն արտահայտող պատկերագրությունից: Դրանց դարձերեսին հպատակ հունական հանրության հետ համակեցության և մշակութային երկխոսության հաստատման ուղղությամբ նրա հայտարարություններն ավելի ընդգծված ու խորհրդաստ են: Կարելի է կարծել, որ առաջին զգուշավոր քայլերից մեկը

[55] **Da, browa 2009:** 27

[56] Հմմտ. **Erickson, Wright 2011:** 165;

եղել է փղի և ձիու պատկերները պարթևական դրամական պատկերացանկի մեջ ներառելը: Առաջինը Սելևկյանների դրամահատության մեջ բավականին տարածված էր[57] և պարթևական S 8.3 տիպում սոսկ պատճենված է: Մինչդեռ ձիու ամբողջական պատկերները Սելևկյան և հունա-բակտրիական դրամահատության մեջ ոչ միայն հազվադեպ են կիրառվել[58], այլև ձևական առումով զգալիորեն տարբեր են S 8.2 տիպի (*նկար 3*) դրամների պատկերից: Ակնհայտ է, որ S 8.2 տիպի քաղքուսների դարձերեսին այն ոչ միայն ձևական, այլև գաղափարական վերամշակման է ենթարկվել[59]: Ըստ երևույթին, ձիու պատկերը Արշակունիների դրամական պատկերագրության մեջ է ներառվել՝ պայմանավորված Միհրդատ I-ի կողմից Միթրայի պաշտամունքին համապետական նշանակություն տալու հանգամանքով[60]: Այլ հարց է, թե ինչով էր պայմանավորված Միթրայի (Միհրի) պաշտամունքի պաշտոնականացումը:

Զրադաշտականության մեջ Միթրան ոչ միայն մարդկանց և գերագույն աստված Ահուրամազդայի միջև հարաբերությունների միջնորդն էր, այլև մարդկային հարաբերությունների կայունության և համաձայնության երաշխավորը[61]: «Վենդիդադ»-ի «Միհր յաշտում», որն ըստ երևույթին ստեղծվել է հենց Միհրդատ I-ի օրոք, Միթրան, որպես աստված-ռազմիկ և աստված-դատավոր, ուղեկցում է Վերեթրագնային և ոչնչացնում պայմանա-

---

[57] Տե՛ս **Erikson 2009:** Figs. 15, 25, 129,130,132-134, 161, 162, 164, 166, 185.
[58] **Erikson 2009:** Figs. 129,130. **Попов 2008:** 58
[59] Սելևկոս II ի դրամների դարձերեսին ձին ձախ է շրջված, իսկ S 8.2 տիպում՝ աջ:
[60] **Дибвойз 2008:** 46-47.
[61] **Чунакова 2004:** 152

դրությունը խախտողներին[62]: Բայց Պարթևստանի և Վրկանի իրանական ու հունական բնակչության կողմից Միթրան կարող էր նույնականացվել Արեգակ-Հելիոսի հետ[63]: Ամեն դեպքում նրա խորհրդանշական կերպավորումը պարթևական դրամների վրա ներքին համաձայնության և համերաշխության խորհուրդն էր արտահայտում:

8.2 քաղքուսները հետաքրքիր են նաև S 7.2 երկքաղքուսների ժամանակագրությունը ճշտելու հարցում իրենց օգտակարության առումով: Բացի լեգենդի ընդհանրությունից, դրամական երկու տիպերն ընդհանրանում են նաև պատկերների գլխի հարդարանքի և դիմագծերի առումով: Արտառոց նմանությունը նույնիսկ դրդում է՝ կարծելու, որ Միհրդատ I-ը S 7 և S 8 տիպերը թողարկել է եթե ոչ միաժամանակ, ապա մոտ ժամանակներում:

Պարթևների նվաճումից անմիջապես հետո Միհրդատը պատերազմեց նաև Հունա-բակտրիական թագավորության դեմ, որը թուլացել էր Եվկրատիդես I-ի (Ք.ա. 171-145 թթ.) և Դեմետրիոս II-ի (Ք.ա. 175-170 թթ.) միջև երկարատև պայքարի հետևանքով: Գ. Ասսարը Ստրաբոնի երկու հաղորդումների (XI, 9.11 և XI, 11.2) համադրությամբ եզրակացնում է, որ Ք.ա. 163 թ. ոչ շատ ուշ Միհրդատը, պարտության մատնելով Եվկրատիդես I-ին, իր պետությանն է բռնակցել Բակտրիայի ստրատեգիական առումով կարևոր երկու նահանգները՝ Տապուրիան և Տրաքսիանեն[64]: Ինչպես երևում է, հակառակորդի դեմ տարած այդ տպավորիչ հաղթանակը մեծական նշանակություն է ունեցել Միհրդատ I-ի քաղաքական վերելքի

[62] **Авеста 1997:** Яшт 10. XVIII, 70-72.
[63] **Strabon XV**. 13
[64] **Assar 2006a**: 89.

շարժընթացում՝ գաղափարական հենք ստեղծելով արքայական տիտղոս ընդունելու համար[65]: Այդ կերպ Միհրդատ I-ը տուրք էր տալիս դեռևս Ալեքսանդրի՝ դիադոքոսների օրոք սկզբնավորված ավանդակարգին, ըստ որի՝ ընդարձակ տարածքների, նյութական և մարդկային ռեսուրսների տիրացած մակեդոնացի զորապետները հետաձգում էին իրենց պաշտոնական թագադրությունը մինչև այն պահը, երբ արտաքին թշնամու դեմ կտանեին որևէ նշանակալից հաղթանակ[66]:

Հելլենիստական դարաշրջանի քաղաքական մշակույթի ընդհանուր տրամաբանությամբ Միհրդատ I-ի կողմից արքայական տիտղոսի ընդունումը պետք է անմիջապես հաջորդեր նրա տարած տպավորիչ հաղթանակին: Ուստի, այդ նույն տրամաբանությամբ էլ **S 7.1, S 7.2 դրամների թողարկումը պետք է վերագրել Ք.ա. 162 թ. այն սեղմ ժամանակամիջոցին, որն ընկած է Եվկրատիդես I-ի դեմ Միհրդատի տարած հաղթանակի և նրա կողմից արքայական տիտղոսի ընդունման միջև**[67]:

Ամենայն հավանականությամբ, Միհրդատ I-ը S 7.2 երկքաղքուսները թողարկել է Եվկրատիդես I-ի նկատմամբ հաղթանակից անմիջապես հետո՝ հանրային ուշադրությունն այդ և դրանից բխող իրադարձությունների վրա բևեռելու մտայնությամբ: Նրա պատկերագրությունը ոչ երկիմաստ ձևով արտահայտում էր մի կողմից՝

---

[65] **Sellwood 1980**: 32-33; **Балахванцев 2018**: 34.

[66] **Appianus Syr.**, 54, **Diodoros XX**, 53, 3; XXI, 1, 5; **Polybius V**, 67, 4, **Tit Livius XXXIV**, 57, 7

[67] Արքայական տիտղոսի ընդունումից հետո Հեկատոմպիլոսում և Նիսայում Միհրդատ I-ի հատած դրամների վրա արդեն դրոշմված է ΑΡΣΑΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ տիտղոսը (**Sellwood 1980**: 9)

առաջին Արշակունիների պարզ, շատ կողմերով դեռևս ցեղառաջնորդություն հիշեցնող իշխանության լիարժեք արքայական իշխանության վերաճումը, իսկ մյուս կողմից՝ ներքին կառավարման ոլորտում պարների ցեղային դիկտատուրայից էթնիկական խմբերի ազգային-մշակութային ինքնավարության ճանաչման և փոխադարձ հանդուրժողականության վրա խարսխված համակեցության անցնելը: Ամենայն հավանականությամբ, S 7.2 երկքաղքուսների վրա Միհրդատ I-ի գործածած աստվածային ինվեստիտուրայի հելլենիստական հորինվածքը եղել է Արշակունիների պաշտոնական արվեստի հելլենակացման ուղղությամբ առաջին քայլը: Ամեն դեպքում անվիճելի է, որ հենց նրա օրոք է սկսվել այդ երևույթը[68]:

Նիկեի խնդրո առարկա պատկերաձևը հայտնի չէ ո՛չ Սելևկյանների, ո՛չ հունա-բակտրիական և հնդկա-հունական դրամահատության մեջ, ինչը բացառում է դրանց հնարավոր ազդեցությունը: Բայց մյուս կողմից էլ S 7.2 երկքաղքուսների դարձերեսի հորինվածքը չափազանց օտարոտի ու բարդ է՝ Ք.ա. II դ. առաջին կեսի Արշակունիների պաշտոնական արվեստի հարազատ ծնունդ համարվելու համար: Պարթևական հորինվածքի գեղարվեստական նախատիպի փնտրտուքը մեզ հասցնում է մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակները: Ինչպես երևում է, Հեկատոմպիլոսի պարթևական դրամահատարանը ստեղծագործաբար վերամշակել է Ալեքսանդրի ոսկյա ստատերների դարձերեսի թևավոր Նիկեի պատկերաձևը[69] մի դեպքում դիցուհու պատկերից

[68] **Մելիքյան 2017,** 85 88, 91 104:

[69] **Corny &Mosch 2010**. 185, lot 84; **Triton XX**, 2017, lot 58 **Մելիքյան 2017**, 52-54, հավ. II, նկ. 7:

հեռացնելով թևերը և պարթևների ընկալումներին խորթ առագաստն էլ փոխարինելով արմավենու ճյուղով, այլ թողարկումներում՝ ընդամենը առագաստը փոխարինելով արմավենու ճյուղով: Արդյունքում փոխվել է դրամական ողջ հորինվածքը: Ալեքսանդրի դրամների դիմերեսին Աթենասի՝ կորնթական սաղավարտով պատկերն է: Հետևաբար՝ դրամի հորինվածքը բնավ էլ Ալեքսանդրի ինվեստիտուրայի գաղափար չէր արտահայտում: Մինչդեռ պարթևական S 7.2 երկքաղքուսների հորինվածքը հնարավոր չէ այլ կերպ մեկնաբանել, քան արքայի ինվեստիտուրա: Դրանց վրա այդ գաղափարը դեռևս մատուցված է անուղղակիորեն, այսինքն՝ արքան և նրան հաղթանակ ու արքայական նշան պարգևող դիցուհին միևնույն քանդակային մակերեսի վրա չեն հանդիպում, այլ նրանց կապը հասկացվում է բանականորեն՝ դրամը նրա առանցքի շուրջը պտտեցնելու կամ միևնույն դրամի երկու օրինակը դիմերեսով և դարձերեսով կողք կողքի դնելով: Հորինվածքի ընկալումը դժվարացնող հանգամանքը պարթևական դրամահատական արվեստը հաղթահարեց մոտ մեկ դար անց[70]:

Հետագայում՝ Մարաստանի և Միջագետքի նվաճումից հետո, պաշտոնական արվեստի հելլենականացման Միհրդատի քաղաքականությունն ավելի լայն ծավալներ ընդունեց: Ք.ա. 141/140 թթ. Տիգրիսի վրայի Սելևկիայում հատած չորեքդրամների վրա Միհրդատ I-ն արդեն ներկայացվել է հելլենիստական դիադեմայով և մորուքի

[70] Որքան մեզ հայտնի է, աստվածության կողմից արքայի ուղղակի ինվեստիտուրայի տեսարաններ առաջին անգամ դրոշմվել են Դարեհ Մարաստանցու (Գ. Սուսարի կարծիքով՝ Հրահատ III-ի (**Assar 2006b**: 92)) բրոնզե դրամների դիմերեսին (**Sellwood 1980** 36.19-20):

ու մազերի կարճ (հունական) կտրվածքով[71]: Սրանց դարձերեսին պատկերված են Հերակլեսի, այլ դեպքերում՝ Զևսի պատկերները: Նույն դրամների վրա Միհրդատ I-ի՝ դեռևս Մարաստանի նվաճումից հետո ընդունած «Մեծ արքա Արշակ» պաշտոնական տիտղոսին հավելված է «հելլենասեր» *(φιλέλληνος)* պատվատիտղոսը[72]: Ուսումնասիրողներն այդ վերջին իրողությունը բացատրում են պարթևների՝ «Միջագետքի հունական համայնքների հետ բարեկամական երկխոսության գնալու համաձայնությամբ»[73], «Միջագետքի հույն և հելլենականացած բնակչության համակրանքը շահելու մտադրությամբ»[74]: Սակայն իրականում դա Միհրդատ I-ի գահակալության սկզբներից տարվող ներքին քաղաքականության տրամաբանական շարունակությունն էր, որն ընդամենն ավելի տպավորիչ ձևեր էր ընդունել՝ պայմանավորված Մարաստանի ու Միջագետքի հունահելլենիստական բնակչությանը հնարավորինս արագ և հաստատուն դեպի Արշակունիները տրամադրելու անհրաժեշտությամբ: Միհրդատ I-ի ու նրա հաջորդների հետագա դրամական թողարկումներում Նիկե, Տյուխե, Դեմետրա դիցուհիների, Զևսի ու Հերակլեսի պատկերներն ավելի հաճախակի են փոխարինում «պարթևական աղեղնավորի» ավանդական պատկերին[75]: Այդուհանդերձ, նախ՝ Սելևկյան արքաներ Դեմետրիոս II-ի և Անտիոքոս VII-ի, իսկ հետագայում Հռոմի դեմ պարթևների մղած պատերազմ-

[71] **Sellwood 1980**, 13. 1-10; **Ira & Larry Goldberg Auctioneere 89, 2016** lots 28-32
[72] **Sellwood 1980**, 13. 1-10
[73] **Fowler 2005**, 152; **Porada 1965**. 183
[74] **Garibold i 2004** 376
[75] **Sellwood 1980**· 12. 26; 12. 27, 13.1; 13. 5; 14. 5; 17. 4; 42. 3; 57. 17

ներում հելլենիստական քաղաքների արևմտամետ դիրքորոշումը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ զիջումների ու սիրաշահման միջոցով հունա-հելլենիստական բնակչությանն իրենց իշխանությանն ինտեգրելու Արշակունիների քաղաքականությունն այդպես էլ իր նպատակին չի հասել:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մելիքյան Ա. 2012, Անկախության գաղափարի պատկերագրությունը Արշակ I-ի դրամների վրա: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր՝ նվիրված հայ գրատպության 500-ամյակին, Վանաձոր, էջ 33-78:

Մելիքյան Ա. 2017, Հոնգ-ի Աժդարի ժայռաքանդակը: Հելլենիստական դարաշրջանի մի հուշարձանի պատմամշակութաբանական քննություն, Երևան, 328 էջ:

Авеста в русских переводах 1997, Составление, общая редакция, примечания и справочный раздел И.В. Рака, С.-Петербург, 480 с

Балахванцев А. 2015, Парфянский поход Антиоха III // Восток Афро-азиатские общества: история и современность. 1, с. 9-13.

Балахванцев А. 2018, Политическая история ранней Парфии, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва, 271 с

Дибвойз Н. 2008, Политическая история Парфии, СПб, 816 с..

Кошеленко Г. 1968, Некоторые вопросы истории ранней Парфии", ВДИ, № 1, с. 53-71.

Кошеленко Г. 1979, Греческий полис на эллинистическом Востоке, Москва, 295 с

Кошеленко Г. 2008, Монеты первых парфянских царей. Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале А.П. Деревянко, Н.А. Макаров (ред.), Т. II, Москва, с. 138-140.

Кошеленко Г., Ганбов В. 2012, Монетное дело Парфии при Аршаке II Проблемы истории, филологии, культуры. М.-Магнитогорск, № 4, с. 24-33.

Кошеленко Г., Ганбов В. 2013. Аршак I и его монетний чекан, см Monumentum Gregorianum: сборник научных статей памяти

академика Григория Максимовича Бонгард-Левина, отв. ред А. И. Иванчик, Москва, с. 327-347

Попов А. 2008, Греко-бактрийское царство, С.-Петербург, 122 с.

Раевский Д. 1977, К вопросу об обосновании царской власти в Парфии ("Парфянский лучник" и его семантика), Средняя Азия в древности и средневековье, Б.Г. Гафуров, Б.А. Литвинский (ред.). Москва, с. 81-86.

Тацит К. 2001, История, Перевод с латинского и комментарии Г. С. Кнабе, Москва, 400 с

Чунакова О. 2004, Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов, Москва, 286 с

Abgarians M., Sellwood D. 1971, A Hoard of Early Parthian Drachms, Numismatic Chronicle 7, Vol 11. pp. 103-119.

Appianus 1962, Historia Romana / Ed. P. Viereck, A. Roos; cor. E. Gabba. Leipzig, Vol. I, 545 S.

Arrian 1976, Anabasis Alexandri. Indika / with an English translation by P.A. Brunt. Cambridge (Mass.), London, Vol. I, 547 p.

Arrian 1983, Anabasis Alexandri. Indika / with an English translation by P.A. Brunt. Cambridge (Mass.), London, Vol. II, 549 P.

Assar G. 2004, Genealogy and Coinage of the Early Parthian Rulers. I., Parthica, 6, Pisa-Roma, pp. 69-93.

Assar G. 2005, Genealogy and Coinage of the Early Parthian Rulers. II. A Revised Stemma, Parthica, 7, Pisa-Roma, pp. 29-63.

Assar G. 2006a, A Revised Parthian Chronology of the Period 165-91 BC, Electrum, vol. 11, Kraków, pp. 87-158.

Assar G. 2006b, Revised Parthian Chronology of the Period of 91-55 BC, Parthica 8, Piza-Roma, pp. 55-104.

Assar G. Bagloo M. 2006, An Early Parthian "Victory" Coin, Parthica 8, Pisa-Roma, pp 25-35

Bopearachchi O. 1997, Našten, a hitherto unknown Iranian ruler in India. Studies in Silk Road Coins and Culture. Papers in honour of Professor Ikuo Hirayama on his 65th birthday. K. Tanabe, J. Cribb, H. Wang (eds). Kamakura, pp. 67-73.

CNG Auction 69, 2005, Inc Lancaster, PA. Mail Bid Sale, June 8, 89 p

Corny & Mosch Giessner Munzhandlung, 2010, Auction 185, 8. Marz, 98 P

Curtis V. 2007, Religious Iconography of Ancient Iranian Coins, in: J. Cribb/G. Herrmann (Hg.) After Alexander. Central Asia before Alexander. Proceedings of the British Academy 133, Oxford/New York, pp. 413-434.

Da browa Ed. 2009, The Political Propaganda of the First Arsacids and its Targents (From Arsaces I yo Mithrdates II), Parthica 10, pp. 25-31.

Diodorus of Sicily / Library of History, with an English translation by F. Walton. Cambridge (Mass.), London, 1999. Vol. XI (books XXI–XXXII), 465 p.

Dion Cassios 1955, Roman History, With an English translation by Earnest Cary, on the basis of the ersion of Herbert Baldwin Foster, V. IX, London-Cambridge-Massachusetts, 572 p.

Downey S. 1986, Art in Iran IV. Parthian Art, Enciclopaedia Iranica, December 15.

Erikson K. 2009, Early Seleucides, Their Gods and Their Coins. Submitted by Kyle Glenn Erickson, to the University of Exeter as a thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Classics and Ancient History, Vol. 1, 337 p.
https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/95348/EricksonKG.pdf

Erickson K., Wright N. 2011, The "Royal Archer" and Apollo in the East: Greco-Persian Iconography in the Seleucid Empire, In: Proceedings of the XIVth International Nimismatic Congres, Glasgow, 2009, ed. by N. Holmes, Glasgow, pp. 163-168.

Fowler R. 2005, Most Fortunate Roots: Tradicion and Legitimacy in Parthian Royal Ideology. In: Imaginary Kings. Royal Images in the Ancient Near East, Greece and Rome, Ed. by Oliver Hakster and Richard Fowler, München, pp. 125-156.

Gariboldi A. 2004, Royal Ideological Patterns between Seleucid and Parthian Coins. The Case of Theopatoor, Published in Melammu Symposia 5, Stuttgart, pp. 366-384.

Gaslain J. 2005, Le bachlik d'Arsace Ier ou la representation du nomade-roi, in Bulletin of Parthian and Mixed Oriental Studies, I, pp. 9-30

Gaslain J. 2009, A propos d' Arsace Ier, Electrum 15, Kraków, pp. 27-39

Ira & Larry Goldberg Auctioneere 89 (5-7 January 2016)
http://www.goldbergcoins.com/content/?page_id=3145

Isidoros 2013: Parthian Stations by Isıdore of Charax. An Account of the overland trade Route between the Levant and India in the first Century B. C. The Greek Text, with a Translation and Commentary by W.H. Schoff. Chicago, 54 p.

Justinus 1886, Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi / Ed. F. Ruehl. Lipsiae, 315 P.

Kawami T. 1987. Monumental Art of the Parthian Period in Iran, Acta Iranica, 26, Leiden. 272 P

Mørkholm O. 1991, Early Hellenistic Coinage: From the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-188 B.C.). Cambridge, 273 p.

Newell E. 1978, Coinage of the Eastern Seleucid Mints from Seleucus I to Antiochus III, with a Summary of Recent Scolarship, Additions and Corrections by Otto Mørkholm, New York, 307 P.

Olbrycht M. 2011, Titulatura Pierwszych Arsakıdow i Jej Polityczno-Religijne Knotacje" in Gniezno European Studies Monograph Series, Vol. IV. The World of Antiquity, its Polish Researchers and the Cult of the Ruler, pod redakcją Leszka Mrozewicza i Katarzyny Balbuzy, Poznań, s. 229-241.

Olbrycht M. 2015, Parthian Cities and Strongholds in Turkmenistan, International Journal of Eurasian Studies, Vol. II, 2015, pp.117-125.

Peck E. 1993, Crown ii. From the Seleucids to the Islamic Conquest, Encıclopaedia Iranica, Vol. VI, Fasc. 4, pp. 408-418.

Pliny 1989, Natural History / With an English translation by H. Rackham. Cambridge (Mass.), London, V. II (libri III-VII), 672 p.

Polybius 1893, Historiae / Ed. L. Dindorf; retract. T. Büttner-Wobst. Leipzig, Vol. 3 (libri IX-XIX), 453 S.

Porada E.1965: The Art of Ancient Iran: Pre-Islamic Culture, New York, 279 p.

Q. Curti Rufi historıarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt / Rec. T. Vogel. Lipsiae, 1884, 308 p.

Sachs Ch. 2003. Héraos // De l'Indus à l'*Oxus*. Archéologie de l'Asie Centrale / O. Bopearachchi, C. Landes, Ch. Sachs (eds). Lattes, 2003, p. 173.

Sellwood D. 1980, An Introduction to the Coinage of Parthia, 2nd edit., London, 322 P.

Sellwood 2nd Edition (1980) Parthian Coin Types
http://www.parthia.com/parthia_sellwood.htm

Sellwood D. 1983, Parthian Coins, in E. Yershater (ed.), Cambridge History of Iran, Vol. 3 (1), The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Cambridge, pp. 279-280.

Strabon 1988, The Geography of Strabo / with an English translation by H.L. Jones. Cambridge (Mass.), London, Vol. V (books X-XII), 542 p.

Strootman R. 2017, Imperial Persianism: Seleucids, Arsakids and Fratarakā. Persianism in Antiquity, R. Strootman, M.J. Versluys (eds.). Stuttgart, pp. 177-200.

Tity Livii 1999, Ab Vrbe Condita / Ed. P.G. Walsh. Oxford, Vol. 6 (libri XXXVI-XL), 424 p

Triton Auction XX, (10-11 January 2017), https://issuu.com/cngcoins/docs/nomos2_catalogue_web

Արթուր Մելիքյան - *պ.գ.թ.,*
Վանաձորի պետական համալսարան,
Պատմաաշխարհագրական ֆակուլտետ,
arthurmelikyan@rambler.ru

THE ICONOGRAPHICAL COMPLEX OF THE S 7.2 TYPE DICHALKOUSES OF MITHRDATES I ARSACID

Keywords: Arsaces I, Arsaces II, drachma, Parthia, Antiochus III, Mithridates I, Hekatompylos.

The interesting models of early Parthian mint are the 7.2 type bronze Dichalkouses cuted by Mithradates I in Hekatompylos. On their reverse first time in Parthian official fine arts is represented the Greek goddess Nike with the symbols of victory and investiture. Our examination shows that the 7.2 type bronze Dichalkouses are cuted in 162 B.C. after the victory of Mithradates I against the king of Greece-Bactrian Kingdom Eucratides I before his acceptance of the royal title. His issue had clear preaching (moralizing) aims that are to prepare the favorable public opinion among the Greek and Hellenized inhabitation towards that event. Meanwhile the examination of their iconogra-

phy helps to make some adjustments in such problems as the improvements of the Parthian Empire's treatment towards the Greek and Hellenistic inhabitation and also in the reasons and chronology of the hellenization of the official art of Arshakids.

Arthur Melikyan - PhD,
Vanadzor State University,
The faculty of History and Geography, arthurmelikyan@rambler.ru.

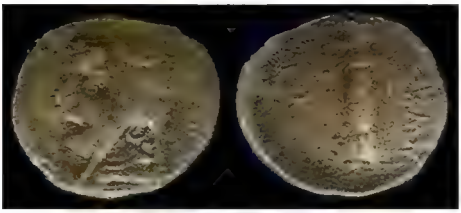

Նկ. 1, Միհրդատ I ի S 7.2 երկքաղքուաը

Նկ. 2 Միհրդատ I-ի S 7.1 արծաթե դրահման

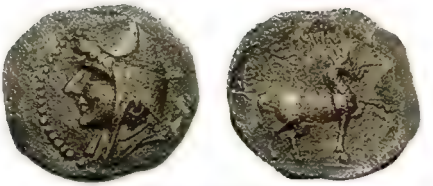

Նկ. 3 Միհրդատ Ի-ի Տ 8.2 քաղքուսը

ՀԱՎԱՏՔԻ ԴԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐՆ ԸՍՏ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ «ՈՍԿԵՓՈՐԻԿԻ»*

ԱՐԹՈՒՐ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Աստված, Հայր, Որդի, Քրիստոս, Երրորդություն, Եկեղեցի, դավանություն:*

Հոդվածում վերլուծված են Հայ եկեղեցու դավանության աստիճանները, ինչպես որ դրանք ներկայացված են ս. Գրիգոր Տաթևացու «Ոսկեփորիկում»: Ցույց է տրված Տաթևացու աստվածաբանական դիրքորոշման համապատասխանությունը ուղղափառ եկեղեցական ավանդությանը, ինչպես որ այն ներկայացված է Նիկիո հավատո հանգանակում:

Ս. Գրիգոր Տաթևացին հայ միջնադարյան հոգևոր մշակույթի ամենանշանավոր գործիչներից մեկն է: Խոշոր բագույն աստվածաբան, փիլիսոփա, մանկավարժ, ու, վերջապես, Հայ Եկեղեցու սուրբ՝ նա անջնջելի հետք է թողել հայ ժողովրդի հիշողության մեջ: Նա իրենից հետո շատ հարուստ գրական ժառանգություն է թողել, որի մեծ մասը նվիրված է աստվածաբանական խնդիրներին: Դա միանգամայն բնական է միջնադարյան մտածողի համար, սակայն միայն դրանով չէ պայմանավորված: Նրա կյանքի օրոք կտրուկ ակտիվացել էր Կաթոլիկ եկեղեցու միսիոներական գործունեությունն Արևելքում: Տարբեր ուխտերին պատկանող կաթոլիկ միսիոներները հսկայական ջանքեր էին գործադրում հայերին հավատափոխ

* *Հոդվածը ներկայացվել է 11.06.2020: Գրախոսվել է 03.08.2020:*

անելու համար, ինչը մեծ վտանգ էր, քանի որ Հայ Առաքելական Եկեղեցին եղել և մնում է հայկական ինքնության այուներից մեկը: Ս. Գրիգոր Տաթևացին Հայ Եկեղեցու վարդապետության հիմնավորմանն է նվիրել մի քանի հիմնարար երկեր, որոնցից մեկը «Ոսկեփորիկն» է: Այս աշխատության մեջ նա ի մասնավորի ներկայացնում է հավատքի դավանության աստիճանները, որոնք լինելու են սույն հոդվածի վերլուծության առարկան:

Տաթևացին գրում է. «Խոստովանիմք և հաւատամք ամենակատար սրտիւք զՀայրն Աստուած՝ անեղ, անծին և անսկիզբն, այլև ծնօղ Որդւոյ և բղխօղ Հոգւոյն Սրբոյ»[1]:

Ի տարբերություն անտիկ փիլիսոփայության, քրիստոնեության մեջ Աստված մարդկանց ճակատագրի հանդեպ անտարբեր և անդեմ Բացարձակ չէ: Նա միեղեն անձնական Աստված է: Սակայն քրիստոնեական միաստվածությունը տարբերվում է նաև հրեական և իսլամական միաստվածությունից, որոնք, ճանաչելով Հին Կտակարանի կենդանի և անձնական Աստծուն, նույնացնում են Աստծո էությունն ու նրա անձը՝ բացառելով Նրա մեջ ավելի քան մեկ անձի գոյությունը: Քրիստոնեության մեջ Աստված Անձերի եռամիասնություն է, Ս. Երրորդությունը ոչ թե եռաստվածություն է, այլ միաստվածություն, քանզի երեք Անձերն ունեն մեկ էություն և բնություն, ու նրանց միջև միակ գոյություն ունեցող տարբերությունը յուրաքանչյուր Անձին բնորոշ գոյության կերպն է՝ Հոր չծնված, Որդու ծնված և Ս.Հոգու բխած լինելը: Խոսելով Հոր՝ ամենազոր Արարչի մասին, միշտ պիտի հիշել, որ Նա ամեն ինչ արարել է Իր Բանով, և որ նույն

[1] **Գրիգոր Տաթևացի 1746,** 561:

ստեղծագործական ուժը բնորոշ է նաև Ս.Հոգուն: Հայրը ծնում է Որդուն Իր էությունից, ուստի Որդին միշտ էակից է Նրան: Դրանով Որդու ծնունդը սկզբունքորեն տարբերվում է արարչությունից, որը համարվում է Հոր հիմնական առանձնահատկությունը: Հայրն արարում է աշխարհը ոչ թե Իր էությունից, այլ ոչնչից՝ Իր կամքին համաձայն: Արարչությունը Հոր համար անհրաժեշտաբար չի բխում Նրա էությունից, ու Նա կարող էր և չարարել աշխարհը: Մինչդեռ Որդու ծնունդը պայմանավորված է Հոր բնությամբ, քանզի առանց դրա նա Հայր չէր լինի: Ինչպես ասում է ս. Գրիգոր Նազիանզացին. «Մի է Աստված անսկիզբ, անպատճառ, չսահմանափակված որևէ եղած կամ լինելիք բանով, ով և՛ անցյալում, և՛ ապագայում պարփակում է հավերժությունը, անվայրափակ, բարի, մեծ Միածին Որդու մեծ Հայր, Ով Որդուն ծնելիս չկրեց մարմնին բնորոշ որևէ բան, որովհետև Նա Միտք է»[2]:

«Հաւատամք զԲանն Աստուած, անեղ, ծնեալ և սկսեալ ի Հօրէ, նախ քան զյաւիտեանս, ոչ յետոյ և ոչ կրտսեր, այլ որքան Հայրն Հայր՝ ընդ նմին և Որդին Որդի»[3]:

Եկեղեցին, իր հավատո հանգանակի մեջ, դավանում է, որ Քրիստոսն Աստծո միածին Որդին է: Սա մերժում է որդեգրման հերետիկոսական վարդապետությունը, ըստ որի Հիսուսը լոկ Աստծո կողմից որդեգրված սովորական մարդ էր: Քրիստոնյաները, մկրտվելով, նույնպես դառնում են Աստծո որդիներ, սակայն դա չի վերացնում անեղ ու եղական բնությունների միջև եղած հիմնական

[2] **Восточные отцы и учители Церкви**. Том 1, 1998: 498

[3] **Գրիգոր Տաթևացի 1746**, 561:

տարբերությունը: Մարդիկ շնորհով Աստծո որդիներ են դառնում, իսկ Քրիստոսն իր բնությամբ է Աստծո Որդի: Եվ միայն այն պատճառով, որ Քրիստոսը բնությամբ Աստծո Որդի է, մենք կարող ենք շնորհով որդեգրվել Աստծո կողմից:

Խոստովանելով Որդուն «բոլոր դարերից առաջ ծնված Հորից», մենք չենք ասում, որ այս ծնունդը պարզապես նախորդում է արարչագործությանը, այլ հաստատում ենք, որ այն արտաժամանակյա է, քանի որ ժամանակի գաղափարը կապված է եղականության գաղափարի հետ: Հենց այս միտքն է արտահայտված Ավետարանում, որտեղ կարդում ենք. «Նախքան Աբրահամ լինելը, ես եմ» (Հովի. 8, 58), և ոչ թե՝ «ես էի»: Հավիտենական ծնունդի այս գաղափարն ուղղված էր արիոսականների՝ Քրիստոսի մասին այն թյուր տեսակետի դեմ, ըստ որի «Եղել է ժամանակ, որ Նա չի եղել»: Որդին «Լույսը լույսից, ճշմարիտ Աստված ճշմարիտ Աստծուց» է:

Եկեղեցին միշտ խոստովանում է, ի տարբերություն Արիոսի և նրա կողմնակիցների՝ որ Որդին ծնված է, ոչ արարված, քանի որ Հորից Որդու հավիտենական ծնունդը, ինչպես Ս.Հոգու բխումը, Ս.Երրորդության մեջ կատարվող մի մշտնջենավոր գործընթաց է, որը ոչ մի ընդհանուր բան չունի արարչագործության հետ: Սա նշանակում է, որ չի կարելի համեմատել Հորից Որդու ծնունդը և աշխարհի արարումը, որը Ս. Երրորդության արտաքին գործողություն է:

Մեկընդմիշտ բոլոր անորոշություններին վերջ տալու համար Նիկիայի Տիեզերական ժողովի մասնակից հայրերը հայտարարեցին, որ Որդին «համագո է Հոր հետ»: Սա տրամաբանական եզրակացություն էր նախորդ

դրույթներից՝ Աստվածային Անձանց համագոյության, հավասար աստվածության ու նրանց կատարյալ էական միասնության մասին: Այս եզրույթը բացառում էր բոլոր անորոշությունները: Արիոսականները օգտագործում էին Ս. Գրքից վերցված առանձին արտահայտություններ՝ դրանք մեկնաբանելով հօգուտ իրենց տեսությունների: Հետևաբար, անհրաժեշտ պարզաբանումներից հետո, Եկեղեցու բոլոր ուղղափառ վարդապետները, ի վերջո, համաձայնեցին այս եզրույթին: Ինչպես գրում է ս.Գրիգոր Նազիանզացին. «Մի է ուրիշ Աստված, բայց ուրիշ ոչ ըստ Աստվածության՝ դա այն Աստծո Բանն է, Հոր կենդանի կնիքը, անսկզբի միեղեն Որդին և Միակի Միակը, ամեն ինչում հավասար Հոր՝ բացի նրանից, որ մեկը համակ Ծնող է, իսկ մյուսը՝ Որդի, Տիեզերակերտն ու Տիրակալը, Հոր զորությունն ու միտքը»[4]:

Հանգանակի երկրորդ անդամն ավարտվում է այն հայտարարությամբ, որ ամեն ինչ արարվել է Որդու կողմից: Այս գաղափարը վերցված է Նոր Կտակարանից (Հովի. 1,3: Կող. 1, 16): Ամեն ինչ արարված է երեք աստվածային Անձերի կողմից: Այնուամենայնիվ, նրանցից յուրաքանչյուրը դրան մասնակցում է իրեն բնորոշ ձևով: Եթե Հայրը հիմնական պատճառն է, և Հոգին՝ կատարելագործման պատճառը, ապա Բանը կարող է կոչվել գործող պատճառ:

Մարդեղությունը փրկության պատմության մեջ անզուգական իրադարձություն է: Սա այն իրադարձությունն է, որն արմատապես փոխեց պատմությունը, քանի որ Բանի մարմնացումը փոխեց Աստծո և մարդու միջև փոխհարաբերությունները: Քրիստոնեական վարդապե-

[4] **Восточные отцы и учители Церкви**. Том 1, 1998: 498

տության մեջ ժամանակի հասկացությունը գծային է, այլ ոչ թե ցիկլային, այսինքն՝ ժամանակը ունի սկիզբ՝ աշխարհի արարումը, և վախճան՝ Ահեղ Դատաստանը: Պատմական գործընթացի կենտրոնում գտնվում է Աստծո Որդու մարմնացումը: Առաջին դարերի քրիստոնյաները, անկասկած, հասկացան Բանի մարդեղության վճռորոշ նշանակությունը, որում նրանք իրավամբ տեսան մարգարեների կողմից կանխատեսված վախճանաբանական դարաշրջանի սկիզբը:

«Հաւատամք զՍուրբ Հոգին Աստուած, անեղ, անժամանակ, ոչ ծնեալ, այլ բղխեալ ի Հօրէ՝ էակից Հօր և փառակից Որդւոյ»[5]: Եկեղեցու Ս.Հոգու աստվածային բնության հանդեպ հավատը պատմականորեն ավելի ուշ է բանաձևվել, քան Որդու աստվածության հանդեպ հավատը: Առաջին տիեզերական ժողովի հայրերը միայն նշեցին Ս. Հոգու՝ Աստված լինելը, բայց չբանաձևեցին Նրա հարաբերությունները Ս. Երրորդության այլ Անձերի հետ: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նրանք իրենց ուշադրությունը սևեռեցին Բանի աստվածության մասին վարդապետության վրա, քանի որ այն ժամանակ Եկեղեցու առջև հիմնական խնդիրը պայքարն էր արիոսականության դեմ: Այնուամենայնիվ, 4-րդ դարի ընթացքում շարունակվող դավանաբանական վեճերը չէին կարող անտեսել այս կարևոր աստվածաբանական հիմնախնդիրը, քանի որ ոչ միայն արիոսականներն էին հերքում Ս. Հոգու աստվածությունը, այլև այն ուղղափառ քրիստոնյաները, ովքեր, մերժելով Արիոսի վարդապետությունը Բանի մասին, չէին ընդունում Ս. Հոգու աստվածությունը: Հետևաբար, այդ դարաշրջանի հայրերը

[5] **Գրիգոր Տաթևացի 1746**, 561:

պետք է պաշտպաններին Ամենասուրբ Երրորդության երրորդ անձի մասին ուղղափառ վարդապետությունը և պիտի պարզաբաններին Ս. Հոգու հարաբերությունները Ս. Երրորդության մյուս Անձերի հետ:

Երկրորդ տիեզերական ժողովը, որը գումարվեց 381 թվականին Կոստանդնուպոլսում, կրկին դատապարտեց Արիոսի ուսմունքն իր բոլոր ձևերով և հատկապես նզովեց Մակեդոնի հերձվածը, որը մերժեց Ս. Հոգու աստվածությունը: Եկեղեցու հայրերը հաստատորեն հայտարարեցին Ս. Հոգու աստվածային բնության կատարելությունը ու նրա՝ Հորից բխած, այլ ոչ թե ծնված լինելը: Դրանով վերջնականապես ամրագրվեց Եկեղեցու հավատքը արտահայտող երրորդաբանական տերմինաբանությունը: Ինչպես գրում է ս.Գրիգոր Նազիանզացին. «Միեղեն է Հոգին՝ Աստված բարի Աստծուց»[6]:

«Հավատամք զԵրրորդութիւն Սուրբ, մի բնութիւն, մի Աստվածութիւն, ոչ երեք աստուածք, այլ մի Աստուած, մի կամք, մի թագաւորութիւն, մի իշխանութիւն, արարիչ երևելեաց և աներևութից»[7]: Քրիստոնեական վարդապետության հիմքը կազմում է Աստծո գոյության հանդեպ հավատը: Եկեղեցու Հայրերը խուսափում էին Աստծո գոյությունն ապացուցող տրամաբանական փաստարկներ բերելուց, քանի որ նման փաստարկներ չկան նաև Ս. Գրքում: Այնտեղ Աստծո գոյությունը ցույց է տրված Նրա գործերի՝ արարչագործության ու փրկագործության միջոցով: Աստծուն, ով անտեսանելի է և անճանաչելի, կարելի է մասամբ տեսնել և ճանաչել բնության միջոցով: Սակայն նման ճանաչողությունը կարող է, լավագույն

[6] **Восточные отцы и учители Церкви**. Том 1, 1998, 499.
[7] **Գրիգոր Տաթևացի 1746**, 561-562:

դեպքում, մեզ պատկերացում տալ Աստծո հատկությունների, բայց ոչ Նրա բնության մասին: Մարդկային բանականությունն ու փորձն անզոր են պատկերացում տալ երեք Անձ և մի էություն ունեցող Աստծո մասին, այնպես որ Հայտնությունն Աստծո բնությունը ճանաչելու միակ հնարավոր միջոցն է: Ս. Գիրքը, նախ և առաջ, հայտնում է Աստծո միեղինության մասին: Այս գաղափարը քիբլիական միաստվածության և քրիստոնեական դավանաբանության հիմքն է կազմում: Կա միայն մի ճշմարիտ Աստված, ու բացի Նրանից չկան այլ աստվածներ: Դա ոչ միայն ասված է Ս. Գրքում, այլև տրամաբանության պահանջ է: Աստված բացարձակ էակ է, քանի որ հարաբերական Աստծո գաղափարն անհեթեթություն է, իսկ երկու բացարձակներ գոյություն ունենալ չեն կարող: Ուստի բազմաստվածությունը հակասում է ոչ միայն Հայտնությանն, այլև տրամաբանությանը:

Այսպիսով, Հայոց Եկեղեցու դավանաբանական համակարգի հիմքում ընկած է Նիկիո հանգանակի այն դրույթը, որի համաձայն Աստված մի էություն է և երեք Անձեր: Դա նշանակում է, որ միեղեն Աստված հավիտյան անձնավորված է Հոր, Որդու և Ս. Հոգու Անձերի մեջ[8]: Յուրաքանչյուր Անձ իր մեջ է պարունակում աստվածային էության լիությունը, ուստի երեք Անձերը հավասարապես կատարյալ Աստված են, սակայն ոչ թե երեք Աստվածներ, այլ մի Աստված: Դա այդպես է, քանզի աստվածային էությունը միեղեն է, ու Անձերից անկախ գոյություն չունի:

Էություն նշանակում է այն, ինչ կա, գոյություն ունի: Ըստ Ս. Գրքի Աստծո անունն է Ես: Եթե ասվում է, որ Ս.

[8] Տե՛ս **Флоровский 2006:** 47

Երրորդության էությունը միեղեն է, ապա դա նշանակում է, որ Հայրը, Որդին և Ս.Հոգին ունեն նույն անունը՝ Է, և ունեն նույն պատիվը և հավիտենականությունը: Հայրն Աստված է, անեղ ու մշտնջենավոր: Որդին ու Ս. Հոգին՝ նույնպես: Անսկիզբ է Հայրը, անսկիզբ են նաև Որդին ու Ս.Հոգին: Նրանց էությունը նույն է, բայց Անձերը տարբեր: Հայրը Որդի և Ս. Հոգի չէ, նմանապես նաև մյուս Անձերը: Տարբերությունը կայանում է Անձերին բնորոշ առանձնահատկությունների մեջ: Հայրը չծնված է, Որդին՝ ծնված, իսկ Ս. Հոգին՝ բխում է Հորից, ու երեքն էլ մի կատարյալ Աստված են: Ս. Երրորդության հիմնական բնորոշումը նրա համագոյությունն է: Որդին համագո է Հորը, ծնված լինելով հավիտենականության մեջ: Միածին Որդին Աստծո իմաստությունն ու զորությունն է: Որդու Հորից ծնված լինելը չի նշանակում, որ Նա հաջորդում է Հորը ժամանակի մեջ, նույնը կարելի է ասել նաև Հորից բխող Ս. Հոգու մասին: Երեք Անձերն էակից են ու համապատիվ, նրանք ունեն նույն բնությունը, զորությունը և կամքը[9]: Ուստի Աստծո ցանկացած գործողությունը միշտ կատարում է Ս. Երրորդությունը, այլ ոչ թե Նրա Անձերից միայն մեկը: Այստեղ հարկ է նշել, որ Հայոց Եկեղեցին երբեք այս տրամաբանական բանաձևումները Ս. Երրորդության խորհուրդի համարժեք սահմանում չէր համարում: Հայ աստվածաբանները դավանաբանական բանաձևերը դիտում էին ոչ թե որպես ճշմարտության կատարյալ նկարագրություն, ինչը կհակասեր անճառելի աստվածաբանության սկզբունքներին, այլ լոկ որպես խորհրդանշական սահմանումներ, որոնցից այն կողմ սկսվում են զանազան մոլորություններն ու

[9] Տե՛ս **Январас 2012:** 55

հերձվածները: Ս. Երրորդության էությունը գերագո՛ւ է և վեր է ամեն ինչից, այն անհասանելի է ոչ միայն մարդկանց, այլև հրեշտակների ճանաչողության համար: Ուստի բոլոր դավանական բանաձևերն ունեն լոկ հարաբերական արժեք, ինչի մասին երբեք չպիտի մոռանալ:

«Հաւատամք յԵկեղեցի Սուրբ, թողութիւն մեղաց հաղորդութեամբ սրբոց»[10]: Քրիստոնեության մեջ Եկեղեցին դիտվում է ոչ միայն որպես հավատացյալների ժողով կամ հասարակական հաստատություն, այլ առաջին հերթին որպես Քրիստոսի մարմին, ու հենց այդ պատճառով է, որ այն համարվում է հավատի առարկաներից մեկը: Քրիստոսն անձամբ է ստեղծել Եկեղեցին, որի մեջ բնակվում է Ս. Հոգին, ու Տաթևացին հենց այդ պատճառով է Եկեղեցին սուրբ անվանում: Եկեղեցին աստվածային շնորհի շտեմարան է, որը տրվում է Եկեղեցու բոլոր անդամներին եկեղեցական խորհուրդների միջոցով: Մեղքերի թողությունն այստեղ հիշատակված է, որովհետև քրիստոնեական հավատը սկսվում է հենց նրանից, երբ հավատացյալը, մկրտվելով, Եկեղեցու անդամ է դառնում: Մկրտության խորհուրդը կատարվում է մի անգամ, ու դրա միջոցով մարդը մաքրագործվում է ադամական մեղքից և արդարանում է Աստծո առջև: Այստեղ կարևորն այն է, որ այս արդարացումը տեղի է ունենում ոչ թե մարդկային ջանքերի, այլ զուտ Քրիստոսի կատարած փրկագործության շնորհիվ: Աստծո Որդին Իր ինքնազոհաբերությամբ վերացրեց անեծքը, որին մարդկությունը ենթարկվեց Ադամի մեղսագործությունից հետո:

«Հաւատամք զմինն յերից անձանց զԲանն Աստուած՝ ծնեալ ի Հօրէ նախքան զյաւիտեանս, ի ժամանակի

[10] **Գրիգոր Տաթևացի 1746**, 562:

իջեալ յԱստուածածին Կոյսն Մարիամ առեալ յարենէ նորա միաւորեաց ընդ իւրում Աստուածութեան իննամսեայ ժուժկալեա յարգանդի անարատ կուսին և եղեւ Աստուածն կատարեալ և մարդ կատարեալ. հոգւով և մտօք և մարմնով մի անձն մի դեմ և միաւորեալ մի բնութիւն Աստուած մարդացեալ առանց փոփոխման. առանց այլայլութեան անսերմն յղութիւն և անապական ծնունդ որպես ոչ է սկիզբն աստուածութեան նորա և ոչ վախճան մարդկութեան նորա»[11]:

Այստեղ էականը Քրիստոսին կատարյալ Աստված և կատարյալ մարդ խոստովանելն է: Ըստ քրիստոնեական վարդապետության՝ Կույս Մարիամի հղիությունն անսերմ էր, քանզի Ս. Հոգուց էր: Դա շեշտում է Քրիստոսի աստվածային ծագումը, քանի որ Նա չուներ երկրային հայր: Դրանով բացառվում են ցանկացած փորձերը Քրիստոսին ներկայացնելու որպես թեկուզ և մեծ, բայց սովորական մարդ, քանզի նրա ծնունդը սկզբունքորեն տարբերվում էր ցանկացած մարդու ծնունդից: Մյուս կողմից դա բնավ չի նշանակում, որ գեթ նվազագույն չափով թերագնահատվում կամ անտեսվում է նրա մարդկային բնությունը: Ու հենց այդ պատճառով է Տաթևացին, հետևելով եկեղեցական ավանդությանը, շեշտում Քրիստոսի Կույս Մարիամից ծնված լինելու փաստը: Հիսուսը հավասարապես և երկնավոր Հոր, և երկրային Մոր զավակ է, Նա դարձել է կատարյալ մարդ, չդադարելով լինել կատարյալ Աստված: Դրանով վճռականապես մերժվում են քաղկեդոնականների կողմից Հայ Եկեղեցու հասցեին հնչեցվող ավանդական մեղադրանքները, որ հայերը եվտիքականներ են, քանի որ իբր թե ժխտում են Քրիս-

[11] **Նույն տեղում**:

տոսի մարդկության կատարելությունը և համարում են, որ Նա ուներ միայն մեկ՝ աստվածային բնություն: Հայոց եկեղեցու քրիստոսաբանությունը նման միաբնակության հետ որևէ ընդհանուր բան չունի, քանի որ հայերի կողմից որդեգրված Կյուրեղ Ալեքսանդրացու վարդապետությունն ընդունում է, որ Քրիստոսի մարդկային բնությունը ամբողջական էր և անթերի: Ոատի բոլոր մեղադրանքները քաղկեդոնականների կողմից, որ Հայոց Եկեղեցին իբրև թե որդեգրել է միաբնակությունը, միանգամայն անհիմն են: Միաբնակություն (monophysitism) եզրույթը ծագում է հունարեն monos - միակ, և physis - բնություն բառերից: Այսինքն՝ մոնոֆիզիտիզմը ոչ թե միաբնակություն է, այլ միակաբնակություն: Կյուրեղը նաև մերժում էր այն տեսակետը, որ Քրիստոսի մեջ աստվածությունն ու մարդկությունը խառնված էին իրար հետ, կամ էլ վերափոխվում էին մեկից մյուսը[12]: Այստեղ նույնպես կա սկզբունքային տարաձայնություն եվտիքականության հետ: Եվտիքեսը կարծում էր, որ նույնիսկ եթե Քրիստոսն ուներ մարդկային բնություն, ապա այն կլանվել է աստվածությամբ, ինչպես կաթիլը՝ օվկիանոսով: Նա նմանեցնում էր Բանի մարդեղությունը ջրի սառույց դառնալուն: Նրա համար Քրիստոսը միայն Աստված է, իսկ մարդկային բնությունը նրա մեջ ընդամենը առաչք երևույթ է:

Կարելի է ասել, որ Հայ Եկեղեցու համար եվտիքականությունը մերժելի է, քանի որ այն չի ընդունում Քրիստոսի մեջ կատարյալ մարդկային բնության առկայությունը, առանց որի Նրա փրկագործությունը պարզապես անհնարին է: Աստվածությունն ու մարդկությունն ի Քրիստոս միեղեն են և անշփոթ, ինչի հետ համաձայն են

[12] Տե՛ս **Пеликан 2014**: 219

Նաև քաղկեդոնականները, սակայն տարբերությունն այն է, որ նրանց կարծիքով Բանի մարդեղությունից հետո յուրաքանչյուր բնության բնորոշ հատկությունները և գործողությունները շարունակում էին դրևսևորվել իրարից անկախ, ինչը հայկական տեսակետից անհամատեղելի էր Քրիստոսի անձի միեղինության հետ: Սխալ է քաղկեդոնականների այն տեսակետը, որ Քրիստոսը գործում էր կա՛մ որպես մարդ, կա՛մ որպես Աստված: Նա Մարդ-Աստված էր, ու նրա բոլոր գործողություններում հավասարապես դրսևորվում էին և՛ Նրա մարդկությունը, և՛ Աստվածությունը: Կարևոր է նշել, որ Քրիստոսի միեղինությունը չի նշանակում, որ Նրա մարմինը Բանի հետ միանալուց հետո կորցրեց իր բնորոշ հատկությունները: Նա ամբողջությամբ պահպանեց իր նյութական ու եղական բնությունը, թեև դարձավ Բան-Աստծո մարմին: Աստծո Որդու մարմինը ամեն ինչով նման էր սովորական մարդկային մարմիններին, միակ տարբերությունն այն էր, որ Քրիստոսի մարմինը զերծ էր մեղքից: Եվտիքականությունը աստվածաբանական մոլորություն է, քանզի բացահայտ կերպով հակասում է Ավետարանին, որում Քրիստոսը բազմիցս կոչվում է Մարդու Որդի, իմա՝ իսկական մարդ: Նա կարող էր քաղցած լինել, ծարավել, հոգնել, չարչարանքների ենթարկվել և, ի վերջո, մահանալ: Եվտիքական տեսակետից այս փաստերը պարզապես անբացատրելի են, քանզի զուտ աստվածային բնությունը չի կարող վերապրած լինել այս ամենը: Ուստի այն կարծիքը, որ Քրիստոսը միայն Աստված էր և չուներ մարդկային բնություն, պիտի կտրականապես մերժվեր:

«Հաւատամք զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս շրջեալ ի վերայ երկրի. յետ երեսուն ամաց եկեալ ի մկրտութիւն

Հայր ի վերուստ վկայեալ դա է Որդի Իմ սիրելի և Հոգին Սուրբ աղաւնակերպ իջեալ փորձեալ ի սատանայէ և յաղթեալ նմա: Քարոզեալ մարդկանց զփրկութիւն աշխատեալ մարմնով վաստակեալ քաղցեալ և ծարաւեալ: Յետոյ եկեալ կամաւ ի չարչարանս՝ խաչեալ, մեռեալ մարմնով և կենդանի աստուածութեամբն մարմինն եդեալ ի գերեզմանի, միաւորեալ աստուածութեամբն և հոգւովն իջեալ ի դժոխս անբաժանելի աստուածութեամբն. քարոզեալ հոգւոցն՝ աւերեալ դժոխս՝ և ազատեալ զհոգիսն: Յետ երից աւուրց՝ յարուցեալ ի մեռելոց և երեւեալ աշակերտացն»[13]:

Քրիստոսի խաչելությունը նրա փրկագործական առաքելության առանցքն է: Եկեղեցական ավանդության մեջ ադամական մեղքը դիտվում է որպես մարդուն Աստծո կողմից տրված կամքի ազատության չարաշահում: Աստծո կամքն էր, որ Ադամը սիրի ու երկրպագի Նրան որպես ազատ էակ, սակայն Ադամը դրա փոխարեն արհամարհեց Արարչի արգելքը՝ դրանով ցույց տալով սիրո բացակայությունը Նրա նկատմամբ: Դրանով խզվեց կապը Աստծո և մարդու միջև, ինչի հետևանքն էր մարդկանց արտաքսումը դրախտից ու նրանց մահկանացուությունը: Աստծո և մարդու հաշտեցումը իրականացրեց Հիսուս Քրիստոսը՝ կատարյալ Աստված և կատարյալ մարդը: Իր կամքով խաչվելով, նա ջախջախեց մահվան զորությունը, քանի որ մահը չէր կարող հաղթել Նրա աստվածացած մարդկային բնությունը: Իր մահվանից հետո Քրիստոսը թաղվեց, ու Նրա մարմինը երեք օր մնացել է գերեզմանի մեջ: Իսկ Նրա հոգին իջավ դժոխք և ազատեց այնտեղ գտնվող արդարների հոգիները,

[13] **Գրիգոր Տաթևացի 1746**, 562:

որոնք Քրիստոսից առաջ նույնպես չէին կարող փրկվել: Երրորդ օրը նա հարություն առավ և դրանով կործանեց դժոխքի իշխանությունն ու դուրս բերեց այնտեղից հինկտակարանային արդարներին, որոնք սպասում էին Մեսիային և ընդունեցին Նրա բերած Բարի Լուրը: Հարություն առնելուց հետո նա բազմիցս երևացել է իր աշակերտներին՝ Մարիամ Մագդաղենացուն, Պետրոսին, Հակոբոսին և մյուս առաքյալներին:

«Հաւատամք զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս նովին մարմնովն՝ համբարձեալ յերկինս և նստեալ ընդ աջմէ Հօր: Այլև գալոց է նովին մարմնովն և փառօք Հօր ի դատել զկենդանիս և զմեռեալս Որ և յարութիւն ամենայն մարդկան»[14]: Ավարտելով Իր երկրային առաքելությունը, Քրիստոսը համբարձվեց ու նստեց Հոր աջ կողմում: Այստեղ կարևոր է նշել, որ Համբարձումը բնավ ապամարմնացում չէ: Քրիստոսը բարձրացավ երկինք նույն մարմնով, որն ուներ երկրի վրա, սակայն Հարությունից հետո այս մարմինն արդեն փառավորված էր և անմահ: Սա ունի շատ մեծ կարևորություն մարդկության փրկության համար, որովհետև հանձինս Քրիստոսի մարդկությունը միավորված է Աստծո հետ և հաղորդակից է անեղ աստվածային բնությանը: Դրանից հետո արդեն մարդու ազատ ընտրությունից է կախված այդ փրկության ընդունումը կամ մերժումը: Համբարձվելով երկինք՝ Քրիստոսը բոլոր հավատացյալներին հնարավորություն ընձեռեց շնորհի միջոցով որդեգրվել Աստծո կողմից: Դրա համար նա պիտի դառնա Քրիստոսի մարմինը հանդիսացող Եկեղեցու անդամը, քանի որ աստվածացնող շնորհի միակ աղբյուրը եկեղեցական խորհուրդներն են: Սակայն

[14] **Նույն տեղում:**

դա չի նշանակում, որ մարդն իր կողմից չպիտի ջանքեր գործադրի իր փրկության համար: Փրկվելու համար անհրաժեշտ է բարոյական մաքրագործում ու, եթե հնարավոր է՝ ճգնավորություն: Երբ Քրիստոսը գալու է երկրորդ անգամ, նա դատելու է ապրողներին և մահացածներին: Նրա երկրորդ գալուստն արմատապես տարբերվելու է առաջինից: Առաջին գալըստյան ժամանակ նա խոնարհվել է ու թաքցրել Իր աստվածային փառքը, մինչդեռ երկրորդ անգամ նա գալու է որպես երկնային թագավոր փառաց:

«Հաւատամք և զհատուցումն գործոց. արդարոցն կեանք յափտենականք և մեղաւորացն տանջանք յափտենականք»[15]: Համընդհանուր հարությունից հետո լինելու է Ահեղ Դատաստանը: Բոլոր երբևիցե ապրած մարդիկ դատվելու են Քրիստոսի կողմից ըստ իրենց բարի կամ չար գործերի: Աստծո Որդին բաժանելու է արդարներին մեղավորներից, առաջիններին պարգևելով երկընքի արքայություն, իսկ երկրորդներին ուղարկելով դժոխք: Արդարները վայելելու են հավիտենական կյանքը, իսկ ամբարիշտները՝ նույնքան հավիտենական մահը, քանի որ դժոխքում անհնար է հաղորդակցվել Աստծո հետ, Ով կյանքի և անմահության աղբյուր է[16]:

Ընդհանրացնելով՝ նշենք հետևյալը: Շարադրելով հավատքի դավանության աստիճանները, ս.Գրիգոր Տաթեւացին անշեղորեն հետևում է ուղղափառ եկեղեցական ավանդությանը, ինչպես այն ներկայացված է Նիկիո հավատո հանգանակում: Մասնավորապես նա շեշտում է Ս. Երրորդության Անձերի համագոյությունը, Քրիստոսի՝

---

[15] **Նույն տեղում**:

[16] Տե՛ս **Лосский 2006**: 308:

մի կողմից մեկ անձ ու մեկ բնություն, իսկ մյուս կողմից՝ կատարյալ Աստված և կատարյալ մարդ լինելը, և Ս. Հոգու բխումը միայն Հորից: Սա կարևոր էր Հայ Եկեղեցու դավանության անաղարտությունը պահպանելու համար, երբ Հայաստանում իրենց գործունեությունն էին ծավալել կաթոլիկ միարարները, որոնք սպառնում էին Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությանը՝ դրանով վտանգի ենթարկելով հայ ժողովրդի ազգային ինքնությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգոր Տաթևացի 1746, Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, Կ.Պոլիս, 592 էջ:

Восточные отцы и учители Церкви. 1998, Том 1, Москва, 608 с.

Лосский В.Н. 2006, Боговидение, Москва, 760 с

Пеликан Я. Б. 2014, Возникновение кафолической традиции, Том 1, Москва, 374 с

Флоровский Г. В. 2006, Восточные отцы века IV века, Минск, 304с.

Яннарас Х. 2012, Вера Церкви, Киев 230 с.

Արթուր Մաթևոսյան, *պ.գ.թ.,*
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
Քրիստոնյա Արևելքի բաժին, ավագ գիտաշխատող
archudo7@gmail.com

THE DEGREES OF THE CONFESSION OF FAITH ACCORDING TO THE "GOLDEN BELLY" OF ST. GREGORY OF TATEV

Keywords: *God, Father, Son, Christ, Trinity, Church, Creed.*

St. Gregory of Tatev is one of the most famous figures of the Armenian medieval spiritual culture. A great theologian, philo-

sopher, pedagogue, and finally a saint of the Armenian Church, he has left an indelible mark on the memory of the Armenian people. He left behind a very rich literary heritage, most of which is devoted to theological issues. During his lifetime, the Catholic Church intensified the missionary activity in the East. The Catholic missionaries belonging to the various orders made great efforts to convert the Armenians, which was a great danger, as the Armenian Apostolic Church was and remains one of the pillars of the Armenian identity. St. Gregory of Tatev has dedicated several fundamental works to the struggle against Catholic unionism, one of which is the "The Golden Belly". In this work, he presents the degrees of faith of the Armenian Church, which will be the subject of analysis in this article. Describing the degrees of faith, St. Gregory of Tatev steadily follows the Orthodox Church tradition, as presented in the Nicene Creed. In particular, he emphasizes the consubstantiality of the Persons of Holy Trinity, one person and one nature of Christ on the one hand, and on the other hand His being a perfect God and a perfect man, and the procession of the Holy Spirit from only the Father. This was important in order to preserve the purity of the Armenian Church's creed, when Catholic unionists were active in Armenia, threatening the independence of the Armenian Church, thus endangering the spiritual originality of the Armenian people.

Arthur Matevosyan - *PhD,*
Institute of the Oriental Studies NAS RA,
Department of Christian Orient,
Senior Researcher,
archudo7@gmail.com

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՔՐԴԱԳԵՏ*

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *քուրդ, եզիդի, Բայազետ, Վագներ, մարեր, Չամչյան, Շարաֆխան, շիա, մոնոթեիզմ:*

Հայ իրականության մեջ մշտապես մեծ է եղել հետաքրքրությունը քուրդ ժողովրդի պատմության, նրա հարուստ և գունեղ բանահյուսության, ազգային ավանդույթների և առհասարակ քրդերի կյանքի տարբեր կողմերի նկատմամբ: Նման թեմաներով անցյալում հայ ուսումնասիրողների և մտավորական գործիչների կողմից գրվել են բազմաթիվ արժեքավոր հետազոտություններ, հայկական մամուլում տպագրվել են մեծ թվով հոդվածներ և այլն: Նման երախտավորների թվին է պատկանում նաև հայ մեծ լուսավորիչ, գրող և անզուգական մտավորական Խաչատուր Աբովյանը, ով օժտված է եղել նաև հմուտ գիտնական-վերլուծողի և խորագիտակ պատմաբանի անվիճելի ձիրքով:

Դրա ակնառու վկայությունն է նաև նրա «Քրդեր և եզիդիներ» ուշագրավ հետազոտությունը: Այդ հետաքրքիր և արժեքավոր ուսումնասիրության ինքնագիրը գոթատառ գերմաներենով պահվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում: Ամբողջական տեքստը հրատարակվել է Խ. Աբովյանի Երկերի լիակատար ժողովածուի ութերորդ հատորում (1958 թ.) բանասեր Պիոն Հակոբյանի ընդարձակ ծանոթագրություններով:

* *Հոդվածը ներկայացվել է 06.06.2020: Գրախոսվել է 03.08.2020:*

Թեպետ ուսումնասիրությունը թվագրված չէ, սակայն պրոֆեսոր Պ. Հակոբյանը պարզել է, որ այն գրված է 1846 թ. առաջին կեսին: Քանի որ սևագիր ինքնագիրը չի ունեցել ընդհանուր խորագիր, ելնելով երկի կառուցվածքից ու բովանդակությունից՝ ծանոթագրությունների հեղինակը նպատակահարմար է գտել այն վերնագրել՝ "Die Kurden und Jesiden" («Քրդեր և եզիդիներ»): Եղած նյութերի քննությունը հանգեցրել է այն եզրակացության, որ Աբովյանի «Քրդեր և եզիդիներ» ուսումնասիրությունը սևագիր տարբերակից բացի, ունեցել է երկու ավարտուն, մաքրագիր օրինակ ևս, որոնք եղել են ավելի հղկված ու մշակված, ինչպես նաև սևագիր օրինակի համեմատությամբ ունեցել են կառուցվածքային և բովանդակության որոշակի տարբերություններ: Սակայն դժբախտաբար այդ մաքրագիր ու ավարտուն ձեռագրերը դեռևս հայտնաբերված չեն:

«Քրդեր և եզիդիներ» աշխատության ձեռագրերից առաջինը Խ. Աբովյանը ուղարկել է Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր Մորից Վագներին: Վերջինս այդ առթիվ կատարել է հետևյալ գրառումը. «Առաջավոր Ասիայից վերադառնալուցս մի քանի տարի հետո, շնորհիվ Երևանի գավառական դպրոցի տեսուչ, իմ բարեկամ Աբովյանի սիրալիրության, ով հանդիսանում է Արևելքի լավագույն հետազոտող ու գիտակ և հիմնավորապես տիրապետում է ասիական շատ լեզուների, ես ստացա մի շատ հետաքրքրական ազգագրական աշխատություն Արևմտյան Ասիայում ապրող մի քանի ազգությունների՝ հատկապես քրդերի մասին, որոնց նա առիթ էր ունեցել երկար ժամանակ ուսումնասիրելու ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Պարսկաստանում և Բայազետի փաշա-

յությունում: Պարոն Աբովյանի ձեռագիրը, որը պարունակում է քրդերի և շատ տեղեր նրանց հետ խառն ապրող եզիդիների սովորույթների, բնավորության գծերի և կյանքի պայմանների մասին հանգամանալից դիտողություններ, դրվեց իմ տրամադրության տակ ազատորեն օգտվելու պայմանով»[1]:

Պրոֆեսոր Մ. Վագները գտնում է, որ «շնորհիվ ասիական լեզուների վերաբերյալ Աբովյանի ունեցած հսկայական գիտելիքների և Արաքսին մոտիկ ապրելուն, նա ավելի նպաստավոր պայմաններում էր գտնվում, քան այս ու այն տեղ՝ Քուրդիստանում և Սինջարում թռուցիկ կերպով եզիդիներին ուսումնասիրող ինչ-որ բրիտանական ճանապարհորդները»[2]: Իր գրքում Վագները հիշում է նաև Աբովյանի ուղարկած քրդական և եզիդիական ժողովրդական երգերի հավաքածուի մասին:

Մինչև 1847 թ. նոյեմբեր ամիսը «Քրդեր և եզիդիներ» աշխատության տպագրության ուղղությամբ քայլեր չէին ձեռնարկվել: Այդ առթիվ Աբովյանն իր «Ուղևորություն դեպի Անիի ավերակները» ռուսերեն ուսումնասիրության մեջ գրել է, թե այդ հոդվածը «այժմ, Աստված գիտե, որտեղ՝ Գերմանիայում կամ Թիֆլիսում փտում է»:

Պրոֆ. Պ. Հակոբյանը գրում է, որ «Քրդեր և եզիդիներ» ուսումնասիրության վերոհիշյալ երկու ձեռագրերն էլ այն ձևով, ինչպես դուրս են եկել Աբովյանի գրչի տակից, նույնությամբ տպագրվել: Վագները հատվածաբար վերապատմել է գործի բովանդակությունը 1852 թ. լույս տեսած իր «Reise nach Persian und dem Land der

[1] **Wagner 1852** 219. Հղումը ըստ **Աբովյան 1958**, 424:
[2] **Նույն տեղում:**

Kurden" գրքի 2-րդ հատորի հավելվածում, որը կրում է «Beiträge zur Ethnographie des Orients" վերնագիրը»[3]:

Միայն Աբովյանի անհետացումից հետո Կովկասի փոխարքայի գրասենյակում եղած ձեռագրի մի մասը, որ վերաբերում էր քրդերին, անցել է "Кавказ" թերթի խմբագրությանը, որը ռուսերեն թարգմանությամբ լույս է ընծայվել 1848 թ. վերջին համարներում: Սակայն հայտնի չէ, թե թարգմանությունը որքանով է հարազատ մնացել բնագրին:

Առկա են Աբովյանի վկայությունները «Քրդեր և եզիդիներ» աշխատության ստեղծագործական պատմության վերաբերյալ: «Նախանցյալ տարի (նկատի ունի 1845 թ. - Վ. Բ.), - գրում է նա, - պարոն կոմս Բենկենդորֆի ցանկության համաձայն, ծառայությունից ազատ ժամանակս, հենց Քրիստոսի ծննդյան տոներին, ամենադաժան ձմռանը, իմ հաշվին ես ուղևորություն ձեռնարկեցի դեպի քրդերն ու եզիդիները՝ պատմության այդ ֆենոմենները, երկու շաբաթ ապրեցի նրանց մեջ, ծերերին և կանանց թանկարժեք նվերներ բաժանեցի, որպեսզի գրավեմ նրանց վստահությունը, և այդպիսով, նրանց հրապուրելով, ավելի հարմար և հաստատ կերպով, ամեն ինչի մեջ կասկածամիտ այդ վայրենիներից իմանամ բոլոր արժեքավոր տեղեկությունները, նրանց բարքերի, սովորությունների, հավատալիքների, բնավորության և նույնիսկ պոեզիայի մասին, երկու ամսից ավելի, գիշերները ամբողջ աշխատում էի, քանի որ ցերեկներն աշխատելու ժամանակ չունեի, գրեցի մի, ոչ պակաս հետաքրքրական և բավականաչափ մեծ հոդված, որի մասին Էջմիածնում անձամբ ինձ դրվատական

[3] **Աբովյան 1958**, ձանոթագրություններ, 425:

կարծիք հայտնեց գիտնական գնդապետ և պարոն փոխարքայի համհարզ պարոն Մուրավյովը: Հոդվածը գրել եմ գերմաներեն, շատ գովասանքներ եմ լսել նրա մասին, ոչ պակաս ծախսի տակ ընկա, ըստ հնարավորինս շատ աշխատեցի, կազմեցի և արտագրեցի ինքս մենակ, իսկ այժմ Աստված գիտե, որտեղ՝ Գերմանիայում կամ Թիֆլիսում փտում է այն»[4]:

Աբովյանն իր «Քրդեր և եզիդիներ» աշխատությունը շարադրելիս օգտագործել է անձնական դիտողությունները՝ դեռ մանկապատանեկան տարիներից սկսած, երբ Քանաքեռում, իրենց տանը, ձմեռները դիտում էր սարերից գյուղ իջած քրդերին ու եզիդիներին: Նա օգտագործել է նաև Արևելյան Հայաստանում, Բայազետի փաշայությունում և Մակուի խանությունում 1829 թվականից մինչև 1844 թվականը՝ Պարրոտի, Վազների, Հաքսհաուզենի, Աբիխի հետ կատարած շրջագայությունների ժամանակ հավաքած նյութերը:

Նա նյութեր է քաղել նաև գիտակ անձնավորությունների հետ կատարած հարցուփորձի ճանապարհով: Այդ մարդկանց թվում եղել են աբեղա Ղազար Տեր-Ղևոնդյանը, Խոյի Ջաֆար-խանը, եզիդիների ցեղապետ Թամար-աղան, Էջմիածնի սինոդի ատենապետ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը, իր հորեղբայր Հարություն Աբովյանը, քուրդ ցեղապետ Սուլեյման-աղայի որդիները՝ Իբրահիմն ու Շամդինը և շատ ուրիշներ:

Ուսումնասիրությունը կատարելիս Աբովյանը ծանոթացել է նաև արաբական և պարսկական աղբյուրներին, առանց, սակայն որևէ ուշագրավ և արժեքավոր բան

[4] **Աբովյան 1957**, 194-195:

գտնելով այնտեղ իրեն հետաքրքրող խնդրի առնչությամբ[5]:

«Քրդերը և եզիդիները» պատմաազգագրական բնույթի ուսումնասիրություն է, որտեղ Աբովյանը քննության է ենթարկում հարցերի լայն շրջանակ, հնարավորինս մանրամասնորեն ներկայացնելով քուրդ ժողովրդի պատմական զարգացման և նրա կյանքի կարեվորագույն պահերի դրվագները: Ընդ որում, որպես բարեխիղճ և անաչառ հետազոտող, նա աշխատում է հավատարիմ մնալ գիտական սկզբունքայնությանը և քուրդ ժողովրդի ամբողջական և հավաքական կերպարը ներկայացնել ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական կողմերով:

Բնականաբար մեկ հոդվածի շրջանակներում անհնարին է անդրադառնալ Աբովյանի հետազոտության մեջ շոշափված բոլոր հարցերին: Ուստի մենք կանդրադառնանք լոկ մի շարք խնդիրների, որոնք առավել կարևոր հետաքրքրություն են ներկայացնում քուրդ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման համար:

Առ այսօր, քրդագիտության մեջ ոչ միայն պատասխան չունի քրդերի ծագման (էթնոգենեզի) հարցը, այլ նաև այն խնդիրը, թե ե՞րբ, ո՞ր դարից սկսած են քրդերը մուտք գործել պատմության ասպարեզ, ե՞րբ են հաստատվել Մերձավոր և Միջին Արևելքի այն տարածքներում, որոնք ներկայումս ընդունված է անվանել Քրդստան, ի՞նչ կրոն են նրանք դավանել մինչև իսլամի ընդունումը, որտեղի՞ց է ծագել նրանց «քուրդ» ինքնանվանումը, երբվանի՞ց են նրանք «քուրդ» անվան տակ հանդես եկել պատմության թատերաբեմում, ո՞ր տա-

[5] **Աբովյան 1958**, Պ. Հակոբյանի ծանոթագրություններ, 426:

րածքներում է ընթացել քուրդ ժողովրդի պատմական կյանքը, կամ բնապատմական ո՞ր տարածքներն են հանդիսացել նրանց կազմավորման հնագույն օրրանները, ո՞ր վայրերում է ապրել քրդական էթնոսի սկզբնական կորիզը, ո՞րն է քրդերի նախահայրենիքը և այլն:

Ըստ էության, մինչև IX դարը քրդերի պատմությունը ծածկված է անորոշության մշուշով: Նման եզրակացության է հանգել ռուս անվանի քրդագետ-իրանագետ և դիվանագետ Վլադիմիր Մինորսկին[6]: Այդ նույն տեսակետին էր նաև Խ. Աբովյանը: «Մեր ունեցած տեղեկությունները նրանց (քրդերի - Վ. Բ.) ծագման, ազգակցության, տարածման և այդ ժողովրդի կարևորության մասին՝ պատմության մեջ, շատ թերի և անստույգ են, հիմնված ավելի ավանդությունների, քան պատմական փաստերի վրա»[7]: Զարգացնելով իր միտքը, նա գրում է. «քրդերի ծագումը դեռևս շատ մութ է մնացել պատմական հավաստիության տեսակետից, և որի գոյությունը բոլորովին տարբեր բնույթ է կրում բոլոր մեզ հայտնի ասիական ժողովուրդների մեջ և ըստ ամենայնի արժանի է յուրաքանչյուր կրթված մարդու հետաքրքրության»[8]: «Քրդերը, - նշում է Աբովյանը, - ամեն տեսակետից առեղծվածային ժողովուրդների շարքին են պատկանում»[9]:

Հայտնի է, որ քրդերի ծագման (էթնոգենեզի) վերաբերյալ XIX դարի սկզբներից սկսած գիտության մեջ շրջանառվել են տարբեր վարկածներ, որոնցից մեկն էլ

---

[6] Տե՛ս **Minorsky 1954:** 1134-1135

[7] **Աբովյան 1958**, 345:

[8] **Նույն տեղում:**

[9] **Նույն տեղում,** 243:

Նրանց մարական ծագման վարկածն է[10]: Ի դեպ, այդ վարկածը արծարծվել է նաև անցյալի մի շարք հայ հետազոտողների կողմից[11] և կողմնակիցներ գտել մերօրյա արևելագետ-քրդագետների շրջանում[12]: Մարաստանը (Մեդիան) նույնիսկ համարվել է «հին քրդական պետություն», «քրդերի պատմական տուն», իսկ քրդերենը՝ մարական լեզվի ժառանգորդ: Գիտության մեջ չապացուցված այդ տեսակետի հաստատման համար հաճախ վկայակոչել են հայկական պատմական ավանդույթը, որի համաձայն քրդերը մարերի (մեդացիների) ժառանգորդն են:

Շրջանառվել է նաև վարկած այն մասին, որ քրդերը ծագել են պարթևներից, և որ պարթևական պետությունը հիմնադրվել է հենց քրդերի կողմից[13]: Այս վարկածը հատկապես շրջանառվել է իրանցի հետազոտողների կողմից, որոնք որպես դրա հիմնավորում վկայակոչել են իրանական դիցաբանությունը[14]: Հիշյալ հարցերի վերաբերյալ տեսակետ է հայտնել նաև Աբովյանը: Ըստ նրա, քուրդ ժողովրդի ծագման մարական և պարթևական վարկածները պատմական քննություն չեն բռնում: «Այն անդումը, - ձևակերպում է իր միտքը Աբովյանը, - որ քրդերը ծագում են հին մարերից, իսկ ուրիշների ասելով էլ նրանք պարթևներից են ծագում՝ անհավանական է»[15]:

Շրջանառվել է նաև վարկած քրդերի արաբական-սե-

---

[10] Տե՛ս **Минорский 1915:** 3, **McKenzie 1951** 68

[11] **Զաքյան 1985**, 107-111:

[12] **Акопов 1969**, **Asatrian 2003** 25, տե՛ս նաև **Izady Mehrdad 2005**

[13] **Izady Mehrdad 1922**· 40; **Eppel 2016:** 5

[14] **Акопов 1964**

[15] **Աբովյան 1958,** 244:

մական ծագման վերաբերյալ[16]: Այդ վարկածը նույնպես Աբովյանը համարում է անընդունելի, նշելով այն մասին. որ քրդերը իբր «Արաբիայից են գաղթել և նույն ծագումն ունեն ինչ որ արաբները, այդ մասին ոչ մի գրավոր ապացույց գոյություն չունի»[17]:

Քրդերի հնագույն շրջանի պատմության վերաբերյալ տվյալների անխոնջ պրպտումները Աբովյանին բերել են հետևյալ համոզման. «Առաջավոր Ասիայի բոլոր ժողովուրդների՝ ասորեստանցիների, պարսիկների, հայերի և այլն բերանացի և գրավոր ավանդույթներում քրդերի մասին ոչ մի տեղ չի կարելի որևէ բան փնտրել, լսել կամ գտնել»[18]: Զարգացնելով իր այդ միտքը, Աբովյանը գրում է. «Ասիական ժողովուրդներից գլխավորապես մահմեդական արաբները, պարսիկներն ու թուրքերը, ապա եբրայեցիները ... պետք է որ ամենից շատ հետաքրքրված լինեին քրդերի ծագման վերաբերյալ տեղեկություններ թողնելու խնդրով: Սակայն որքան էլ ես ջանք թափեցի այդ ուղղությամբ, հիշյալ ժողովուրդների գիտնականների միջոցով որևէ պատմական բան ճշտելու, դժբախտաբար այդ բոլորն ի դերև անցան»[19]:

Խ. Աբովյանը միագամայն ճիշտ է նկատել, որ քրդերի հնագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրության դժվարություններից կարևորագույնն այն է, որ ըստ էության հունական, պարսկական, սիրիական, հայկական, ինչպես նաև այլ լեզուներով աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պարունակվում: Այդ մասին տեղեկությունները բացակայում են նաև բիբլիական ավանդու-

[16] **Акопов 1967:** 175-207
[17] **Աբովյան 1958,** 244:
[18] **Նույն տեղում:**
[19] **Նույն տեղում,** 243:

թյուններում: Իսկ բուն քրդական աղբյուրներ գոյություն չունեն: Բավական է ասել, որ XVI դարի քուրդ պատմիչ Շարաֆխան Բիթլիսիի (1611-1685 թթ.) «Շարաֆ-նամե» կոչված տարեգրությունում[20] քրդերի պատմությունը շարադրում է միայն X դարի երկրորդ կեսից սկսած: Ավելի վաղ հիշատակումներ մեզ չեն հասել հավանաբար դրանց բացակայության պատճառով: Առհասարակ քուրդ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ համեմատաբար ստուգված և վստահության արժանի ու հավաստի տեղեկություններ հետազոտողները հնարավորություն ունեն քաղելու միայն XVI-XVII դարերից սկսած: «Անգամ քրդական գրագետները, - գրում է Աբովյանը, - իրենց մասին ոչինչ չգիտեն, քան այն, որ նրանք քրդեր են և աշխարհիս երեսին գոյություն ունեն Նոյան ժամանակներից»[21]:

Խոսելով քրդերի միջնադարյան շրջանի պատմության մասին, Աբովյանը նշում է, որ այդ շրջանի վերաբերյալ ևս աղբյուրները բացակայում են, ուստի քրդերի պատմության այդ հսկա ժամանակաշրջանը ևս պարուրված է անորոշության մշուշով: «Թերևս, հատկապես, խաչակրաց արշավանքների և, ավելի ուշ, իրենց կայսրության մեջ թուրքական իշխանության շնորհիվ առաջացած հեղաշրջումների ժամանակվա բյուզանդական պատմագիրները որոշ լույս են սփռել այդ տարօրինակ ժողովրդի վրա, բայց նման աղբյուրների կատարյալ պակասության հետևանքով, ոչ մի հնարավորություն չկա որևէ բան ասելու այդ մասին»[22], - գրում է նա:

---

[20] **Шараф-хан 1967; Cheréf nameh**, 1868.

[21] **Աբովյան 1958**, 243:

[22] **Աբովյան 1958**, 243:

Տեղեկություններ գոյություն չունեն նաև նախահսլամական շրջանում քրդերի հասարակական կառուցվածքի, պետական կազմավորումների մասին: Աբովյանը չի անդրադառնում այդ հարցին, սակայն շեշտում է, որ «բաժանված լինելով անթիվ ցեղերի, դարերի ընթացքում քրդերը չեն փոխել իրենց սովորությունները, լեզուն, կենցաղը, ազգային զգեստը»[23]:

Նա անդրադարձ է կատարում նաև քրդերի կրոնական հավատալիքների հարցին: Նշելով, որ քրդերը դավանում են իսլամը, նա չի պատասխանում այն հարցին, թե երբ և ինչպես է նրանց մոտ տարածում գտել միաստվածությանը (մոնոթեիզմի) հետևորդ այդ կրոնը: Սակայն շեշտում է, որ իսլամական կրոնի մեջ առկա են երկու հիմնական հոսանքներ կամ ուղղություններ՝ սուննիականությունը և շիականությունը: Աբովյանը նկատել է նաև, որ սուննի և շիա քրդերի միջև առկա են լուրջ տարաձայնություններ, որոնք հաճախ վեր են ածվում անհաշտ թշնամանքի: Սուննիների «ատելությունը շիաների վերաբերմամբ, - գրում է նա, - նույնչափ ուժեղ է, որչափ վերջիններինը առաջինների նկատմամբ»: Նրա կարծիքով սուննի քրդերը «ավելի սիրում են քրիստոնյաներին, քան շիաներին, որոնց երբեք մուսուլման չեն անվանում»[24]:

Աբովյանին հայտնի է եղել նաև, որ սուննի քրդերը իսլամի շաֆիական մազհաբի հետևորդներ են, թեև կային նաև քրդեր, որոնք պատկանում էին հանաֆիական մազհաբին:

Հայտնի է, որ քրդական իրականության մեջ բացի

[23] **Նույն տեղում:**
[24] **Աբովյան 1958**, 244:

«դասական» կամ «իթնա Աշարի» շիականության հետևորդների առկա են նաև ծայրահեղ շիական աղանդներից մեկի՝ Ահլ-ե հաղղ կամ Ալի-Իլահի («Ճշմարտության մարդիկ» կամ «Ալիի հետևորդներ») հետևող քրդեր, որոնք բնակվում էին ինչպես Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերում, այնպես էլ Իրանում: Ալի-իլահիները մյուս քրդերից զանազանվում էին ոչ միայն իրենց հավատով, այլև լեզվով՝ խոսում էին զազա լեզվով (զազաերենով): Խորամուխ չլինելով զազաների խնդրին, Աբովյանը հարևանցիորեն հիշատակում է նաև զազաների մասին:

Վերին աստիճանի ուշագրավ է նաև «քուրդ անվան վերաբերյալ Աբովյանի մտորումները: Հայտնի է, որ արաբալեզու աղբյուրներում «քուրդ» (հոգնակին «աքրադ») տերմինի տակ նկատի է առնվել նաև ընդարձակ Արաբական խալիֆայության տարբեր մասերում ապրող իրանալեզու լեռնային վաչկատուն ցեղերը[25], կամ ընդհանրապես ընկալվել է «քոչվոր», «վաչկատուն», «անասնապահ», «հովիվ», «թափառակենցաղ խաշնարած» իմաստով[26]: Հետևաբար դժվար է, կամ համարյա անհնարին է պարզել, թե աղբյուրներում հանդիպող «քուրդ» տերմինի տակ ու՞մ է նկատի առնվել, իրական քրդերի՞ն, թե՞ վաչկատուն անասնապահ մեկ այլ ժողովրդի: Ուշ միջնադարյան հայ հեղինակների, օրինակ, Առաքել Դավրիժեցու մոտ «մար» և «քուրդ» էթնոնիմները հանդես են գալիս որպես հոմանիշներ: Մատթեոս Ուռհայեցուն և Դավիթ Ալավկաորդուն անծանոթ է եղել

[25] Տե՛ս, օրինակ, **Nöldeke 1927**: 78-79; **Limbert, 1968** 48, **Anthony, 1991**, **Asatrian 2003:**

[26] Տե՛ս **Ozoglu 2007:**

«քուրդ» անվանումը, իսկ XIII դարի հեղինակներ Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Արևելցին մինչև XII դարի դեպքերին անդրադառնալը օգտագործել են «մար», այնուհետև XII դարից սկսած՝ քուրդ էթնոնիմները[27]:

Ըստ հետազոտող Վլ. Իվանովի, «քուրդ» անվանումով միջնադարում բնորոշվում էին իրանալեզու բոլոր քոչվորները, ուստի և այն նույնական չէ ժամանակակից էթնոնիմին[28]:

Քուրդ ինքնանվանման ծագման մասին Աբովյանը գրում է. «Քուրդ անունը, որքան ինձ հայտնի է, չի պատահում հին հեղինակներից և ոչ մեկի գրվածքում»[29]:

Աբովյանի նկարագրած ժամանակաշրջանում՝ XIX դ. առաջին կեսին քրդական հասարակությանը բնորոշ էր տոհմացեղային կառուցվածքը: Քրդերն ապրում էին ցեղերով, որոնց մեծ մասը միավորված էր ցեղային միությունների՝ աշիրեթների մեջ: Ըստ իր կենսաձևի, քրդական հասարակությունը բաժանվում էր երեք խմբի, քոչվորներ կամ աշիրեթային քրդեր, կիսաքոչվորներ և նստակյաց (ռայա) բնակչություն: Ընդհուպ մինչև XIX դարի վերջը ճնշող մեծամասնությունը քոչվորներ ու կիսաքոչվորներ էին: Ընդ որում, քրդերի սոցիալ-տնտեսական և ռազմաքաղաքական կյանքում կարևորագույն դերը պատկանում էր քոչվոր քրդերին: Քրդերի մոտ առկա ցեղային համակարգի մասին Աբովյանը գրում է. «Քուրդը «հոգով ու մարմնով ամուր կապված է իր ցեղապետին: Վերջինիս հեղինակությունը և խոսքը միշտ սուրբ և անդրժելի է համարվել առաջինի համար: Ցեղա-

---

[27] **Մարգարյան 1992**, 146 149:

[28] **Ivanov** 1940 42

[29] **Աբովյան 1958**, 373:

պետի մի նշանով ամեն ոք պատրաստ էր մեռնելու»[30]:

Աբովյանը անդրադարձ է կատարում նաև մինչև XIX դ. առաջին կեսին Արևմտյան Հայաստանում իշխող քրդական դերեբեյությունների մասին: «Հայաստանի հին բերդերն ու ամրոցները, մարդազուրկ ուղիներն ու լեռնային թաքստոցները ծառայում էին նրանց, որպես ավազակային որջեր»[31], - գրում է նա: Ըստ էության արևմտահայությունը հևում ու տառապում էր քուրդ ձորապետ-դերեբեյների անագորույն լծի տակ, որոնք անխնա հարստահարության, ավարի ու կողոպուտի էին ենթարկում հայ բնակչությանը: Իրենց այդ իրավունքը, ըստ քուրդ պատմիչ Մելա Մահմուդ Բայազիդիի, նրանք հիմնավորում էին հետևյալ փաստարկով. «Քանի որ թաիֆեների նախնիները իրենց պատկանող հողերը և կալվածքները գրավել են զենքի ուժով վրացիների և հայերի հետ պատերազմների ընթացքում, նրանք (քրդական ցեղերն ու ցեղապետերը - Վ. Բ.) նրանցից հավաքում են հարկեր, իրենց ասելով, որպես իրենց հայրերի և պապերի թափած արյան գին»[32]:

Հիրավի, Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեին քրդական ցեղապետ ավատատերերի կողմից սահմանված ճորտատիրական կարգեր, ընդ որում միջնադարին բնորոշ ամենածանր ձևով: Ռուս արևելագետ-դիվանագետ Վ. Նիկիտինը գրում է, որ «քրիստոնյաներին քրդական առաջնորդներն անվանում էին «զիր խուրլի», այսինքն՝ դեղինով (ոսկով) գնված: Նրա ասելով, այդ ար-

[30] **Նույն տեղում,** 346:
[31] **Նույն տեղում,** 244:
[32] Տե՛ս **Васильева 2009:** 96

տահայտությունը չափազանց ճշգրիտ է, քանի որ նրանք գնվում և վաճառվում էին իբրև անասուններ»[33]:

Քրդական ավատատերերից հայ գյուղացիության ճորտային կախվածությունը կոչվում էր «քյաֆիրություն» կամ «խաֆիրություն», որը Ռ. Բեկգուլյանցը բնորոշում է որպես «կամայականություն ու բռնություն»[34]:

Քրդական ավատական վերնախավի կողմից հայ գյուղացիության շահագործման ձևերից մեկն էլ, այսպես կոչված, ղզլաղայնությունն էր: Աբովյանը այն բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Խոտառատ լեռներից և հովիտներից իջնելուց հետո, նրանք (քրդական ցեղերը - Վ. Բ.) իրենց անհամար ոչխարների և եղջերավոր անասունների հոտերը ձմռան խիստ և երկարատև ամիսներին պատսպարում էին հայերի մոտ, առանց որևէ վարձատրության: Դրա համար էլ սրանք ստիպված էին տարվա պատշաճ եղանակին անչափ կեր ու ձմեռվա պաշար պահելու, որպեսզի ազատ մնային նրանց զարհուրելի վրեժխնդրությունից: Ոչ մի օրենք, ոչ մի իշխանություն չէր կարող պաշտպանել սրանց ճնշումից: Ամենաթեթև դիմադրությունը հատուցվում էր ամենավայրագ դաժանությամբ»[35]: Ընդ որում Օսմանյան կայսրությունում բնակվող բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդներից միայն հայերի վրա էր դրված քոչվոր քրդերին ձմեռային ապաստան տալու պարտավորությունը[36]:

«Քրիստոնյաները, հատկապես հայ դժբախտ ժողովուրդը և նեստորականները նրանց ստրուկներն էին

[33] **Никитин 1964:** 221
[34] **Бекгулянц 1914**: 74
[35] **Աբովյան 1958**, 248:
[36] **Walker, Christopher 1980**, 108.

բառիս բուն իմաստով»[37], - գրում է Աբովյանը:

Հայտնի իրողություն է, որ Օսմանյան կայսրությունում այլադավան բնակչությանը շահագործելու գործում լայնորեն օգտագործվում էր նաև կրոնական գործոնը: Խ. Աբովյանը կատարում է մի նրբին դիտարկում այն մասին, որ քուրդ ավատապետերի կողմից կրոնի չարաշահումը հետապնդել է լոկ սոցիալական նպատակներ: «Նրանց զարհուրելի գործողությունները հայ և նեստորական ժողովրդի հանդեպ, - գրում է նա, - պետք է նկատել կատարված ոչ երբեք մոլեռանդությունից, կամ ազգային ատելությունից... Չի եղել դեռ մի դեպք, որ քուրդը ստիպեր քրիստոնյային իր հավատն ուրանալ, կամ դրա պատճառով նրան հալածեր»[38]:

Հենվելով իրենց ղոլամներից կազմված զինված ջոկատների վրա՝ քուրդ ցեղապետ-աշիրեթապետերը իրականացնում էին նստակյաց ռայա բնակչության արտատնտեսական շահագործումը այնպիսի եղանակներով, որ եվրոպացի ճանապարհորդները անվանել են «քրդավարի»:

Խ. Աբովյանը նկատել է նաև, որ ինչպես բոլոր քոչվորական ժողովուրդների, այնպես էլ քրդական վաչկատուն աշիրեթների մոտ առկա է զենքի պաշտամունքը: Քրդական բանավոր եղերերգություններից մի քանիսի մեջ զենքը անվանվում է «ազատող», «կենսատու», «հույս», «կերակրող», «պատուհասող», «արդար դատավոր», «խիզախ ընկեր», «ցեղի պահապան», «խեղթերին խելքի բերող», «ապրուստի դուռ» և այլն[39]:

---

[37] **Աբովյան 1958**, 244:
[38] **Նույն տեղում**, 249:
[39] Տե՛ս **Շվոտ 1905**, 142-43:

Բնական է, որ զենքին տիրապետողը ճանաչելու էր միայն ուժի իրավունքը: Գծելով զինված քրդի կերպարը՝ Աբովյանը գրում է. «Քրդերի բոլոր զենքերը նախատեսված են լոկ հարձակման և անձնական արիության համար: Քրդերի մի գունդ, իր լիակատար հանդերձանքով և սպառազինությամբ, իմ կարծիքով, չի զիջի գվարդիական որևէ լավ գնդի փառքին»[40]:

Առհասարակ հարկ է նշել, որ քրդերի վերաբերյալ Խ. Աբովյանի ուսումնասիրությունը պարունակում է հսկայական ազգագրական նյութ: «Ողջ երկրագնդի ժողովուրդներից որևէ մեկի մոտ հազիվ թե կարելի լինի գտնել այն իսկական նահապետական կյանքը՝ իր սկզբնական մաքրությամբ, իր բոլոր արատներով և առաքինություններով, իր բոլոր առավելություններով ու թերություններով, ինչպես քրդերի մոտ: Ազատ և ռազմասեր, անկախ և անսանձ, անհանգրվան, նրանք շրջագայում են իրենց երկրում ամենուրեք՝ կողոպտելով և հափշտակելով, կռիվներ մղելով ոչ միայն պարսիկներին ու թուրքերին, որոնց երկյուղ և դիմադրություն էին ներշնչում իբրև Աստծո պատիժ, այլև սարսափելի չափերով՝ միմյանց»[41]: Ոչ մի օրենք, այդ բառի տառացի իմաստով, նրանք չեն համարում այնքան անձեռնմխելի սրբություն, որքան հին սովորույթը»[42], - եզրակացնում է Աբովյանը:

Իր ուսումնասիրության մեջ հեղինակը մեծ տեղ է հատկացնում նաև քրդերի ազատասիրության և հերոսականության թեմային: «Ուշագրավ է այն հանգամանքը, - նկատում է Աբովյանը, - որ նրանք (քրդերը - Վ.

---

[40] **Աբովյան 1958**, 257:
[41] **Նույն տեղում**, 48:
[42] **Նույն տեղում**, 380:

Բ.) անարգ թաթարների նման երբեք դիտավորյալ կերպով չեն սպանում այն մարդկանց, որոնց կամենում են կողոպտել, եթե վերջինները զենքը ձեռքին չեն աշխատում պաշտպանվել առաջինների հարձակումից: Նրանք հաճախ կապում են հարձակման ենթարկվածի ձեռքերը, ոտքերը և աչքերը, ամեն ինչ հանում վրայից, անգամ շապիկն ու վարտիքը, հաճախ տալիս նրան նույնիսկ իրենց ցնցոտիները և ուրախ սրտով հեռանում: Թեև գողությունը և ավազակությունը նրանց բնավորության գլխավոր հատկանիշներից մեկն է, նրանց ամենաբարձր առաքինությունը, բայց երբեք նրանք այնպես ստոր, կեղտոտ ձևով չեն կատարում այդ չարագործությունները, ինչպես սովոր են անելու թաթարները և ուրիշներ»[43]:

Ինչպես հայտնի է, քրդերի մոտ գործել է արյան վրիժառության ինստիտուտը: Ռազմաշունչ վայկատուն բոլոր ժողովուրդների համար այն հանդիսացել է ինչ-որ չափով զսպող գործիք: Հավանաբար ցեղերը փոխադարձաբար կոչնչացնեին միմյանց, եթե գոյություն չունենար արյան վրիժառությունը: Քուրդ պատմիչ Մելա Մահմուդ Բայազիդին հաղորդում է, որ «քրդերը չափազանց ոխակալ ու քինոտ են, հիշաչար և իրենց վրեժխնդրության մեջ համառ: Երբ պատահում է, որ քուրդն ունենում է արյան թշնամանք կամ վեճ որևէ մեկի հետ մի որևէ երկրում, նա ամենայն մանրամասնությամբ և մանրուքներով այն որպես կտակ փոխանցում է իր զավակներին: Մի խոսքով, հին թշնամանքը քրդերի մոտ չի մոռացվում, նրանք պահպանում են այն յոթ սերունդների կյանքի ընթացքում»[44]:

---

[43] **Նույն տեղում**, 250:
[44] **Баязиди 1963:** 11-14.

«Արյան վրեժը, - վկայում է Աբովյանը, - քրդերի մոտ «անցնում է սերնդից սերունդ, մինչև որ վերջապես փնտրված զոհը ընկնում է, հաճախ ողջ ընտանիքը, այո, անգամ ողջ ցեղը բնաջինջ է լինում»[45]: «Արյան վրեժը հագեցվում է երբեմն մի ամբողջ ցեղի ոչնչացումով»[46]: Միաժամանակ նա բերում է ուշագրավ փաստեր այն մասին, որ սովորութային իրավունքը հնարավորություն է տվել քրդերին ինչ-որ չափով հաղթահարել արյան վրիժառության կործանիչ տարերքը: «Կինը, - գրում է Աբովյանը, - մանավանդ այլազգի կինը նրանց (քրդերի - Վ. Բ.) աչքում մի սուրբ անձնավորություն է: Նույնիսկ արյան վրեժի կատաղի պոռթկման պահին... երբ զինված մարտիկների մի ջոկատ արյունածարավ ներս է խուժում իր թշնամիների վրանը կամ գյուղը, բավական է որևէ միջնորդող կնոջ ներկայությունը, որպեսզի նա մեղմանա, ներում շնորհի երկար տարիներ տևող արյան վրեժի ենթակա անձնավորությանը»[47]:

Մելա Մահմուդ Բայազիդիի վկայությամբ «քրդերի մոտ գոյություն ունի հետևյալ սովորույթը, արյան վրիժառության ենթակա անձը, իր վզից կախելով սուրը և թևի տակ դնելով պարանը, գնում է արյան վրիժառուի տունը և ասում նրան, ահա իմ սուրը, ահա իմ պարանը. կամ սպանիր ինձ, կամ ազատիր արյան վրիժառությունից: Այդ դեպքում արյան վրիժառուն անպայման պետք է ների վրիժառության ենթակա անձին»[48]:

Նկարագրելով այդ նույն երևույթը, Աբովյանը միաժամանակ նշում է, որ «եթե հակառակորդը նրան չի

---

[45] **Աբովյան 1958**, 250:
[46] **Նույն տեղում**, 346:
[47] **Նույն տեղում**, 250: Տե՛ս նաև **Նահապետյան 2011**, 84:
[48] **Բայզիդի 1963:** 20

ներում, ապա այդ համարվում է ամենախայտառակ չարագործություն, և այն ցեղը, որին պատկանում է հակառակորդը, դառնում է նրա թշնամին: Այդպիսի դեպքերում նրանց մեծահոգությունն այնտեղ է հասնում, որ կարող են բնաջինջ անել տալ իրենց ողջ ցեղը, քան թե հանձնել իրենց մոտ ապաստան փնտրողին, եթե նա նույնիսկ օտարազգի լինի»[49]:

Պատահում էին նաև դեպքեր, երբ որպես փոխհատուցում, թշնամուն կնության էին տալիս ցեղակից մի աղջկա, որից հետո արյան թշնամանքը վերանում էր[50]:

Աբովյանն իր ուսումնասիրության մեջ զարգացնում է այն միտքը, որ քրդերի խառնվածքը հիմնականում ձևավորվում էր բնության ուժերի և թշնամիների դեմ պայքարի ազդեցության ներքո:

Խոսելով քրդական պոեզիայի և բանահյուսության մասին՝ Աբովյանը գրում է. «Այդ ժողովրդի ազգային պոեզիան այնպիսի հսկայական առաջադիմություն է կատարել և այնքան է կատարելագործվել, որ համարյա ամեն մի քրդի, այո՛, անգամ ամեն մի քրդուհու կարելի է համարել իսկական բանաստեղծ կամ բանաստեղծուհի: Նրանք ստեղծագործում են արագ, հանպատրաստից: ... Նրանք պարզ ձևերով ու արտահայտություններով երգում են իրենց հովիտներն ու լեռները, իրենց ծաղիկներն ու առվակները, իրենց զենքերը, նժույգները և ռազմական գործերը, իրենց աղջիկներին ու գոհության աղոթքները՝ մի յուրահատուկ, տարօրինակ, իրենց պարզ զգացումներին և պատկերացումներին համապատասխան, սակայն բոլոր, նույնիսկ ասիական ժողովուրդներին

[49] **Աբովյան 1958**, 250:
[50] **Вильчевский 1958**: 29, 207

օտար պատկերներով, համեմատություններով, դարձվածքներով և եղանակներով, որոնք անսովոր ականջը կարող են ծակել»[51]: «Նրանց պարզ երգերի բովանդակությունն են կազմում մեծ մասամբ սերը, կարոտը և պատերազմական անցքերը»[52]:

Խ. Աբովյանը նաև նկատում է, որ «քրդերը երբեք չեն երգում թուրքերեն երգեր թե՛ իրենց խնջույքների ժամանակ և թե՛ բացօթյա, ինչպես դա անում են ասիական քրիստոնյաները՝ համոթ իրենց, նրանք արհամարում են այն բոլորը, ինչ որ ծագում է իրենց կողմից այնպես սարսափելի կերպով ատելի աջամներից»[53]:

Խ. Աբովյանի գրչի արգասիք հանդիսացող «Եզիդիներ» ուսումնասիրությունը ևս գալիս է վկայելու, որ մեծ գրողն ու լուսավորիչը նաև տաղանդավոր գիտնական-արևելագետ էր: Հարկ է նշել, որ եզիդիների (եզդիների) պաշտամունքի, սոցիալ-քաղաքական կազմակերպության և կրոնական հասարակության մասին տեղեկությունները չափազանց սուղ են: Նրանց դավանանքի ծագման արմատները ևս առ այսօր գիտության համար դեռևս լրիվ պարզված չեն[54]: Համարյա բոլոր եվրոպացի ճանապարհորդները խոսելով եզիդիների մասին, անդրադառնում են լոկ նրանց բարքերին ու սովորույթներին: Ինչ վերաբերում է կրոնին և առհասարակ նրանց դավանանքի հետ կապված խնդիրներին, ապա դա եվրոպացիների համար մնում էր մութ ու անմատչելի, որպես

[51] **Աբովյան 1958**, 46:

[52] **Նույն տեղում**, 349:

[53] **Նույն տեղում**, 247: Քրդերը սովորաբար աջամներ էին անվանում համադավան, սակայն այլազգի ժողովուրդներին, հատկապես պարսիկներին, շիա թաթարներին, հաճախ նաև թուրքերին:

[54] Տե՛ս **Lescot 1943**; **նույն հեղինակի. 1975**: **Առաքելովա 2015**:

չբացահայտված գաղտնիք: Պատճառը այն էր, որ ինչպես Արևելքի մի շարք այլ կրոնական համայնքների և աղանդների ներկայացուցիչները, եզդիները ևս օտար աչքերից խնամքով թաքցնում էին իրենց դավանանքը և ծեսերն ու սովորույթները:

Եզիդիների մասին ամենահին տեղեկությունները կարելի է գտնել միջնադարյան պատմիչների և աշխարհագիրների մոտ: Եզիդիների ծագման խնդիրը հատուկ քննության է ենթարկել Նիկողայոս Մառը[55]: Համաձայն նրա տեսության «եզիդ» բառը ծագում է պարսկերեն «իզեդ»-ից («Աստված»): Մառը գտնում է, որ եզիդականությունը հանդիսանում է քրդական հեթանոսական կրոն, որը դավանում էր քրդերի մեծ մասը մինչև իսլամի ընդունումը: Նշված տեսակետի հետևորդների կարծիքով, եզիդիները հանդիսանում են քրդական կրոնական համայնքներից մեկը: Սակայն տեսակետ կա նաև այն մասին, որ եզիդիներն առնչություն չունեն քրդերի հետ և առանձին ժողովուրդ են: Նորագույն հետազոտությունները վկայում են, որ եզդիականությունը որպես նախաիսլամական շրջանի «համաքրդական կրոն» ներկայացնելը գիտական քննություն չի բռնում, քանի որ եզդիական դավանանքը որպես կրոնական ուսմունք ուշ շրջանի երևույթ է, ձևավորված միջնադարում (մոտավորապես XII-XIII դարերում «սուֆիական սուբստրատի վրա) և, բնականաբար, քրդերի համընդհանուր կրոնը լինել չէր կարող»[56]:

Խ. Աբովյանը գրում է, որ այդ «փոքրիկ ժողովրդի ծագումը, ինքնատիպությունը և մանավանդ, կրոնական

---

[55] **Марр 1910**: 143, 147.

[56] Տե՛ս **Փոլադյան, Ասատրյան 1989**, 133:

վիճակը ավելի առեղծվածային է, ավելի տարօրինակ և առանձնահատուկ, քան թե մի այլ ժողովրդի՝ ամբողջ աշխարհում»[57]: «Հայ հոգևորականությունը, - շարունակում է նա, - հայոց անհամար պատմագիրները՝ բոլոր ասիական ժողովուրդների պատմական ավանդությունների այդ միակ տերերն ևս կամ համարյա բոլորովին լռում են այդ փոքրիկ ժողովրդի մասին, կամ շատ անվստահելի տեղեկություններ են տալիս»[58]:

Խ. Աբովյանը գտնում է, որ եզդիականությունը դա սինկրետիկ կրոն է, որն իր մեջ ներառել է տարրեր քրիստոնեությունից, մահմեդականությունից, եբրայականությունից և այլ դավանանքներից: Սակայն միևնույն ժամանակ նրա գնահատականներից բխում է այն գաղափարը, որ այդ կրոնը վերին աստիճանի յուրահատուկ է, այն կառուցված է սեփական կրոնական ընկալումների վրա, և նրա մեջ տիրապետողը բուն եզդիականության սկզբունքներն են: «Եզիդիները, - գրում է Խ. Աբովյանը, - աղոթում են միակ բարձրագույն էակին, միակ ամենակարող աստծուն, ողջ տեսանելիների և անտեսանելիների արարչին ու կառավարչին»[59]: Ի դեմս այդ հավատքի նա որոշակի աղերսներ է տեսնում նաև արևապաշտության հետ: Պատահական չէ, որ միջնադարում եզդիներին անվանել են «շեմսիյե» («շեմս»՝ արև բառից): Աբովյանը պատմում է, որ արևածագին եզդիները անպայման դեմքով շրջվում են արևի կողմը և խոնարհում կատարում նրա առջև:

Անդրադառնալով բուն եզդիական դավանանքին՝

---

[57] **Աբովյան 1958**, 259:
[58] **Նույն տեղում**, 262:
[59] **Նույն տեղում**:

Աբովյանը գրում է, որ նրանց գլխավոր սրբավայրը գտնվում է Հյուսիսային Միջագետքում՝ Լալըշ կոչված վայրում, որտեղ գտնվում է եզդիական սրբի՝ շեյխ Ադիի (Հադիի) գերեզմանը: Եզդիների պաշտամունքի առարկան Մալաքե-Թավուսն է, որը հանդես է գալիս սիրամարգ-հրեշտակի տեսքով: Աբովյանը անհիմն է համարում եզդիների կողմից խավար ուժերի երկրպագումը՝ նրանց սատանայապաշտ լինելը: «Այն բոլոր ժողովուրդները, - գրում է նա, - որոնք նրանց մոտ են կանգնած և որոնք նրանց հարևան են եղել, արհամարհել և բանի տեղ չեն դրել նրանց, իբրև սատանայի երկրպագողներ, և ամենաքուռն ատելությամբ և մոլեռանդությամբ խուսափել են նրանց ընկերակցությունից»[60]:

Խ. Աբովյանը հատուկ շեշտում է, որ եզդիները հարգանքով են վերաբերվում այլ կրոնների և նրանց հետևորդների նկատմամբ: «Նրանք չեն ժխտում ո՛չ մի կրոն, ո՛չ մի օտար դավանանք, ընդհակառակը, ամենամեծ հարգանք ու պատիվ են տածում դրանց վերաբերմամբ»[61]: «Նրանք պաշտպանում են իրենց հավատը աշխարհի բոլոր ազգերի մեջ և այդ բանը ապացուցված է նաև գործով»[62]: «Ուշագրավ է, - նշում է Աբովյանը, - որ եզդիները իրենց սրբերի թվին են դասում Հիսուս Քրիստոսին և Մարիամ Աստվածածնին: «Քրիստոնյաների հետ լուրջ գործ ունենալիս, կամ նրանց մոտ երդվելիս, ինչպես արևելքի բոլոր քրիստոնյաները, խաչակնքվում են»[63]: Նրա ասելով բացառիկ առանձնահատուկ են եզդի

---

[60] **Նույն տեղում**, 262:
[61] **Նույն տեղում**, 268:
[62] **Նույն տեղում**:
[63] **Նույն տեղում**, 40:

ժողովրդի հարաբերությունները հայերի հետ: «Իրենց հարևան ազգերից ոչ մեկի հետ նրանք այնպես սերտ չեն կապված, այնպես համատեղ չեն գործում, ինչպես հայերի, որոնց նրանք անվանում են եղբայրներ»[64]: «Ով հայից մի բան հափշտակի, բոլորովին կվտարվի իրենց համայնքից: Այդ պատճառով նրանց համար սուրբ և անձեռնմխելի է այն ամենը, ինչ պատկանում է հայ ժողովրդին: Նրանք ավելի շատ իրենց ունեցվածքը կտան հային, քան թե նրանցից մի բան կվերցնեն, և նրանց ունեցվածքը կպաշտպանեն իրենց կյանքի գնով»[65]: Խ. Աբովյանը նաև նկատում է, որ եզդիները հայերեն շատ վարժ են խոսում, որովհետև շարունակ նրանց մեջ են ապրել:

Նա նաև հիշատակում է, որ եզդիները պահում են հայոց պասերից շատերը և տոնում են «հայոց այն սրբերի հիշատակը, որոնց անունով սահմանված են այդ պասերը, մանավանդ մեծապես հարգված են նրանց մոտ սուրբ Գևորգը և սուրբ Սարգիսը: Վերջինիս անվանում են Խըդր-նաբի: Նրանք ոչխարներ են մատաղ անում, համբուրում են հայոց եկեղեցիների սեղանները և հայ հոգևորականների աջը, ընդունում են սուրբ հաղորդություն, մեծ գումարներ են նվիրում նաև հայոց եկեղեցիներին»[66]:

Խ. Աբովյանը հաղորդում է, որ կրոնական և այլ կարգի շարժառիթներով միջին դարերից սկսած եզիդիների մի ստվար հատված Միջագետքից գաղթել է Արևմըտյան Հայաստան: Իսկ ավելի ուշ, XIX դարում, հալա-

---

[64] **Նույն տեղում**, 260:
[65] **Նույն տեղում**, 261:
[66] **Նույն տեղում**, 263-265:

ծանքների ենթարկվելով իրենց իսլամադավան հարևանների՝ թուրքերի, քրդերի, մասամբ նաև արաբների կողմից, նրանք մեծ խմբերով քնակություն են հաստատել Արևելյան Հայաստանում, որտեղ ամեն տեսակետից հանգիստ ու խաղաղ վայելում են կատարյալ ազատություն»[67]:

Խոսելով եզդի ժողովրդի կենսունակության մասին, Աբովյանը գրում է. «Թվով սակավ լինելով և այնպես ցրված ապրելով, շրջապատված, ատված և հալածված բազմաթիվ բարբարոս, մոլեռանդ ժողովուրդներից, ինչպես՝ թուրքերը, պարսիկները, թաթարները, արաբները, և, նույնիսկ, քրդերը, դժվար թե որևէ ժողովուրդ կարողանար դարեր շարունակ գոյություն ունենալ առանց այդ առաքինության»[68]:

Խ. Աբովյանը այն տեսակետին է, որ եզդիները «լեզվով, կերպարանքով, ապրելակերպով, տների ձևով ու ներքին կառուցվածքով, հագուստով, մտավոր զարգացմամբ և այլ բնորոշ գծերով միանգամայն նման են քրդերին, բայց գերազանցում են սրանց՝ քաջությամբ, հոգու արիությամբ, բարքերի մաքրությամբ, ազնվությամբ և ազնվաբարոյությամբ»: Խ. Աբովյանը եզդիներին նաև բնորոշում է որպես հավատարիմ, անկեղծ և հյուրասեր ժողովուրդ[69]:

Այն հարցին, թե ինչպես բացատրել այն հանգամանքը, որ եզդիները խոսում են քրդերենի բարբառներից մեկով, կուրմանջիով, Խ. Աբովյանը պատասխանում

---

[67] **Նույն տեղում**, 260 261:
[68] **Նույն տեղում**, 260:
[69] **Նույն տեղում**:

է, որ նրանք «իրենց սեփական լեզուն չունեն և քրդերենն են ընդունել իբրև իրենց մայրենի լեզու»[70]:

Եզդիների ծեսերին ու ծիսակատարություններին, բարքերին ու սովորույթներին, կրոնական արարողություններին անդրադառնալուց բացի Խ. Աբովյանը քննության է ենթարկում նաև այդ ժողովրդի հասարակական-համայնքային կառուցվածքի, կրոնական նվիրապետության և մի շարք այլ նմանատիպ հարցեր:

Նա ցույց է տալիս, որ եզդիական համայնքը հիմնված է կաստայական սկզբունքի վրա: Կաստաները կատարելապես փակ կառույցներ են: Եզդիական համայնքը հոգևոր անձանցից բացի բաղկացած է նաև աշխարհիկ անձանցից: «Նրանց հոգևորականությունը բաժանվում է երկու դասի՝ շեյխերի, որոնք կազմում են վերին դասը և փիրերի՝ ստորին դասը»[71]: «Հոգևոր հայրերի պարտականությունն է, - գրում է Աբովյանը, - հսկել ժողովրդին, դաստիարակել նրանց պապական բարի բարքերով»[72]:

«Քրդեր և եզիդիներ» ուսումնասիրությամբ մեծանուն գիտնականը իր ընթերցողին ներկայանում է ազգային նեղմտությունից ու սահմանափակվածությունից բացարձակապես զերծ, բարձր մտավորականի, մարդասեր-հումանիստի, ժողովուրդների միջև փոխադարձ հարգանքի ու բարեկամության անկեղծ ու համոզված ջատագովի կերպարով: Անկասկած, Խաչատուր Աբովյանի արժեքավոր ուսումնասիրությունը իր արժանի տեղն ունի ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային արևելագիտության, մասնավորապես, քրդագիտության անդաստանում:

---

[70] **Նույն տեղում**:
[71] **Նույն տեղում**:
[72] **Նույն տեղում**:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբովյան Խ. 1957, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 7, Երևան:

Աբովյան Խ. 1958, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 8, Երևան:

Առաքելովա Վ. 2015, Եզդիները և նրանց կրոնը, Երևան, Իրանագիտական Կովկասյան կենտրոն, 216 էջ:

Մարգարյան Հ. 1992, Ձաքարյանների ծագման ավանդությունը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», թիվ 2-3, էջ 139-152:

Նահապետյան Ռ. 2011, Խ. Աբովյանը՝ քրդերի ազգագրության հետազոտող, Էջմիածին, Ա, էջ 76-89:

Շվոտ Մ. Տ. 1905, Քրդերը Տաճկաց Հայաստանում (ազգագրական նյութեր), հատ. Ա, Սանկտ-Պետերբուրգ:

Ձամչյան Մ. 1985, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), Ա հատոր, Երևան:

Փոլադյան Ա., Աստրյան Գ. 1989, Եզդիների դավանանքը (հիմնական աստվածությունները, սուրբ գրքերը), «Պատմաբանասիրական հանդես», թիվ 4, էջ 131-150:

Акопов Г. Б. 1964, Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов в свете данных древнеиранской мифологии, "Востоковедческий сборник", том II, Ереван, с. 318-349.

Акопов Г. Б. 1967, Арабские источники по этнической истории курдов и версии их арабского происхождения. "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока", том III, Ереван, с. 175-207.

Акопов Г. Б. 1969, Критическая история проблемы происхождения курдов Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Ереван

Баязиди Мела Махмуд 1963, Нравы и обычаи курдов, Пер., предисл. и примеч. М. Б. Руденко, Москва

Бектулинц Р. (Северянин) 1914, По Турецкой Армении. Впечатления от поездки летом 1914 г., Ростов на Дону

Васильева Е. И. 2009, Книга по истории Курдистана, которая остается ненайденной. "Курдский альманах", 1, Москва.

Вильчевский О. Л. 1958, Мукринские курды (Этнографический очерк). "Переднеазиатский этнографический сборник", том 1, Москва

Марр Н. Я. 1910, Еще о слове "Челеби". К вопросу о культурном значении курдской народности в истории передней Азии "Записки восточного отделения Императорского русского географического общества", No 20.

Минорский В. Ф. 1915, Курды. Заметки и впечатления, Петроград

Никитин В. П. 1964, Курды. Пер. с франц., Москва.

Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шараф наме, перевод, предисловие, примечания Е. И. Васильевой, т. I, Москва, 1967, т. II, Москва, 1976.

Anthony S. 1991, The Nation Invented, Imagined, Reconstructed? "Millennium Journal of International Studies", vol. 20, no. 3.

Asatrian G. 2003, Prolegomena to the Study of Kurds, "Iran and Caucasus", vol. 13.

Chéref-name ou histoire des Kourdes par Cheref, Prince de Bidlis, vol. 2, 1éme, SPB, 1868.

Eppel M. A. 2016, A People without a State. The Kurds from the Rise of Islam to the down of Nationalism, University of Texas Press, Austin

Izady Mehrdad R. 2005, An Introduction to the Sharafnama. In. Sharaf-al-Din Bitlisi, the Sharafnama, or the History of the Kurdish Nation, book 1, translation into English and commentaries by M. R. Irady, XXVI-XXVII, Costa Mesa.

Isady Mehrdad 1992, The Kurds: A Concise History and Fact Book, New York.

Ivanov Wl. 1940, The Gabri Dialect Spoken by the Zoroastrians of Persia, Roma.

Lescot R. 1975, Enquête sur le Yezidis, Damascus

Lescot R. 1943, Textes Kurdes, I, Beyrut.

Limbert J. 1968, Origins and Appearances of the Kurds in the Pre-Islamic Iran, «Iranian Studies», vol. 1, no. 2 (Spring), pp. 41-51.

McKenzie D. N. 1961, Origins the Kurds. in Transactions of the Philological Society.

Minorski V. 1954, Kurds, Encyclopedia of Islam, 2 edition, vol. I, London

Nöldeke Th. 1898, Kardù und Kurden. Beitrage zur alten Geschichte und Geographie, Berlin
Ozoglu H. 2007, The Impact of Islam on Kurdish Identity Formation in the Middle East. "The Evolution of Kurdish Nationalism, Costa Mesa
Wagner M. 1852, Reise nach Persien und dem Land der Kurden, Leipzig, B. II.
Walker J. Ch. 1980, Armenia. The Survival a Nation, London

Վահան Բայբուրդյան, *պ.գ.դ.,*
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի,
Իրանի բաժնի վարիչ
V.Bayburdyan1933@gmail.com

KHACHATUR ABOVYAN AS A SCHOLAR KURDOLOGIST

Keywords: *Kurd, Ezidi, Bayazet, Arax, Wagner, mar, Chamchyan, Sharafchan, shia, monotheizm.*

Knachatur Abovyan's voluminous article titled "Kurds and Yezidis" is an ethnohistorical study, where a broad spectrum of items relating to the historical development of the Kurds and the Yezidis (Yazidis) is scrutinized. In the mentioned article the author's opinion is expressed about the ethnogenesis of the Kurds and the Yezidis. He sheds light on their religious beliefs, social structure, customs and traditions, lifestyle traits, relations with the Armenian populations, etc. The Kurdish poetry as well as the rich and colorful folklore also came under the spotlight. As far as the highlighted points are concerned, his analysis and opinions are marked by a high standard of academic merit. As a scrupulous and unbiased researcher, he tried strictly follow the principles of academic integrity writing his work and presenting the comprehensive character of the Kurds and the Yezidis incorporating both positive and negative features. It can be unequivocal-

ly stated that Abovyan's abovementioned study laid the foundation for establishing of the Armenian academic Kurdology, which was further developed by succeeding Armenian Orientalist-Kurdologists.

Vahan Bayburdyan - *Doctor of Sciences in History,*
Institute of Oriental Studies of NAS RA,
Head of the Department of Iran.
vahanbayburd1933@gmail.com

ԱԼԺԻՐԻ ԳԱՂՈՒԹԱՑՄԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԾՐՋԱՆ. ԱԲԴ ԱԼ-ԿԱԴԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ (1839 Թ.)*

ԱՐԱՄ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Աբդ ալ-Կադեր, Ռոբեռ Բյուժո, Ալժիր, Ֆրանսիա, Թաֆնայի պայմանագիր, բանակ, պատերազմ, գաղութ, պետություն, Սմալա:*

19-րդ դարի առաջին կեսին Ֆրանսիայի ներխուժումն Ալժիր փարածաշրջանի համար սկիզբ դրեց պատմական նոր դարաշրջանի: Գրավելով երկրի ծովափնյա մի շարք քաղաքներ և վերջ դնելով դեյերի իշխանությանը, Ֆրանսիան սկսեց Ալժիրի գաղութացումը, ինչը ուղեկցվում էր ալժիրցիների հակաֆրանսիական ապստամբություններով: Սակայն, անկախության նվաճման համար մղված պայքարն ի վերջո մատնվեց անհաջողության, իսկ երկիրն ամբողջովին գաղութացվեց: Այս իրադարձություններն արմատական ազդեցություն ունեցան ոչ միայն Ալժիրի, այլ նաև ողջ Հյուսիսային Աֆրիկայի հետագա պատմության ընթացքի վրա:

1837 թ. մայիսի 30-ին Աբդ ալ-Կադերի և ֆրանսիացի գեներալ Բյուժոյի ստորագրած Թաֆնայի պայմանագրով[1] հաստատված խաղաղությունը 1839 թ. վերջին վտանգված էր: Երկու կողմերի միջև պատերազմի վերսկսումը դառնում էր անխուսափելի և նույնիսկ ցանկալի, ինչի համար առկա էին մի շարք պատճառներ:

Ռազմական գործողությունների դադարեցումը և

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 11.06.2020: Գրախոսվել է 18.08.2020:*

[1] Թաֆնայի պայմանագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս **Churchill Charles 2010:** 101-103:

հաստատված հարաբերական անդորրի ժամանակահատվածը էմիր Աբդ ալ-Կադերին հնարավորություն տվեց վերականգնել ուժերը, իրականացնել վարչական ու տնտեսական համակարգերի մի շարք կարևոր բարեփոխումներ, ինչպես նաև արդիականացնել ալժիրյան բանակը: Սակայն, միաժամանակ, էմիրը շատ լավ գիտակցում էր, որ այս նոսկն ժամանակշրջանում իր թշնամին, անկասկած, ավելի կիզորանա՝ շնորհիվ եվրոպացի վերաբնակների անդադար հոսքի, ալժիրյան հողերի բռնազավթման և այլն:

Պատերազմի վերսկսումն, այսուհանդերձ, պայմանավորված էր մեկ այլ՝ առավել կարևոր հանգամանքով. հետաձգումը կարող էր բացասական ազդեցություն ունենալ հենց Աբդ ալ-Կադերի իշխանության և հեղինակության վրա: Հակաֆրանսիական պայքարի սկզբին Աբդ ալ-Կադերի կողմից հռչակված ջիհադն արաբական ցեղերին իր դրոշի տակ համախմբելու հիմնական պատճառներից էր, մինչդեռ այժմ՝ զինադադարի ժամանակ, վերջիններիս համախմբող և ուղղորդող կարևոր գաղափարի նշանակությունը նվազել էր: Մի շարք ցեղապետեր նոսկնիսկ կարծիք էին հայտնում, որ ստորագրված պայմանագիրն ավելի շուտ նման է դաշնագրի, ինչն Աբդ ալ-Կադերին վերածում էր սրբազան պատերազմի ոչ արժանի ղեկավարի[2]: Եվ, եթե ցեղերն սկսեին լքել էմիրի ճամբարն ու ինքնուրույն կարգավորեին ֆրանսիացիների հետ իրենց հարաբերությունները, ապա երկարամյա ազատագրական պայքարի ձեռքբերումներն ու հաղթանակներն անիմաստ կդառնային և,

[2] **Marston, Petzon 2013**· 40.

որպես հետևանք, Աբդ ալ-Կադերի նորաստեղծ ալժիրյան պետությունը կմասնատվեր ու կկործանվեր:

Միաժամանակ Ֆրանսիայում շարունակվում էին Ալժիրում ֆրանսիական ներկայության հետագա ճակատագրի վերաբերյալ քննարկումները: Իշխանությունը երկմտում էր՝ արդյոք պետք է սահմանափակվել Ալժիրում արդեն գրավված տարածքներով, թե շարունակել զավթողական քաղաքականությունն ու գաղութացնել ողջ Ալժիրը: Դրա հետ մեկտեղ ֆրանսիական կառավարությունը կասկածի տակ էր դնում Թաֆնայի պայմանագրի նպատակահարմարությունը, քանի որ դրանով Աբդ ալ-Կադերին հանձնվել էին բավական ընդարձակ տարածքներ: Միանգամայն անընդունելի էր դիտվում նաև Աբդ ալ-Կադերին ֆրանսիական զենքի և զինամթերքի խոշոր քանակների վաճառքը, և այն հիմնավորումը, որ դա անհրաժեշտ է ալժիրյան ընմբոստ ցեղախմբերին հնազանդեցնելու համար, որևէ չափով չէր բավարարում Փարիզին: Անհանգստությունը, որ նորաստեղծ արաբական պետությունը և նրա հզորացող բանակը կարող են այդ զենքն ուղղել Ֆրանսիայի դեմ, գնալով աճում էր: Բացի այդ, ֆրանսիացիների կողմից 1837 թ. հոկտեմբերին[3] Կոնստանտինայի[4] գրավումը և Ահմեդ բեյի պարտությունը վերջիններիս հնարավորություն տվեց կենտրոնացնել իրենց ուժերն Աբդ ալ-Կադերի դեմ: Կոնստանտինայի գրավմամբ և Արևելյան Ալժիրի հպատակեցմամբ Թաֆնայի պայմանագիրը, փաստորեն, կորցրեց իր կարևորորությունը գաղութային իշխանությունների

[3] **Луцкий 1965**: 153

[4] Արևելյան Ալժիրի վարչական կենտրոն:

համար[5], և նրանք սկսեցին այն խզելու ուղիներ որոնել:

Տարածայնություններ ծագեցին Թաֆնայի պայմնագրի տեքստի մեկնաբանման շուրջ: Պայմնագրի ֆրանսերեն և արաբերեն թարգմանությունների անճշտությունները ու անհամապատասխանությունները հնարավորություն տվեցին երկու կողմերին յուրովի ընկալել Ալժիր քաղաքից արևելք ընկած տարածքների պատկանելիության խնդիրը[6]:

Ձգտելով մեղմել ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակը՝ Աբդ ալ-Կադերը մի քանի նամակ ուղարկեց Ալժիրի գեներալ-նահանգապետ Վալեհին, Ֆրանսիայի թագավոր Լուի-Ֆիլիպին և Ֆրանսիայի կառավարությանը, որոնցում խնդրում էր փոփոխության չենթարկել Թաֆնայի պայմանագիրը, որը կարգավորել էր հարաբերությունները ֆրանսիացիների հետ և կայունության մի քանի տարիներ էր տվել Ալժիրին: Աբդ ալ-Կադերն իր նամակներում անընդհատ շեշտադրում էր խաղաղության կարևորությունը երկու կողմերի համար: Լուի-Ֆիլիպին ուղղված իր նամակում Աբդ ալ-Կադերն ընդգծում էր, որ ցանկանում է խաղաղություն և միայն խաղաղություն[7]: Սակայն հաստատված իրավիճակը բարելավելու ոչ այս, ոչ էլ հետագա փորձերը որևէ արդյունքի չհանգեցրին: 1839 թ. հոկտեմբերին 26-ին[8] Ալժիրի գեներալ-նահանգապետ Վալենն[9], ցանկանալով ամրապնդել ցամաքային

[5] Ֆրանսիացիների կողմից Թաֆնայի պայմանագրի ստորագրման հիմնական պատճառներից մեկը ուժերի կենտրոնացումն էր Կոնստանտինայի բեյ Ահմեդի դեմ պայքարի համար:
[6] **Abou-Khamseen, Manssour 1983**: 76; **Ageron 1991**: 14-15
[7] **Brower Benjamin 2011**. 181
[8] **Buoyerdene Ahmed 2012**: 211
[9] Սիլվան Չարլզ Վալեն Ալժիրի գեներալ-նահանգապետ է նշանակվել 1837 թ.:

կապը Կոնստանտինայի և Ալժիրի միջև, խոշոր զինվորական ջոկատ ուղարկեց Կոնստանտինայից, որը պետք է անցներ վիճահարույց տարածքներով: Այդ քայլը հետապնդում էր մեկ այլ կարևոր խնդիր ևս՝ փորձության ենթարկել էմիրի վճռականությունն ու գործելու պատրաստակամությունը:

Աբդ ալ-Կադերը, բացատրություն պահանջելով ֆրանսիացիների գործողությունների համար, հերթական բողոքի նամակ ուղարկեց Վալեին, ինչին գեներալ-նահանգապետը պատասխանեց, որ «դա ընդամենը հաճելի զբոսանք էր»[10]: Անհրաժեշտ է նշել, սակայն, որ այս «զբոսանքի» ընթացքում ֆրանսիական զորքերը գրավեցին Աբդ ալ-Կադերի հսկողության տակ գտնվող Համզա բերդը[11]:

Կողմերի միջև պատերազմը դառնում էր անխուսափելի: Վրդովված Աբդ ալ-Կադերն անհապաղ սրբազան պատերազմ հայտարարեց, և արդեն նոյեմբերին նրա բանակը լավ ծրագրավորված հարձակում իրականացրեց Ալժիրից հարավ գտնվող Միտիջա դաշտավայրի վրա, որտեղ հաստատվել էին եվրոպացի վերաբնակները: Հանկարծակիի եկած գեներալ-նահանգապետ Վալեն ստիպված էր թողնել իր առաջնային դիրքերը և նահանջել[12]:

1839 թ. վերջին վերսկսված պատերազմն Աբդ ալ-Կադերի համար կարող էր Ալժիրի գաղութացմանը վերջ դնելու լավագույն հնարավորություն դառնալ: Աբդ ալ-Կադերի բանակի թիվը հասնում էր 70 հազարի, սակայն իրականում նա կարող էր ապավինել միայն իր և իր

[10] **Buoyerdene Ahmed 2012**: 90.
[11] **Хмелева 1973**. 85-86
[12] **Ageron 1991**: 18.

խալիֆների անմիջական հսկողության տակ գտնվող զորքին, իսկ դրանց թիվն անհամեմատ քիչ էր՝ ընդամենը 30 000-ի հասնող հեծելազոր և 6000 հետևակ[13]: Բայց և այնպես Էմիրը կարողացավ հասնել մի շարք կարևոր հաղթանակների, որոնք լուրջ անհանգստության առիթ ստեղծեցին ֆրանսիական իշխանությունների համար և վերջիններիս հարկադրեցին ամրապնդել ալժիրյան զորախումբը:

1840 թ. փետրվարին գեներալ-նահանգապետ Վալլեն, ստանալով համալրում և իր զորքերի թիվը հասցնելով 60 000, անցավ հակահարձակման[14]: Նրան հաջողվեց մի քանի ամսվա ընթացքում մեծ կորուստների գնով նվաճել Շարշալը, Ալմերիան (ալ-Մարիյա) և Միլյանան[15]: Սակայն երբ Աբդ ալ-Կադերի զորքերը հարձակումներ սկսեցին Ալժիրի, Օրանի և Թիթերիի շրջանների վրա: Չնայած այն հանգամանքին, որ գեներալ-նահանգապետ Վալլեն մի քանի հաղթանակ տարավ Աբդ ալ-Կադերի դեմ, սակայն, այնուամենայնիվ, նրան այդպես էլ չհաջողվեց էական փոփոխություն մտցնել ռազմական գործողություններում: Այդ իսկ պատճառով 1840 թ. դեկտեմբերին նա հեռացվեց իր զբաղեցրած պաշտոնից, իսկ արդեն 1841 թ. սկզբին[16] նրան փոխարինեց Ռոբեռ Բյուժոն[17]: Նկատի առնելով նոր նահանգապետի հետ իր վաղեմի ծանոթության հանգամանքը՝ Աբդ ալ-Կադերը հույս

[13] **Churchill Charles 2010:** 190
[14] **Abou-Khamseen, Manssour 1983**: 80.
[15] **Ali, Abdulrahim, Thiam, Iba Der, Talib, Yusof 2016**: 74.
[16] **Marston, Petzon 2013:** 41
[17] Թոմա Ռոբեռ Բյուժո, դեռևս 1836 թ. գլխավորում էր ֆրանսիկան զորքերին Ալժիրում, 1837 թ. հենց նա ստորագրեց Թաֆնայի պայմանագիրը:

ուներ նրա հետ երկխոսության եզրեր գտնել, սակայն շատ արագ այդ սպասելիքները հօդս ցնդեցին: Գեներալ-նահանգապետ Բյուժոն անմիջապես ավելացրեց գաղութային զորքերի թիվը՝ այն հասցնելով 85 000-ի[18]: Այսպիսով, ստանալով քանակական գերազանցություն և ունենալով տեխնիկական ակնհայտ առավելություն, Բյուժոն կիրառեց շարժական («թռչող») զորասյուների նոր մարտավարությունը, համաձայն որի՝ թշնամու հսկողության տակ գտնվող տարածքներ էին ներխուժում միանգամից մի քանի խոշոր զորասյուներ՝ պարտադրելով Աբդ ալ-Կադերին մասնատել իր զորքը:

1841 թ. ռազմական գործողությունները սաստկացան և, իրականում, վերածվեցին համընդհանուր պատերազմի: Ֆրանսիացի զինվորներն ավերակների էին վերածում քաղաքները՝ թալանելով և կոտորելով դրանց բնակչությանը: Նման ճակատագրի էին արժանանում նաև գյուղաքնակները: Ֆրանսիացիները հարձակումներ էին գործում գյուղերի վրա՝ ամբողջովին ոչնչացնելով դրանք և սպանդի ենթարկելով բնակչությանը: Այս ռազմավարության էությունն իր հստակ արտահայտությունը գտավ գեներալ-նահանգապետ Բյուժոյի՝ Ֆրանսիայի Ներկայացուցիչների պալատում ելույթում, երբ վերջինս ուղղակիորեն ասաց. «Ես կմտնեմ ձեր սարերը, ես կվառեմ ձեր գյուղերը և բերքը, ես կկտրեմ ձեր պտղատու ծառերը»[19]:

Բյուժոյի նպատակները պարզ էին և անթաքույց. ծանր կացության մեջ դնել գյուղացիներին և, միաժամանակ, հետապնդումների ու արտաքսման սպառնալիքի

[18] **Хмелева 1973**: 92.
[19] **Buoyerdene Ahmed 2012**: 92.

ներքո Ալժիրի ցեղերին դուրս հանել Աբդ ալ-Կադերի դեմ: Ֆրանսիացիների գործողությունները տվեցին իրենց սպասված արդյունքը: Դրանք ոչ միայն կոտրեցին ալժիրցիների մարտական ոգին, այլև քայքայեցին երկրի տնտեսությունը՝ նվազեցնելով դրանից ստացվող շահույթը, որն այնքան անհրաժեշտ էր Աբդ ալ-Կադերին պայքարը շարունակելու համար:

Մինչև ռազմական գործողությունների վերսկսումն Աբդ ալ-Կադերի վերահսկողության տակ էր գտնվում քաղաքներից և ամրոցներից կազմված պաշտպանակ գիծը, որը ձգվում էր երկրի արևելքից արևմուտք, սակայն արդեն 1841 թ., այն գրավվեց Բյուժոյի զորքերի կողմից: Այսպիսով, կտրված լինելով կանոնավոր մատակարարումից և ռազմական հենակետերից, ալժիրցիներն ստիպված եղան անցնել պարտիզանական պայքարի: Աբդ ալ-Կադերի ջոկատներն արագ տեղաշարժվելու և մեծ տարածքներ անցնելու շնորհիվ կարողանում էին հանկածակի հարձակումներ իրականացնել ֆրանսիական զորքերի և նրանց մատակարարման ուղիների վրա[20]: Չնայած նման մարտավարությանն ու որոշակի հաջողություններին՝ ալժիրցիներն, այսուհանդերձ, ի վիճակի չէին այնպիսի հարվածներ հասցնել, որոնք կկանգնեցնեին ֆրանսիական ռազմական մեքենայի առաջխաղաղացումը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Աբդ ալ-Կադերի համար պատերազմական գործողությունների ոչ բարենպաստ ընթացքը և ուժերի անհավասարությունը վերջինիս

[20] Գեներալ Բյուժոյի խոստովանությամբ Աբդ ալ Կադերի որոնման համար նրան հրաշագործ է պահանջվում, իսկ զինվորներին՝ թևեր, որպեսզի բռնեն նրան: Տե՛ս **Marston, Petzon 2013:** 43.

դրդեցին դիմել Անգլիայի միջնորդությանը՝ Ֆրանսիայի հետ բանակցությունների վերսկսման համար: 1841 թ. դեկտեմբերին Աբդ ալ-Կադերը նույնիսկ առաջարկում էր ֆրանսիական զորքերի դեմ պայքարում օգնության դիմաց Անգլիային հանձնել ալժիրյան պետության ողջ արտաքին առևտուրը և Ալժիրի ծովափնյա շրջանների վերահսկողությունը[21]: Սակայն այս առաջարկը մնաց անպատասխան:

1842 թ. Աբդ ալ-Կադերն օգնություն ստանալու ակնկալիքով դիմեց նաև Օսմանյան կայսրությանը: Էմիրը պատրաստ էր ճանաչել օսմանյան սուլթանի գերակայությունն Ալժիրի վրա, ինչպես նաև տարեկան հարկ վճարել[22], սակայն Բ. Դուռը, չցանկանալով սրել հարաբերությունները եվրոպական երկրների հետ, մերժեց Աբդ ալ-Կադերի առաջարկը: Ստեղծված պայմաններում Աբդ ալ-Կադերի միասնական ալժիրյան պետության ճակատագիրը դառնում էր անհեռանկար:

Ինչպես արդեն նշել ենք, բոլոր այն քաղաքները (ինչպես Մասկարան, Թանգդեմտը, Թլեմսենը), որոնք էմիրի համար կարող էին ծառայել որպես քաղաքական կենտրոններ, գրավվեցին: Նույնպիսի ճակատագրի արժանացան նաև Աբդ ալ-Կադերի խալիֆների նստավայրերը: Ալժիրյան նորաստեղծ պետությունն ուղղակի քայքայվեց:

Չնայած դժվարին իրավիճակին՝ Աբդ ալ-Կադերը չէր պատրաստվում հանձնվել. պայքարը դեռ շարունակվում էր: Պարտիզանական պատերազմի պայմաններում էմիրին հավատարիմ զորքը մշտապես պետք է շարժման

---

[21] **Хмелева 1973**: 95-96

[22] **Նույն տեղում:**

մեջ լիներ: Հետևաբար 1842 թ. վերջին Աբդ ալ-Կադերն իր մարդկանց համախմբելու և նրանց մարտունակությունը պահպանելու նոր միջոց գտավ. նա ստեղծեց Սմալա[23] վրանային քաղաքը, որտեղ տեղակայվեցին իր զորքն ու նրանց ընտանիքները: Այստեղ հաստատվեցին էմիրին միացած ցեղերը, ոչնչացված քաղաքների և գյուղերի բնակիչներն ու շատ ուրիշներ: Սմալայում բացվեցին դպրոցներ, արհեստանոցներ, շուկաներ, մզկիթներ, զինանոցներ և կենսական նշանակության այլ կառույցներ: Տասնյակ հազարավոր ընտանի կենդանիներն ապահովում էին անհրաժեշտ սննդամթերքի քանակությունը: «Քաղաքում» բնակություն էր հաստատել մոտ 40 հազար մարդ[24]: Սմալան վերածվել էր յուրատեսակ շրջիկ մայրաքաղաքի, որը վտանգի պահին կարող էր արագ տեղափոխվել այլ վայրեր, ինչի կարիքը հաճախակի էր զգացվում: Ֆրանսիացիները ջանք չէին խնայում հայտնաբերելու այն, ինչը ֆրանսիացի գեներալների համար առաջնային խնդիր էր դարձել: Ավելորդ չէ նշել, որ վերջիններս այդ նպատակով տարբեր ուղղություններով բազմաթիվ «թռչող» զորասյուներ էին ուղարկում: Համառ փնտրտուքներն ի վերջո տվեցին իրենց արդյունքը. 1843 թ. գարնանը այդպիսի զորասյուներից մեկը՝ դուքս դ'Օմալի[25] գլխավորությամբ, միանգամայն անսպասելիորեն հայտնաբերեց վրանային մայրաքաղաքը[26]: 600 հոգուց կազմված ֆրանսիական զորասյունը հանկարծակի հարձակմամբ պարտության մատնեց պաշտպաններին և

[23] Սմալա թարգմանաբար նշանակում է տնային տնտեսություն:
[24] **Abou-Khamseen, Manssour 1983**: 126
[25] Ֆրանսիայի թագավոր Լուի Ֆիլիպի որդի Հենրիխ Օրլեանցի դուքս դ'Օմալ:
[26] **Churchill Charles 2010:** 220

ոչնչացրեց Սմալան: Ֆրանսիացիներին հաջողվեց գերեվարել բազմաթիվ ալժիրցիների, իրենց հետ տանել նաև ողջ գանձարանը և անասունների հոտերը, իսկ այն, ինչ մնաց, այդ թվում նաև Աբդ ալ-Կադերի թանկարժեք գրադարանը, կրակի հանձնեցին[27]: Սմալայի կործանումն ուժգին հարված հասցրեց Աբդ ալ-Կադերի բանակի մարտունակությանը և բեկումնային նշանակություն ունեցավ ազատագրական պայքարի հետագա ողջ ընթացքի համար:

Ալժիրցիներն, այսպիսով, հայտնվեցին շատ ծանր վիճակում: Էմիրի զորքերը մեկը մյուսի հետևից մի շարք պարտություններ կրեցին, և նույնիսկ մահափորձ իրականացվեց Աբդ ալ-Կադերի դեմ: Վերջինիս ուժերն արագորեն նվազում էին: Այլևս ի վիճակի չլինելով վերահսկանգնել Սմալան՝ Աբդ ալ-Կադերը դրա փոխարեն հիմնեց մեկ այլ վրանային ռազմակայան, որտեղ բնակվում էր ընդամենը հազար մարդ[28]: Սակայն 1844 թ. սկզբին ֆրանսիական զորքերն այն ևս հայտնաբերեցին և ոչնչացրին[29]:

Ալժիրյան բանակի մնացորդները, ֆրանսիական զորքերի կողմից անընդհատ հետապնդումների ենթարկվելով, ստիպված էին նահաջել ու թաքնվել: Ի վերջո Աբդ ալ-Կադերին այլևս ոչինչ չէր մնում, քան իրեն հավատարիմ մնացած մարդկանց հետ լքել Ալժիրը և ապաստանել Մարոկկոյում՝ հույս ունենալով այստեղ իր դաշնակից սուլթան Աբդ ալ-Ռահմանի օգնությամբ վերականգնել իր ուժերը, վերադառնալ Ալժիր և ազա-

[27] **Նույն տեղում**, 221:
[28] **Хмелева 1973**: 100
[29] **Նույն տեղում:**

տագրել երկիրը ֆրանսիացիներից: Սակայն այդ ծրագիրն այդպես էլ ինարավոր չեղավ իրականացնել:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Луцкий В. 1965, Новая история арабских стран, Москва, 372 с

Хмелева Н. Г. 1973, Государство Абд аль-Кадира Алжирского, Москва, 125 с.

Abou-Khamseen Manssour A. 1983, The First French-Algerian War (1830-1848): A Reappraisal of the French Colonial Venture and the Algerian Resistance, Berkeley, 309 p

Ageron Ch. R. 1991, Modern Algeria, A History 1830 to the Present, London, 166 p.

Ali, Abdulrahim, Thiam, Iba Der, Talib, Yusof A. 2016, The Different Aspects of Islamic Culture: Islam in the World Today, Part I, Retrospective of the Evolution of Islam and the Muslim World, Paris, 2016, 544 p.

Buoyerdene Ahmed 2012, Emir Abd El-Kader: Hero and Saint of Islam, World Wisdom, 242 p.

Brower Benjamin C. 2011, The Amir Abd Al-Qadir and the «Good War» in Algeria, 1832-1847, Studia Islamica, 106/2, Brill, 374 p

Churchill Charles H. 2010, The Life Of Abdel Kader: Ex-Sultan Of The Arabs Of Algeria (1867), Kessinger Publishing, 346 p.

Marston E., Petzon B. 2013, The Compassionate Warrior, Abd el-Kader of Algeria, Wisdom Tales, 195 p

Արամ Գասպարյան, *պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Արաբական երկրների բաժին, ավագ գիտաշխատող,*
mmcsar@gmail.com

THE SECOND ERA OF THE COLONIZATION OF ALGERIA: THE FALL OF ABD EL-KADER'S STATE (1839)

Key words: *Abd al-Kader, Robert Bugeaud, Algeria, France, Treaty of Tafna, army, war, colony, state, Smala.*

The war between Abd al-Kader and French, which was ended in 1837 by Treaty of Tafna, resumed in 1839. By that time the resumption of hostilities had become inevitable and even desirable

due to the situation in Algeria. The French authorities wanted to continue occupation policy, put an end to Abd al-Kader's power and completely colonize Algeria. At the same time Abd al-Kader, being in the peak of his power, was eager to end up the colonization of Algeria and expelled the French.

The initial period of the war was successful for the Algerians but in the beginning of 1840 the French troops leading by General Bugeaud began attacking. The French using a strategy of scorched earth, combined with fast-moving cavalry columns captured all the cities and settlements of political and military significance. The troops' tactics were heavy-handed, and the population suffered significantly. Abd al-Kader's newly formed Algerian state was fallen and Abd el-Kader was forced to retreat into Morocco.

Aram Gasparyan - PhD,
Institute of Oriental Studies NAS RA,
Department of Arabic Countries, Senior Researcher,
mmcsar@gmail.com

OSMANISCHES REICH IN DEN JAHREN 1871-1875: DIE KRISENTENDENZEN*

RUBEN SAFRASTYAN

Schlüsselwörter: *Osmanisches Reich, Krise, Pan-Islamismus, Softa, Baschibosuk, Massaker, Midhat.*

Der Artikel untersucht eine Reihe wichtiger Ereignisse, die zwischen 1871 und 1875 im Osmanischen Reich stattfanden. Es wird gezeigt, dass sie die in diesen Jahren auftretenden Krisentrends repräsentieren. Der Autor kommt zu dem Schluss, dass diese Krisenereignisse zur Entstehung einer proto-völkermörderischen Situation im Land geführt haben.

Im Anfang der 70er Jahre des XIX. Jahrhunderts fanden wichtige Veränderungen im politischen Leben des Osmanischen Reiches statt. Die relativ stabile Situation, die nach der Konferenz von Konstantinopel im Jahre 1869 in dem Land herrschte, war das Ergebnis der flexiblen In-und Außenpolitik von Fuad Pascha und Ali Pascha, die nacheinander die Position des Großwesirs besetzt hatten[1].

Nach ihrem Tod (Fuad starb im Jahre 1869 und Ali im 1871), begann auf den höchsten Ebenen der Autorität ein erbitterter Kampf zwischen den verschiedenen Gruppen der Regierungsbürokratie, die ihren Gipfel im Jahre 1876 erreichte, als einer der drei Sultane, der in diesem Jahr herrschte, als Ergebnis der Verschwörung vom Thron entfernt und später getötet wurde, während der Zweite unfähig angekündigt und abgesetzt wurde. Von ihnen gelang nur dem schlauen und brutalen Abdülhamid II. den Thron zu behalten.

Da die Zentralmacht in dem multiethnischen und multikonfessionellen Reich zerstückelt und geschwächt wurde, ver-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 15.08.2020: Գրախոսվել է* 24.08.2020:

[1] **[Ignatjew] 1915**: 15 (auf russisch).

schärften sich die zahlreichen Konflikte, die in den verschiedenen Bereichen des gesellschaftlichen und politischen Lebens existierten. Die national-konfessionelle Frage war natürlich an der ersten Stelle.

Es ist kein Zufall, dass einige führende Spezialisten in der osmanischen Studie sich an die Situation, die im Osmanischen Reich in jenen Jahren herrschte, angewandt hatten. Einige definieren die Jahre 1871-1875 als eine "Periode des Chaos"[2]. Andere gaben im Allgemeinen eine genauere Charakterisierung an, indem sie diese Jahre als Periode von neuen Trends in der Innenpolitik des Reiches bezeichneten, hatten aber Schwierigkeiten die Wichtigsten von ihnen zu trennen oder die Existenz von einigen zu ignorieren[3].

Nur mit großen Bedenken können wir die oben genannten Ansätze und Einschätzungen akzeptieren. In den Tiefen des nach außen chaotisch scheinenden politischen Lebens wurden Prozesse gebildet, die in der nächsten Zukunft eine bedeutende Rolle bekommen werden und zur Entwicklung der protovölkermörderischen Situation von 1876 führen werden.

Im Grunde, als Basis der oben genannten Standpunkte, diente die Interpretation der Geschichte der nach-tanzimatischen Periode im Osmanischen Reich, entwickelt von einem der Hauptsäulen der offiziellen türkischen Geschichtsschreibung, von Enver Ziya Karal, in der Mitte des letzten Jahrhunderts, nachdem, einer der führenden Politiker und großen Wesire Mahmud Nedim Pascha, die Politik der pro-westlichen Tanzimatreformen endete, mit dem Ziel, Vertrauen und Wohlwollen" von Russland zu gewinnen[4].Einer der Hauptsäulen der offiziellen türkischen Geschichtsschreibung der türkischen Republik gelang es aufgrund seiner zahlreichen Reflexionen über die historischen

[2] **Davison 1963** 270.
[3] **Fadeewa 1985** 97-129 (auf russisch).
[4] **Karal 1956** 70

Ereignisse jener Zeit ihre Ansichten für mehrere Forscher der Osmanistik akzeptabel zu machen[5].

Unserer Meinung nach überschätzt dieser Ansatz den subjektiven Faktor im historischen Prozess und vernachlässigt die heftige Reaktion auf Tanzimat, vor allem auf seine grundlegende Idee der Gleichheit der Rechte von Muslimen und Christen, die in den weiteren Kreisen der türkischen Gesellschaft, einschließlich der Elite, existierte. Diese Reaktion zeigte sich nach der Entfernung von Ali Pascha und Fuad Pascha aus der politischen Bühne vollständig. Dieses Phänomen wird durch uns als Antichristentum bezeichnet.

Dieses Phänomen gab es während der gesamten historischen Periode des Osmanischen Reiches. Zunächst kam es in der Form von Theorie und Praxis des Dschihads, die die Rolle der Staatsideologie während der historischen Periode spielte, als in den Gebieten, beschlagnahmt von den Christen, die Gründung der Osmanischen Staatlichkeit gelegt wurde. Seit seiner Gründung, in bestimmten historischen Perioden, spielte sie die Rolle der Staatsideologie. Die Entwicklungen in den Jahren der Krise verstärkte das Antichristentum bis zum Schweregrad des Dschihads. Viele bekannte Türken begannen sich als *Gazis* wahrzunehmen, die einen Heiligen Krieg gegen die Christen, ihre inneren Feinde, führten[6].

Wenn wir den Zeitraum zwischen 1871 und 1875 von diesem Standpunkt aus Jahre betrachten, könnten wir im Gesamtbild der Tendenzen zur Krisenreifung die Phänomene unterscheiden, die direkt an der Erstellung des Völkermordprogramms beigetragen hatten. Besonders bemerkenswert ist die Tatsache, dass in den frühen 1870er Jahren im Osmanischen Reich die Ideen der Panislamismus zu verbreiten begannen. Offenbar hatten die Aktivitäten von Djemaleddin Afghani, die er in jenen Jahren in der Hauptstadt praktizierte, dazu beigetragen. Der Panislamismus war zu diesem Zeitpunkt noch keine Staats-

[5] **Karal 1957** 426-441; **Karal 1964**. 581- 601; **Karal 1983**. 11-12.
[6] **Safrastyan 2019** 207-221.

politik, wie es in Abdülhamids Zeiten passierte, sondern stellte sich als eine der Erscheinungsformen von anti-christlichen Gefühlen. Ideen des Panislamismus waren auch charakteristisch für einige Führer der "Neuen Osmanen", wie Ali Suavi und Namik Kemal. Letztere druckte einen Artikel in der Zeitung "Ibret" mit dem Titel "Einheit des Islam", indem der zu dem Schluss kommt, dass die Macht des Osmanischen Reiches durch Vereinigung aller Islamisten, "älteren Brüdern", unter der Führung der osmanischen Türken, wiederhergestellt werden kann[7].

Die meistgelesene Zeitung dieser Jahre war die in Konstantinopel veröffentlichte "Basiret", die diesen Ruhm aufgrund mehrerer veröffentlichten Artikel erreichte, in denen panislamische und antichristliche Ideen gelobt wurden[8]. Essad Bey, der Herausgeber, veröffentlichte in jenen Jahren das erste Buch über Panislamismus in der Türkei, indem er alle Muslime der ganzen Welt in Mekka zu versammeln und den Islam auf der ganzen Welt zu verbreiten, aufforderte.

Ab 1875 wurde der islamische Fanatismus im Osmanischen Reich noch stärker. Die deutsche Zeitung "Allgemeine Zeitung" berichtete, dass die Beweise über diese Aktionen aus verschiedenen Provinzen des Reiches kamen[9]. Zum Beispiel, die Vertreter des Antichristentums schrieben: "Wir (d.h. die Muslime - R.S.) haben Christen an uns unterworfen und haben mit Dolch Länder erobert. Wir wollen die Verwaltung des Reiches " mit ihnen nicht teilen[10].

In dieser Situation entstand ein neues Phänomen im politischen Leben des Landes, die politische Aktivität der Softas (Studenten der muslimischen Bildungseinrichtungen), die durch ihre massive Demonstrationen in der Hauptstadt manifestierten. Diese Schritte hatten eine offensichtlich anti-christliche Stimmung. Die Zeugen sagten aus, dass während der Demonstra-

[7] **Mardin 1962**: 332
[8] **[Mordtmann] 1877**: 241-242.
[9] "**Meghu Hajastani**", 1875, 6 Dezember (auf armenisch)
[10] **Lermot 1877**: 51, n. 1

tionen die Softas "die Gjauren" gänzlich zu zerstören drohten[11]. Während dieser Demonstrationen wurden viele Gewalttaten gegen Christen begangen und immer war das Risiko vorhanden, dass sie diese Aktionen in ein allgemeines Massaker an Christen verwandeln werden, da die Softas bewaffnet waren[12]. Die Softas wurden von Midhats Kräfte eingesetzt, um ihre politischen Ziele zu erreichen. Sie bezahlten die Softas direkt[13].

In 1875-1875 Jahren war das Reich am Rande des Zusammenbruchs. Die verheerende Hungersnot, die das Leben von Zehntausenden von Menschen kostete, vor allem in den europäischen Regionen, die extreme Finanzkrise, durch die der Staat sich bankrott erklärte, und natürlich die Aufstände der Christen in den Balkanstaaten, in der Herzegowina, Bosnien und später in Bulgarien, waren Zeichen von dieser Krise.

Die türkische Gesellschaft, wie oben schon erwähnt wurde, reagierte auf diese extreme Situation mit Stärkung der antichristlichen radikalen Bestimmungen, während die Regierung Truppen durch die Bewaffnung der muslimischen Bevölkerung im Jahre 1875 in den Balkanländern bildete, und sie gegen die rebellischen Christen zu verwenden, vorbereitete.

Im Jahre 1875 brach der nächste bulgarische Aufstand aus. Um ihn zu unterdrücken, verwendeten die Regierungen nicht nur militärische Einheiten, sondern auch die muslimische Bevölkerung, indem sie ihnen Waffen austeilten. Dies ist ein indirekter Beweis dafür, dass die Behörden sich auf umfangreichere Aktivitäten als nur Unterdrückung eines eingeschränkten Aufstandes, vorbereiteten. Es ist wichtig zu beachten, dass, laut den ausländischen Zeugenaussagen, vor dem Beginn des Aprilaufstandes die türkischen Behörden den muslimischen Dorfbewohnern ihren christlichen Nachbarn zu töten befohlen hatten. Ein britischer Zeuge zitierte in seinem Buch die Geschichte einer muslimischen Frau, die sagte, dass ihr Mann einen Auftrag im Namen

[11] **Ragosina 1915**: 94.
[12] **Ragosina 1915**: 94.
[13] **Clician 1909**: 44

des Sultans erhalten hatte, um seine Nachbarn zu töten, den er auch gezwungen verübte[14]. Für die Realisierung der Massenmorde der friedlichen bulgarischen Bevölkerung verwendeten die türkischen Behörden die Banden von Baschibosuken[15].

Diese Mitteilungen belegten die Anfangsphase der Bildung des Vorsatzes zur Umsetzung der großen Gewaltpolitik im Kreise der türkischen Behörden, bei der die "völkermörderische Absicht" noch fehlte, aber zur gleichen Zeit den Beginn des Austauschprozesses der Politik des "traditionellen" mittelalterlichen Massakers, zu der Politik des Völkermords verkündete. Nach ein paar Monaten, im Auftrag der Behörden wurden bewaffnete Banden gebildet, die außer Türken auch von den Albanern und von den Flüchtlingen aus Nordkaukasus bestanden. Sie gehorchten den Geboten der regulären Truppen, die dort stationiert waren. Sie wurden gegen die Bulgaren verwendet, um den Aprilaufstand von 1876 zu unterdrücken. Die Mitglieder dieser Truppen wurden Baschibosuken genannt, waren den Truppen, die in den mittelalterlichen türkischen Eroberungen teilgenommen hatten, sehr ähnlich. Die europäische Presse in dieser Zeit schrieb viel über ihre Grausamkeiten.

"Die Idee der Türken war es, den Kampfgeist der Bulgaren zu zerschlagen, um damit die Rebellion zu verhindern", schrieb ein britischer Zeuge[16]. In seinen zwei Briefen, die in der Zeitung "Daily News" in London veröffentlicht wurden, nannte er die Namen der 60 bulgarischen Dörfern, deren Einwohner ausgerottet wurden.

Das blutigste Massaker mit schrecklichen Gräueltaten fand in den ersten Tagen des Mai 1876 in dem bulgarischen Dorf Batak, wo achttausend friedliche Dorfbewohner vor allem Frauen, Kinder und alte Männer zum Opfer fielen. Der amerikanische Orientalist, Spezialist in der Genozidforschung James

[14] **Pears MCMXVI (1916)** 16
[15] **British 1984:** 135 (Vice Consul J. H. Dupuis to Sir H. Elliot, Adrianople, October 13, 1875)
[16] **Pears MCMXVI** (1916). 17

Reid, der das Massaker in Batak im Detail studierte, kam zu dem Schluss, dass es völkermörderische Wesen hatte[17].

Es ist kein Zufall, dass das erste Programm des Völkermords in der Hauptstadt zwei Wochen nach dem Massaker von Batak angenommen wurde. Die Beratung und Verabschiedung des Völkermordprogramms von der Regierung wurde erst möglich, nachdem der Sultan unter Druck der Streitkräfte der Softas, die die zentralen Straßen der Hauptstadt besetzt hatten, und die Zulassung von Midhat Pascha in der Regierung forderten, am 12. Mai die alte Regierung aufzulösen und eine neue zu bilden, unter der Führung von Mehmed Ruschid Pascha[18], gezwungen war. Nach einer Woche wurde Midhat in die neue Regierung eingeschlossen und wurde der wirkliche Leiter der Regierung. Von diesem Tag an nahm Midhat eine entscheidende Rolle im inneren Leben des Reiches ein, und anscheinend hatte er durch seine Aktivitäten zur Entstehung der proto-völkermörderischen Situation beigetragen.

Midhat gilt als einer der positiven und fortschrittlichen Politiker in der neuen Periode der Türkeigeschichte, er gilt als eine Persönlichkeit mit liberalen und pro-westlichen Ansichten, dessen Talent als Politiker die Erklärung der ersten osmanischen Verfassung ermöglichte. In Wirklichkeit war er ein hochrangiger türkischer Beamter in der Zeit des Zusammenbruchs des Osmanischen Reiches, der sich von den anderen nicht durch seine progressiven Ansichten unterschied, sondern vor allem durch seine Grausamkeit und List, die zu absoluten Zynismus kam. Zur gleichen Zeit war er für sein systematisches Denken und Beharrlichkeit bekannt, mit den Eigenschaften, die unter der osmanischen herrschenden Elite selten waren. Eine Vorstellung über die Ansichten von Midhat Pascha können wir aus dem Buch des Franzosen Benoit Brunswik, der ihn persönlich kannte, erhalten, indem der Autor schrieb, dass in der Realität Midhat der

[17] **Reid 2000**. 375–409.

[18] **Papers 1877**: 550 (H. Maynard to H. Fish, 1876, December 26, Constantinople)

Meinung war, dass "die Vorfahren der türkischen Staats- und Regierungschefs der heutigen Generation einen Fehler gemacht hatten, indem sie unsere Untertanen nicht daran zwangen ... den Islam anzunehmen. Dies muss nun gestartet werden. Künftig sollten alle Möglichkeiten eingesetzt werden, um das zahlenmäßige Verhältnis der beiden Religionen (*Islam und Christentum - R.S.*) zu unseren Gunsten zu ändern"[19].

Midhat war der Politiker, der infolge der Krise von 1871-1875 bei der Annahme des Völkermords die Staatspolitik in der osmanischen Türkei eine entscheidende Rolle gespielt hatte.

BIBLIOGRAPHIE

British documents on foreign affairs: reports and papers from the foreign office confidental print. General editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt Part I: from the mid-nineteenth century to the First World War. Series B: the Near and Middle East, 1856-1914. Editor: David Gillard Volume 2: the Ottoman Empire revolt in the Balkans, 1875 -1876 1984. Bethesda

Brunswick B. 1877. La vérité sur Midhat Pacha. Paris.

Clician A. V. 1909, Son Altesse Midhat-Pacha, grand Vizir. Paris.

Davison R. H. 1963, Reform in the Ottoman Empire 1856-1876. Princeton

Fadeewa I. L. 1985, Ofitsialnyje doktryni wv ideologii i politike Osmanskoj imperii: osmanism-panislamism (XIX-natschalo XX ww) [Offizielle Doktrinen in der Ideologie und Politik des Osmanischen Reiches: Osmanismus-Panislamismus (XIX-Anfang XX Jahrhunderte). Moskau, (auf russisch)

[Ignatjew N. P.] Zapiski grafa Ignatjewa, 1864-1874 [Die Erinnerungen von Graf Ignatjew, 1864-1874]. - Russkaja starina, 1915, Band 162, Buch 4 (auf russisch)

Karal E. Z. 1956, Osmanlı Tarihi. Cilt VII. Islahat Fermanı Devri, 1861-1876 Ankara

Karal E. Z. 1957, La transformation de la Turquie d'un empire oriental en un etat moderne et national. - Cahiers d'histoire mondiale, Vol IV, No. 1

[19] **Brunswick 1877** : 4

Karal E. Z. 1964, Gulhane Hatt-ı Hümayununda Batının etkisi. - Belleten TTK, No. 112.

Karal E. Z. 1983, Obstacles rencontres pendant le mouvement de modernisation de l'Empire Ottoman. - Economie et sociétés dans l'Empire Ottoman (Fin du XVIII-e - Début du XX-e siècle). Actes du colloque de Strasbourg (1-er - 5 juillet 1980). Publiés par J-L. Bacqué-Grammont et P. Dumont, Paris.

Lermot, Le Baron 1877, La Turquie demasque et rehabilitation de l'Europe Paris

Mardin Ş. 1962, The genesys of Young Ottoman thought: a study in the modernization of Turkish political ideas Princeton.

"Meghu Hajastani", 1875, 6 Dezember (auf armenisch)

[Mordtmann A. D.], 1877, Stambul und das moderne Türkenthum (Politische, sociale und biographische Bilder von einem Osmanen), Leipzig, B. 1.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Transmitted to Congress, With the Annual Message of the President, December 3, 1877. Washington.

Pears E. MCMXVI (1916), Forty Years in Constantonopole. London.

Ragosina Je. A. 1915, Is dnewnika russkoj pered wojnoj w 1877-1878 gg. [Aus dem Tagebuch einer russischen Frau in der Türkei vor dem Krieg von 1877-1878]. - Russkaya starina, Band 162, Buch 4 (auf russisch).

Reid J. M. 2000, Batak 1876. A massacre and its significance. - Journal of genocide research, 2(3)

Safrastyan R. 2019, Osmanisches Reich: die Verstärkung des Antichristentums in den 50-60er Jahren des 19. Jahrhunderts, - The Countries and Peoples of the Near and Middle East, Volume XXXII, Part 2. Yerevan: Gitutyun, S 207-221.

Ruben Safrastyan - *Institut für Orientalistik der Armenische Nationale Akademie der Wissenschaften, Ordentliches Mitglied (Akademiker) der Armenische Nationale Akademie der Wissenschaften,*
ruben.safrastyan@fulbrightmail.org

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1871-1875 ԹԹ. ՃԳՆԱԺԱՄԱՅԻՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ

Բանալի բառեր՝ *Օսմանյան կայսրություն, ճգնաժամ, պանիսլամիզմ, սոֆթա, բաշիբոզուկ, կոտրած, Միդհատ:*

Հոդվածում քննության են առնվում 1871-1875 թթ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած մի շարք կարևոր իրադարձություններ: Ցույց է տրվում, որ դրանք արտահայտումն էին այդ տարիներին ի հայտ եկած ճգնաժամային միտումների, որոնք հանգեցրին երկրում նախացեղասպանական իրադրության առաջացմանը:

Ռուբեն Սաֆրաստյան, *ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,*
ruben.safrastyan@fulbrightmail.org

ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԷՋԵՐՈՒՄ (1920 Թ.)*

ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *կոնֆլիկտ, Հայ-թուրքական պատերազմ, ռազմական գործողություններ, պարտություն, բանակցություններ, հաշտության պայմանագիր, օբյեկտիվ վերլուծություն:*

Կ.Պոլսի «Ճակատամարտ» հայկական օրաթերթի էջերում ոչ միայն ամփոփված է Հայ-թուրքական պատերազմի ողջ ընթացքը, այլև հատկապես կարևոր փաստաթղթերի տպագրության միջոցով ներկայացված են դրա ծագման ու Հայաստանի կրած պարտության պատճառներն ու հետևանքները: «Ճակատամարտը» չի սահմանափակվել միայն լուրեր կամ թղթակցություններ տպագրելով: «Հայ և թուրքական պատերազմ» խորագրի ներքո, լրաքաղին զուգընթաց, ներկայացրել է նաև վերլուծական հոդվածներ: Դրանք աչքի են ընկնում իրենց հրատապությամբ և անաչառ վերլուծությամբ:

Ներածություն

Հայ-թուրքական պատերազմի գույժը «Ճակատամարտ» օրաթերթը տպագրել է 1920 թվականի հոկտեմբերի 8-ի համարի ճակատային հատվածում[1]: «Յարձա-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 25.06.2020: Գրախոսվել է՝ 07.08.2020:*

[1] Պարբերականը 15-20 օր ուշացումով էր Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունից տեղեկատվություն ստանում: Դա էր պատճառը, որ Հայ թուրքական պատերազմի մասին լուրն ուշացումով էր տպագրել. Մ. Հ.:

կումներ Հայաստանի դէմ. - Սարըգամըշի եւ Կաղզուանի մէջ թուրքերը ետ մղուած են»[2], - տեղեկացնում էր պարբերականը: Լուրը վերցված էր հոկտեմբերի 5-ին Հայաստանից խմբագրությանն ուղարկված հեռագրից, որտեղ Նշված էր նաև հայոց զորքի բարոյական բարձր կորովի և թուրքական կողմի ծանր կորուստների մասին[3]: Թերթի ձեռք բերած մասնավոր տեղեկությունների համաձայն՝ հայկական բանակն ամեհի թափով էր ետ մղում թշնամու գրոհները, իսկ կանոնավոր բանակին օրեցօր միացող հայ կամավորական խմբերը հրաշքներ էին գործում[4]: «Եթէ Թուրքիոյ կողմէն անօթիներու և բորենիներու վոհմակ մըն է, որ կը յարձակի, Հայաստանի կողմէն անկախութեան և ազատութեան հուրքով բազմապատկուած կորիւններ են, որ կը խոյանան, գրոհ կու տան մինչեւ անգամ թնդանօթներու վրայ: Այդպիսի ուժ մը անպարտելի կը մնայ, ինչպէս մնաց մինչեւ այսօր»[5], - կարդում ենք «Թուրք հարձակողականը» վերնագրով խմբագրականում:

«Ճակատամարտը» չի սահմանափակվել միայն լուրեր կամ թղթակցություններ տպագրելով հայ-թուրքական կռվի վերաբերյալ: «Հայ և թուրք պատերազմ» խորագրի ներքո ամեն օր, լրաքաղին զուգընթաց, ներկայացրել է նաև վերլուծական հոդվածներ, որոնցից շատերն ամփոփված են «Մեր խոսքը» խմբագրականների շարքում: Թերթը պնդում էր, որ այս պատերազմի հրձիգները միայն քեմալական շարժման կարկառուն

---

[2] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 574:

[3] **Նույն տեղում:**

[4] **Նույն տեղում:**

[5] **Նույն տեղում:**

դեմքերը չէին: Նրանք «միշտ կը վայելեն Պոլսոյ ամենաբարձր շրջանակներուն լռին հաւանութիւնը, ոչ Քէմալներն են ինքնագլուխ, ոչ ալ Խալիլները կամ Էնվէրները»[6]: Այս դիտարկումը զուգորդում էր փաստերով, որոնք վկայում էին Թուրքիայի կողմից Մուդրոսի զինադադարի և միջազգային մի շարք համաձայնագրերի միակողմանի խախտումը[7]: Թերթը գրում էր, որ թուրքական այս պատերազմի սանձազերծման մեջ ուրույն դերակատարում ունեին բոլշևիկյան Ռուսաստանն ու Ադրբեջանի «կարմիրները»[8]: Լուրերից մեկի վերնագիրն այս առումով շատ խոսուն էր՝ «Երկու ճակատներու վրա. հայկական հաղթանակ թուրքերու և ռուսներու դեմ»[9]:

«Ճակատամարտի» դիտարկումներն ու վերլուծությունները պատերազմական գործողությունների կապակցությամբ

Ըստ պարբերականի վերլուծությունների՝ մի քանի ճակատով սկսված համաժամանակյա այս մարտական գործողություններով քեմալականներն ուզում էին 4 հիմնական խնդիր լուծել՝

- գրավել Կարսը, Արդահանը և Բաթումը,
- կապ հաստատել Ադրբեջանի հետ,
- հայթայթել պարեն և ռազմամթերք[10]
- կանխել դեպի Արևմտյան Հայաստան հայկական կողմի ենթադրյալ արշավանքը[11]:

---

[6] **Նույն տեղում**:
[7] **Նույն տեղում**:
[8] **Նույն տեղում**:
[9] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 569:
[10] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 574:
[11] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 576:

Թերթը, վկայակոչելով լրատվության սեփական աղբյուրները, գրում էր, թե Կարսը, Արդահանը և Բաթումը գրավելու որոշումը Մուստաֆա Քեմալն ընդունել էր դեռևս 1920 թվականի հունիսի 6-ին[12]: «Անցեալ տարի ամրան՝ ձախողեցաւ Սարըգամըշ-Կարսի դէմ կատարուած փորձը... Քեմալական իշխանութիւնը երբէք չհրաժարեցաւ այդ վտանգաւոր ծրագրէն, շնորհիւ Մոսկուայի խրախոյսներուն, և հիմա նոր փորձ մըն է, որ կը կատարէ՝ առիթը յարմար նկատելով: Թուրք աղբիւրները կը հաւաստեն, որ այս անգամ շատ լաւ պատրաստուած ուժեր կան, եւ թէ Հայաստան չպիտի կրնայ տոկալ: Արդեօ՞ք»[13], - գրում էր «Ճակատամարտը»:

Խմբագրակազմի կարծիքով՝ Հայաստանի Հանրապետությունն այս պատերազմում հաղթելու էր, թեև հաղթանակի հիմնական պատճառը համարում էր մեր բանակի հայրենասիրական ոգին, ինչը, սակայն, իրականում բավարար չէր թուրքական հարձակումներին դիմադրելու համար: «Ժողովուրդը վայրկեանին գիտակցութիւնն ունի եւ վճռած է մինչեւ վերջին մարդն ու փամփուշտը կռուիլ: «Դէպի Կարի՛ն», «Դէպի Սեւ ծով», «Մահ կամ վերջնական յաղթանակ»՝ ահա կարգախօսները»[14], - տեղեկացնում էր «Ճակատամարտը»: Թերթը նշում էր, որ Հայաստանի կառավարությունը զորակոչ էր հայտարարել մինչև 35 տարեկանների համար և կարգավորել էր երկաթուղու երթևեկը[15]: Կամավորները նույնպես միանում էին զորքին[16]: Մինչև հոկտեմբերի 14-ը միայն Թիֆ-

[12] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 573:
[13] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 573:
[14] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 583:
[15] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 576:
[16] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 576:

լիսում հավաքագրվել էին ավելի քան 30.000, իսկ Բաթումում՝ 5000 հայ կամավորներ[17]:

Միևնույն ժամանակ թերթը փաստում էր, որ Քեմալը միայն Սև ծովի առափնյա տարածքում զինվորագրել էր 7000 մուսուլմանի, որոնք միանալու էին Հայաստանի դեմ սկսված ռազմական գործողությունները ղեկավարող Քյազիմ Կարա Բեքիրի բանակին[18]: Հայ-թուրքական պատերազմում թուրքական զորախմբերին, պարբերականի հրապարակումների համաձայն, աջակցում էին Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները. «Մուսթաֆա Քէմալ ինք յայտնապէս կը խոստովանի այդ պարագան, Չիչէրինին ուղղած նամակով մը, որ կը հաստատէ համիսլամական գործ զանգուածին և ընկերային յեղափոխական կարմիր առաքեալներուն սերտ գործակցութիւնը: Մոսկուան... ամեն աջակցութիւն կ'ընծայէ Թուրքիոյ «փրկիչ»ներուն, հրահանգներ կուտայ, դրամ և ռազմանիւթ կ'ուղարկէ»[19]: Թերթն, իբրև ասվածի ապացույց, տպագրել էր Քեմալ Աթաթուրքի վերոհիշյալ նամակը[20]: Նախաբանում նշվում էր, թե այդ նամակը լույս էր սփռում ռուս-թուրքական համագործակցության անհայտ հանգամանքների վրա: Մասնավորապես՝ ասվում էր, որ սուտ էր թուրքերի և ռուսների կողմից տարածվող այն տեղեկությունը, ըստ որի՝ «Հայաստան Սօվիէթական Ռուսիոյ միջնորդութիւնը մերժեր է վէճերը խաղաղօրէն լուծելու մասին»[21]: Սուտ էր համարում նաև այն, թե քեմալականներն ուզում էին

[17] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 583:
[18] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 580:
[19] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 584:
[20] **Նույն տեղում:**
[21] **Նույն տեղում:**

գրավել Կարսի, Բաթումի և Արդահանի շրջանները՝ տեղի մուսուլման ազգաբնակչությանը հայերի կողմից «կոտորվելու» վտանգից փրկելու համար[22]: Ֆրանսիական մամուլից թարգմանաբար արտատպված մեկ այլ վավերագիր փաստաթղթի միջոցով թերթը փաստում էր, որ Հայ-թուրքական պատերազմի բուն նպատակը «Պաքուի հետ յարաբերութեան ուղիղ գիծ մը ապահովելն» էր[23]: Խմբագրակազմը եզրակացնում էր, որ այս պատերազմում Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալականների շահերը համընկնում էին՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը վերացնելու նպատակն իրականացնելու համար: Վրաստանն էլ պահպանելու էր չեզոքություն և չէր օգնելու Հայաստանին: Թերթը պնդում էր, որ թուրքերի հետ տարված բանակցությունների հետևանքով էր ընդունվել այդ որոշումը վրացական իշխանությունների կողմից[24]: Պարբերականը գրում էր, որ Հայաստանը միայնակ հայտնվել էր բավական բարդ պատերազմական իրավիճակում և սեփական ուժերով պետք է դիմադարձ կանգներ ռուս-թուրքական հարձակմանը. «Հայ զինուորին համար…հայրենիքը և անկախութիւնը սեփական ուժերով փրկելու այդ կա՛մքն է, որ ամեն բան կ՚արժէ»[25]:

«Ճակատամարտը» տպագրել էր Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի, պատերազմական նախարարի, անվանի զորավարների և պետական այրերի կո-

[22] **Նույն տեղում**:
[23] **Նույն տեղում**:
[24] **Նույն տեղում**:
[25] **Նույն տեղում**:

չերն՝ ուղղված հայ ժողովրդին[26]: Դրանցով նրանք ոչ միայն ոգևորում էին պատերազմական անհավասար պայմաններում հայտնված հայությանը, այլև տեղեկություններ էին հաղորդում հայկական զորքի մարտական հաջողությունների մասին: Օրինակ՝ Երևանի «Աշխատավոր» թերթից արտատպած վարչապետ Համո Օհանջանյանի խոսքից «Ճակատամարտի» ընթերցողները տեղեկանում էին, որ ռազմաճակատի առաջնագիծ էին մեկնել բոլոր նախարարները, իսկ պատերազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը վստահ հայտարարում էր. «Համոզուած ենք, որ պիտի կոտորենք մեր թշնամիները, որոնք պիտի հիասթափուին իրենց յոյսերուն մէջ: Վճռած ենք յաղթել եւ պիտի յաղթենք»[27]:

Զորավար Սեպուհն էլ Կարսից էր դիմում հայ ժողովրդին՝ համատեղ ուժերով դիմադարձ կանգնել թշնամուն և գիտակցել պահի կարևորությունը[28]: «Հայաստանի բանալին՝ Կարսը, վտանգի տակ է: Կոչ եմ անում, որ 18-40 տարեկանը աճապարէ զէնքով, մանգաղով, գերանդիով Կարսն ու Հայաստանը փրկելու: Եթէ տուինք Կարսը, կուտանք Հայաստանը»[29], - նշված էր այդ կոչում:

«Ճակատամարտում» տպագրված էր նաև համայն հայությանն ուղղված ամենայն հայոց Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսի խոսքը[30]: Հայրապետը ոգևորում էր ժողովըր-

---

[26] Դրանցից շատերն արտատպություններ էին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության թերթերից կամ լրաքաղ էին «Ճակատամարտի» ստացած հեռագրերից. - Մ.Հ.:

[27] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 583:

[28] **Նույն տեղում**:

[29] **Նույն տեղում**:

[30] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 584:

դին անցյալի հայ քաջերի օրինակներով: Նա մասնավորապես ասում էր. «Եթէ քեզ համար թանկ է հայրենիքը, եթէ դու սիրում ես ազատ ապրել, եթէ քեզ համար նուիրական և սուրբ է հայի անունը, պատիւը, հայրերիդ ու պապերիդ արիւնով ներկուած եկեղեցին, ընտանեկան սրբութիւնը և օջախը, ապա ժամանակն է, որ դու զէնքը ձեռքիդ պաշտպան հանդիսանաս վտանգուած հայրենիքիդ»[31]: Պարբերականի էջերում այն օրերին Հայաստանում տիրող մթնոլորտի մասին պատկերացում էր տալիս անվանի դերասան Հ. Աբելյանը, որն իր դերասանական խմբով հյուրախաղերի էր ժամանել Կ. Պոլիս[32]: Նա ասում էր, որ մեծ էր մեր ժողովրդի ոչ միայն հայրենիքը կյանքի գնով պաշտպանելու ցանկությունը, այլև վրեժի ծարավը թուրքերի հանդեպ[33]: «Այնքան շատ են արձանագրուող և ճակատ մեկնող կամաւորները, որ ստիպուած են ընտրութիւններ ընել: Թիֆլիսի մէջ երիտասարդները բոլորն ալ միայն մէկ կարգախօս ունին՝ կամաւոր և դէպի՛ ճակատ: Ամբողջ ուսանողները մեկնած են Հայաստան: Միեւնոյն խանդավառութիւնը և զոհաբերութեան ոգին կը տիրէ Հայաստանի բոլոր գաւառներուն մէջ: Դասալիքները կը քարկոծուին նոյն իսկ կիներուն կողմէ»[34], - վկայում էր տաղանդավոր դերասանը: Նա նաև նշում էր, որ քեմալական զորքի անակնկալ հարձակումից ուշքի եկած հայկական ուժերը կարողացել էին կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը: Աբելյանը հայ զինվորներին համեմատում էր երկաթե պատնեշի հետ,

---

[31] **Նույն տեղում:**

[32] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 583:

[33] **Նույն տեղում:**

[34] **Նույն տեղում:**

որը ետ էր մղում հակառակորդի հարձակումները[35]:

«Ճակատամարտը» գրում էր, որ Հայաստանում և հայկական գաղթավայրերում մեկ նշանաբան էր միավորում ողջ հայությանը՝ «Ամեն ինչ ճակատի համար»[36]: Համահայկական այդ նպատակի համար էին գործում Թիֆլիսում և Բաթումում հիմնված Հայաստանի փրկության կոմիտեները, որոնց գործունեությունը հանգամանորեն լուսաբանվում էր թերթի էջերում: Օրինակ՝ տպագրվել էր Թիֆլիսի այդ կառույցի կոչը[37]: «Հայրենիքը վտանգի մէջ է... Կարգը եկած է քաղաքացիներուն, որոնցմէ ոչ մէկը չպիտի խուսափի իր նիւթական միջոցները հայրենիքի պաշտպանութեան գործին տրամադրելէ: Վայրկեանը լուրջ է և հրամայողական: Ամենքը դէպի ճակատ: Ով որ հայրենիքի հետ չէ, հայրենիքի դէմ է»[38], - մասնավորապես սա էր գրված այդ կոչում: Թիֆլիսի՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն առաջարկում էր տեղաբնակ բոլոր հայերին կոնկրետ նշված ժամկետներում (մինչև հոկտեմբերի 12-ը - Մ. Հ.) միանալ հանուն Հայաստանի փրկության սկսված հանգանակությանը, եթե չէին ուզում համարվել հայրենիքի դավաճան[39]:

«Ճակատամարտ» օրաթերթի անդրադարձը Հայ-թուրքական պատերազմին

Թերթը «Հայ և թուրք պատերազմին ընթացքը» խորագրի ներքո ամենօրյա կտրվածքով անդրադառնում էր Հայ-թուրքական պատերազմի ընթացքին, կարևոր դրվագներին և ճակատամարտերին, բանակցություն-

[35] **Նույն տեղում**:
[36] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 584:
[37] **Նույն տեղում**:
[38] **Նույն տեղում**:
[39] **Նույն տեղում**:

ներին: Հատկապես Կարսի համար մղվող մարտերն էին գտնվում «Ճակատամարտի» ուշադրության կենտրոնում: Խմբագրակազմը դրանք ներկայացնում էր՝ արտատպումներ կատարելով հայաստանյան և թիֆլիսահայ մամուլի օրգաններից, ինչպես նաև այդ օրերին Հայաստանից Կ.Պոլիս ժամանող մտավորականներից ու զինվորականներից: Պարբերականը շարունակում էր պահպանել լավատեսությունը հայկական ուժերի համախմբման և հաղթանակի հասնելու առումով, թեև այդ ամենի համար չկային օբյեկտիվ նախադրյալներ: Բերենք մեկ օրինակ Թիֆլիսի «Աշխատավոր» թերթից արտատպված հոդվածից[40]: «Կարսն ընկնում է... Չկայ տրտունջ, այլ՝ վճռականութիւն, չկայ սարսափ, այլ՝ ոգեւորութիւն: Պաշտպանել ազատութիւնը, ետ քշել թշնամուն. - ահա ամենքի կամքը... Հայ զօրքերն անցան յառաջխաղացութեան և կռուի նախաձեռնութիւնը ձեռք առին»[41], - ահա այսպես լավատեսորեն էր ավարտվում թղթակցությունը: Նույն չարդարացված ու չհիմնավորված լավատեսությունը կար թերթում տպագրված Հայաստանի կառավարության զեկույցում, որտեղ շարադրված էին քեմալականների հետ Կարսի անկումից հետո կնքված զինադադարի մանրամասները[42]: «Այս բանակցութիւնները բարեյաջող ելք ունեցան»[43] նախադասությունն ամեն ինչ ասում է թե՛ խմբագրակազմի, թե՛ Հայաստանի կառավարության դիվանագիտական ունա-

[40] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 607:
[41] **Նույն տեղում**:
[42] **Նույն տեղում**:
[43] **Նույն տեղում**:

կությունների ու դիվանագիտական գիտելիքների մակարդակի մասին:

Թերթում չկա Հայաստանի կառավարության վարած քաղաքականության մասին որևէ բացասական գնահատական անգամ երկրի համար այդ ճակատագրական պահին, երբ Հայ-թուրքական պատերազմն ավարտվեց քեմալականների հաղթանակով: Իհարկե, դա առաջին հերթին պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ թերթը քաջ գիտակցում էր տվյալ ժամանակաշրջանում հայկական պետականությանը սպառնացող օբյեկտիվ և անբարենպաստ աշխարհաքաղաքական պայմանները, ռուս-թուրքական փոխշահավետ համագործակցության վտանգները, Անտանտի պետությունների և Միացյալ Նահանգների երկդիմի ու ձեռքերը լվանալու քաղաքականությունը, միայնակ մնացած Հայաստանի Հանրապետության հուսահատ պայքարի ու գոյատևման անպտուղ ջանքերը: Թերթը նաև հասկանում էր, որ այդ իրավիճակում որևէ դրական արդյունք չէր տալու կառավարության կոչը. «Քաղաքացինե՛ր, փորձութեան այս սարսափելի ժամուն մոռցէք ձեր բոլոր անձնական գործերը, ամբողջ ընտանիքով նուիրուեցէք հայրենիքի պաշտպանութեան: Կռիւը ժողովրդական պէտք է ըլլայ: Իւրաքանչիւր հայ պէտք է ոտքի կանգնի Հայաստանի պաշտպանութեան համար: Մա՛հ կամ ազատութիւն. - ահա այս է օրուան նշանաբանը»[44]:

1920 թվականի հոկտեմբերի սկզբին թերթը կարծում էր, որ քեմալականները, նույնիսկ Ռուսաստանի օգնությամբ, չէին կարողանալու հաղթել Հայաստանին, որը շատ շուտով իրեն էր կցելու Թուրքիայի արևելյան

[44] **Նույն տեղում:**

նահանգները՝ Արևմտյան Հայաստանը[45]: «Այլեւս չկայ ուժ մը, որ կարենայ իրենց իշխանութիւնը վերահաստատել այնտեղ: Ուշ կամ կանուխ պիտի կատարուի ինչ որ անդառնալի է, ինչ որ վճռուած ու ստորագրուած է... Մոսկուայի վրայ դրուած յոյսերը խախուտ են[46]... Կ'ըսեն, թէ հաշտութեան հիմը պիտի ըլլայ Սեվրի դաշնագրին ճանաչումը: Ուրեմն քեմալականները անձնատուր պիտի ըլլան... Թուրքիոյ փրկութիւնը Արաքսի ափերէն չէ, որ պիտի գայ...»[47], - գրում էր պարբերականը: Իրադարձությունները, սակայն ի վնաս հայկական պետության լուծեցին Հայ-թուրքական պատերազմի ելքը:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով՝ կարող ենք փաստել հետևյալը:

- «Ճակատամարտի» էջերում ոչ միայն ամփոփված է Հայ-թուրքական պատերազմի ողջ ընթացքը, այլև հատկապես կարևոր փաստաթղթերի տպագրության միջոցով ներկայացված են դրա ծագման ու Հայաստանի կրած պարտության պատճառները և ծանր հետևանքները, ի թիվս որոնց՝ հողատարածքների կորուստն ու երկրի անկախության վերացումը:
- Թերթի հրապարակումներն աչքի են ընկնում իրենց հրատապությամբ, օբյեկտիվ վերլուծությամբ և անաչառությամբ:
- Չպետք է մոռանալ այն հանգամանքը, որ պարբերականը լույս էր տեսնում Թուրքիայի մայրաքաղաքում, բայց չէր վախենում իր հոդվածներում ներ-

[45] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 569:
[46] **Նույն տեղում**:
[47] **«Ճակատամարտ»** 1920, N 572:

կայացնել ճշմարտությունը այդ պատերազմը սանձազերծող կողմի նկրտումների և հայ ժողովրդի հայրենիքի բռնագրավման, տեղաբնակ հայության ցեղասպանության հաշվին թուրքական պետություն հիմնելու մասին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Ճակատամարտ» 1920, Կ.Պոլիս, **N 569** («Երկու ճակատներու վրա. հայկական հաղթանակ թուրքերու և ռուսներու դեմ»), («Ի՞նչ է իմաստը այս խաղերուն»):

«Ճակատամարտ» 1920, N 572 («Շոյելով պիտի նվաճեն»):

«Ճակատամարտ» 1920, N 573 («Հունիս 6-ի հրամանը»):

«Ճակատամարտ» 1920, N 574 («Քեմալական գործողությունները Հայաստանի դեմ»), («Թուրք հարձակողականը»):

«Ճակատամարտ» 1920, N 576 («Կռիվները կշարունակվին»):

«Ճակատամարտ» 1920, N 580 («Մուստաֆա Քեմալ կգինվորագրե բոլորը»):

«Ճակատամարտ» 1920, N 583 («Մահ կամ վերջնական հաղթանակ»), («Կամավորական շարժումը խոշոր համեմատություններ կառնե»), («ՀՀ վարչապետին և պատեր. նախարարին հայտարարությունները»), («Զոր. Սեպուհի կոչը»), («Թուրք հորդաներուն դիմաց երկաթե պատնեշ մը»):

«Ճակատամարտ» 1920, N 584 («Ամեն ինչ ճակատի համար»), («Մուստաֆա Քեմալի նամակը Չիչերինին»), («Ինչպես որոշվեցավ հարձակողականը Հայաստանի դեմ»), («Կաթողիկոսին կոչը»), («Հայաստանի փրկության կոմիտեին կոչը»):

«Ճակատամարտ» 1920, N 607 («Ի՛նչպես ինկավ Կարսը»), («Զեկույց հայկական կառավարության. զինադադարը

ինչպես կնքվեցավ», («Հայկ. կառավարության կոչը ժողովուրդին. մահ կամ ազատություն»):

Մարիամ Հովսեփյան, *բ.գ.թ.,*
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,
Հայ պարբերական մամուլի և հասարակական
մտքի պատմության բաժին, առաջատար գիտաշխատող
mariamhovsepian@mail.ru

ARMENIAN-TURKISH WAR ON THE PAGES OF "CHAKATAMART" (1920)

Keywords: *conflict, Armenian-Turkish war, hostility, defeat, negotiations, peace treaty, objective analyses.*

The daily newspaper "Chakatamart" not only summarized the entire process of Armenian-Turkish war, but also represented the causes and consequences of its origin and the defeat of Armenia. "Chakatamart" daily newspaper also represented analytical articles that are distinguished by their relevance, objective analysis and impartiality.

Mariam Hovsepyan - *Ph.D*
Institute of History of NAS RA,
Department of Armenian Periodicals and Public Mind,
Leading Researcher,
mariamhovsepian@mail.ru

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБРАЗОВАНИЯ, СУЩЕСТВОВАНИЯ И ЭВОЛЮЦИИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ*

ДАВИД БАБАЯН

Ключевые слова: *Нагорно-Карабахская Автономная область, армянская государственность, Азербайджан, геополитика, Закавказье, Ленин.*

Нагорно-Карабахская Автономная Область (НКАО) представляет достаточно специфический период истории армянской карабахской государственности. Образование НКАО было следствием наличия у Арцаха-Карабаха мощной и безусловной политико-исторической национальной легитимности, игнорировать которую было попросту невозможно. Именно это позволило сбалансировать ключевые геополитические преимущества появившегося впервые на карте мира в 1918 году Азербайджана.

НКАО сумела противостоять этнополитической агрессии Азербайджана и сохранить у себя армянскую государственность и цивилизацию. Армянство всего исторического Карабаха и разных частей бывшей Азербайджанской ССР ощущало свою причастность к армянской государственности в первую очередь именно посредством НКАО. Именно НКАО стала основным ядром НКР, именно потенциал области, как людской, так и экономический и духовный, стал одной из надежных основ будущих побед в навязанной Азербайджаном войне, сохранением не только карабахского сегмента армянской государственности, но и независимости Матери-Армении.

НКАО естественным образом эволюционировала в Нагорно-Карабахскую Республику. Область была бы не в состоянии обеспечить надежное будущее Арцаха в новых

* *Հոդվածը ներկայացվել է 18.07.2020: Գրախոսվել է 07.08.2020:*

условиях. В границах НКАО Арцах нежизнеспособен. Лишь независимая государственность и изменение границ нашей республики сделали возможным обеспечение безопасности и поступательного развития Республики Арцах.

Вводная часть

7 июля 1923 года была образована Нагорно-Карабахская Автономная Область (НКАО). Эта страница истории карабахской (арцахской) армянской государственности по ряду причин до сих пор является одной наиболее политизированных, что зачастую создает субъективизм при анализе разных аспектов данного периода нашей истории. Между тем, НКАО представляет достаточно специфический период истории армянской карабахской государственности, которая дает ответы на целый ряд важнейших вопросов не только прошлого, но и настоящего и будущего.

Геополитические аспекты образования НКАО

Для создания или образования какого-либо государственного образования должны быть соответствующие основания и/или цели. Бывает так, что образования создаются с нуля, искусственно, не имея соответствующих исторических, культурных, этнонациональных основ. В таком случае они создаются для осуществления важнейших стратегических целей, т.е. материализуются геополитические амбиции внешних и внутренних сил и игроков. Создание в 1918 году Азербайджана в Закавказье было именно реализацией геополитических амбиций, ведь общеизвестно, что исторический Азербайджан, являющийся частью Ирана, никакого отношения к Закавказью не имел.

В других случаях образование или формирование какой-либо государственной единицы имеет столь веские основания, что оно в какой-то степени даже безальтернативно. Это своего рода историко-политическая легитимность. Именно к данной категории и принадлежит образование НКАО.

Говоря о геополитических амбициях и легитимности, т.е. целях и основаниях образования тех или иных государственных образований, необходимо отметить, что вне зависимости от эмоциональной составляющей, обе они являются ключевыми компонентами геополитики и в данной плоскости каждая из них имеет свое воздействие на политику разных центров силы, внутренних и внешних геополитических игроков.

Для более полного понимания этих аспектов необходимо сначала вкратце рассмотреть процесс создания Азербайджана в Закавказье. Как известно, и как уже было отмечено, на Кавказе никогда не было образования под названием «Азербайджан». Появление данного образования в Закавказье было результатом глобальной геополитической конкуренции, появлением идеологии пантюркизма и попытками ее практического осуществления. Только Первая мировая война и Октябрьская революция в России создали условия для того, чтобы предпринять попытки объединения тюркских народов Закавказья, Кавказа, Ирана и Средней Азии путем захвата этих территорий турецкой армией[1].

Первичным звеном осуществления пантюркистких планов был Кавказ. Именно в данном контексте в Восточном Закавказье и была создана страна под названием «Азербайджан», которая никакого отношения к историческому Азербайджану, известному также как Атрпатакан или Атропатена не имела. Цель была одна - если есть кавказский и иранский Азербайджаны, то они должны объединиться, а это объединенное образование Турция намеревалась присоединить к себе и выйти в Среднюю Азию и таким образом создать единое пантюркистское государство. Создание «Азербайджана» в Закавказье также давало возможность Турции захватить бакинскую нефть, на долю которой тогда приходилось 95% нефтедобычи Российской империи.

[1] См., например **Pomiankowsky 1928**: 29-30, **Hostler 1957** 146-148.

Однако образование в Закавказье Азербайджана кроме создания пантюркистской державы предусматривало и включение в ее состав Ирана. Дело в том, что исторический Азербайджан на протяжении достаточного долгого времени был духовно-политическим центром Ирана. Именно исторический Азербайджан стал ядром возрождения иранской государственности в эпоху Сефевидов. Понятно, что контроль над историческим Азербайджаном на порядок увеличивал возможность контроля над всем Ираном, причем не только с политической, но и с историко-психологической точки зрения. В последнем случае пантюркисты получали возможность легитимизировать свои претензии на весь Иран, представив историю этих государств, для которых этническая принадлежность не играла никакой роли и которые враждовали как между собой, так и с османами, в качестве монолитного тюркского наследия.

Контроль над историческим Азербайджаном и завоевание Ирана привело бы к колоссальным геополитическим трансформациям, в частности - к созданию единого мусульманского суннитского пояса от Мраморного моря до Китая, Сибири, Индии и Индонезии. Был бы уничтожен шиизм, образовалось бы единое исламское пространство. На протяжении веков одним из главных препятствий на этом пути был именно шиитский Иран, и его завоевание привело бы к неизбежному глобальному религиозному конфликту с непредсказуемыми последствиями.

Таким образом новый Азербайджан в Закавказье становился главным стратегическим звеном, способным решать одновременно несколько грандиозных геополитических задач.

Новосозданное государство Азербайджан в Закавказье сразу попыталось захватить практически все Закавказье, чтобы иметь обширную сухопутную границу со своей «суррогатной матерью» - Турцией. Так и возник Карабахский вопрос. И дело здесь не в том, что это государство не имело никаких на то оснований. Механизм был запущен. Новое

«геополитическое дите» родилось и дальнейшие процессы уже изменили всю историю Закавказья, Ближнего Востока и армянского народа, в частности, его карабахского сегмента.

Однако Карабах, как известно, не признал притязания Азербайджана и с распадом Российской империи, с 1917 по 1920, фактически был самоуправляемым государственным образованием. Причем Карабах международным сообществом был признан спорной территорией, т.е., в принципе, он в качестве, пусть даже спорной единицы, получил своеобразное признание.

Советизация региона создала новую, не менее сложную ситуацию в регионе. Установление контроля над новосозданным Азербайджаном было одним из ключевых геополитических императивов государства Советов, от которого, без преувеличения, зависела дальнейшая судьба первого в мире социалистического государства. Как указывал Сталин, Центральная Россия, этот очаг мировой революции, не может долго держаться без помощи окраин, изобилующих сырьем, топливом, продуктами продовольствия[2]. После потери Баку в сентябре 1918 года, Советская Россия оказалась в сложнейшей экономической ситуации, буквально наступил топливный голод.

Бакинская нефть опять стала одним из ключевых аспектов формирования будущего региона, хотя большевистские вожди и понимали, что Баку и Азербайджан - разные вещи. Иосиф Сталин, например, в одном из своих выступлений заявил, что «нельзя смешивать Баку с Азербайджаном. Баку вырос не из недр Азербайджана, а надстроен сверху»[3].

Одним из ключевых вопросов было преодоление топливного голода в Советском государстве посредством выхода к стратегически важнейшему Бакинскому нефтяному району. Не случайно, что одной из важнейших задач, по-

[2] **Сталин 1922**
[3] **Сталин 1921**

ставленных командованием Кавказского фронта командованию занявшей Азербайджан 11 армии, ставилось надежное обеспечение Бакинского района и удержания в своих руках нефтяных промыслов и сооружений[4]. Всего в 1920 году из Грозного и Баку в центральные районы страны было доставлено около 117 млн. пудов нефтепродуктов, не считая керосина, бензина и смазочных масел, что более чем в два раза превышало количество всех нефтепродуктов, израсходованных Советской Россией за весь 1919 год[5]. Непрерывно возраставший поток бакинской нефти содействовал оживлению промышленности Советской России, укреплению тыла действующей Красной Армии[6].

Один из лидеров большевиков Г. К. Орджоникидзе указывал, что «бакинский пролетариат, при помощи которого прорван фронт экономической разрухи, может сравнить себя по заслугам своим со славной 1-й Конной Армией»[7]. Следует отметить, что в своем поручении от 29/30 июня 1920 года Ленин возложил руководство всей внешней и внутренней политикой Азербайджана и наблюдение за выполнением директив ЦК и Наркоминодела по отношению к Персии, Армении и Грузии именно на Г.К.Орджоникидзе[8]. В. И. Ленин на VIII Всероссийском съезде Советов, проходившем в конце декабря 1920 года, говорил: «Теперь, при громадном энтузиазме, который проявляют рабочие в Азербайджанской республике, при дружественных отношениях, которые у нас установились, при умелых руководителях, данных Совнархозом, дело с нефтью идет хорошо, и мы начинаем становиться на собственные ноги и с топливом»[9].

---

[4] **Интернациональная помощь XI армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане:** 55.
[5] **История гражданской войны в СССР 1917-1922**, т.5: 297.
[6] **История Азербайджана**, т 3, ч.1, 266.
[7] **История Азербайджана**, т 3, ч.1, 265.
[8] **Ленин 1970** 227
[9] **Ленин, 1950:** т. 31: 477

Естественно, что контроль над бакинской нефтью оказал важнейшее значение на победу большевиков в Гражданской войне и в борьбе с иностранной интервенцией, а также экономического развития советского государства.

Включение Закавказья в состав Советского государства создало весьма благоприятную геополитическую ситуацию для большевиков, дало им возможность укрепить безопасность страны и проводить наступательную внешнюю политику, в частности, на Востоке. И здесь особая роль отводилась Азербайджану. Важность данной республики подчеркивали практически все лидеры Советского государства, в том числе и В.И.Ленин. По некоторым данным, более чем в 320 произведениях и документах Ленин касается событий на Кавказе, рассматривает историю его народов и анализирует развитие его экономики, при этом из них около 160 документов непосредственно относятся к Азербайджану[10].

Один из лидеров большевиков Азербайджана Нариман Нариманов писал: «В.И. Ленин особенное внимание обращал на Туркестан и Азербайджан. Он говорил, что эти республики есть преддверие к Востоку, что все, что делается у них, будет эхом отдаваться в соседних государствах, и угнетенные в этих странах будут знать и чувствовать все то, что составляет нашу сущность. Я несколько раз имел беседу с товарищем Лениным об окраинных вопросах и каждый раз все более и более убеждался, что он горит желанием создать на окраинах образцовую школу не только для подготовки работников, но и для непосредственного воздействия на умы и сердца многомиллионной трудящейся массы Востока»[11].

Ленин придавал важность советизации Азербайджана и с теоретической точки зрения. Приветствуя на VIII всероссийском съезде Советов образование и упрочение Бухарской, Азербайджанской и Армянской советских республик, Ленин говорил: «Эти республики являются доказательством

[10] См., например, **Гулиев 1966**, **В.И.Ленин об Азербайджане, 1970**
[11] **Нариманов Н., Ленин и Восток**, «Новый Восток», N5, 1924: 11

и подтверждением того, что идеи и принципы Советской власти доступны и немедленно осуществимы не только в странах, в промышленном отношении развитых, не только с такой социальной опорой, как пролетариат, но и с такой основой, как крестьянство»[12].

Геополитическую важность Азербайджана неоднократно подчеркивал Г.К. Орджоникидзе, называвший Красный Азербайджан «ключом к мусульманскому Востоку»[13]. В своем выступлении на XII общебакинской партийной конференции 8 июля 1923 года Г.К. Орджоникидзе, в частности, подчеркнул: «От того, как мы устроим Советский Азербайджан, зависит популяризация советской идеи на Востоке. Всякий турок, перс, индус, всякий, кто только слышал об Азербайджане, о Советской власти, скажет: «Большевики хороши, а ну-ка, посмотрим, что они сделали в Азербайджане, сумели ли они возродить азербайджанскую культуру, сумели ли они выдвинуть из гущи азербайджанских крестьян и рабочих руководителей Азербайджанского государства? Если да, то такая советская власть нужна всем порабощенным народам Востока»[14].

Большевики были уверены, что именно под влиянием победы Советской власти в Азербайджане усилится революционное движение в Персии и Турции, которые боролись против империалистов Антанты за национальное освобождение[15]. Как писал Ленин, «симпатии к Советской России растут тем больше, чем больше мы помогаем независимой Азербайджанской республике вести правильное освобождение мусульманских крестьян»[16]. Как указывал С.М. Киров: «На другой день организации Советской власти здесь, в Азербайджане, тов. Ленин говорил, что из этой страны мы

[12] **Ленин 1970**, т. 42. 132
[13] **Орджоникидзе 1956**, т. 1: 143.
[14] **Гулиев 1970**: 13
[15] **История гражданской войны в СССР 1917-1922**, т.5: 228.
[16] **Ленин 1970**, т 42: 125

должны сделать образцовую во всех отношениях республику для народов Востока»[17].

В таких сложнейших геополитических условиях, где ставки явно были в пользу Азербайджана, Армении и Карабаху необходимо было противостоять достаточно опасным вызовам. А ситуация была действительно сложной. Армения, потеряв более половины территории, значительный процент населения которой составляли беженцы, оказалась в ситуации, когда была реальная угроза потери дополнительных частей исторической родины. Зангезур, Нахиджеван, Карабах и ряд других регионов стали мишенью Азербайджана и ареной ожесточенной борьбы.

Но, Карабах, как уже отмечалось, имел столь вескую историко-политическую легитимность, что не мог быть поглощен новосозданным Азербайджаном и раствориться в нем. Это прекрасно понимали и в самом Азербайджане и большевистское руководство страны Советов. Поэтому началась весьма сложная борьба относительно будущего Карабаха. Конечно, карабахцы упорно боролись за воссоединение с Матерью-Арменией, считая это естественным и единственно правильным решением.

Даже, когда в Азербайджане была установлена Советская власть, а Армения была еще независимой и антисоветской, Советская Россия не признала Карабах, Зангезур и Нахиджеван частью Советского Азербайджана. Так, 10 августа 1920 года между РСФСР и Республикой Армения было достигнуто соглашение, согласно которому Советская Россия, признавая независимость и полную самостоятельность Армении, занимала спорные территории, в том числе и Карабах. При этом констатировалось, что занятие советскими войсками спорных территорий, в том числе и Нагорного Карабаха, не предрешает вопроса о правах на эти территории Республики Армения или Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Будущее этих ре-

[17] «**Бакинский рабочий**», N 285, 5 декабря 1930 1

гионов должно было решаться на основах, которые будут установлены мирным договором в будущем[18]. Таким образом Советская Россия формально не нарушила решения Лиги Наций и первоначально не передала Карабах Азербайджану, несмотря даже на то, что последний был уже советским, а Армения, как уже отмечалось, была союзником Антанты.

После установления Советской власти в Армении Советский Азербайджан сделал ряд важных заявлений по вопросу Карабаха и Зангезура. Одно из них имело следующий текст: «Советский Азербайджан, идя навстречу борьбе братского армянского трудового народа против власти дашнаков, проливающих и проливавших невинную кровь наших лучших товарищей коммунистов в пределах Армении и Зангезура, объявляет, что отныне никакие территориальные вопросы не могут стать причиной взаимного кровопускания двух вековых соседних народов: армян и мусульман; трудовому крестьянству Нагорного Карабаха предоставляется полное право самоопределения, все военные действия в пределах Зангезура приостанавливаются, а войска Советского Азербайджана выводятся»[19].

3 июня 1921 года Кавказское Бюро Центрального Комитета Российской Коммунистической Партии большевиков (Кавбюро ЦК РКП (б)), в заседании которого принял участие также и руководитель Советского Азербайджана Нариманов, единогласно решило: «Указать в декларации Армянского правительства о принадлежности Нагорного Карабаха Армении». Согласно этому решению Кавбюро правитель-

---

[18] **Соглашение между Республикой Армении и РСФСР** о прекращении военных действий и занятии советскими войсками спорных областей Карабаха, Зангезура и Нахичевана без предрешения вопроса о правах сторон 10 августа 1920 г., «Вестник архивов Армении», док 17, № 3 1967 46

[19] См., например, **Выступление Н. Н. Нариманова на торжественном заседании Бакинского Совета** по поводу установления Советской власти в Армении, «Коммунист», Баку, 2 декабря 1920.

ство Советской Армении 12 июня принимает декрет, в котором говорится: «На основании декларации Ревкома Социалистической Советской Республики Азербайджана и договоренности между Социалистическими Республиками Армении и Азербайджана провозглашается, что отныне Нагорный Карабах является неотъемлемой частью Социалистической Советской Республики Армении».[20]

Затем, как известно, 4 июля 1921 года Кавбюро ЦК РКП (б)) признало Нагорный Карабах частью Армении и постановило включить регион в состав Армянской Советской Республики[21]. Но на следущий день тем же органом было принято противоположное решение и Нагорный Карабах был передан Советскому Азербайджану с предоставлением широкой областной автономию с административным центром в городе Шуши[22].

Принятие именно такого решения было результатом влияния геополитических факторов. Многие твердят, что это было сделано под давлением Сталина, но личностные факторы, которые если даже и имели место, не могли здесь играть решающую роль. Карабах не мог быть растворен в новосозданном Азербайджане, как уже отмечалось. Слишком сильна была его историческая, политическая, этнонациональная специфика и легитимность, чтобы все это игнорировать. С другой стороны, геополитическая важность Азербайджана, как с точки зрения энергетической базы Советского государства, так и распространения революционных идей в мусульманском мире, требовала предоставление этому государственному образованию геополитических «преференций», что и было сделано. Поэтому добились некого геополитического компромисса. Нагорный Карабах был включен в состав Советского Азербайджана, но в

[20] **«Խորհրդային Հայաստան»**, 12 հունիսի 1921.
[21] **Из протокола вечернего заседания пленума Кавбюро ЦК РКП (б) 4 июля 1921 г.** 59
[22] **Там же**

качестве отдельного государственного образования, пусть даже автономного.

Более того, именно НКАО была одним из самых действенных механизмов воздействия на Азербайджан и недопущения его возможного дрейфа к соперничащим геополитическим полюсам, тем более, что в этой республике существовали серьезнейшие вопросы, связанные с формированием титульной нации, которая все еще не была сформирована, более того подверглась определенным существенным трансформациям. Если до вхождения в состав Российской империи мусульманское население, как тюркское, так и ираноязычные и горские народы Восточного Закавказья, назывались мусульманами или персиянами, в Российской империи тюрки они стали кавказскими татарами, то в СССР превратились в тюрков Советского Азербайджана. Азербайджан вплоть до 1936 года был единственной в СССР советской республикой, название которой не было производным от названия титульной нации, как например Грузия-грузины, Россия-русские и т.д. Естественно, что отсутствие монолитной идентичности у титульной нации могло легко воздействовать на ее геополитические предпочтения, что надо было пресекать на корню. И здесь одна из ключевых ролей принадлежала именно Карабаху.

Таким образом, образование НКАО было продиктовано как наличием веской историко-политической легитимностью, так и геополитическими целями и задачами стратегического характера. Кстати, в самом решении Кавбюро ЦК РКП (б) эти контуры ясно просматриваются. В качестве причины включения Нагорного Карабаха приводится следующая формулировка: «Исходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами и экономической связи Верхнего и Нижнего Карабаха, его постоянной связи с Азербайджаном»[23]. Именно «постоянная связь» с Азербайджаном давала возможность поддерживать

[23] Там же

в регионе соответствующий геополитический баланс. Именно образование автономной области Нагорного Карабаха советские власти считали одним из важнейших событий в области административного деления и внутреннего строительства Азербайджана[24].

Естественно, что языком сношения с Автономной Карабахской областью был признан армянский[25]. Более того, в середине августа 1923 года в Азербайджане было принято постановление о переводе судоговорения во всех земельных судах, как в высшем, так и в уездных на тюркский язык. Исключением была Автономная Карабахская область, где таковое должно производиться на армянском языке[26], что лишний раз показывало статус автономной ообласти, ее армянскую принадлежность и самоуправляемость.

Существование Нагорно-Карабахской Автономной Области и эволюция ее государственности

Таким образом, была образована Нагорно-Карабахская Автономная Область, одна из трех наряду с Армянской ССР и Нахиджеванской АССР армянских государственных образований, один из компонентов армянской государственности. Причем, НКАО, имея меньшую по сравнению с Нахиджеванской АССР территорию и более низкий статус государственности, превосходил последнюю по численности населения. Так, в 1926 году население автономной области составляло 125,3 тыс. человек, Нахиджеванской АССР 104,9 тыс.[27], в 1939 - 150,8, тыс. и 126, 7 тыс. человек соответственно[28]. Лишь после Великой отечественной войны

---

[24] **Совет Народных Комиссаров АССР**. Отчет к III Всеазербайджанскому съезду Советов 1922 - 1923 гг., Баку, 1923: 13.

[25] **Декрет АзЦИКа Советов «О национализации государственных учреждений в АССР, 31 июля 1923 г.,** 1924: 399.

[26] **Собрание узаконений и распоряжений Рабоче - Крестьянского Правительства АССР за 1923 г.**, 1924: 416.

[27] **Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Краткие сводки, выпуск III, Население СССР**, 1927. 55

[28] **Численность населения СССР на 17 января 1939 года** по районам, районным центрам, городам, рабочим поселкам и крупным сельским

население Нахиджеванской АССР превысило население НКАО, составив по переписи 1959 года 141,3 тыс. человек против 130,4 тыс[29]. По переписи населения 1989 года население НКАО составило 188 тыс. человек, Нахиджеванской АССР – 295 тыс. человек[30].

В 1924 году у НКАО появилась собственная конституция. Интересно, но само руководство Советского Азербайджана признавало, что несмотря на статус Карабаха как автономной области, по содержанию своей конституция последнего ничем не отличается от конституции Нахиджеванской Автономной Республики, предлагая все решения относительно Нахиджевана распространить и на Карабах[31].

В административном плане область была разделена на 5 районов, причем 4 из них именовались историческими названиями - Дизакский, Джерабердский, Хаченский и Варандинский[32]. Исключением были лишь новосозданный Шушинский район. Такое название районы НКАО сохранили до начала 1940-х годов[33].

В НКАО было учреждено свое правительство, состоящее из народных комиссариатов внутренних дел с подотделом -

---

населенным пунктам. По данным Всесоюзной переписи населения 1939 года, 1941: 215, **Всесоюзная перепись населения 1939 года** Основные итоги, 1992: 35

[29] **Всесоюзная перепись населения 1959 года**, Таблица 3,4. Распределение населения по национальности и родному языку», Российский государственный архив экономики, Ф.1562 Оп. 336 Д 1566 г, 1566 д

[30] **Население СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.,** 1990 18.

[31] **Письмо А. И. Каракозова секретарю ЦК АКП (б) С. М. Кирову**, 1925 г., К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918 - 1925. Документы и материалы, указ. соч.: 165-166.

[32] **Доклад Карабахского Обкома АКП (б) В ЦК АКП (б), 12 октября 1923 г.**, К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918 - 1925 Документы и материалы, указ соч.. 121

[33] **Большая советская энциклопедия**, том 41, раздел «Нагорно-Карабахская Автономная Область», 1939. 23

Собеса и Коммунального хозяйства, юстиции, просвещения, здравоохранения, земледелия, статистики, совета народного хозяйства[34]. Военными делами области ведал Военный Комиссариат, руководство которым осуществлял военный комиссар области, который назначался военным комиссаром Азербайджанской ССР, по соглашению с Совнаркомом Автономной Области Нагорного Карабаха (АОНК). Уполномоченные народных комиссаров труда, финансов и рабоче-крестьянской инспекции назначались соответствующими народными комиссариатами или уполномоченными Азербайджанской ССР, опять по соглашению с Совнаркомом АОНК. Борьба с контрреволюцией была в ведении органов ЧК Аз.ССР, организуемых последней по соглашению с Советом Народных Комиссаров Нагорного Карабаха. Конституция была упразднена в 1929 году, но ее упразднил не Советский Азербайджан, который не имел такого права. Произошло это ввиду того, что советская правовая система была реформирована и автономные области были лишены права иметь свои конституции. Таким образом, автономный статус Карабаха в целых плоскостях был неподконтролен Азербайджану и степень его самоуправляемости была высокой.

После образования НКАО к столице области городу Шуши должна была быть подведена железная дорога из Евлаха[35]. Но, как показала жизнь, это не было осуществлено. Власти Азербайджана, учитывая стратегическое положение Шуши, опасаясь, что город, вновь став столицей Карабаха, возродится, и они потеряют его, добились того, что

---

[34] Подробнее о структуре правительства НКАО в 1920-е годы см., в частности, **Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства АССР за 1924 г.:** 333-335

[35] См., в частности, **Из протокола заседания Политбюро и Оргбюро ЦК АКП (б) 20 июля 1921 г., Протокол заседания комиссии по определению границ Автономного Карабаха и Курдистана 7 июля 1923 г.,** К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918 - 1925 Документы и материалы, указ. соч : 60, 96.

столицей стал маленький населенный пункт Ханкенди, ставший впоследствии Степанакертом.

Однако здесь был и другой аспект. Понятно, что сохранение Шуши в качестве столицы Карабаха предполагало возвращение определенной части беженцев - армян, пострадавших во время резни, устроенной мусаватистами и турецкими частями в 1920 году, в свои дома, уничтоженные или занятые к 1923 году тюрками. Между тем армяне, как известно, составляли подавляющее большинство населения города до событий 1920 года. Это могло создать сложности в плоскости межнациональных отношений, которые Советская власть пыталась всячески обойти, тем более, что было множество других трудностей и получить вдобавок такую сложнейшую и взывоопасную проблему большевики не хотели. Поэтому, если Шуши осталось бы столицей области, возвращение беженцев стало бы естественным, более того, сюда на постоянное место жительство начали бы переселяться представители титульной для области армянской национальности, что также обострило бы здесь межнациональные отношения. Кроме того, оставить Шуши в качестве столицы армянской автономной области, где основную часть населения составляли бы тюрки, также было невозможно. В данном контексте весьма интересным предстает тот факт, что жители Шуши достаточно упорно пытались недопустить перевода столицы в Степанакерт. Секретарь Карабахского Областного Комитета партии Мануцян в своем докладе о политическом состоянии области от 12 октября 1923 года указывал, что «общий диссонанс вводят шушинские граждане, которые недовольны переводом центра из Шуши»[36]. Кстати, вплоть де середины 1930-х годов Шуши по численности населения превосходил Степана-

[36] **Доклад Карабахского обкома АКП (б) В ЦК АКП (б) 12 октября 1923 г.**, К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918 - 1925. Документы и материалы, указ. соч.: 125

керт[37]. Степанакерт обогнал по численности населения Шуши лишь к концу 1930-х годов[38].

Более того, в состав автономной области вошли не все части Нагорного Карабаха. Надо сказать, что с понятием «Карабах» и «Нагорный Карабах» тогда были определенные административно-политические проблемы. К этому времени появились некоторые несоответствия исторического и административно-территориального понятий «Карабах» и «Нагорный Карабах».

Под Карабахом в основном понималась территория бывшего Карабахского ханства, составлявшая от 23 до 26 тыс. кв. км[39]. Оно включало в себя части территорий исторических армянских провинций Арцах, Сюник, Утик и Пайтакаран. После присоединения к Российской империи, ханство стало Карабахской провинцией, которая затем также была расформирована. К моменту распада Российской империи большая часть бывшей Карабахской провинции была в составе Елизаветпольской губернии и состояла из четырех уездов - Шушинского, Джеванширского, Корягинского или Джебраильского и Герусинского (Горисского). Часть территории же провинции, расположенной в Мильской равнине, была в составе Бакинской губернии. Поэтому на момент образования НКАО, говоря о Карабахе, имели ввиду, в основном, Шушинский, Джеванширский и Джебраильский уезды, отчасти Герусинский.

С понятием «Нагорный Карабах» ситуация была даже более проблематичной. Как известно, Северный Арцах или

---

[37] См., в частности, **Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года** Краткие сводки, выпуск III, Население СССР, указ. док.: 55; **Большая советская энциклопедия**, том 41, раздел «Нагорно-Карабахская Автономная Область», указ соч.: 20

[38] **Численность населения СССР на 17 января 1939 года** по районам, районным центрам, городам, рабочим поселкам и крупным сельским населенным пунктам. По данным Всесоюзной переписи населения 1939 года, указ. док.: 215.

[39] См., в частности, **Бабаян 2007b** 73

Северный Нагорный Карабах (нынешние Шаумян, Геташен, Чардахлу и т.д.) всегда были частью карабахского сегмента армянской государственности. Большая часть этих территорий была также в составе самоуправляющегося Арцаха в 1917-1920 гг. Но эти территории были частью Елизаветпольского и Казахского уездов.

Естественно возникала неопределенность, которая иногда присутствовала даже в ряде официальных директив. Так, в одном из документов было указано, что весь Нагорный Карабах должен был быть выделен в самостоятельную административную единицу[40]. Но что же надо было понимать под Нагорным Карабахом? Сейчас задним числом можно об этом спорить, но факт лишь в том, что не весь исторический Нагорный Карабах получил статус автономии, не на всей его территории была образована армянская государственность. В состав НКАО фактически вошла лишь 1/6 часть Карабаха и около трети исторического Нагорного Карабаха.

Образование НКАО было также частью административно-территориального и этнополитического размежевания Карабаха в целом. Низменный или равнинный Карабах был разбит на два уезда - один с центром в Агдаме, другой с центром в Джебраиле. В особый уезд был выделен Курдистан[41]. Таким образом, Карабах был разделен между тремя субъектами. НКАО, как уже отмечалось, стала отдельным армянским государственным образованием, Восточный и Северный Карабах был передан непосредственно Азербайджану без какого-либо отдельного статуса автономии. Исключением стал лишь Шаумянский район – единственный сегмент Северного Арцаха, имеший статус отдельного района в составе Азербайджанской ССР.

---

[40] **Письмо Л. И. Мирзояна в ЦК АКП (б), Копия в Кавбюро ЦК РКП (б) от 8 августа 1921 года**, К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918 - 1925. Документы и материалы, указ. соч.: 61.

[41] **Автономия Карабаха**, «Бакинский рабочий», 19 июля 1923

Западный Нагорный Карабах стал Красным Курдистаном - отдельным уездом в составе Советского Азербайджана, расположенный между НКАО и Армянской ССР. Это был единственный за всю историю существования Советского Азербайджана район, в названии которого имелось указание на этнонациональную принадлежность. Такое название было применено к этой территории впервые. Именно поэтому в ряде официальных документов имеются даже формулировки типа Джеванширский, Шушинский и Кубатлинский Курдистаны[42]. Формирование данной единицы также имело важное геополитическое значение, но Курдистанский уезд просуществовал недолго и был упразднен в 1929 году ввиду ряда геополитических трансформаций на Ближнем Востоке[43].

То, что не весь Нагорный Карабах получил автономию, было видно даже из названия этой автономии. В первые годы существования она называлась Автономная Область Нагорного Карабаха, что подразумевало существование и неавтономного Нагорного Карабаха. Но затем название изменили на Нагорно-Карабахскую Автономную Область. Казалось бы несущественное изменение даже легче в произношении. Но здесь имелся весьма важный геополитический аспект. Название «Нагорно-Карабахская Автономная Область» означает, что эта область включает в себя весь Нагорный Карабах. Таким образом Азербжайджан пытался в административном, политическом и даже психологическо-подсознательном отношении сузить понятие «Нагорный

[42] **Протокол заседания комиссии по выработке положения Автономной Области Нагорного Карабаха**, установлению границ между Низменным и Нагорным Карабахом, а также между Нагорным Карабахом и Курдистаном и определению форм административного управления Низменного Карабаха и Курдистана, июль 1923 г., К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и материалы, ук. соч : 103.

[43] Подробнее о Красном Курдистане см., в частности, **Бабаян 2005** 115-136. **Бабаян 2007а** 100-118.

Карабах» и идентифицировать его исключительно с автономной областью. Но Баку не удалось полностью досичь этой цели.

Более того, даже с сильно урезанными границами НКАО сохраняла свой действенный геополитический потенциал. Более того, армянство всего исторического Карабаха, в том числе и Нагорного Карабаха, ощущало свою причастность к армянской государственности в первую очередь посредством НКАО, именно в ней видя ядро карабахского сегмента армянской государственности, восстановление территориальной целостности которого и виделось в качестве необходимой предпосылки воссоединения с Матерью-Арменией. Такое же значение НКАО имела и для подавляющего большинства армянского населения Баку, других городов и районов бывшей Азербайджанской ССР.

Таким образом, перед НКАО стояла действительно сложнейшая задача сохранения армянской цивилизации и государственности не только в самой области, но и в Азербайджанской ССР в целом. До середины 1930-х годов это было сравнительно легче. Тогда сама Азербайджанская ССР была практически федеративным государственным образованием. Даже границы ряда уездов совпадали с этническим ареалом населявших их народов.

Так, например, в середине 20-х кавказские народы (в основном лезгины) и ираноязычные таты составляли 59% населения Кубинского уезда (в состав которого входили нынешние Кусарский, Кубинский, Дивичинский и Хачмасский районы Азербайджана); кавказские горцы и грузины составляли 59,9% населения (45,7% и 14,2% соответственно) Закатальского уезда (в состав которого входили нынешние Белоканский, Закатальский и Кахский районы Азербайджана); талыши составляли 43,2% населения (не считая русских, которые также составляли значительный процент населения) Ленкоранского уезда (в состав которого входили нынешние Астаринский, Джалилабадский, Ленкоранский, Лерикский, Масаллинский и Ярдымлинский районы Азер-

байджана); курды составляли 80,7% населения Курдистанского уезда (в состав которого входили нынешние Кельбаджарский, Лачинский, Кубатлинский районы, часть Зангеланского и Джебраильского районов)[44].

В Азербайджане всячески поддерживалось этническое разнообразие и национальное самосознание[45]. Как указывалось в одном из официальных документов, основной задачей Советской власти в Азербайджане было представление самоопределения народам и раскрепощения их от национального угнетения, прежде всего обеспечение существования, а затем внутренней организации на началах братского единения и самостоятельного устроения быта[46].

Поворотным этапом стал 1936 год. С приходом Гитлера к власти в Германии в 1933 году стало очевидно, что новая мировая война неизбежна. Этническая группа «азербайджанские тюрки», составлявшая немногим более половины населения Советского Азербайджана, представляла значительную опасность, так как могла с легкостью пойти на союз с Турцией, как это произошло во время Первой мировой войны.

Учитывая традиционно тесные связи между Германией и Турцией, а также события, произошедшие на Кавказе в 1918 году, Советский Союз принял решение сформировать новую нацию. Поэтому было принято решение создать «азербайджанскую» нацию, причем «сверху» и ускоренными темпами. Под новым названием «азербайджанцы» были объеди-

---

[44] См., например, **Большая советская энциклопедия**, том 1, раздел «Азерб. ССР», 1929: 641

[45] См. **Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР**, Баку, N 1, 1920. 5; **Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР**, N2, 1921: 24-25; **Резолюции 2-го съезда АКП(б)**, 1920: 6; **Орджоникидзе 1956**, т. 1: 296, **ЦГАОР СССР**, ф 1318, оп.1. д.657, л.29-30; **ПААФ ИМЛ**, ф.14, оп.1, ед.хр 8, л.65, **ЦГАОР Азерб.ССР**, ф.57, оп.1. д.44, л.3.

[46] **Совет Народных Комиссаров АССР**. Отчет к III Всеазербайджанскому съезду Советов. 1922 - 1923 гг., указ. док., с. 13

нены различные мусульманские народы и этногруппы с целью создания исторической, культурной и политической платформы для недопущения идентификации тюрок Восточного Закавказья с турками, проживающими в Турции. Именно так в 1936 году в мире появилась новая нация - азербайджанцы[47]. Базой консолидации мусульманских народов Азербайджанской Советской Социалистической Республики в единый азербайджанский народ должна была стать территориально-административная принадлежность. Люди различных национальностей должны были идентифицировать себя как азербайджанцы, т.е. жители Азербайджана.

Искусственное формирование новой нации сверху в геополитических целях привело к постепенному торжеству национализма, сначала на негласном уровне, а затем, особенно по мере ослабления советской власти, уже и совершенно открыто. Данный процесс имел объективные предпосылки. Дрейф тюркской части элиты Азербайджана в сторону национализма и навязывания азербайджанской идентичности другим народам, был продиктован рядом факторов. Здесь, конечно, был элемент своеобразного симбиоза соблазна и страха. Соблазн заключался в том, что создавалась своего рода «мини-имперская» нация и «мини-империя» и необходимо было полноценно использовать предоставившиеся возможности для этого в максимально короткий срок. Страх заключался в наличие объективных и серьезных препятствий на этом пути.

И важнейшим из них была именно Нагорно-Карабахская Автономная Область, как армянское государственное образование, с уже указанными особенностями. Если мусульманские народы Азербайджана, у которых много общего в традициях, культуре, религии и менталитете, могли консолидироваться в единую азербайджанскую общность, то армяне, также как и русские, евреи и другие не исповедующие ислам народы республики, сохранили свою национальную

[47] См : **Алекперов 1960**: 71.

идентичность. Но в отличие от других немусульманских народов, армяне Карабаха имели не только уходящую вглубь веков историю государственности, но и свою государственность, пусть даже в форме автономной области. Ассимилировать армянский Карабах было попросту невозможно.

Можно было попытаться изменить этнонациональный состав этой автономной области, добиться превращения армян в меньшинство. Кстати, именно эта политика с успехом была проведена в другом автономном образовании Советского Азербайджана – Нахиджеванской Автономной Советской Социалистической Республике, где за несколько десятилетий практически не осталось армянского населения. Но с Карабахом этого не получилось по целому ряду причин, важнейшей из которых были такие черты армян Карабаха, как жизнестойкость, мощнейшая привязанность к родной земле, бунтарский нрав и т.д. В этой ситуации азербайджанская (тюркская) элита видела в Карабахе главную угрозу своей государственности и национальной консолидации. Начался новый этап азербайджано-карабахских отношений, НКАО предстояло выдержать сильнейшее давление со стороны Баку.

Ситуация усугублялась тем, что несмотря на форсированную ассимиляцию нацменьшинств и официальное «исчезновение» целых народов, реальная ситуация была несколько иной. Так, по официальным данным уже к 1963 году в Азербайджане полностью «исчезли» талыши, таты и курды, а кавказские горцы, также как и лезгины, составляли лишь незначительную часть населения в районах, где некогда были самыми многочисленными народностями[48]. Однако кавказоязычные лезгины и аварцы, компактно проживающие на севере современной Азербайджанской Республики, на границе с Дагестаном, а также ираноязычные талыши, ареал которых находится юге Азербайджана, на границе с

[48] См **Атлас Азербайджанской ССР**, раздел «Население»: 14-15

Ираном, сохранили свою национальную идентичность и до сих пор сопротивляются азербайджанской этнонациональной агрессии. Между тем, общая территория, которую занимают эти народности, составляет примерно четверть территории нынешнего Азербайджана, а их численность – около трети населения этой страны.

Этнополитическая агрессия Азербайджана по отношению к Карабаху достигла своего апогея во время правления Гейдара Алиева (1969-1982 гг.). Весьма откровенно высказался по этому поводу в 1999 году тогдашний министр внутренних дел Азербайджана Рамиль Усубов. Вот, что он сказал в одном из своих выступлений: «Можно без преувеличения утверждать, что лишь после прихода Гейдара Алиева к руководству Азербайджана карабахские азербайджанцы почувствовали себя полными хозяевами края. В 1970-е годы проводилась большая работа. Все это вызвало приток в Нагорный Карабах азербайджанского населения из окружающих районов - Лачинского, Агдамского, Джабраильского, Физулинского, Агджабединского и других. Все эти меры, осуществленные благодаря дальновидности первого секретаря ЦК КП Азербайджана Гейдара Алиева, благоприятствовали притоку азербайджанского населения. Если в 1970 году доля азербайджанцев в населении НКАО составляла 18%, то в 1979 г. - 23%, а в 1989 - превысила 30%»[49].

Но НКАО сумела выстоять. И не только выстоять, но ни периодически предпринимать попытки воссоединения в Матерью-Арменией. Такие попытки предпринимались в 1920-е и 30-е годы, в 1945 , 1965, 1967 и 1977 годах. Более того, Арцах и его представители также участвовали в мировых политических процессах. Общеизвестно участие карабахцев в Великой отечественной войне. 35 процентов населения НКАО сражалось на разных фронтах Второй мировой и это самый высокий показатель в мире. Для срав-

[49] **Усубов Рамиль**, «Нагорный Карабах, миссия спасения начиналась в 70-е годы», Панорама, 12 мая 1999.

нения: наибольший процент мобилизованных в армию во время Второй мировой войны приходился на Великобританию и составлял 22 процента населения страны[50]. По числу Героев Советского Союза и полных кавалеров Ордена Славы Карабаха занимал лидирующее место в СССР[51].

Кстати, надо отметить, что упомянутое ранее сокращение численности населения НКАО по сравнению с Нахиджеванской АССР является также и следствием столь высокого процента участников Великой отечественной войны, половина из которых погибли. Причем практически такая же картина была и в Северном Арцахе, где участники войны составляли более 31% от общей численности населения региона, более половины которых также не вернулась с фронтов. Именно поэтому в 1979 году армянское население Северного Арцаха сократилось по сравнению с довоенным периодом на 56,6 тыс. человек[52].

Славные сыны Арцаха участвовали и в таких важнейших событиях, как Тегеранская, Ялтинская и Потсдамская конференции. Заметную роль в лице маршала Ивана Баграмяна и Анастаса Микояна наши соотечественники сыграли и в урегулировании Карибского кризиса 1962 года[53]. Карабах также дал целую плеяду ученых с мировым именем, которые покоряли космос, внесли огромный вклад в различные сферы науки, техники, культуры, искусства, экономики.

Новый этап в истории Карабаха и НКАО наступил в 1988 году, когда начался новый этап национально-освободительной борьбы. Это был последний этап существования НКАО и ее эволюции в Нагорно-Карабахскую Республику (НКР). Надо сказать, что Карабахский вопрос в самом СССР не воспринимался как сугубо локальный конфликт. Так, лауреат Нобелевской премии мира, академик Андрей Сахаров в

[50] См., например, **Axelrod 2007**: 399.
[51] Подробнее об участии НКАО в Великой отечественнойн войне см., например, **Арутюнян 2009**
[52] **Арутюнян 2009**. 12, 13
[53] Подробнее см., в частности, **Карпов 2006**; **Микоян 2006**.

своем письме от 21 марта 1988 года генеральному секретарю ЦК КПСС Михаилу Горбачеву назвал проблему Нагорного Карабаха «пробным камнем перестройки - ее способности преодолеть сопротивление и груз прошлого»[54]. Он же назвал проблему Карабаха для Азербайджана вопросом амбиций, а для народа Карабаха - вопросом жизни и смерти.

Вот лишь некоторые из важнейших событий Карабахского движения:

20 февраля 1988 года на XX сессии Нагорно-Карабахского областного Совета народных депутатов было принято решение о ходатайстве перед Верховными Советами Азербайджанской ССР и Армянской ССР о передаче НКАО из состава Азербайджана в состав Армении[55].

11 июля 1988 года сессия Нагорно-Карабахского областного Совета народных депутатов провозгласила выход НКАО из состава Азербайджанской ССР[56].

26 июля 1989 года внеочередная сессия Шаумянского районного Совета народных депутатов, ввиду усиления репрессивных и карательных мер Азербайджана по отношению к району, приняла решение о вхождении района в состав НКАО.

В начале сентября 1989 года, не имея достаточных средств и возможностей для защиты области, органы власти Нагорного Карабаха неоднократно обращаются за помощью в самые высокие инстанции СССР и в Совет Безопасности ООН с просьбой о содействии в обеспечении защиты армянского населения края[57].

В начале декабря 1989 года Национальный Совет НКАО и Верховный Совет Армянской ССР на совместном заседа-

---

[54] «**Демократическая Россия**», Москва, N3, 1988.
[55] «**Советский Карабах**», 21 февраля 1988 года.
[56] «**Советский Карабах**», 11 июля 1988 года.
[57] «**Խորհրդային Ղարաբաղ**», 4 սեպտեմբերի 1989 («**Советский Карабах**» (на арм.языке), 4 сентября 1989)

нии принимают постановление о воссоединении Армянской ССР и Нагорного Карабаха[58].

Весьма интересным этапом в существовании НКАО было введение 11 февраля 1989 года особой формы управления, с образованием Комитета особого управления. Это был первый и единственных в СССР случай, когда автономная область была фактически выведена из состава союзной республики в непосредственное подчинение высшим органам государственной власти и управления Союза ССР. Таким образом НКАО стала своего рода советским федеральным округом Колумбия или 16-й республикой СССР. Этим было показано, что НКАО является самостоятельной единицей и государственным образованием с составе СССР, и Азербайджанская ССР не обладает полной юрисдикцией над данным суъбектом.

Другим подтверждением этого является то, что когда 6 ноября 1991 года Верховный Совет Азербайджана принял закон об упразднении Нагорно-Карабахской автономной области, а ее районы и населенные пункты переименовывались и переподчинялись новообразованным административным центрам Азербайджана, то 28 ноября того же года вышло постановление Комитет конституционного надзора СССР, осуждающего данный акт и признающего его неконституционным, как нарушающий закрепленный в Конституции СССР статус НКАО[59]. Интересно, но Комитет конституционного надзора не признал неконституционным провозглашение НКР, что, фактически, означало признание легитимности НКР и законности ее выхода из состава Азербайджана.

---

[58] **«Советский Карабах»**, 5 декабря 1988

[59] **Постановление Комитета конституционного надзора СССР** об актах Верховного Совета СССР и его Президиума и Верховных Советов Азербайджанской ССР (Азербайджанской Республики) и Армянской ССР (Республики Армения) о Нагорно-Карабахской автономной области, N 28, 28 ноября 1991.

30 августа 1991 года Верховный Совет Азербайджана принял декларацию о восстановлении государственной независимости, в соответствии с которой независимая Азербайджанская Республика провозглашает себя правопреемницей Азербайджанской Республики 1918-1920 гг.. В сложившейся ситуации и в соответствии с Законом СССР от 3 апреля 1990 года «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из состава СССР», 2 сентября того же года совместная сессия Нагорно-Карабахского областного и Шаумяновского районного Советов народных депутатов приняла декларацию о провозглашении Нагорно-Карабахской Республики.

Согласно вышеназванному закону СССР право посредством референдума самостоятельно принять решение о пребывании в Союзе ССР или в выходящей республике, а также на постановку вопроса о своем государственно-правовом статусе наряду с союзными республиками и автономными образованиями имели и компактно проживающие национальные группы[60]. Строго следуя положениям данного закона, было принято решение о проведении референдума о государственном суверенитете НКР.

В сроки, предусмотренные законодательством, был назначен референдум. В бюллетени для голосования было указано следующее: «Согласны ли вы, чтобы Нагорно-Карабахская Республика была независимым государством, самостоятельно определяющим формы сотрудничества с другими государствами и сообществами?». В присутствии международных наблюдателей 10 декабря 1991 года на общереспубликанском референдуме 99,89% его участников

[60] **Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР**. No 1410-1 от 3 апреля 1990 г., «Ведомости Съезда народных депутатов СССР, Верховного Совета СССР», N 15, 1990

проголосовало за независимость Нагорно-Карабахской Республики[61].

Необходимо подчеркнуть, что Центральная избирательная Комиссия НКР создала необходимые условия для проведения референдума на всей территории республики, включая и азербайджанонаселенные пункты. В частности, посредством дислоцированных в республике подразделений Советской Армии и Внутренних войск МВД СССР в азербайджанонаселенные пункты НКР были отправлены бюллетени для голосования. До этого Центризбирком НКР обратился с телеграммой к администрации Шушинского района с просьбой организовать участие азербайджанского населения района в референдуме. Азербайджанцы не приняли участие в референдуме, однако, учитывая то обстоятельство, что армяне составляли подавляющее большинство населения НКР (более 85%), неучастие азербайджанского населения в референдуме никак не сказалось на его результатах.

6 января 1992 года была принята Декларация о государственной независимости Нагорно-Карабахской Республики. Нагорный Карабах воспользовался своим правом на самоопределение строго в соответствии с действовавшим тогда советским законодательством. Таким образом, НКАО естественным образом эволюционировало в НКР.

Самоопределение Нагорного Карабаха не нарушает ни одного основополагающего международного принципа, в том числе и территориальной целостности. Некоторые юристы-международники пытаются доказать, что осуществление права на самоопределение распространяется исключительно на народы, находящиеся под управлением колониальной империи или иностранным господством, подчинением или эксплуатацией. Однако юридически это не вполне корректно. Право наций на самоопределение без какой-либо классификации на колониальные или другие народы

[61] **Акт о результатах референдума о независимости Нагорно-Карабахской Республики**, декабрь 1991 года

отражено во всех основных международных документах. А согласно Статье 55 Устава ООН уважение принципа равноправия и самоопределения народов является основой мирных и дружеских отношений между нациями.

В соответствии с резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 2625(XXV) 1970 года «все самоидентифицировавшиеся группы с общей идентичностью и наличием определенной территории получают право коллективно определять свое политическое будущее демократическим путем и быть свободными от систематических преследований. Для данных групп принцип самоопределения может быть осуществлен различными средствами, включая автономию в пределах федерального субъекта, конфедерацию государств, свободную ассоциацию, а в определенных условиях и полную независимость»[62]. Кроме того, Международный суд констатировал, что принцип самоопределения кристаллизировался в обычное международное право, применимое и обязательное к выполнению для всех государств[63].

То, что право наций на самоопределение не ограничивается колониальными народами, а имеет универсальное значение, показывает и целый ряд международных документов. Среди них особое место занимает Хартия Европейской Безопасности ОБСЕ, принятая в Стамбуле в ноябре 1999 года, подписантом которого, кстати, является и Азербайджан. В хартии указано, что конфликты, относящиеся к национальным меньшинствам, могут быть положительно разрешены только в демократических образованиях, а в случае с недемократическими государствами принцип самоопределения имеет больший приоритет, нежели принцип территориальной целостности[64].

---

[62] **The UN General Assembly Resolution 2625(XXV)**, UN GAOR, 25th Session, Supp.No28, at 124, UN Doc. A/8028(1970).

[63] **Case concerning East Timor (Port.v.Austr.),** 1995 LCJ90, June 30

[64] **Хартия Европейской Безопасности**, Раздел III. Наш Общий Ответ, пункт 19, Стамбул, 1999.

Однако, понятно, что азербайджано-карабахский конфликт лежит больше в плоскости геополитики, нежели права, тем не менее, вышеуказанные документы лишний раз показывают правовую легитимность эволюции НКАО в НКР.

Роль и место Нагорно-Карабахской Автономной Области в истории армянской государственности

Какие же основные выводы можно сделать о роли и месте НКАО в истории армянской государственности и ее армянского сегмента?

Выводы достаточно четкие. Во-первых, НКАО было армянским государственным образованием, образование которого было следствием наличия у Арцаха-Карабаха мощной и безусловной политико-исторической национальной легитимности, игнорировать которую было попросту невозможно. Во-вторых, НКАО сумела противостоять этнополитической агрессии Азербайджана и сохранить у себя армянскую государственность и цивилизацию. В-третьих, армянство всего исторического Карабаха и разных частей бывшей Азербайджанской ССР ощущало свою причастность к армянской государственности в первую очередь именно посредством НКАО. В-четвертых, именно НКАО стало основным ядром НКР, именно потенциал области, как людской, так и экономический и духовный, стал одной из надежных основ будущих побед в войне с Азербжайджаном, сохранением не только карабахского сегмента армянской государственности, но и независимости Матери-Армении.

Однако НКАО естественным образом эволюционировала. Она была-бы не в состоянии обеспечить надежное будущее Арцаха в новых условиях. Лишь независимость от Азербайджана, образование НКР и изменение границ нашей республики сделали возможным обеспечение безопасности и поступательного развития Республики Арцах.

Нет нужды доказывать, что в границах НКАО Арцах нежизнеспособен. Это доказала жизнь и агрессия Азерайджана 1988-1994 гг. Возврат в прошлое как в вопросе статуса, так и границ станет катастрофой, причем не только для

самого Арцаха, но и для Республики Армения. НКАО уже пройденный путь, возврата к которому быть не может.

Кстати, это прекрасно понимают и в Азербайджане. Особо хотелось бы в данном контексе отметить речь президента Азербайджана Гейдара Алиева в Милли меджлисе от 23 февраля 2001 года. В ней Гейдар Алиев ясно дал понять азербайджанской общественности, что лучше него никто не знает карабахский вопрос. Вот, что он сказал: «Поскольку я давно знаком с этими вопросами и в период, когда непосредственно руководил Азербайджаном, очень тесно занимался проблемами Нагорно-Карабахской автономной области, я хорошо знаю историю и трудности этой проблемы… Но ни у кого из вас нет ни концепции, ни предложения, ни представления о сложности, глубине этого вопроса…. Некоторые распространяют заявления, что Нагорному Карабаху должна быть предоставлена культурная автономия, Нагорному Карабаху нельзя предоставлять областную автономию и др. Давайте подумаем с умом. Они не потерпели этой областной автономии, созданной в 1923 году, в 1988 году начали войну, агрессию, пролито столько крови, оккупированы наши земли, теперь можно ли их возвратить к той областной автономии? Это, невозможно»[65]. Дальнейшие комментарии здесь, конечно же, излишни.

ЛИТЕРАТУРА

«Խորհրդային Հայաստան»,12 հունիսի 1921:

«Խորհրդային Ղարաբաղ», 4 սեպտեմբերի 1989:

Автономия Карабаха, «Бакинский рабочий», 19 июля 1923

Акт о результатах референдума о независимости Нагорно-Карабахской Республики, декабрь 1991 года

Алекперов А. 1960, Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, Баку

[65] **Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева** на заседании Милли меджлиса 23 февраля - 23 февраля 2001 года, «Бакинский рабочий», 24 февраля 2001

Атлас Азербайджанской ССР, раздел «Население», Москва, Баку, 1963, с.14-15

Арутюнян К.А. 2009, Участие воинов-армян Нагорного Карабаха и Северного Арцаха в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945), Ереван, Институт истории НАН РА.

«Бакинский рабочий», N285, 5 декабря 1930, с.1.

Бабаян Д. 2005, Красный Курдистан: геополитические аспекты создания и упразднения, XXI век, Ереван, N 4, с. 115-136

Бабаян Д. 2007a, Красный Курдистан, Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, т XXVI, Институт востоковедения НАН РА, Ереван, 2007, с.100-118.

Бабаян Д. 2007b, Политическая история Карабахского ханства в контексте арцахской дипломатии XVIII века, Ереван, 2007, изд. Антарес, 120 с.

Большая советская энциклопедия, том 1, раздел «Азерб. ССР», Акционерное общество «Советская энциклопедия», Москва, 1929, с. 641.

Большая советская энциклопедия, том 41, раздел «Нагорно-Карабахская Автономная Область», Государственный институт «Советская энциклопедия», Москва, 1939, с. 23.

Выступление Н. Н. Нариманова на торжественном заседании Бакинского Совета по поводу установления Советской власти в Армении, «Коммунист», Баку, 2 декабря 1920.

Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Краткие сводки, выпуск III, Население СССР, Москва, 1927.

Всесоюзная перепись населения 1939 года Основные итоги, Москва, 1992

Всесоюзная перепись населения 1959 года, Таблица 3,4. Распределение населения по национальности и родному языку, Российский государственный архив экономики, Ф 1562 Оп. 336 Д.1566 г, 1566 д

Гулиев Дж. 1966, В.И.Ленин об Азербайджане. По страницам Полного собрания сочинений, Баку.

Гулиев Дж. 1970, Борьба коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Баку

«Демократическая Россия», Москва, N3, 1988

Доклад Карабахского Обкома АКП (б) В ЦК АКП (б), 12 октября 1923 г., К истории образования Нагорно-Карабахской Ав-

тономной Области Азербайджанской ССР 1918 - 1925 Документы и материалы, Баку, 1989

Декрет АзЦИКа Советов «О национализации государственных учреждений в АССР», 31 июля 1923 г., Собрание узаконений и распоряжений Рабоче - Крестьянского Правительства АССР за 1923 г., Баку, 1924.

Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР No 1410–1 от 3 апреля 1990 г., «Ведомости Съезда народных депутатов СССР, Верховного Совета СССР», N 15, 1990

Из протокола вечернего заседания пленума Кавбюро ЦК РКП (б) 4 июля 1921 г., К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918 - 1925 Документы и материалы, Баку, 1989

Из протокола заседания пленума Кавбюро ЦК РКП (б) 5 июля 1921 г., К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918 - 1925. Документы и материалы, Баку, 1989.

Интернациональная помощь XI армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайжане, Баку, 1989

История Азербайджана, т.3, Баку, 1963.

История гражданской войны в СССР 1917-1922, т.5, Конец иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции в СССР (февраль 1920 г. октябрь 1922 г.), Москва, 1960

Карпов В.В. 2006, Маршал Баграмян. Мы много пережили в тиши после войны, Москва

Ленин В. И. 1950, Сочинения, изд. 4-е, т. 31, Ленинград

Ленин В.И. 1970, Полное собрание сочинений, Издательство политической литературы, Москва

Ленин об Азербайджане, (Сборник), Баку, 1970.

Микоян С.А. 2006, Анатомия Карибского кризиса, Москва

Нариманов Н. 1924, Ленин и Восток, «Новый Восток», N5, 1924

Население СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г , Москва, 1990

Орджоникидзе Г.К. 1956, Статьи и речи, т.1 (1910-1926), Москва

ПААФ ИМЛ, ф.14, оп.1, ед.хр.8, л.65;

Письмо А. И. Каракозова секретарю ЦК АКП (б) С. М. Кирову, 1925 г., К истории образования Нагорно-Карабахской Авто-

номной Области Азербайджанской ССР 1918 - 1925. Документы и материалы, Баку, 1989, с. 165-166

Письмо Л. И. Мирзояна в ЦК АКП (б), Копия в Кавбюро ЦК РКП (б) от 8 августа 1921 года, К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918 - 1925. Документы и материалы, Баку, 1989, с. 61.

Постановление Комитета конституционного надзора СССР об актах Верховного Совета СССР и его Президиума и Верховных Советов Азербайджанской ССР (Азербайджанской Республики) и Армянской ССР (Республики Армения) о Нагорно-Карабахской автономной области, N 28, 28 ноября 1991

Протокол заседания комиссии по выработке положения Автономной Области Нагорного Карабаха, установлению границ между Низменным и Нагорным Карабахом, а также между Нагорным Карабахом и Курдистаном и определению форм административного управления Низменного Карабаха и Курдистана, июль 1923 г.», К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918 – 1925. Документы и материалы, Баку 1989, с.103.

Резолюции 2-го съезда АКП(б), Баку, 1920

Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на заседании Милли меджлиса 23 февраля - 23 февраля 2001 года, «Бакинский рабочий», 24 февраля 2001

Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР, Баку, N1, 1920.

Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР, Баку, N2, 1921.

Собрание узаконений и распоряжений Рабоче - Крестьянского Правительства АССР за 1923 г., Баку, 1924.

Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства АССР за 1924 г. Баку, 1926.

Совет Народных Комиссаров АССР Отчет к III Всеазербайджанскому съезду Советов. 1922 - 1923 гг., Баку, 1923

«Советский Карабах», 21 февраля 1988 года

«Советский Карабах», 11 июля 1988 года.

«Советский Карабах», 5 декабря 1988

Соглашение между Республикой Арменин и РСФСР о прекращении военных действий и занятии советскими войсками

спорных областей Карабаха, Зангезура и Нахичевана без предрешения вопроса о правах сторон 10 августа 1920 г., «Вестник архивов Армении», док. 17, № 3, 1967.

Сталин И.В. 1921, Заключительное слово по докладу об очередных задачах партии и национальном вопросе на X съезде РКП(б) 10 марта 1921 г., Десятый съезд Российской коммунистической партии.Стенографический отчет, М., 1921.

Сталин И.В. 1922, Об объединении Советских республик Доклад на X Всероссийском съезде Советов 26 декабря 1922г., «Правда», № 295, 28 декабря 1922.

Усубов Рамиль, Нагорный Карабах, миссия спасения начиналась в 70-е годы, «Панорама», 12 мая 1999

Хартия Европейской Безопасности, Раздел III. Наш Общий Ответ, пункт 19, Стамбул, 1999.

ЦГАОР Азерб.ССР, ф 57, оп.1. д.44, л.3.

ЦГАОР СССР, ф.1318, оп.1. д.657, л.29-30.

Численность населения СССР на 17 января 1939 года по районам, районным центрам, городам, рабочим поселкам и крупным сельским населенным пунктам. По данным Всесоюзной переписи населения 1939 года, Москва, 1941.

Axelrod A. 2007, Encyclopedia of World War II, New York, 2007.

Case concerning East Timor (Port.v.Austr.), 1995 LCJ90, June 30

Hostler Ch, 1957, Turkism and the Soviets, London

Pomiankowsky I. 1928, Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches, (The Total Collapse of the Ottoman Empire), Wien, 443 S

The UN General Assembly Resolution 2625(XXV), UN GAOR, 25th Session, Supp.No28, at 124, UN Doc. A/8028(1970)

Давид Бабаян - *Доктор исторических наук,*
Советник президента Республики Арцах
по внешнеполитическим вопросам
dvtbabayan@gmail.com

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԱՐԶԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ, ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ

Բանալի բառեր: *Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, հայկական պետականություն, Ադրբեջան, աշխարհաքաղաքականություն, Այսրկովկաս, Լենին:*

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը (ԼՂԻՄ) իրենից ներկայացնում է բավականին յուրահատուկ ժամանակահատված արցախյան հայկական պետականության պատմության մեջ: ԼՂԻՄ-ի կազմավորումը հետևանք էր Արցախի (Ղարաբաղի) հզոր և անվերապահ պատմաքաղաքական ազգային լեգիտիմության, որն անհնար էր անտեսել: Հենց դա էլ հնարավորություն տվեց հավասարակշռել առաջին անգամ աշխարհի քարտեզի վրա 1918 թ. հայտնված Ադրբեջանի առանցքային աշխարհաքաղաքական առավելությունները:

ԼՂԻՄ-ը կարողացավ դիմակայել Ադրբեջանի էթնոքաղաքական ագրեսիային և պահպանել հայկական պետականությունն ու քաղաքակրթությունը: Պատմական Ղարաբաղի և նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ տարբեր մասերի ողջ հայությունը զգում էր իրենց պատկանելիությունը հայկական պետականությանը առաջին հերթին ԼՂԻՄ-ի միջոցով: Հենց ԼՂԻՄ-ը դարձավ 1991 թ.-ին ձևավորված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության միջուկը: Տարածաշրջանի ինչպես մարդկային, այնպես էլ տնտեսական ու հոգևոր ներուժը հանդիսացավ Ադրբեջանի կողմից պարտադրված պատերազմում ապագա հաղթանակների հուսալի հիմքը՝ պահպանելով ոչ միայն

հայկական պետականության արցախյան հատվածը, այլ նաև մայր Հայաստանի անկախությունը:

ԼՂԻՄ-ը բնականորեն վերածվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության: Նոր պայմաններում մարզը ի վիճակի չէր լինի ապահովել Արցախի հուսալի ապագան: ԼՂԻՄ-ի սահմաններում Արցախը կենսունակ չէր: Միայն անկախ պետականությունն ու սահմանների փոփոխությունը հնարավոր դարձրեցին ապահովել Արցախի Հանրապետության անվտանգությունն ու բնականոն զարգացումը:

Դավիթ Բաբայան, *պ.գ.դ.,*
Արցախի Հանրապետության նախագահի
արտաքին հարցերով խորհրդական
dvtbabayan@gmail.com

GEOPOLITICAL ASPECTS OF FORMATION, EXISTENCE AND EVOLUTION OF NAGORNO KARABAGH AUTONOMOUS REGION

Keywords: *Nagorno Karabagh Autonomous Region, Armenian statehood, Azerbaijan, geopolitics, Transcaucasia, Lenin.*

The Nagorno Karabagh Autonomous Region (NKAR) represents a very specific period in the history of Karabagh/Artsakh Armenian statehood. The formation of the NKAR was the result of a very strong and viable national, historical and political legitimacy of Karabagh, which could not be ignored. These very assets allowed balancing key geopolitical advantages of Azerbaijan, a state that appeared on a world political map only in 1918.

The Nagorno Karabagh Autonomous Region managed to sustain the ethno-political aggression and pressure of Azerbaijan and preserve Armenian statehood and civilization. The Armenians of historical Karabagh and various parts of the former Azer-

baijani Soviet Republic felt their affiliation with the Armenian statehood primarily through the NKAR. The NKAR was the kernel of the Nagorno Karabagh Republic formed in 1991. The human, economic, spiritual potential of the region formed the basis of the future victories in the war imposed by Azerbaijan, thus maintaining not only the Karabagh segment of the Armenian statehood but also the independence of the Republic of Armenia.

The Nagorno Karabagh Autonomous Region evolved in a natural way to form the Nagorno Karabagh Republic. In the new situation, the Autonomous region did not have a potential to further guarantee the reliable future of Artsakh. Artsakh was not viable and was doomed to extinction within the borders of the NKAR. Only the independent statehood and border changes have made it possible to guarantee the security and natural development of the Artsakh Republic.

David Babayan - *Doctor of Sciences in History, Foreign Policy Adviser to the Artsakh Republic President*
dvtbabayan@gmail.com

ՍԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՉԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՏՈՒԿ ԶՈՐՔԵՐԸ*

ՀԱՅԿ ՍԱՄՍՈՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Չինված ուժեր, Հատուկ զորքեր, արաբ-իսրայելական պատերազմ, Արաբական Միացյալ Հանրապետություն, Հատուկ նշանակության ուժեր, «Քասս» կուսակցություն, Ալավի սպաներ, Ալ-Ասադներ, «Մուսուլման եղբայրներ», Արաբական գարուն, քաղաքացիական պատերազմ, Սիրիական ճգնաժամ:*

Արաբական ոչ մի երկրում զինված ուժերը քաղաքական կյանքում թերևս այնքան գերիշխող դեր չեն ունեցել, որքան Սիրիայում: Այդ հանգամանքը մեկ անգամ ևս հաստատվում է մեր օրերում Սիրիայում ընթացող ազգային զինված ապստամբության օրինակով, երբ բանակը հանդես է գալիս որպես լուրջ քաղաքական գործոն: Սիրիայի ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքի ամենակարևոր գործոններից մեկը եղել և մնում է բանակը, որը, կարելի է ասել, սերտաճած է պետությանը, իսկ զինվորականությունը բացառիկ դեր է ունեցել և ունի ոչ միայն ռազմական, այլև ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական խնդիրների մշակման հարցում: Արաբական երկրների, նաև Սիրիայի նորագույն շրջանի պատմության տարբեր փուլերում պետության ղեկավարներ են դարձել և քաղաքական բարձր պաշտոններ ձեռք բերել հենց զինվորականները, ովքեր կարողացել են բանակը՝ որպես գործոն, օգտագործել իշխանության գալու և այն

* *Հոդվածը ներկայացվել է 19.05.2020: Գրախոսվել է 28.08.2020:*

պահելու համար: Հատկանշական է, որ բանակը կարևոր դերակատարություն է ունեցել ոչ միայն Սիրիայի ներքին կյանքում, այլև նպաստել է մերձավորարևելյան տարածաշրջանում Սիրիայի քաղաքական կշռի մեծացմանը: Սիրիայի Արաբական Հանրապետության պատմության մեջ անկախության հռչակումից մինչև Ալ-Ասադների իշխանության գալը երկրի քաղաքական կյանքում առանձնահատուկ դերակատարություն ձեռք բերեցին զինված ուժերը: Զինված ուժերի ամենագործուն օղակը՝ սպայական վերնախավը, եղել և մնում է պետական համակարգի անբաժան մասը: Ուստի պատահական չէ, որ սիրիական բանակն աստիճանաբար վերածվեց այդ երկրի քաղաքական կյանքի լուրջ գործոնի, որի ապացույցը Սիրիայում տեղի ունեցած բազմաթիվ հեղաշրջումներն են: Հենց այդ սպայական վերնախավն էր, որ իրար հերևից կազմակերպում էր ռազմական հեղաշրջումներ՝ անորոշության ու անկայունության մատնելով միջերկրածովյան ավազանի ռազմավարական առաջնակարգ նշանակություն ունեցող այդ երկիրը: Սիրիայի ներքաղաքական կյանքում բանակի գործոնի ակտիվ դերակատարությունը, երկրում հաճախակի տեղի ունեցող ռազմական հեղաշրջումները, արաբ-իսրայելական պատերազմներն ու սիրիական ճգնաժամը լուրջ դժվարություններ ստեղծեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական և պետական կառավարման համակարգի բնականոն զարգացման համար:

1948 թ. մայիսի 15-ին՝ Իսրայել պետության հռչակման հաջորդ օրը, արաբ-իսրայելական պատերազմին Եգիպտոսի, Լիբանանի, Իրաքի և Հորդանանի հետ միասին մասնակցեց նաև Սիրիան: Սիրիան Պաղեստին

ուղարկեց 1900 հոգանոց մի քանի գնդերից բաղկացած զորամիավորում Աբդ Ալ-Վահաբ Ալ-Հաքիմի հրամանատարությամբ, որը կազմված էր նախկին տեղական ուժերից և դեռևս չէր հասցրել դառնալ կանոնավոր բանակային զորամիավորում: Պատերազմին մասնակցող սիրիական զորքը չուներ մարտական գործողությունների անհրաժեշտ փորձ ու կարողություններ: Այդ պատերազմում Սիրիան, ինչպես նաև մասնակից արաբական մյուս պետությունները պարտություն կրեցին: Այդ ժամանակ սիրիական բանակի թիվը մոտ 8500 էր, սակայն մարտական պատրաստականություն միայն 5500-ն ուներ, իսկ մնացած 1070-ը հատուկ պաշտոնների էին, 1500-ը՝ սահմաններին և 395-ը՝ Հոմսի Ռազմական ակադեմիայում: Երեք բրիգադներից մեկը տեղակայված էր Հալեպում Ջասիմ Ալ-Բուրհանի հրամանատարությամբ, մյուսը Դեյր Ազ-Զորում Հուանի Ազ-Զահիմի և երրորդը պաղեստինյան ռազմաճակատում՝ Աբդ Ալ-Վահաբ Ալ-Հաքիմի հրամանատարությամբ[1]: Մինչ այդ ստեղծվել էր նաև «Փրկության բանակ», որը հայտնի է նաև որպես «Արաբական ազատագրության բանակ»՝ Տահա Ալ-Հաշիմիի, Իսմայիլ Սաֆվաթի և Ֆավզի Ալ-Քաուքջիի[2] հրամանատարությամբ, ում տեղակալը Համդի Աբազան էր: Այդ բանակն Արաբական երկրների լիգայի ռազմական թևն էր: 46 սպա և 400 զինվոր միացան այդ բանակին, որոնցից շատերը Յարմուկի առաջին և երկրորդ գումարտակներից էին: «Արաբական ազատագրության

[1] **Van Dusen 1971**: 137-138

[2] Ֆավզի Ալ-Քաուքջին ծնվել է 1887 թ. Լիբանանի Տրիպոլի քաղաքում: Նա մասնակցել է Սիրիայի ազգային ազատագրական շարժումներին, ինչպես նաև 1941 թ. Իրաքում Ռաշիդ Ալի Ալ-Ղայլանիի ապստամբությանը: Տե՛ս **الجندي ،1960 .553**

բանակի» Երկրորդ Ցարմուկ գումարտակի հրամանատարն Ադիբ Ա2-Շիշակլին էր[3], իսկ Առաջին Ցարմուկ գումարտակինը՝ Մուհամմադ Սաֆան: Հաթթին գումարտակի հրամանատարը կապիտան Մադլուլ Աբբասն էր[4]: Երրորդ Ցարմուկ գումարտակի հրամանատարը Ղասան Ջադիդն էր[5]: Մյուս 85 հոգանոց խումբը Համայից «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպության անդամներն էին, որոնց ղեկավարում էին Մուստաֆա Աս-Սիբաին, Ջամալ Աս-Սուֆին և Աբդ Առ-Ռահման Մալուհին: Այդ բանակին միացան նաև կամավորական երեք վաշտեր Իհսան Շորդոմի, Աբու Բաքար Շիշանի, ավագ լեյտենանտ Իսմայիլ Աֆամգոտի և փոխգնդապետ Ջավադ Անզորի հրամանատարությամբ, ում տեղակալը Աուվադ Բագն էր[6]: Ըստ Սամի Ալ-Ջունդիի՝ այդ ռազմական կոմիտեն ուներ ընդամենը 1600 հրացան[7]:

Սիրիական բանակում այդ ժամանակ զենքի հնացած տեսակներ էին, որոնք մնացել էին դեռևս ֆրանսիացիներից ու անգլիացիներից: Պատերազմի շեմին, եթե այլ երկրներ ունեին տանկային կորպուսներ, ապա սիրիական բանակն ուներ ընդամենը 11 թեթև տանկ և 32 զրահամեքենա: Սիրիայի պարտությունն արաբ-իսրայելական պատերազմում խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ երկրի ներքաղաքական կյանքի վրա: Բոլորն այդ պարտության համար մեղադրում էին Սիրիայի կառավարությանը: Մուհամմադ Նասիրը, Ֆաուզի Սիլուն[8] և

---

[3] .26 ،1994 الخير

[4] **Al-Qawuqji 1972a**: 33.

[5] **Al-Qawuqji 1972b**: 10.

[6] **Алиев 2001**: 136

[7] .91 ،1968 الجندي

[8] Ֆաուզի Սիլուն ծնվել է 1905 թ.-ին: Անկախության հռչակումից հետո

Աֆիֆ Ալ-Բիզրին Իսրայելի հետ զինադադարի համաձայնագիր կնքեցին 1949 թ. հուլիսի 20-ին:

1948 թ. արաբ-իսրայելական պատերազմը ճանապարհ հարթեց ռազմական հեղաշրջումների համար: Այդ հեղաշրջումներն իրականացնում էին տարբեր խմբավորումների ներկայացուցիչներ, որոնք հենվում էին զինվորականների վրա: Զինված ուժերի ամենաակտիվ օղակը՝ սպայական վերնախավը, պետական համակարգի անբաժանելի մասն էր և աստիճանաբար վերածվեց Սիրիայի ներքաղաքական կյանքի լուրջ գործոնի: Սպայական վերնախավը 1949-1954 թթ. մասնակցեց Սիրիայում տեղի ունեցած ռազմական հեղաշրջումներին, որոնք կատարվեցին Հուսնի Ազ-Զաիմի, Սամի Ալ-Հինաուիի և Ադիբ Աշ-Շիշակլիի գլխավորությամբ[9]:

Սիրիայի ներքաղաքական կյանքում բանակն առաջին անգամ հանդես եկավ 1948 թ. դեկտեմբերին, երբ երկրում արտակարգ իրավիճակ էր, և բանակային զորամիավորումները սկսեցին ճնշել ժողովրդական ելույթները, ինչը հանգեցրեց Ջամիլ Մարդամի[10] կառավարության փլուզմանը: 17 օր անց ձևավորվեց նոր կառավարություն՝ Խալեդ Ալ-Ազմի գլխավորությամբ, ով Սիրիայի ամենահարուստ մարդկանցից մեկն էր: 1949 թ. մարտի

նա Ռազմական ակադեմիայի տնօրենն է եղել, այնուհետև պաշտպանության նախարարը, իսկ 1951 թ. Ֆաուզի Սիլուն դարձավ Սիրիայի նախագահ: Տե՛ս الأتاسي 2007، 391.

[9] Տե՛ս راثميل 1997، 33-120، المدني، منشيخي 2009، 49-77، عبد الكريم 1994، 127-189.

[10] Ջամիլ Մարդամ բեկը ծնվել է 1893 թ. Դամասկոսում և սովորել է Ֆրանսիայում: Նա «Արաբական երիտասարդական միության» հիմնադիրներից է (الجمعية العربية الفتاة), որը ստեղծվել է 1911 թ. Փարիզում: Տե՛ս مردم 1994، 17-18.

30-ին հեղաշրջում կատարվեց[11]: Ինչպես գրում է Նազիր Ֆանսահը իր «Հուսնի Ազ-Զաիմի օրերը, 137 օր, որոնք ցնցեցին Սիրիան» աշխատությունում, տանկերը և զրահապատ մեքենաները շրջապատել էին շինություններն ու փողոցները[12]:

Հատուկ զորքերի (ուժեր) (القوات الخاصة) կազմավորման բուն գործընթացը սկսվել է 1951 թ.-ին, որի հիմքը համարվում է Սիրիայի ՀՈւ հրամանատարության կողմից հրահանգիչ-պարաշյուտիստների հատուկ դասընթացներին մասնակցելու նպատակով առաջին 5 սպաներին Ֆրանսիա ուղարկելը: Այնուհետև, նյութերի և մասնագետների բացակայության պատճառով, 1952 թ. ևս 18 սպա վերապատրաստվեց Թուրքիայում: Իսկ 1953 թ. ստեղծվեցին առաջին դեսանտային ստորաբաժանումները, որտեղ արդեն կային «Ջոնկերզ 52» ինքնաթիռներ, և Ֆրանսիայից ստացվեց առաջին 100 օդապարիկները: Ֆրանսիայում և Թուրքիայում ռազմաօդային ուժերի մասնագետների կողմից ստացված փորձի հիմքի վրա Հատուկ զորքերի համար կադրեր պատրաստելու նպատակով ստեղծվեց «Ռասմ Ալ-Ռիբուդ» ուսումնական կենտրոնը: 1956 թ. ամռանը կազմավորվեց ՀՈւ առաջին օդապարիկադեսանտային վաշտը: Մեծ էր նաև Խորհրդային Միության դերը սիրիական ռազմական մասնագետների պատրաստման գործում, որոնք զինվորական ուսուցում էին ստանում ինչպես Սիրիայում, այնպես էլ ԽՍՀՄ ռազմական ուսումնական հաստատություններում: Ռազմական մասնագետները գործուղվում էին Սիրիա՝ զինվորներին և սպաներին վերապատրաստելու,

[11] ارسلان 1983، 805.
[12] قصة 1982، 7.

խորհրդային ռազմական տեխնիկայի շահագործմանը ծանոթացնելու, ինչպես նաև աջակցություն ցույց տալու ռազմական նշանակություն ունեցող տարբեր կառույցների ստեղծման գործում: Ըստ Ահմադ Հասան Մուհալլայի՝ ի տարբերություն այլ ռազմական ուսումնական հաստատությունների, կադրերի ընտրության հարցում հատկապես առանձնանում էր օդադեսանտային «Կոմանդոս» ուսումնարանը[13]:

Սիրիան պաշտպանեց Եգիպտոսին՝ 1956 թ. անգլո-ֆրանս-իսրայելյան եռյակ ագրեսիայի ժամանակ: Նա դիվանագիտական հարաբերությունները խզեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ և իր ամբողջ զինված ուժերն ու հնարավորությունները դրեց Եգիպտոսի տրամադրության տակ[14]: Սիրիան հայտարարեց ընդհանուր զորահավաք, իսկ Դամասկոսի մոտ հինգ հազար ուսանողներ իրենց պատրաստակամությունը հայտնեցին՝ միանալ եգիպտական բանակին: Այդ իրադարձություններն էլ ավելի ստիպեցին ՋՈւ հրամանատարությանը Հատուկ զորքերի առաջխաղացման անհրաժեշտության և կառուցվածքային փոփոխություններ իրականացնելու համար:

1957 թ. հուլիս-օգոստոսին Սիրիայի ՊՆ «կարմիր միլիոնատեր» Խալեդ Ալ-Ազմի գլխավորությամբ Մոսկվա այցելեց սիրիական պատվիրակությունը և երկու երկրների միջև ռազմական պայմանագիր կնքվեց[15], իսկ

---

[13] **Мухалла 1993**: 16.

[14] **Кутейш 2001** 62.

[15] **Ramet 1990**: 18. Սիրիան ռազմական պայմանագրեր կնքեց նաև՝ 1955 թ. հուլիսի 7 ին Չեխոսլովակիայի, 1957 թ. մարտի 19 ին Իտալիայի, 1967 թ. սեպտեմբերի 30-ին Բուլղարիայի, 1967 թ. դեկտեմբերի 20-ին Հունգարիայի, 1968 թ. մարտի 26-ին Հարավսլավիայի,

1957թ. հոկտեմբերի 28-ին Դամասկոսում կնքվեց համաձայնագիր՝ Խորհրդային Միության և Սիրիայի միջև տնտեսական ու տեխնիկական համագործակցության մասին[16]: 1957 թ. կնքված պայմանագրով՝ ԽՍՀՄ-ը պարտավորվեց Սիրիային տնտեսական և տեխնիկական օգնություն ցուցաբերել[17]:

Սիրիայի բանակի կյանքում նոր շրջան է սկսվում 1956 թ. սոցիալիստական երկրների հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելուց հետո: Բանակը ստացավ նորագույն զենք և տեխնիկա: Խորհրդային Միությունը Սիրիային տրամադրեց Տ-34 տեսակի տանկեր, ինքնագնաց հրանոթներ ՍՈւ-100, ԲՏՌ-152, 37 միլիմետր տրամաչափի զենիթահրետանային թնդանոթներ և 122 միլիմետր տրամաչափի հաուբիցներ: Կատանայի ռազմական ստորաբաժանումներում սկսեցին ձևավորվել երկու տանկային բրիգադներ[18]:

Սիրիական բանակի առաջին փորձությունը եղավ 1948 թ. արաբ-իսրայելական պատերազմը, որին՝ ի թիվս արաբական մի շարք երկրների, մասնակցեց նաև Սիրիան: Այդ պատերազմում արաբների կրած պարտությունն առաջին ծանր փորձությունն էր Սիրիայի բանակի համար և առաջին հարվածը սիրիական ժողովրդի ազգային ու պետական հպարտությանը: Այդ պարտությունը խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ Սիրիայի ներքաղաքական վիճակի վրա՝ առաջ բերելով լուրջ քա-

1970 թ. փետրվարի 10 ին Կորեայի, 1980 թ. մայիսի 7 ին Գերմանիայի և 1981 թ. սեպտեմբերի 29-ին Չինաստանի հետ: Տե՛ս طلاس، .195

[16] **Սարգսյան 1974**, 88:

[17] **Махлюф 1998** 84-85.

[18] **Меньшюв 2010**: 43.

ղաքական ճգնաժամ: Հենց այդ ժամանակաշրջանից սկսած՝ ուժեղանում է բանակի դերը Սիրիայի քաղաքական կյանքում: Սպայական վերնախավը դարձավ պետական համակարգի անբաժան մասը և աստիճանաբար վերածվեց Սիրիայի քաղաքական կյանքի լուրջ գործոնի: Հաճախակի տեղի ունեցող ռազմական հեղաշրջումների պատճառով՝ Սիրիայում ներքաղաքական անկայուն, սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակ ստեղծվեց: Իսկ հանրահայտ իրողություն է, որ ցանկացած երկրում զինվորական իշխանության հաստատումն իր հետ բերում է դիկտատուրա և բռնաբետություն՝ երկիրը շեղելով բնականոն ժողովրդավարական զարգացման շավիղից: Նման պայմաններում հենց ինքը՝ բանակը, դառնում է ներքին և արտաքին ազդեցիկ ուժերի ձեռքին մի խաղալիք, քաղաքական մեծ խաղերի գործուն մասնակից: Այդ հեղաշրջումները խոչընդոտեցին Սիրիայի պետական կառավարման համակարգի բնականոն զարգացմանը: Հետանկախության այս փուլը նշանավորվեց ներքաղաքական անկայուն և հակասական զարգացումներով, ներքին և արտաքին մարտահրավերներով, հասարակական-քաղաքական արմատական փոփոխություններով, որի մեջ անառարկելիորեն կենտրոնական դերն ու տեղն ունեցավ բանակը:

1958 թ. հունվարի սկզբին սպայական վերնախավի նախաձեռնությամբ՝ հատուկ խորհրդակցություն տեղի ունեցավ, որտեղ բանակային 22 ստորաբաժանման ներկայացուցիչները քննարկեցին Սիրիայի և Եգիպտոսի միավորման հարցը[19]: Այդ ժամանակ Սիրիայի գլխավոր շտաբում կային զինվորական մի քանի խմբավորումներ՝

[19] **Пир-Будагова 1978**. 126.

բաասական սպաները, որոնց առաջնորդներից էին Մուստաֆա Համդունը և Աբդ Ալ-Ղանի Խանութը՝ ազգային անվտանգության պետ Աբդ Ալ-Համիդ Աս-Սառաջի աջակցությամբ, «անկախ» սպաները, որոնց շարքում էին Ամին Նաֆուրին և Ահմադ Աբդ Ալ-Քարիմը, ովքեր լավ հարաբերությունների մեջ էին Խալեդ Ալ-Ազմի հետ և «հետադիմական» սպաները[20]:

1958 թ. հունվարի 12-ի առավոտյան սիրիական բանակի գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ Ամին Նաֆուրին հանդիպեց պաշտպանության նախարար Խալեդ Ալ-Ազմի հետ և ասաց, որ սպայական վերնախավը քննարկել է Սիրիայի և Եգիպտոսի միավորման հարցը և որոշել է, որ այն պետք է լինի ամբողջական միավորում[21]: Հունվարի 12-ի երեկոյան, բանակի բարձրաստիճան սպաների խումբը, որը բաղկացած էր 14 հոգուց, մեկնեց Կահիրե՝ Եգիպտոսի հետ միավորման համար բանակցություններ վարելու[22]: Այդ պատվիրակությունը գլխավորում էր Սիրիայի բանակի գլխավոր շտաբի պետ Աֆիֆ Ալ-Բիզրին[23]: Աֆիֆ Ալ-Բիզրին առաջարկեց դաշնային հիմունքների վրա կատարել միավորումը, սակայն զինվորական պատվիրակության մեծամասնությունը, որոնք Աս-Սառաջի և Ալ-Բիտարի համախոհներն էին, վճռականորեն ամբողջական միավորում պահանջեցին[24]: Չնայած միավորումն արտաքուստ ժողովրդավարական էր, սակայն իրականում այն հաջողությամբ պսակվեց

[20] **Кантар 1991**: 82-83.
[21] **Саадун 1984**: 106.
[22] **المعظم، 1985**: 237.
[23] **علي، 2008**: 304.
[24] **عبد إبراهيم، 1997**: 227-228.

բանակի միջնորդության կամ, այսպես կոչված, «կիսառազմական հեղաշրջման» արդյունքում:

Արաբական Միացյալ Հանրապետության ձևավորման հենց սկզբից էլ նախագահը ձեռնամուխ եղավ երկու շրջանների զինված ուժերի միավորմանը[25]: 1958 թ. փետրվարի 22-ին մարշալ Աբդ Ալ-Հաքիմ Ամերը նշանակվել էր ԱՄՀ-ի ՋՈւ հրամանատար: Կատարվեց միասնական հրամանատարության վերակազմավորում, որի արդյունքում բոլոր գլխավոր պաշտոններին նշանակվեցին եգիպտացի սպաներ: Այդ ժամանակ զինվորական հրամանատարությունը որոշում է ընդունում կազմավորել Հատուկ զորքերի օդադեսանտային բրիգադ, որի կազմի մեջ մտան երկու գումարտակներ՝ 75-րդ (եգիպտական) և 76-րդ (սիրիական)[26]:

1958 թ. մարտի 15-ին համար 118 հրամանագրով ՋՈւ-ի միավորումը փաստացի ավարտվեց՝ ոստիկանության, անվտանգության ծառայության և բեդվինական ջոկատների միասնական հրամանատարության տակ միավորմամբ: Այդ ժամանակ սիրիական բանակը հաշվվում էր 42 հազար հոգի[27]: Մարտի 12-ին սիրիական բանակի հրամանատար նշանակվեց դիվիզիոնի գեներալ Աֆիֆ Ալ-Բիզրին, որին մի քանի օր անց շնորհվեց կորպուսային գեներալի աստիճան[28]: Սակայն արդեն մարտի կեսերին հայտարարվեց, որ նախագահն ընդունել է գեներալ Ալ-Բիզրիի հրաժարականը: Աֆիֆ Ալ-Բիզրին բանակից հեռացվեց և նշանակվեց քաղաքացիական պաշ-

---

[25] نفس المصدر، 99-100.

[26] 1955 թ. հոկտեմբերի 20-ին Սիրիայի և Եգիպտոսի միջև կնքվել էր համատեղ պաշտպանության վերաբերյալ պայմանագիր:

[27] **Хрулева 1971**: 96.

[28] المقتي 22 حزيران، 1991.

տոնի, որի պատճառով նա պետք է ապրեր Կահիրեում: Դրանից հետո սիրիական սպաների եգիպտականով փոխարինվելու գործընթացն ավելի բուռն շարունակվեց[29]:

1958 թ. ապրիլի վերջին Սիրիայի տանկային գումարտակների սպաների մեծամասնությունը ծառայության տեղափոխվեց եգիպտական շրջան, և նրանց փոխարինեցին եգիպտացի սպաները: Այս քաղաքականությունը սիրիացիների և եգիպտացիների միջև տարաձայնությունների առիթ դարձավ: Սիրիայում շատերը սկսեցին վախենալ, որ ԱՄՀ-ի ղեկավար օղակների քաղաքականությունը տանում է դեպի «եգիպտացման»[30]: Միավորումից անմիջապես հետո Սիրիայի բանակային վերնախավը փոխարինվեց եգիպտականով, իսկ բարձրաստիճան սպաների մեծ մասը տեղափոխվեց քաղաքացիական պաշտոնների: ԱՄՀ-ի սիրիական ՀՈւ-ի հրամանատար նշանակվեց գեներալ Ջամալ Ֆեյսալը[31]:

ԱՄՀ-ի նախագահ Գամալ Աբդել Նասերը, որպեսզի ամբողջովին հսկողության տակ պահեր սիրիական բանակը, դիմեց այնպիսի միջոցի, ինչպիսին էր սիրիական սպաների զանգվածային տեղափոխումը ծառայության եգիպտական շրջան, որտեղ նրանք չէին ստանում բարձրաստիճան պաշտոններ կամ զրկվում աշխատանքից: Սիրիական սպաներին պաշտոնաթող էին անում՝ ուշադրություն չդարձնելով նրանց տարիքին, երբեմն տեղափոխում էին քաղաքացիական պաշտոնների[32]: Եգիպտոսի հետ միավորման շրջանում սիրիական բանակից

[29] **Palmer 1966**: 56.
[30] **Abu Jaber Kamel 1966** 63
[31] .**284 ،1991** زكريا
[32] **Кучин 1976**: 82-83

հեռացվել էր ավելի քան 1100 ավագ և 3000 կրտսեր սպա, իսկ 500-ը ծառայության էր տեղափոխվել եգիպտական շրջան[33]:

Այսպիսով, 1950-ական թվականներին արաբական ժողովուրդների առջև հառնած բազում մարտահրավերները նրանց մոտ ուժեղացրեց միասնության ձգտումը: Դրա հետևանքը հանդիսացավ 1958 թ. Սիրիայի և Եգիպտոսի միավորումը մեկ միասնական ունիտար պետության մեջ: Այդ հարցում ևս սիրիական բանակն ասաց իր խոսքը: Չցանկանալով դաշնային հիմունքների վրա կատարել Եգիպտոսի հետ միավորումը՝ սիրիական զինվորականության մեծամասնությունը պահանջեց ամբողջական միավորում: Միավորումից և Արաբական Միացյալ Հանրապետության ստեղծումից հետո Եգիպտոսը, փաստորեն, իր վերահսկողությունը հաստատեց սիրիական բանակի վրա՝ զգալիորոն սահմանափակելով նրա դերը: Միավորումից անմիջապես հետո սիրիական բանակի ղեկավարությունը փոխարինվեց եգիպտականով, իսկ բարձրաստիճան սպաների մեծ մասը տեղափոխվեց քաղաքացիական պաշտոնների: Նման քաղաքականությունը բնականաբար առաջ էր բերելու սիրիական բանակի դժգոհությունը: Այս պայմաններում Սիրիան, հենվելով հայրենի զինված ուժերի վրա, 1961 թ. սեպտեմբերի 28-ին ռազմական հեղաշրջման միջոցով դուրս եկավ ԱՄՀ կազմից: Գամալ Աբդել Նասերը նույնիսկ հրամայեց Լաթաքիա ուղարկել Հատուկ զորքերի օդադեսանտային երկու գունդ: Ռազմական պատրաստվածության բերվեցին նաև ԱՄՀ ռազմածովային ուժերը, որոնք պետք է Հատուկ զորքերն իջեցնեին Լաթաքիա:

[33] **Hinnebusch 1990**: 85

Սակայն Հալեպի և Լաթաքիայի զորամասերի՝ ապըստամբներին միանալուց հետո Աբդել Նասերը հրամայեց զորքերին՝ վերադառնալ[34]: Անկասկած, այդ իրադարձությունը ծանր հարված էր արաբական միասնության գաղափարին և, առհասարակ, արաբական ազգայնականության գաղափարախոսությանը՝ պանարաբիզմին: Կարծես թե վերստին հաստատվում էր լորդ Քերզընի այն հայտնի ասույթը, որ եթե հնարավոր է Արաբիայի ավազներից պարան հյուսել և այդ պարանով կապել ինչ-որ բան, ապա հնարավոր է, ուրեմն, արաբների միասնությունը:

1962 թ. մարտի 28-ին Սիրիայում տեղի ունեցավ հերթական ռազմական հեղաշրջում՝ Աբդ Ալ-Քարիմ Ան-Նահլաուիի գլխավորությամբ: Սիրիական բանակի հրամանատար գեներալ Զահր Ադ-Դինը լուծարեց Սահմանադիր ժողովը: Նախագահ Նազիմ Ալ-Կուդսին հարկադրված հրաժարական տվեց, իսկ Մարուֆ Ադ-Դավալիբին և այլ քաղաքական գործիչներ ձերբակալվեցին[35]: Այս հեղաշրջումը ևս երկրին հանգստություն չբերեց. մարտի 31-ին Ջասիմ Ալվանի համախոհները՝ Ռազմական կոմիտեի[36] սպաների աջակցությամբ, գրավեցին Հալեպի ռադիոկայանը և պահանջեցին անհապաղ միանալ Եգիպտոսի հետ: Գնդապետ Ջասիմ Ալվանը, ով Հալեպի կայազորի հրամանատարն էր, հայտարարեց, որ Սիրիան ԱՄՀ-ի հյուսիսային նահանգն է: Այդ հայ-

---

[34] **Саадун 1984**. 137.

[35] .**297-296 ،1999** الحكيم

[36] 1959 թ. ամռանը՝ սպաների Եգիպտոս տեղափոխելուց հետո, բաասական փոքրաթիվ սպաների կողմից ձևավորվեց գաղտնի մի ռազմական կազմակերպություն, որը հետագայում հայտնի դարձավ որպես Ռազմական կոմիտե (اللجنة العسكرية):

տարարությունը շարժումից հեռացրեց որոշ սպաների, որոնք դեմ դուրս եկան Եգիպտոսի հետ միավորման շուտափույթ վերականգնմանը, ինչը և շարժման անկման պատճառներից մեկն էր: Այդ ժամանակ ՌԿ-ի սպաները փորձեցին համագործակցել Ամին Ալ-Հաֆեզի[37]

[37] 1963 թ. մարտի 8-ին Սիրիայում տեղի ունեցած ռազմական հեղաշրջումից հետո ՆԳ նախարար նշանակվեց Ամին Ալ-Հաֆեզը, ով միաժամանակ իրականացնում էր Դամասկոսի ռազմական նահանգապետի պարտականությունները: Այնուհետև Հեղափոխական հրամանատարության ազգային խորհրդի նախագահ Լուայ Ալ-Աթասին պաշտպանության նախարար նշանակեց Ամին Ալ-Հաֆեզին, ով դարձավ այդ ժամանակաշրջանի Սիրիայի ամենաազդեցիկ մարդկանցից մեկը: 1964 թ. նախագահական խորհուրդ ընտրվեց, որի կազմի մեջ մտավ Ամին Ալ-Հաֆեզը՝ որպես նախագահ: 1966 թ. փետրվարի 23-ին զինվորական միավորումները՝ լուծարված «Բաասի» մարզային ղեկավարության անդամների հրամանատարությամբ, հեղաշրջում կատարեցին: Միշել Աֆլակը, Սալահ Ադ-Դին Ալ-Բիտարը, Մունիֆ Ռազզազը և գեներալ Մուհամմադ Ումրանը տնային կալանքի ենթարկվեցին, իսկ Ամին Ալ-Հաֆեզը, ով զինված դիմադրություն էր ցույց տվել հեղաշրջման ժամանակ՝ ձերբակալվեց: Որոշ հետազոտողներ գրում են, որ Արգենտինայում եղած ժամանակ Ամին Ալ-Հաֆեզը ծանոթացել էր սիրիացի հարուստ գործարար Քամիլ Ամին Թաբեթի հետ, ով իսրայելական «Մոսսադի» հետախույզ Էլի Կոհենն էր, և Ամին Ալ-Հաֆեզի կառավարման ժամանակ դարձել էր Սիրիայի ՊՆ խորհրդական, ում 1965 թ. Դամասկոսում հրապարակային մահապատժի ենթարկեցին: Այս կապակցությամբ 2001 թ. «Ալ Ջազիրային» տված հարցազրույցում գեներալ Ամին Ալ-Հաֆեզն ասաց, որ նա երբևէ չի հանդիպել Էլի Կոհենին Արգենտինայում (ինչպես նշում է Սիրիայի նախկին պաշտպանության նախարար Մուստաֆա Տլասն իր «Իմ կյանքի հայելին» աշխատությունում **.573 ،1995** طلاس): Մանրամասն
տե՛ս **،2001.06.18** منصور أ، الانقلابات في سوريا كما يراها أمين الحافظ
https //www aljazeera net/programs/centurywitness/2005/1/10/%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8%D8%A7%D8%AA-%D9%81%D9%8A-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7-%D9%83%D9%85%D8%A7-

հետ, սակայն նա բանակից ազատվեց և տեղափոխվեց Արգենտինա, որտեղ նշանակվեց ռազմական կցորդ[38]:

1963 թ. փետրվարի 8-ի իրաքյան հեղաշրջումից ուղիղ մեկ ամիս անց՝ 1963 թ. մարտի 8-ին[39], Սիրիայում տեղի ունեցավ ռազմական հեղաշրջում[40]: Նախագահ Նազիմ Ալ-Կուդսին, գեներալ Զահր Ադ-Դինը, Ակրամ Հաուրանին և այլք ձերբակալվեցին, իսկ վարչապետ Խալեդ Ալ-Ազմն իր ընտանիքով ապաստան գտավ թուրքական դեսպանատանը[41]: Այդ ժամանակ Սիրիայի զինված ուժերի թիվը մոտ 65 000 էր: Զինված ուժերը կազմված էին ցամաքային զորքերից, ռազմաօդային և փոքրաթիվ ռազմածովային ուժերից: Ռազմաօդային ուժերում կար 113 ինքնաթիռ, իսկ ռազմածովայինում՝ 123 տորպեդային ռազմանավակ[42]:

1967 թ. պատերազմում պարտության և ձախբաասականների կողմից վարվող քաղաքականության նկատմամբ անհանդուրժողականության պատճառով բանակը հայտնվեց բարոյական և հոգեբանական ճգնաժամի մեջ: Բանակն արտացոլում էր Սիրիայում տիրող դժգոհությունն ու անվստահության մթնոլորտը երկրի ձախբաասական ղեկավարության նկատմամբ: Բանակային

%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%87%D8%A7-%D8%A3%D9%85%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%A7%D9%81%D8%B8-%D8%AD13

[38] **الجندي 1969، 88-89.**

[39] 1963 թ. մարտի 8-ի հեղաշրջումից 43 տարի առաջ նույն օրը՝ 1920թ. մարտի 8-ին, հայտարարվեց Սիրիական ազգային կոնգրեսի որոշումը Սիրիայի միասնական ու անկախ պետության ստեղծման և Ֆեյսալ բին Ալ Հուսեյնին նրա թագավոր հռչակվելու մասին: Տե՛ս **سلطان 1987، 279.**

[40] **حبش 2011، 149.**

[41] **Рысь 1971**: 303.

[42] **Юрченко 2004**: 35.

շրջանակն ավելի սթափ էր գնահատում Սիրիային սպառնացող այն վտանգը, որը թաքնված էր ժողովրդաազատագրական պատերազմի հայեցակարգի պահանջներին համապատասխան Իսրայելի դեմ զինված պայքարի քաղաքականության շարունակման փորձում՝ միջարաբական ասպարեզում երկրի աճող մեկուսացման պայմաններում: Ի տարբերություն ձախ թևի ներկայացուցիչների՝ Ալ-Ասադն ու նրա կողմնակիցները գտնում էին, որ ժողովրդաազատագրական պատերազմն ու անկանոն զինված խմբավորումների միջոցով պայքարն Իսրայելի դեմ Սիրիային ոչինչ չի տա: Նրանք անհրաժեշտ էին համարում նախ և առաջ ստեղծել ուժեղ և մարտունակ բանակ, ձեռք բերել անհրաժեշտ սպառազինություն, որի միջոցով էլ հնարավոր կլիներ ազատագրել կորցրած տարածքները: Իրեն վերապահելով մերձավորարևելյան ճգնաժամի ռազմական բնույթի հարցերի լուծման առաջնայնությունը՝ զինվորական խմբավորումը պահանջում էր ցուցաբերել առավել սթափ և իրատեսական մոտեցում Սիրիայի միջարաբական քաղաքականության խնդիրներում, բարելավել հարաբերություններն Իսրայելին դիմագրավող և արաբական աշխարհում Սիրիային ռազմավարական թիկունք ապահովելու ընդունակ երկրների՝ Եգիպտոսի, Հորդանանի և Իրաքի հետ: Բանակի վերահսկողության տակ դնել բոլոր սիրիական զինվորական կազմավորումները, այդ թվում նաև Սիրիայի տարածքից գործող պաղեստինյան հայդուկներին[43]:

«Բաաս» կուսակցության զինվորական թևը պահանջում էր ավելի շատ ուշադրություն դարձնել Սիրիայի բա-

[43] **Գրիգորյան 1987**, 58-59:

նակի ամրապնդման գործին[44]: Այս և մի շարք այլ պահանջներ առաջադրվեցին 1968 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած «Բաասի» 4-րդ մարզային համագումարի պատվիրակների քննարկմանը[45]:

1969 թ. հուլիսի 8-ին Դամասկոսում կայացավ Սիրիայի, ԱՄՀ-ի, Իրաքի և Հորդանանի բանակների շտաբի պետերի հանդիպումը, որտեղ քննարկվեցին արևելյան և արևմտյան ռազմաճակատների և առհասարակ արաբական պետությունների միջև ավելի սերտ ռազմական համագործակցություն հաստատելու հարցերը[46]:

1970 թ. նոյեմբերի 13-ին գեներալ Հաֆեզ Ալ-Ասադի գլխավորությամբ բանակն իր վերահսկողությունը հաստատեց երկրի ներքաղաքական իրավիճակի վրա[47]: Բանակը զբաղեցրեց Դամասկոսի ռադիոկայանը և հեռուստաընկերությունը: Մինչ այդ Ալ-Ասադը բազմաթիվ սպաների տեղափոխություններ էր անցկացրել բանակում՝ բոլոր զորամասերը դնելով իր հսկողության տակ: ՍԱՀ նախագահ Նուր Ադ-Դին Ալ-Աթասին և «Բաասի» սիրիական մասնաճյուղի գլխավոր քարտուղար Սալահ Ջադիդը ձերբակալվեցին, իսկ ԱԳ նախկին նախարար Իբրահիմ Մախուսը փախուստի դիմեց՝ հաստատվելով Ալ-

---

[44] **Канбар 1997**: 49

[45] .**109 ،1972 ،حزب البعث العربي الاشتراكي**

[46] **Փիր-Բուդաղովա 1978**, 93: Խորհրդային Միությունը նույնպես մեծ օգնություն ցույց տվեց Սիրիային բանակի սպառազինման հարցում: 1973 թ. արաբ իսրայելական պատերազմի շեմին Սիրիայի բանակում արդեն կային «Դվին» և «Վոլգա» տեսակի 12 զենիթահրթիռային դիվիզիոններ, S-62 տանկեր, տորպեդավոր ռազմանավեր, սուզանավեր և ականազերծիչներ:

[47] **Мирский 1988** 48

ժիրում: Նոյեմբերի 16-ին ստեղծվեց «Բաասի» ժամանակավոր երկրամասային ղեկավարությունը[48]:

Այսպիսով, Սիրիայում անարյուն հեղաշրջում կատարվեց: Այս կապակցությամբ Հաֆեզ Ալ-Ասադն ասել է, որ 1970 թ. նոյեմբերի 16-ի շարժումը փրկարար շարժում է, և որ «Ուղղիչ շարժումը» կուսակցության, հայրենիքի փրկության համար միակ ելքն է[49]: Այստեղից էլ այն ստացավ «Ուղղիչ շարժում» անունը: «Ուղղիչ շարժման» հիմնական նպատակը վերադարձն էր «Բաասի» հիմնարար սկզբունքներին և գաղափարախոսությանը, որից շեղվել էր նախորդ ձախբաասական վարչակարգը[50]:

Ինչպես նշում է Սիրիայի ՀՈւ գնդապետ Մուստաֆա Ֆաուազը, նոր իշխանությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում բանակաշինության գործընթացին, բանակում տիրող բարոյահոգեբանական վիճակին, այն ժամանակակից զենքով ու զինամթերքով ապահովելու խնդրին[51]: Առաջ էր քաշվում «գաղափարական բանակ» ունենալու կարգախոսը: Բանակի գեներալի բարձրագույն զինվորական աստիճան ունեցող Հաֆեզ Ալ-Ասադն ասում էր, որ Սիրիայի բանակի սպան պետք է հավատարիմ լինի իր հավատամքին, սկզբունքներին, համառորեն կատարի իր պարտականությունները, որովհետև նա է ամենաուժեղ զենքը զինված ուժերում[52]: Նոր բանակը պետք է տոգորված լիներ «Բաաս» կուսակցության գաղափարախոսությամբ, պաշտպաներ երկրում նրա գործունեության միջոցով արձանագրած ձեռքբերումները՝ հանդի-

[48] تورکمان، **31**.
[49] **Хусейн 1995**: 55.
[50] **Torrey 1975**: 160.
[51] **Фауаз 1998**: 122.
[52] **Зейн Ад-Дин 1998**: 3

սանձալով նոր վարչակարգի և կուսակցության ամուր հենարան: Իրավացի է Բազու Յասիրը, երբ գրում է, որ սիրիական բանակն ամբողջությամբ պետք է ծառայի իր ազգին, որովհետև այն ազգի մի մասնիկն է[53]:

Սիրիայի բանակն ու նրա սպայական կազմը համալրվեց ալավիական համայնքի ներկայացուցիչներով: «Բաաս» կուսակցության իշխանության գալուց հետո բանակի կարևորագույն և ամենամարտունակ զորամասերը դրված էին ալավիների հրամանատարության տակ: ՀՈւ-ի հավաքագրումը իրականացվում էր համընդհանուր զինվորական պարտականության հիման վրա, իսկ ժամկետային զինծառայությունը սահմանված էր 30 ամիս: Սիրիայում ոչ բոլոր զինվորներն ու սպաներն էին պարտավոր հանդիսանալ «Բաաս» կուսակցության անդամ, սակայն նրանք պետք է հավատարիմ լինեին «Բաասի» գաղափարախոսությանը[54]: ՀՈւ-ի կարևորագույն զորագնդերի և դիվիզիաների հրամանատարները սերում էին ալավիական համայնքից, ովքեր շահագրգռված էին վարչակարգի պահպանմամբ, որը նրանց ապահովում էր սոցիալ-տնտեսական բարենպաստ պայմաններ և արտոնյալ դիրք հասարակությունում[55]: Բանակի հետ մեկտեղ առանցքային նշանակություն էր վերագրված նաև Սիրիայի անվտանգության և հատուկ ծառայությունների համակարգին:

1971 թ.-ին, երբ Հաֆեզ Ալ-Ասադն ընտրվեց ՍԱՀ նախագահ, զինված ուժերը հաշվվում էին 111,7 հազար հոգի (ցամաքային ուժերը՝ 100 հազար, ռազմաօդային և հակաօդային ուժերը՝ 10 հազար, ռազմածովային ուժերը՝

[53] **Ясир 1998**. 143
[54] **Хамади 1994** 9.
[55] **Ахмедов 2002**: 158

1,7 հազար)։ Բանակն ուներ 780 տանկ, 210 ինքնաթիռ, 700 հրետանային հրանոթ, 10 ռազմանավ[56]։ Սիրիային անհրաժեշտ էր անհապաղ ռազմատեխնիկական և մասնագիտական օգնություն՝ զինված ուժերի վերակազմավորման, ժամանակակից զենքի ապահովման և բանակի մարտունակության բարձրացման համար։

1973 թ. սկզբին Սիրիայի զինված ուժերը կազմում էին 140 հազար։ Սիրիական զինված ուժերն իր տրամադրության տակ ուներ 1320 տանկ, 675 թնդանոթ, 1300 ռազմական մեքենա, 275 ռազմական ինքնաթիռ, 30 ռազմանավ[57]։ 1967 թ. պատերազմից հետո Սիրիային հաջողվեց ամբողջովին վերականգնել երկրի զինված ուժերը և ձևավորել ավելի ժամանակակից բանակ, որը կարողացավ իրեն դրսևորել 1973 թ. արաբ-իսրայելական չորրորդ պատերազմի ընթացքում։ Բոլոր պահեստային բրիգադները տեղափոխվել էին կանոնավոր կարգավիճակի, իսկ 1968 թ. արդեն կազմավորվել էին 7, 5, 3-րդ դիվիզիաները և 78, 12, 43, 47-րդ տանկային գնդերը։ Մեծ նշանակություն ունեցան ՄՏՈ-55 տեսակի տանկային կամուրջ-հենակետերը, որոնք կարևոր դեր խաղացին 1973 թ. հոկտեմբերյան պատերազմի ընթացքում։ 1973 թ. սկզբներին բավական սրվել էր իրադրությունը սիրիա-իսրայելական սահմանում։ Նույն թվականի հոկտեմբերի 6-ին 700 սիրիական տանկեր հետևակի աջակցությամբ գրոհեցին իսրայելական դիրքերը Գոլանի բարձունքներում։ Սիրիական զորքերը երկու օր հաջողությամբ հարձակվում էին, սակայն իրադրությունը

[56] **Багдасаров, Чавушян 1998** 56
[57] **Меньшов 2010** 56

կտրուկ փոխվեց՝ եգիպտական զորքերի հարձակման անսպասելի դադարի պատճառով:

Ուշադրության է արժանի ՍԱՀ ՀՈւ գործողությունները, որի մեջ իր ստեղծման պատմության մեջ առաջին անգամ մասնակցեց Հատուկ զորքերի «Կոմանդոս» ստորաբաժանումը, որն իր առաջին մարտական գործողությունն իրականացրեց հոկտեմբերի 9-ի առավոտյան ժամը 6-ին: Ջաբալ Աշ-Շեյխում իրականացրած ռազմական գործողություններն ապացուցեցին Սիրիայի ՀՈւ Հատուկ զորքերի՝ հակառակորդի դեմ օգտագործելու բարձր արդյունավետությունը: Հատուկ նշանակության ուժերը կատարեցին հրամանատարության կողմից իրենց առջև դրված մարտական առաջադրանքը՝ զգալի վնաս հասցնելով իսրայելական զինված ուժերին, և ապահովեցին ցամաքային զորքերի առաջխաղացումը: Այդ շրջանում Հատուկ զորքերի ստորաբաժանումներից մեկի հրամանատարն Ալի Ումրանն էր, ով ծագում էր ազդեցիկ ալավիական Խայատին տոհմից[58]:

1973 թ. հոկտեմբերյան պատերազմում Սիրիայի մարդկային կորուստները կազմում էին 3500 զոհված և 9000 վիրավոր: Սիրիական զինված ուժերը կորցրեցին 160 ինքնաթիռ, Սիրիան և Եգիպտոսը միասին կորցրեցին 1800 տանկ: 1973 թ. պատերազմը ցույց տվեց, որ սիրիական բանակի մարտունակությունը և ընդհանուր պատրաստվածությունն ավելի բարձր էր, քան 1967 թ. պատերազմի ընթացքում: 1973 թ. արաբ-իսրայելական պատերազմի հետևանքով Սիրիային հաջողվեց ազատագրել 1967 թ. Իսրայելի կողմից գրավված որոշ սի-

[58] **Batatu 1981**. 332

րիական տարածքներ, այդ թվում՝ Գոլանի բարձունքների վարչական կենտրոն Ալ-Կունեյտրան:

Սիրիան 1976 թ. հունվարին անմիջականորեն միջամտեց լիբանանյան դեպքերին՝ այնտեղ ուղարկելով «Պաղեստինյան ազատագրության բանակի» Յարմուք բրիգադի մի քանի ջոկատներ: Լիբանանում իրավիճակը դուրս էր եկել թույլատրելի սահմաններից, իսկ երկրի կառավարությունն այլևս չէր վերահսկում տեղի ունեցող իրադարձությունները: 1976 թ. մայիսի 31-ի գիշերը հունիսի 1-ի առավոտյան սիրիական բանակը մուտք գործեց Լիբանան՝ կարգուկանոն հաստատելու նպատակով: Ներխուժումից կարճ ժամանակ անց Լիբանանի մեծ մասը հայտնվեց սիրիական հսկողության տակ[59]: Սիրիական 30 հազարանոց զորքի մեջ էին նաև ՀՈւ Հատուկ զորքերի ստորաբաժանումները: Սիրիայի ռազմական միջամտությունը լիբանանյան հակամարտությանը խոր դժգոհություն առաջացրեց արաբական մի շարք երկրներում: Եգիպտոսը դատապարտեց Սիրիայի՝ արաբական երկրների հետ չհամաձայնեցրած քայլը և խզեց Դամասկոսի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները, իսկ Իրաքն իր զորքերն ուղարկեց սիրիահիրաքյան սահմանի մոտ:

1982 թ. փետրվարին Համայում ճնշվեց «Մուսուլման եղբայրների» բարձրացրած ապստամբությունը: Խռովարարների դեմ դուրս եկան «պաշտպանական ջոկատը» (سرايا الدفاع), որի հրամանատարը նախագահի եղբայր Ռիֆաթ Ալ-Ասադն էր, գեներալ Ալի Հայդարի հրամանատարության ներքո գտնվող Հատուկ զորքերը, ինչպես նաև գնդապետներ Նադիմ Աբբասի և Ֆուադ Իսմայիլի

[59] **Востриков 1991**. 132.

47-րդ տանկային և 21-րդ մեքենայացված բրիգադները: Համայի ապստամբությունը ճնշելու համար տեղում էին նաև գնդապետ Յահյա Զեյդանի ղեկավարած ռազմական հետախուզության զորամիավորումները: Իշխանության զորքերի թվաքանակը տարբեր տվյալներով կազմում էր 25 հազար[60]:

Բանակի մասնակցությունն այդ ապստամբության ճնշմանը ևս մեկ անգամ ապացուցեց, որ Սիրիայի զինված ուժերը ոչ միայն ազգային տարածքի պաշտպան են, այլ նաև կարող են օգտագործվել ներքին ընդդիմությանը ճնշելու համար:

1982 թ. իսրայելական ագրեսիան Լիբանանում կամ «արաբ-իսրայելական 5-րդ պատերազմի» ժամանակ իսրայելական և սիրիական զորքերի միջև առաջին բախումը տեղի ունեցավ հունիսի 7-ին Խասբաի քաղաքի մոտ: ԱՄՆ-ի միջնորդությամբ Դամասկոսին առաջարկություն արվեց իր հսկողության տակ վերցնել ՊԱԿ-ի ռազմական կառույցները և թույլ չտալ նրանց հրթիռակոծել Արևելյան Գալիլեան: Ի պատասխան Սիրիայի մերժմանը՝ իսրայելական ռազմաօդային ուժերը ոչնչացրին 34 սիրիական կործանիչ: Լիբանանում ստեղծված իրավիճակի համար Եգիպտոսը մեղադրեց Սիրիային, փաստարկելով, որ այդ երկրում զորքեր պահելով Դամասկոսը մեկ անգամ ևս արհեստական լարվածություն է ստեղծում այդ երկրում: Եթե 1973 թ. արաբ-իսրայելական պատերազմի ժամանակ Իսրայելի զինված ուժերում հաշվվում էր 6 մարտական օդադեսանտային գումարտակ, ապա 1982 թ. պատերազմի ընթացքում իսրայելական բանակն արդեն ուներ 5 օդադեսանտային բրի-

[60] فان دام، 1995، 167.

գաղ: ՀՈւ հրամանատարությունը Բեյրութ ուղարկեց սիրիական Հատուկ զորքերի 36 «Կոմանդոս» գունդ, որոնք բաղկացած էին 569-րդ դիվիզիայի տանկերից և հակատանկային համակարգերից: Հաշվի առնելով այն, որ սիրիական զորքերը Լիբանանում էին գտնվում ներքին անվտանգության ապահովման համար, Հատուկ զորքերն այդ պատերազմում օգտագործվեցին որպես հասարակ մոտոհրաձգային գնդեր: Հատկանշական է Հատուկ զորքերի 569-րդ դիվիզիայի ուժեղացված գումարտակի և «Կոմանդոս» գումարտակի 40 օր տևած մարտական պաշտպանողական գործողությունները, որի ընթացքում Հատուկ զորքերի հրամանատարության մարտավարական ճիշտ հաշվարկի արդյունքում հակատանկային ականների տեղադրմամբ պայթեցվեց հակառակորդի 40 տանկ:

ՍԱՀ ՀՈւ Հատուկ զորքերը համեմատաբար երիտասարդ էին, որի զինվորները համարվում էին ինչպես հրաձիգ, այնպես էլ՝ ականազերծող, հետախույզ, հրանոթի հրամանատար, վարորդ և այլն: Հատուկ զորքերի կյանքում նոր շրջան է սկսվում 1982 թ. արաբ-իսրայելական պատերազմից հետո: 1984 թ. փետրվարին Դամասկոսում Ալի Հայդարի Հատուկ զորքերը և Ռիֆաթ Ալ-Ասադի պաշտպանական ջոկատները կանգնած էին միմյանց դեմ՝ սպասելով մարտական հրամանի: Սակայն տեղի ունեցավ «Բաաս» կուսակցության տարածաշրջանային ղեկավարության արտակարգ նիստ և նախագահ Հաֆեզ Ալ-Ասադի մարտի 11-ի հրամանագրով ստեղծվեց երեք փոխնախագահի պաշտոն: Այդ պաշտոնները զբաղեցրին Աբդ Ալ-Հալիմ Խադդամը, Ռիֆաթ Ալ-Ասադը և Զուհայր Մաշարիկան: Մարտի 30-ին Ռիֆաթ Ալ-Ասադը հրաման տվեց պաշտպանական ջոկատներին տեղա-

կայվել Դամասկոսի կենտրոնական շրջաններում: Նրա 9-72 տանկային դիվիզիան տեղակայված էր օդանավակայանի ճանապարհի մոտ Քաֆար Սուսե կոչվող վայրում, որտեղ գտնվում էր գլխավոր հետախուզական վարչության շտաբկայանը, իսկ հրետանային ուժերը հաստատվել էին Կասյուն լեռան ստորոտին: Մեծ քանակությամբ զինվորականներ կուտակվել էին Շերատոն հյուրանոցի շրջակայքում, իսկ Մերիդիեն հյուրանոցը և «Բաաս» կուսակցության տարածաշրջանային ղեկավարության բյուրոները շրջապատել էին հետևակային զորքերը: Ընդդեմ այդ ջոկատների կանգնած էին Ալի Հայդարի հրամանատարության տակ գտնվող Հատուկ զորքերը և Շաֆիկ Ֆայադի տանկային դիվիզիան: Այս կապակցությամբ Պատրիկ Սիլլն իր «Ասադ. պայքար Մերձավոր Արևելքի համար» հայտնի աշխատության մեջ գրում է, որ դա նման էր քաղաքացիական պատերազմի, և Դամասկոսում հավատարմագրված օտարերկրյա դեսպանությունների ռազմական կցորդները հեռադիտակներով հետևում էին պայթունավտանգ իրավիճակին[61]: Այնուամենայնիվ, ռազմական բախում տեղի չունեցավ, իսկ պաշտպանական ջոկատները կազմալուծվեցին և դրանց մի մասը միավորվեց Հատուկ զորքերին ու նախագահական գվարդիային, իսկ մյուս մասի հիմքի վրա ձևավորվեց 569-րդ տանկային դիվիզիոնը, որը հետագայում դարձավ 4-րդ տանկային դիվիզիոն[62]:

Հաֆեզ Ալ-Ասադի վարչակարգի ամենաամուր հենարանները հետևյալ ուժային կառույցներն էին՝ զինված ուժերի հետախուզությունը, որը ղեկավարում էր Ալի Դու-

[61] **Seal 1989** 430-433.
[62] **Holiday 2013a** 44

բան, ռազմաօդային ուժերի հետախուզությունը՝ ղեկավար Մուհամմադ Ալ-Խուլին, քաղաքացիական հետախուզությունը՝ Ֆուադ Աբսիի և նրա անվտանգության գծով տեղակալ Մուհամմադ Նասիֆի գլխավորությամբ, 10-15 հազարանոց Հատուկ զորքերը, որի հրամանատարն էր գեներալ Ալի Հայդարը: Հաջորդ զորամիավորումը 10 հազարանոց նախագահական կամ հանրապետական գվարդիան էր (الحمهوري الحرس), որը ղեկավարում էր Ադնան Ալ-Մախլուֆը: Մյուս զորամիավորումը՝ <<պայքարի ջոկատներ>> (سرايا الصراع), որը ղեկավարվում էր Ադնան Ալ-Ասադի կողմից[63]: Պաշտպանական հատուկ նշանակության ջոկատները ստեղծվել էին Հաֆեզ Ալ-Ասադին վարչակարգի անվտանգության ապահովման նպատակով: Բացի վերոնշյալ ուժային կառույցների ղեկավարներից և զինված ջոկատների հրամանատարներից, Հաֆեզ Ալ-Ասադը վստահում էր նաև ալավի գեներալներ՝ ՀՈւ գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ Ալի Ասլանին, երրորդ բանակային դիվիզիայի հրամանատար Շաֆիկ Ֆայադին, հակահրթիռային պաշտպանության կորպուսի հրամանատար Ալի Սալիհին և երկրորդ բանակային դիվիզիայի հրամանատար Իբրահիմ Սաֆիին[64]: Իրականում ՀՈւ Հատուկ զորքերը Սիրիայի ամենալավ և մարտունակ ուժերն էին, որոնք զինված էին ժամանակակից զենքով ու ռազմական տեխնիկայով:

1987 թ. հունվարին պաշտոնանկ արվեց ռազմաօդային հետախուզության ղեկավար գեներալ Մուհամմադ Ալ-Խուլին, ապա Ալ-Ասադի հրամանով բանտարկվեց,

---

[63] سيل 2007. 696-695.

[64] **Նույն տեղում**, 696-697:

իսկ փետրվարին նախագահի որդի Բասիլ Ալ-Ասադը նշանակվեց պաշտպանական ջոկատների հրամանատար: Նույն թվականի հոկտեմբերին վարչապետ Աբդ Առ-Ռաուֆ Ալ-Կասմին փոխարինեց Ժողովրդական ժողովի նախագահ Մահմուդ Ազ-Զուբին: Պաշտպանության նախարարը Մուստաֆա Տլասն էր, ՆԳ նախարարը Ֆարուկ Աշ-Շարան: Այդ ժամանակ Սիրիան ուներ 800 հազարանոց բանակ (ներառյալ պահեստային)[65], 4100 տանկ, ռազմական ինքնաթիռներ և այլն[66]:

Սիրիայում քաղաքական և զինվորական իշխանությունը սերտաճած էին: Նրանք հսկայական ազդեցություն ունեին երկրի թե՛ ներքին, և թե՛ արտաքին քաղաքականության ձևավորման գործընթացի վրա: Առանց զինվորական վերնախավի համաձայնության երկրում քաղաքական հարցերը գրեթե չէին լուծվում: 1990-ական թթ. կեսերին Սիրիայի զինված ուժերը հաշվվում էին շուրջ 400 հազար[67]:

1994 թ. նախագահի հետնորդ համարվող Բաշար Ալ-Ասադը ծանրաբեռնվում է զինվորական և պետական տարբեր խնդիրներով: Լոնդոնից Սիրիա վերադառնալուց հետո նա անցնում է տանկային գումարտակի հրամանատարության դասընթացներ և արդեն 1994 թ. նոյեմբերին նշանակվում գումարտակի հրամանատար, իսկ 1995 թ. Բաշար Ալ-Ասադին շնորհվում է մայորի աստիճան: 1996 թ. Բաշար Ալ-Ասադը մասնակցում է Բարձրագույն ռազմական ակադեմիայի հրամանատարության և գլխավոր շտաբի դասընթացներին, որը պատվոգրով ավարտում է 1997 թ. և ստանում գնդապետի աստիճան:

---

[65] **Katz 1988**: 18

[66] **Levran, Eytan 1988**: 399-400.

[67] **Файад 1997**: 102.

Բաշարին աջակցում էր նրա կրտսեր եղբայրը՝ Մահիրը, ով զինվորական բնագավառում նույնպես ակտիվ գործունեություն էր ծավալում: Ստանալով բանակի և անվտանգության մարմինների աջակցությունը Բաշար Ալ-Ասադը 1998 թ. սկսել էր ամրապնդել իր դիրքերը սիրիական ղեկավարության շրջանում[68]:

1993 թ. սկսած Հաֆեզ Ալ-Ասադն աստիճանաբար ձեռնամուխ եղավ զինված ուժերի բարձրագույն հրամանատարության կազմի նորացմանը: Որպես նախագահական գվարդիայի ղեկավարության անդամ և նախագահի անվտանգության կորպուսի ղեկավար, Բասիլ Ալ-Ասադին էր վստահվել նաև հանրապետական գվարդիայի կազմում էլիտար մի զորախմբի հրամանատարությունը՝ չնայած որ նա դեռ կրում էր մայորի զինվորական կոչում: 1994 թ. նախագահը պաշտոնից ազատել էր երկար տարիներ հատուկ նշանակության ուժերի՝ Հատուկ զորքերի հրամանատար, գեներալ-մայոր Ալի Հայդարին և ձերբակալել ու տնային կալանքի ենթարկել այն բանից հետո, երբ վերջինս կասկած էր հայտնել նախագահի ընտրության ժառանգական սկզբունքի կապակցությամբ: Ալի Հայդարի ձերբակալության մյուս պատճառը նրա դիրքորոշումն էր Իսրայելի հետ բանակցությունների խնդրում: Սիրիայի ՊՆ գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Հիքմեթ Շիհաբիի հետ ղեկավար սպաների հանդիպման ժամանակ, որտեղ քննարկվում էր Իսրայելի հետ խաղաղության համաձայնագրի կնքումից հետո տարածաշրջանի անվտանգության համակարգի հնարավոր տարբերակները, Ալի Հայդարը նշել էր, թե իրենք՝ ալավիները, որ ստեղծել են այդ վարչակարգը,

[68] .59-57 ،2005 يسر

ցանկանում են անմիջականորեն մասնակցել խաղաղության գործընթացին: Հայդարի այս ելույթն այդ ժամանակ ընկալվեց որպես Հաֆեզ Ալ-Ասադի կողմից Իսրայելի հետ խաղաղության բանակցությունների գնալու քաղաքական գծի քննադատություն[69]: Ալի Հայդարի պաշտոնանկությունը սիրիական բարձրաստիճան սպայական վերնախավում որոշակի լարվածություն առաջացրեց: 10-15 հազարանոց էլիտար զորախմբի՝ ՍԱՀ ՋՈւ Հատուկ զորքերի հրամանատար Ալի Հայդարը ծագում էր ազդեցիկ ալավիական Հադդադին տոհմի Դիբ ընտանիքից: Ռազմական քոլեջն ավարտել էր Եգիպտոսում և հատուկ դասընթացներ էր անցել արտասահմանում, որից հետո մտել էր <<Բաաս>> կուսակցություն: Նա մասնակցել էր 1970-ական թթ. իրադարձություններին, 1982 թ. լիբանանյան պատերազմին, Համա քաղաքում «Մուսուլման եղբայրների» ապստամբության ճնշմանը, ինչպես նաև 1984 թ. Ռիֆաթ Ալ-Ասադի կողմից Հաֆեզ Ալ-Ասադի դեմ կազմակերպած դավադրության ձախողմանը: Նա բազմիցս ցույց էր տվել իր հավատարմությունն ու նվիրվածությունը Հաֆեզ Ալ-Ասադին: Ալի Հայդարի և նախագահի միջև ձևավորվել էին սերտ հարաբերություններ: Ալի Հայդարին փոխարինեց և ՍԱՀ ՋՈւ Հատուկ զորքերի հրամանատար նշանակվեց ալավիական Մատավիրա տոհմից գեներալ-մայոր Ալի Հաբիբը, ով 1990-1991 թթ. հակաիրաքյան դաշինքի ուժերի կազմում սիրիական զորքերի հրամանատարն էր[70], որից հետո 2004 թ. նշանակվեց ՋՈւ գլխավոր շտաբի պետ,

[69] **Van Dam 2011**: 129-131
[70] **Ахмедов 2003** 82-83.

իսկ 2009 թ.-ին՝ պաշտպանության նախարար[71]: Հատուկ զորքերը կազմված էին երեք գումարտակով օդադեսանտային գնդից, հրետանային և հակատանկային դիվիզիոնից, ինչպես նաև հետախուզական, կառավարման, ինժեներական, քիմիական ու կապի վաշտերից, որոնք իրենց մեջ ներառում էին զենիթահրթիռային համակարգեր և տարբեր նշանակության ռազմական տեխնիկա:

Հաֆեզ Ալ-Ասադի ստեղծած «կիսառազմական» վարչակարգը և ուժային կառույցների ներգրավվածության բարձր աստիճանը Սիրիայի քաղաքական կյանքում չափազանց կարևոր էին դարձնում բանակի և անվտանգության մարմինների աջակցության նախապայմանը որևէ նախագահի իշխանության պահպանման հարցում:

Նախագահ Ալ-Ասադը մահացավ 2000 թ. հունիսի 10-ին: Սիրիայի բանակի կյանքում, որն անցել էր անկախության համար պայքարի և ռազմական հեղաշրջումների ճանապարհով, նոր շրջան սկսվեց: Չնայած ստեղծված բարդ իրավիճակին՝ իշխանության փոխանցումը Բաշար Ալ-Ասադին բավականին սահուն կերպով իրականացավ: Հաֆեզ Ալ-Ասադի մահվան հաջորդ օրը փոխնախագահ Աբդ Ալ-Հալիմ Խադդամը, որը, Սահմանադրության համաձայն, իրականացնելու էր նախագահի պարտականությունները մինչև նոր ընտրությունները, Բաշար Ալ-Ասադին նշանակեց զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար՝ նրան շնորհելով բանակի գեներալի (فريق) բարձրագույն զինվորական աստիճան, որը մինչ այդ Հաֆեզ Ալ-Ասադի մենաշնորհն էր: Այնուհետև Ազգային ժողովը, փոփոխություններ կատարելով Սահմանադրու-

[71] **Van Dam 2011**: 209 2020 թ. մարտի 20-ին 81 տարեկանում մահացավ նախկին ՊՆ գեներալ Ալի Հաբիբը:

թյունում, օրինականացրեց երեսունչորսամյա Բաշար Ալ-Ասադի նախագահի թեկնածու արձանագրվելը[72]:

Բանակի բարձրաստիճան սպայական կազմը ՊՆ Մուստաֆա Տլասի և գլխավոր շտաբի պետ Ալի Ասլանի գլխավորությամբ՝ իսկույն իրենց հավատարմությունը հայտնեցին Բաշար Ալ-Ասադին: «Բաաս» կուսակցության համագումարը նրան ընտրեց կուսակցության գլխավոր քարտուղար: Համաժողովի ավարտին «Բաաս» կուսակցության տարածաշրջանային ղեկավարությունը 2000 թ. հունիսի 20-ին Բաշար Ալ-Ասադին առաջադրեց նախագահի թեկնածու: Հուլիսի 10-ին կայացավ հանրաքվե, և Բաշար Ալ-Ասադն իր պարտականությունների կատարմանն անցավ 2000 թ. հուլիսի 17-ին՝ Ժողովրդական ժողովում պաշտոնավարման երդման արարողությունից հետո[73]:

Ուժային կառույցներում ամենանշանակալից փոփոխությունը թերևս երկար տարիներ «անփոխարինելի» պաշտպանության նախարար՝ 73 ամյա կորպուսային գեներալ Մուստաֆա Տլասի հրաժարականն էր 2004 թ. մայիսի 11-ին, ով այդ պաշտոնում էր 1974 թ.-ից: Նրան այդ պաշտոնում փոխարինեց Հասան Թուրքմանին, իսկ գլխավոր շտաբի պետ նշանակվեց Ալի Հաբիբը[74]:

Լիբանանում էին տեղակայված ՍԱՀ ԶՈւ Հատուկ զորքերի ութ գումարտակ, որից երեքը Տրիպոլիում, հինգը՝ Բեյրութում: Փորձելով արդարացնել սիրիական ներկայությունը՝ 2001 թ. փետրվարին «Աշ-Շարկ Ալ-Աուսատին» տված հարցազրույցում Բաշար Ալ-Ասադն իր տեսակետը փաստարկում է, ասելով, որ սիրիական զոր-

---

72 **Пир-Будагова 2015** 312.
73 **زيسر 2005، 79-80.**
74 **Ахмедов 2010**· 138-139.

քերը լիբանանում իրականացնում են երկու կարևոր առաքելություն. վերականգնում են «քաղաքական խաղաղությունը»՝ համաձայն Տաիֆի համաձայնագրում Դամասկոսին տրված մանդատի և արձագանքում Իսրայելի հետ «ոչ խաղաղություն, ոչ պատերազմ» իրավիճակին[75]: Այնուամենայնիվ, 2005 թ. ապրիլի 26-ին Լիբանանի տարածքը լքեց վերջին սիրիացի զինվորը:

2010 թ. վերջին և 2011 թ. սկզբին խաթարվեց արաբական պետությունների ներքին կայունության երկարատև շրջանը: Արաբական աշխարհում սկսված հեղափոխական շարժումների ալիքը 2011 թ. տարածվեց նաև Սիրիայում, որն, այսպես կոչված, «Արաբական գարնան» ծավալման հետևանքն էր: 2011 թ. մարտին Դարաա քաղաքում առաջին անգամ ընդհարումներ տեղի ունեցան ցուցարարների և զինված ուժերի ստորաբաժանումների միջև, ինչն առաջացրեց սիրիական հասարակության տարբեր շրջանակների դժգոհությունը: Այդ ժամանակ հարձակումներ եղան նաև «Բաաս» կուսակցության շտաբի վրա: Անվտանգության և ՀՈւ-ի ստորաբաժանումների կողմից Դարաայում, Բանիասում և այլ շրջաններում իրականացվեցին համապատասխան միջոցառումներ՝ զինված խմբավորումներին հայտնաբերելու և վնասազերծելու ուղղությամբ: Խռովարարների դեմ դուրս եկավ ՀՈւ Հատուկ զորքերի 4-րդ դիվիզիան և հանրապետական գվարդիան, որի հրամանատարը Բաշար Ալ-Ասադի եղբայր Մահիր Ալ-Ասադն էր[76]: ՍԱՀ ՀՈւ Հատուկ զորքերի կյանքում, որն անցել էր արաբ-իս-

[75] مقابلة السيد الرئيس بشار الأسد مع صحيفة الشرق الأوسط بتاريخ 6 شباط 2001، http://www.presidentassad.net/index.php?option=com_content&view=article&id=944:6-2001&catid=293&Itemid=469

[76] **Ахмедов 2018**: 62.

րայելական պատերազմների, «Մուսուլման եղբայրների» ապստամբության ճնշման և Ալ-Ասադների «եղբայրը եղբոր դեմ» հակամարտության ճանապարհով, նոր շրջան սկսվեց: Հատուկ նշանակության ամենաէլիտար, ամենագովաբանված զորամիավորման հատուկջոկատայինները ներքաշվեցին լայնամասշտաբ քաղաքացիական պատերազմի մեջ:

2011 թ. Սիրիայի ԶՈւ-ի թիվը 295 000 էր[77]: ԶՈւ-ի կարևորագույն զորագնդերի և դիվիզիաների հրամանատարները սերում էին ալավիական համայնքից, ովքեր շահագրգռված էին վարչակարգի պահպանմամբ: Եթե չլիներ նման կազմով սիրիական բանակը, ապա դժվար թե քաղաքական իշխանությունը Սիրիայում այսքան երկար գտնվեր ալավիների ձեռքում: Ինչպես գինվորականները, այնպես էլ երկրի հատուկ ծառայությունների համակարգի աշխատակիցները նույնպես ունեին արտոնյալ կարգավիճակ և հսկայական ազդեցություն Սիրիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Պատահական չէ, որ սիրիական բանակի կազմավորման 66-րդ տարելիցի առթիվ Բաշար Ալ-Ասադը նշեց, որ նրանց գործունեությունից էր կախված երկրում հակաիշխանական տրամադրությունների, վարվող քաղաքականության դեմ բողոքի կամ որևէ ընդդիմության, լիներ դա քաղաքական կամ կրոնական, առաջացման կանխարգելումն ու չեզոքացումը[78]:

---

[77] **Nerguizian A.,** *Instability in Syria: Assessing the Risks of Military Intervention*, December 13, 2011,
http://csis.org/files/publication/111213_SyriaMilitaryIntervention.pdf

[78] President Al-Assad's Army Day Speech 2011,
http://www.presidentassad.net/index.php?option=com_content&view=article&id=360:president-al-assad-s-army-day-speech-2011&catid=117&Itemid=496

2011 թ. նոյեմբերին հարձակման ենթարկվեց Դամասկոսին մոտ գտնվող Հարաստա քաղաքում տեղակայված սիրիական օդուժի հետախուզության կենտրոնակայանը: Դամասկոսը հարձակումների համար մեղադրում էր ամերիկյան, իսրայելական ու թուրքական հատուկ ծառայություններին: Դեկտեմբերի 3-ին Սիրիայի Պալմիրա քաղաքի մոտ բանակի լայնամասշտաբ զորավարժությունների ժամանակ փորձարկվեցին «երկիր-երկիր» տեսակի մինչև 200 կմ հեռահարություն ունեցող հրթիռներ: Դեկտեմբերի 6-ին Բեյրութում՝ «Հիզբալլահի» կազմակերպած հանրահավաքի ժամանակ, հանրության առջև ելույթ ունեցավ շարժման գլխավոր քարտուղար Հասան Նասրալլահը՝ հայտարարելով, որ «Հիզբալլահը» սատարում է Բաշար Ալ-Ասադին: Սիրիական բանակի ստորաբաժանումներն, անցնելով զինված խմբավորումների դեմ վճռական ռազմական գործողությունների, մեկը մյուսի հետևից վերականգնեցին վերահսկողությունն ընդդիմադիրների հիմնական հենակետերի վրա՝ նախ վերջին շրջանում Հոմսը, ապա թուրք-սիրիական սահմանի մերձակայքում գտնվող Իդլիբը, ինչպես նաև դրանց հետևած Դեյր Ազ-Զորը, Հալեպը և այլն: Այդուհանդերձ՝ ընդհարումներ տեղի ունեցան նաև Ջիսր Աշ-Շուղուրում: Այս երևույթը խթանեց սիրիական տարբեր քաղաքներում ևս հակակառավարական դժգոհությունների ծավալմանը:

2013 թ. մարտին բրիտանական “The Sunday Times”-ին տված հարցազրույցում Բաշար Ալ-Ասադն ասաց, որ ով իսկապես ցանկանում է օգնել Սիրիային, պետք է պահանջի Թուրքիայից, Կատարից և Սաուդյան Արաբիայից վերջ դնել Սիրիայում ահաբեկիչների ֆինանսավորմանը: Նա նշեց, որ «Ալ-Կաիդա» ահաբեկչական

կազմակերպությունը վտանգ է ներկայացնում ոչ միայն Սիրիայի, այլև ամբողջ տարածաշրջանի համար, և որ Սիրիան երբեք բանակցություններ չի վարի ահաբեկիչների հետ: Անդրադառնալով «Հիզբալլահի», Իրանի և Ռուսաստանի աջակցությանը Սիրիայի ժողովրդին՝ բարձր գնահատեց Մոսկվայի անփոփոխ դիրքորոշումը սիրիական ճգնաժամին[79]: Նա ասաց, որ Սիրիան, ունենալով հզոր ազգային բանակ և ոստիկանություն, սեփական հայրենիքը պաշտպանելու համար օտարերկրյա զինվորների կարիք չի զգում և որ ուշադրությունը պետք է կենտրոնացնել մի շարք երկրների՝ ինչպես Կատարի, Թուրքիայի, Սաուդյան Արաբիայի, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի ունեցած դերակատարության վրա, որոնք ուղղակի և անուղղակի Սիրիայում զինում ու աջակցում են ահաբեկիչներին[80]: Այնուամենայնիվ, ստիպված եղավ դիմել արտաքին զինված ուժերի օգնությանը՝ ներառյալ Իրանի բանակի հատուկ նշանակության 65-րդ օդադեսանտային բրիգադի զորքերին[81]:

2020 թ. մարտին մոսկովյան համաձայնագրով Ռուսաստանը և Թուրքիան դարձան Իդլիբում ռազմական գործողությունների դադարեցման երաշխավորը: Կողմերը պարտավորվեցին դադարեցնել բոլոր տեսակի ռազմական գործողությունները՝ նկատի առնելով 2017 թ.

---

[79] Հակաօդային պաշտպանության կարողությունները բարձրացնելու համար Սիրիան Ռուսաստանից ստացավ Ս 300 զենիթահրթիռային համակարգեր:

[80] Bashar Al-Assad's Interview with The Sunday Times, https ://www voltairenet.org/article177726.html

[81] **Ганиев Т., Задонский С., Карякин В.,** *Военная мощь Исламской Республики Иран*, 2019, с. 206, http ://book.umes.su/wp-content/uploads/main/308bGaniev(Iran)vol2.pdf

Աստանայի և 2018 թ. Սոչիի հուշագրերը: Այս կապակցությամբ Բաշար Ալ-Ասադը նշեց, որ անհասկանալի էր, թե թուրքական բանակը ինչ էր անում Սիրիայում, ինչու էին զոհվում թուրք զինվորները Սիրիայում և, որ միակ խնդիրը «Մուսուլման եղբայրներն» էին[82]:

Չինված ուժերի Հատուկ զորքերի հրամանատարությունն իր երեք գնդերով տեղակայված էր Լիբանանի սահմանի մոտ գտնվող Ադ-Դրեյջ ռազմակայանում, իսկ Հատուկ զորքերի 15-րդ դիվիզիոնը և երեք գնդերը Հորդանանի սահմանին[83]: Հատուկ զորքերի գնդերը մասնակցեցին նաև Հոմսի ռազմական գործողությանը[84], իսկ Համայում՝ Հատուկ զորքերի 47-րդ գունդը մասնակցեց Դարաայի դեպքերից հետո[85]: Սիրիայում տեղի ունեցան բազմաթիվ ահաբեկչական գործողություններ, խաղաղ բնակիչների առևանգումներ ու սպանություններ: Ահաբեկչություններ եղան Դամասկոսում, Հալեպում, Հոմսում, Համայում և այլուր, որոնց ընթացքում եղան բազմաթիվ զոհեր ու վիրավորներ[86]:

Այսպիսով, սիրիական բանակից հեռացած ընդդիմության համակիր զինվորականները կարողացան կազմել

---

[82] **Primakov Y.,** *President Bashar Al-Assad's Interview with Russia 24*, March 5, 2020, http://www.presidentassad.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1675:president-bashar-al-assad-s-interview-with-russia-24-march-5-2020&catid=336&Itemid=468

[83] **Holliday 2013b**: 8

[84] **Holliday 2013a**: 14.

[85] **Նույն տեղում,** 32:

[86] 2019 թ. փետրվարի 8-ից ՀՀ-ի հումանիտար ականազերծողները և բժիշկները մարդասիրական առաքելություն են իրականացնում ՍԱՀ-ում, որի արդյունքում 2020 թ. ապրիլ ամսվա դրությամբ ականա զերծվել է շուրջ 150 000 քմ տարածք և բժշկական օգնություն է ցուցաբերվել ընդհանուր առմամբ 12 000 հիվանդի:

իրենց զորամիավորումները և անհրաժեշտ ռազմամթերք ու տեխնիկական օժանդակություն ստանալով՝ Սիրիայում ռազմական հեղաշրջման անհաջող փորձ կատարեցին: Քանի որ Սիրիայի իշխանության և բանակի սպայական վերնախավի հիմնական կորիզն ալավիներ էին, որոնք ղեկավարում էին երկրի սուննի մեծամասնությանը, ապա բանակը չէր կարող չսատարել իշխանությանը, որովհետև սերտաճած էր նրա հետ: Ի տարբերություն մյուս արաբական երկրների՝ սիրիական բանակի սպայական վերնախավն ու զինվորականության մեծամասնությունը հավատարիմ մնացին նախագահին: Ալ-Ասադների հիսունամյա ղեկավարման ժամանակաշրջանում Սիրիայի քաղաքական համակարգի առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ զինված ուժերը ամբողջությամբ անհնար էր տարանջատել վարչակարգից և նախագահից, իսկ վարչակարգի տապալումը կնշանակեր «գաղափարական» բանակի տապալում: Սիրիական ընդդիմության գործողությունները վերաճել էին ներքին զինված հակամարտության՝ իշխող վարչակարգի և արտաքին ուժերի ռազմական հովանավորությունը կրող զինված խմբավորումների միջև: Ներսիրիական ճգնաժամը վերաճել էր ազգային զինված ապստամբության, քաղաքացիական պատերազմի և միջազգային հակամարտության, որի մեջ ներգրավվել էին ուժային տարբեր կենտրոններ, որոնք փորձում էին Բաշար Ալ-Ասադի վարչակարգի պահպանմամբ կամ տապալմամբ լուծել իրենց արտաքին քաղաքական խնդիրները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգորյան Հ. 1987, Սիրիայի ձախբաասական ղեկավարության դիրքորոշումը մերձավորարևելյան ճգնաժամի նկատմամբ (1967-1970 թթ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատոր 14-րդ, Երևան, էջ 30-75:

Սարգսյան Հ. 1974, Սովետա-սիրիական տնտեսական ու տեխնիկական համագործակցությունը (1955-1970 թթ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատոր 6-րդ, Երևան, էջ 84-99:

Փիր-Բուդաղովա Է. 1978, Քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Սիրիայում (1962-1970 թթ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատոր 9-րդ, Երևան, էջ 27-96:

Алиев Б. Р. 2001, Северокавказская диаспора: История и современность, Махачкала.

Ахмедов В. 2002, Армия и Политика в Современной Сирии, Армия и Власть на Ближнем Востоке: от Авторитаризма к Демократии (сборник статей), Москва

Ахмедов В. 2003, Сирия на рубеже столетий, власть и политика, Москва

Ахмедов В. 2010, Современная Сирия: история, политика, экономика, Москва.

Ахмедов В. 2018, Сирийское восстание: история, политика, идеология, Москва.

Багдасаров С., **Чавушян А. 1998**, Военный и военно-экономический потенциал стран Ближнего и Среднего Востока, информационно-аналитический справочник, Москва.

Востриков С. 1991, Роль армии во внешней и внутренней политике Сирийской Арабской Республики (1970-1990 гг.), Москва.

Ганиев Т., Задонский С., Карякин В., *Военная мощь Исламской Республики Иран*, 2019, http //book itmes su/wp-content/uploads/main/308bGaniev(Iran)vol2 pdf

Зейн Ад-Дин Ю. 1998, Совершенствование процесса воспитания дисциплинированности у курсантов ВУЗов Вооруженных Сил САР, Москва.

Ильяс Р. 1990, Военно-историческое исследование арабо-израильских войн 1948-1982 гг., Москва

Канбар М. К. 1997, Совершенствование подготовки курсантов ввузов к воспитательной деятельности в частях Вооруженных Сил Сириийской Арабской Республики, Москва.

Кантар М. А. 1991, Сирия в борьбе за укрепление политической независимости и национальной государственности (1946-1967 гг.), Москва.

Клюшин В. 1978, Советско-сирийские отношения 1966-1976 гг., Киев

Кутейш А. У. 2001, Средства массовой информации и их роль в обеспечении управления военной организацией Сирийской Арабской Республики, Москва.

Кучин В. 1976, Сирийская Арабская Республика и ее Вооруженные Силы, Москва

Махлюф В. 1998, Сирия и Советский Союз, Проблемы политического взаимодействия (20-е-начало 90-х гг.), Москва.

Меньшов А. 2010, Эволюция военно-технического сотрудничества государств Ближнего Востока во второй половине 20 в., Москва.

Мирский Г. 1976, Третий мир. общество, власть, армия, Москва.

Мирский Г. 1988, Проблемы социалистической ориентации в арабских странах и роль военных, Проблемы современной советской Арабистики, Ереван

Мухалла А. Х. 1993, Профессиональный психологический отбор военнослужащих ВС САР, Москва.

Пир-Будагова Э. 1978, Сирия в борьбе за упрочение национальной независимости (1945-1966 гг.), Москва.

Пир-Будагова Э. 2015, История Сирии XX век, Москва

Рысь Э. 1971, Политическая борьба в Сирии в 1946-1963 гг., Москва

Саадун Ю. 1984, Социально-политическое развитие Сирии в 1954-1963 гг., Москва.

Файад М. С. 1997, Общие черты и характерные особенности политических режимов в Ираке, Сирии, Ливане, Москва

Фауаз М. 1998, Опыт советской спецпропаганды на Среднем Востоке в годы Второй мировой войны и возможности его использования в Сирийских Арабских Вооруженных Силах, Москва

Хамади А. 1994, Формирование и развитие навыков и умений воспитательной работы у молодых офицеров Вооруженых Сил САР, Москва.

Хрулева В. 1971, Сирия в составе Обьединенной Арабской Республики (1958-1961 гг.), Москва.

Хусейн Х. 1995, Сирия: социально-политическое развитие 1963-1993 гг., Москва.

Юрченко В. 2004, Сирия: Проблемы Национальной Безопасности (Военная Политика и Военная Строительство в Период Правления ПАСВ 1963-2004 гг.), Москва.

Ясир Б. 1998, Психологическая адаптация курсантов ВУЗов Сирийской Арабской Республики к воинской службе, Москва

Abu Jaber Kamel S. 1966, The Arab Ba'th Socialist Party: History, Ideology, and Organization, New York.

Al-Qawuqji F. 1972, Memoirs 1948, Journal of Palestine Studies, Part 1, Vol. 1 No. 4, pp. 27-58.

Al-Qawuqji F. 1972, Memoirs 1948, Journal of Palestine Studies, Part 2, Vol. 2, No. 1, pp. 3-33.

Van Dusen M. 1971, Intra-and Inter-Generational Conflict in the Syrian Army, Maryland.

Batatu H. 1981, Some Observations on the Social Roots of Syria's Ruling, Military Group and the Causes for its Dominance, Middle East Journal, Vol. 35, No. 3, 331-344.

Hinnebusch R. 1990, Authoritarian Power and State Formation in Ba'thist Syria: Army, Party and Peasant, San Francisco & Oxford.

Holliday J. 2013, The Assad Regime, Middle East Security Report 8, Washington.

Holliday J. 2013, The Syrian Army, Institute for the Study of War.

Katz S. 1988, Arab Armies of the Middle East Wars, V. 2, London.

Levran A., Eytan Z. 1988, The Middle East Military Balance 1987-1988: A Comprehensive Data Base & In-Depth Analysis of Regional Strategic Issues, Tel Aviv.

Nerguizian A., Instability in Syria: Assessing the Risks of Military Intervention, December 13, 2011, http://csis.org/files/publication/111213_SyriaMilitaryIntervention.pdf

Palmer M. 1966, The United Arab Republic, An Assesment of its Failure, Middle East Journal, Volume 20, N. 4, A., pp. 50-67.

Primakov Y., *President Bashar Al-Assad's Interview with Russia 24,* March 5, 2020,

http://www.presidentassad.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1675:president-bashar-al-assad-s-interview-with-russia-24-march-5-2020&catid=336&Itemid=468

Ramet P. 1990, The Soviet-Syrian Relationship since 1955, San Francisco & Oxford.

Seale P. 1989, Asad. The Struggle for the Middle East, Los Angeles.

Torrey G. 1975, Aspects of the Political Elite in Syria, Political Elites in the Middle East, Washington.

Van Dam N. 2011, The Struggle for Power in Syria: Politics and Society under Asad and the Ba'th Party, London.

ارسلان الامير عادل 1983، مذكرات الامير عادل ارسلان، الجزء الثاني، 1946-1950، بيروت.

الأتاسي محمد رضوان 2007، هاشم الأتاسي، حياته وعصره 1873-1960، دمشق.

الجندي أدهم 1960، تاريخ الثورات السورية في عهد الانتداب الفرنسي.

الجندي سامي 1968، عرب ويهود، بيروت.

الجندي سامي 1969، البعث، بيروت.

الحكيم دعد 1999، أوراق ومذكرات فخري البارودي، 1887-1966، خمسون عاماً من حياة الوطن، القسم الثاني، دمشق.

الخير هاني 1994، أديب الشيشكلي، صاحب الانقلاب الثالث في سوريا، البداية والنهاية، دمشق.

المدني سليمان، منافيخي عدنان 2009، هؤلاء حكموا سورية، دمشق

المعلم وليد 1985، سوريا 1918-1958، دمشق.

المفتي مالك 22 حزيران 1991، حديث مع عفيف البزري، دمشق.

تورکمان حسن، تاريخ الجيش العربي السوري، الجلد الثالث، 1970-2001، مركز الدراسات الاستراتيجية.

حبش مروان 2011، البعث وثورة آذار، جميع الحقوق محفوظة للمؤلف.

حزب البعث العربي الاشتراكي 1972، القيادة القومية، دراسة تاريخية تحليلية موجزة لنضال حزب البعث العربي الاشتراكي 1943-1971، دمشق.

رائميل أندرو 1997، الحرب الخفية في الشرق الأوسط، الصراع السري على سورية 1949-1961، جميع الحقوق محفوظة، توزيع دار سلمية.

زكريا غسان 1991، السلطان الاحمر، الطبعة الاولى لندن.

زيسر إيال 2005، بشار الأسد السنوات الأولى في الحكم، القاهرة.

سلطان علي 1987، تاريخ سورية 1918-1920، حكم فيصل بن الحسين، دمشق.

سيل باتريك 2007، الأسد، الصراع على الشرق الأوسط، بيروت.

طلاس مصطفى، تاريخ الجيش العربي السوري 1949-1970، الجلد الثاني

عبد الكريم أحمد 1994، حصاد سنين خصبة وثمار مرة، جميع الحقوق محفوظة، بيسان للنشر والتوزيع.

علي مازن 2008، سورية والعلاقات السياسة السورية المصرية من الانقلاب العسكري الثالث عام 1954 حتى قيام الحركة التصحيحية عام 1970، بحث، جامعة دمشق.

فان دام نيقولاوس 1995، الصراع على السلطة في سورية، الطائفية والإقليمية والعشائرية في السياسة 1961-1995، القاهرة.
قنصه نذير 1982، أيام حسني الزعيم، 137 يوماً هزت سوريا، دار الآفاق الجديدة، بيروت.
مردم بك سلمى 1994، استقلال سورية 1939-1945، أوراق جميل مردم بك، بيروت.
محمد إبراهيم 1997، مقدمات الوحدة المصرية السورية 1943-1958، مطابع الهيئة المصرية العامة الكتاب.

Հայկ Սամսոնյան, *պ.գ.թ.,*
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի,
Արաբական երկրների բաժին,
ավագ գիտաշխատող,
hayksamsonian@gmail.com

SPECIAL TROOPS OF THE ARMED FORCES OF THE SYRIAN ARAB REPUBLIC

Keywords: *Armed Forces, Special Troops, Arab-Israeli War, United Arab Republic, Special Forces, "Baath" party, Alawi Officers, Al-Assads, "Muslim Brotherhood", Arab Spring, Civil War, Syrian Crisis.*

In any other Arabic country the army did not play such an outstanding role in the political life as it was in case of Syria. This research deals with certain aspects of the formation of Syrian army, its officer stratum, as well as discusses issues dealing with military overturns in Syria, their reasons and aftermath for the country in the post-independent period, as well as investigates both ethnic and confessional background of the Syrian army.

The most valuable link in military forces was the officer stratum, which was integral part of the governmental system. The Syrian army gradually turned into a serious political factor what is proved by military overturns that occurred in Syria.

The Syrian army and its officer corpus were supplied by members of the Alawite community. After the "Baath" party came to power the most important and skillful divisions of the

Syrian army were put under the Alawite rule. If the Syrian army would not have such a staff, it would be hardly possible for the Alawites to keep in their hands the political power in Syria for such a long period of time.

Hayk Samsonyan - *PhD,*
Institute of Oriental Studies NAS RA,
Department of Arab Countries, Senior Researcher,
hayksamsonian@gmail.com

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆԻ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ԱՆՋԱՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻՆ (ԻԼՀԱՄ ԱԼԻԵՎԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՈՒՄ)*

ԱՐՄԵՆ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Իրան, Ադրբեջան, Իլհամ Ալիև, ազարի, Արևելյան Ատրպատական, թյուրքականություն, անջատողականություն, «Մեծ Ադրբեջան»:*

Հոդվածն Իրանում անջատողականության դրսևորումներին Ադրբեջանի մասնակցության մասին է: Հոդվածում ներկայացվում են Իլհամ Ալիևի նախագահության առաջին շրջանում (2003-2013 թթ.) Ադրբեջանի Հանրապետության (ԱՀ) իշխանությունների իրականացրած այն գործողությունները, որոնք փաստում են Իրանում անջատողականության դրսևորումներում Բաքվի ունեցած ուղղակի և անուղղակի մասնակցությունը: Ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ Իլհամ Ալիևի նախագահության շրջանում ադրբեջանցիների ինքնության ամրապնդման գործընթացը դրվել է ինստիտուցիոնալ մակարդակի վրա: Այդ գործընթացների արդյունքում առաջացել են այնպիսի իրողություններ, որոնք ընկալվում են որպես Ադրբեջանի մասնակցություն՝ Իրանի անջատողականությանը: Մասնավորապես Ադրբեջանի էլիտայի և քաղաքացիական հասարակության շրջանում արմատացել է այն

* *Հոդվածը ներկայացվել է 31.03.2020: Գրախոսվել է 25.04.2020:*

համոզմունքը, որ Իրանի հյուսիսային նահանգները «Մեծ Ադրբեջանի» մի մասն են, իսկ իրանցի թյուրքախոս ատրպատականցիները՝ ադրբեջանցիների հայրենակիցները: Իրանի և Ադրբեջանի հարաբերություններում առաջացող լարվածության պայմաններում, հատկապես, երբ ի պատասխան Բաքվի գործողությունների, Իրանը մեծացնում էր ազդեցությունն Ադրբեջանի շիաների վրա, Բաքուն էլ իր հերթին անջատողականության հարցը օգտագործում էր որպես ճնշման գործիք՝ ընդդեմ Թեհրանի:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) ժամանակակից պատմագիտական ուսումնասիրություններում Ատրպատական նահանգում (*ներկայիս ԻԻՀ Արևելյան Ատրպատական և Արևմտյան Ատրպատական նահանգները*) անջատողականության առնչվող հանգամանքները կապվում են 20-րդ դարի սկզբին տարածաշրջանում տեղի ունեցած զարգացումների ազդեցությամբ Շեյխ Մոհամմադ Խիաբանիի ապստամբության հետ, որի վերաբերյալ առկա են հակասական գնահատականներ: Պատմագիտական հոդվածների մեծ մասի համաձայն՝ Խիաբանիի գործունեությունը որակվում է որպես Իրանի տարածքային ամբողջականությունն արտաքին սպառնալիքներից պաշտպանելուն ուղղված քայլ[1], իսկ Իրանի անջատողական շրջանակները, այդ թվում ադրբեջանական քարոզչությունը՝ «Հարավային Ադրբեջանում» (*Իրանի հյուսիսային թյուրքախոս նա-*

[1] 134-99 ،1392 ،محمدپور

հանգները) ազգային-ազատագրական յուրօրինակ պայքար[2]:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Իրանի մտավորական, գիտական, ինչպես նաև ազգայնական շրջանակները[3], իրենց մտահոգությունը հայտնելով 1918 թ. Արաքսի հյուսիսում պետական նոր կազմավորման ստեղծման առնչությամբ[4], պատմական հիմնավորումներով[5] «Ադրբեջանը» համարում էին իրանական տարածք: Ներքին և արտաքին բազում հիմնախնդիրների մեջ ընկղմված Ղաջարական Իրանը չուներ այն հզորությունը, որ կարողանար պատշաճ արձագանքել ի հայտ եկած նոր իրողության պայմաններում երկրի տարածքային ամբողջականությանը սպառնացող վտանգներին:[6]

Ադրբեջանի Ժողովրդական Հանրապետության ձևավորումից (1918 թ.) ի վեր ևս Ատրպատականի և Իրանի թյուրքախոս բնակչության ինքնությանն[7] առնչվող հարցերը շահարկվել են Խորհրդային Ադրբեջանի, ապա նաև Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից, և, չարժանանալով Իրանի համարժեք գնահատականին և արձագանքին, այսօր արդեն Ատրպատականում անջատողականության դրսևորումներն ընկալվում են որպես «Իրանի 25 մլն ադրբեջանցիների» լեգիտիմ իրավունքի իրացում:

Ադրբեջանի անկախացումից (1991 թ.) հետո այդ երկրի բոլոր նախագահների պաշտոնավարման շրջա-

---

[2] بررسی کتاب های درسی جمهوری آذربایجان, 2015, https://bit.ly/39x9sU9

[3] **Ենայաթոլլա 2003**, 35:

[4] 29 ،1381 اتابکی

[5] 11 ،1922 رسولزاده

[6] **Elling 2013:** 29:

[7] Տե՛ս **Аветикян 2014:** 3-10.

նում Իրանի թյուրքախոս բնակչությանն առնչվող հարցերը մշտապես գտնվել են Բաքվի օրակարգում[8]: Աբուլֆազլ Էլչիբեի (1992-1993 թթ.) իշխանությունը, հիմնված լինելով թյուրքականության գաղափարախոսության վրա, բացահայտ սպառնում էր Իրանի տարածքային ամբողջականությանը՝ չթաքցնելով «Հարավային Ադրբեջանը» Ադրբեջանին միացնելու նպատակադրությունը[9]:

Հեյդար Ալիևը (1993-2003 թթ.), թեև իր նախագահության առաջին շրջանում վերանայեց իր նախորդի հակաիրանական քաղաքականությունը, սակայն նրա պաշտոնավարման վերջին տարիներին պաշտոնական Բաքուն ոչ միայն զերծ չմնաց Ատրպատականի անջատողականներին աջակցելուց, այլ ԱՀ-ն իշխանության ամենաբարձր մակարդակով հովանավորում էր Իրանի թյուրքախոս նահագներից սերող անջատողականներին, ինչպիսիք Մահմուդ Ալի Չեհրեգանին և Փիրուզ Դիլենչին են[10]:

Իլհամ Ալիևի նախագահության առաջին տասնամյակում (2003-2013 թթ.) ադրբեջանցիների՝ որպես տարածաշրջանի «տեղաբնիկ» և «բազմադարյա» պատմություն ունեցող ժողովրդի ինքնագիտակցությունը բարձրացնելուն ուղղված հատուկ քաղաքականություն մշակվեց, որի առաջնային նպատակները հայտարարվեցին Իրանի պատմական ազդեցությունից դուրս ադրբեջանական «սեփական» պատմություն ստեղծելն ու ադրբեջանական ինքնությունը թուրքերի հետ չնույնացնելը:

---

[8] صادقی نیا 1388، 102

[9] **Բայբուրդյան 2003**, 10:

[10] **Heydər Əliyev İrandan Gisas Alir: 1999**, https://txt.ly/3cMfDWA

Ի. Ալիևի նախագահության առաջին տասնամյակն Իրանի և Ադրբեջանի հարաբերությունների թերևս ամենաբարդ ժամանակաշրջաններից էր[11]:

Իրանի նկատմամբ միջազգային խիստ ճնշումների և սպառնալիքների ֆոնին Ադրբեջանի տարածքը դիտարկվում էր որպես Իրանի վրա ռազմական հարձակման հարթակ: Իսրայելի ազդեցությունը բավական մեծացել էր Ադրբեջանի հասարակական-քաղաքական կյանքում՝ դառնալով Իրանի ռազմաքաղաքական ղեկավարության՝ ԱՀ իշխանությունների նկատմամբ անվստահության պատճառ:

ԱՀ իշխանություններն էլ իրենց հերթին երկրի ներքին կայունությունն ապահովելու, իշխանությունն ամրապնդելու, քաղաքական կյանքում կրոնի ունեցած դերակատարությունը նվազեցնելու, և այդ համատեքստում Ադրբեջանի իսլամական կուսակցության ղեկավար կազմի վրա Իրանի ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով խստորեն վերահսկում և սահմանափակում էին շիայական խմբերի գործունեությունը, ինչն էլ հարուցում էր ԻԻՀ խիստ մտահոգությունը[12]:

Իլհամ Ալիևի նախագահության շրջանում հայր Ալիևի սկսած «Ադրբեջանի պատմության» ստեղծման գործընթացն[13] ավելի համակարգված բնույթ ստացավ՝ դրվելով ինստիտուցիոնալ հիմքերի վրա: Մասնավորապես ԱՀ դպրոցական դասագրքերի պատմության ծրագիրը վերանայվեց, իսկ ԱՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի առջև խնդիր դրվեց՝ ստեղծել Ադրբեջանի նոր

---

[11] **Cornell 2011:** 333-336.

[12] **Իսրայելյան 2016**, 199 215:

[13] علی‌اف: ما آذربایجانلی هستیم تورک نیستیم, 2018, https://bit.ly/2NVKULY

պատմությունը[14]: Այդ գործընթացի արդյունքում ոչ միայն աղավաղվեց տարածաշրջանի երկրների և տեղաբնիկ ժողովուրդների պատմությունը[15], այլև Ադրբեջանը գիտական մակարդակով տարածքային պահանջներ ներկայացրեց հարավային հարևան Իրանի Իսլամական Հանրապետությանը:

ԱՀ դպրոցական դասագրքերում Իրանը համարվում է «ագրեսոր», իսկ քարտեզներում Իրանի հյուսիսային նահանգները ներկայացվում որպես «Հարավային Ադրբեջան», հետևաբար՝ «ադրբեջանական» պատմական հողերն «ագրեսորից» ազատագրելն ու «Մեծ Ադրբեջանի» սահմաններում «Հյուսիսային Ադրբեջանի» (*ժամանակակից Ադրբեջանական Հանրապետությունը*) և «Հարավային Ադրբեջանի» միավորումը հռչակվում է որպես ազգային նպատակ[16]:

Ադրբեջանի այդ քաղաքականության ազդեցությամբ պայմանավորված ադրբեջանական մամուլում և գիտական գրականության մեջ սկսվեց լայնորեն շրջանառվել «պարսկական շովինիզմի» մասին թեզը, ըստ որի՝ «*Ռեզա շահի կառավարման շրջանից ի վեր մինչ օրս ոչ պարսկախոս ժողովուրդները՝ այդ թվում ադրբեջանցիները (Իրանի թյուրքախոս ազրպատականցիները - Ա.Ի.), խտրական վերաբերմունքի են արժանանում Իրանում*»[17]: Դրանով փորձ է կատարվում քարոզչական դաշտում լեգիտիմացնել արդեն իսկ գիտական մակարդա-

[14] یه دستور الهام علی اف برای جمهوری باکو تاریخ جدید نوشته می شود, 2016, https ://bit ly/2JhSZh1

[15] **Yaqub Mahmudov: Azərbaycan tarixi yenidən yazılır: 2018**, https ://bit ly/2urHQA8

[16] احمدی 1990، 162-163

[17] **Yusifli 2009:** 12-41.

կում Ադրբեջանի պատմության և մշակույթի վերաբերյալ պատրաստված թեզերը, որոնք մամուլում շրջանառվելուց կարճ ժամանակ անց իրենց տեղը գտան ադրբեջանցի քաղաքական գործիչների քաղաքական խոսքում՝ մեծ ազդեցություն գործելով հասարակական կարծիքի վրա[18]:

ԱՀ ձեռնարկած վերոնշյալ գործընթացները վերլուծելով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Իրանում անջատողական գործընթացներին Ադրբեջանի առնչությունն առաջին հերթին այդ գործողությունների արդյունքում է ի հայտ գալիս[19]:

Սակայն այնպիսի իրավիճակներում, երբ անհրաժեշտություն է առաջանում հակազդելու Ադրբեջանի շիայական խմբերի վրա Իրանի ազդեցության մեծացմանը, Բաքուն անջատողականության հարցն օգտագործում է որպես ճնշման գործիք: Այդ նպատակով 2000-ական թվականներից սկսած Ադրբեջանի իշխանությունները սկսեցին ուղղակի և անուղղակի աջակցություն ցուցաբերել Իրանի տարածքում կամ դրանից դուրս գործող կազմակերպություններին և անջատողական խմբավորումներին («*Հարավային Ադրբեջանի ազգային վերածնունդ շարժում» (GAMON)*[20], «*Ադրբեջանի ազգային-ազատագրական ճակատ*»):

Բաքվի նախաձեռնությամբ և հովանավորությամբ նաև ձևավորվեցին մի շարք կազմակերպություններ

---

[18] **«İRANLI DEPUTAT HAKİMİYYƏTƏ YENİ MÜRACİƏT YOLLADI»: 2013**, https://bit.ly/2hkZeI

[19] جمهوری اسلامی به محتوای کنگره دوم آذربایجانی های جهان اعتراض کرد, 2006, https://www.radiofarda.com/a/277367.html

[20] **"Аранньюз.ир": "Официальный Баку ведет антииранскую пропаганду против территориальной целостности Ирана": 2010,** https://bit.ly/2UDrDRR

(*«Արտերկրում ապրող ադրբեջանցիների հետ համագործակցության պետական կոմիտե», «Աշխարհի ադրբեջանցիների կոնգրես»*[21]), որոնք մինչ օրս ինչպես տարածաշրջանում, այնպես էլ միջազգային հարթակներում զբաղված են տարածաշրջանի բնիկ ժողովուրդների պատմությունը խեղաթյուրելու Բաքվի քաղաքականության լեգիտիմացմամբ[22]:

Վերոնշյալ կառույցների նպատակները, եթե փորձենք ընդհանրական ներկայացնել, ապա դրանք երկու՝ կարճաժամկետ և երկարաժամկետ նպատակ ունեն. սկզբնական փուլում նախատեսվում է Ատրպատականի մասնատում, իսկ վերջնական փուլը միասնական «Մեծ Ադրբեջանի» ձևավորում է նախատեսում: Եվ որքան էլ Ադրբեջանի իշխանությունները հայտարարում էին, թե նշված կազմակերպությունների գործունեության հետ Բաքուն կապ չունի, միևնույն է, Ադրբեջանի կողմից իրականացված գործընթացներն այլ իրողության մասին են վկայում՝ հաստատելով Իրանում անջատողականության ԱՀ մասնակցության փաստը[23]:

Մասնավորապես 2012 թ. ԱՀ խորհրդարանի իշխող խմբակցության պատգամավոր Ս. Նովռուզովի նախաձեռնությամբ երկիրը «Հյուսիսային Ադրբեջան» անվանափոխելու նախաձեռնություն սկսվեց՝ այն հիմնավորմամբ, թե 19-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցած պատմական գործընթացների արդյունքում Ադրբեջանը կիսվել է երկու մասի, որի մի հատվածում՝ Արաքսից հարավ

---

[21] الهام علی اف در مراسم افتتاحیه موسین همایش به اصطلاح آذربایجانی های جهان سخنرانی کرد, 2011, http://fa.arannews.com/News/23878/

[22] احمدی 2015، 141

[23] پیام تبریک نوروزی نماینده مجلس شورای اسلامی به مردم جمهوری آذربایجان, 2011, http://fa.arannews.com/News/36922/

ընկած «Հարավային Ադրբեջանում» ապրում է «Ադրբեջանի» բնակչության 2/3-ը[24]:

Բաքվի նման գործողություններն Իրանում հատկապես անվտանգության համար պատասխանատու ուժերի մոտ այն ընկալումն էր ձևավորել, որ անջատողական խմբավորումների միջոցով Ադրբեջանը նպատակ ունի մասնատել Իրանը, և այդ մտահոգությունից ելնելով էլ պաշտոնական Թեհրանը պարբերաբար իր բողոքն է ներկայացնում Ադրբեջանին:

Մասնավորապես ԻԻՀ-ԱՀ հարաբերություններում առաջացած հերթական լարված շրջափուլերից մեկի ընթացքում 2011 թ. Իրանի ՀՈւ ԳՇ պետ Սեյյեդ Հասան Ֆիրուզաբադին (1989-2016 թթ.) Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևին հղած խիստ նախազգուշացման մեջ, կասկածի տակ դնելով «Ադրբեջան» անվամբ պետության գոյությունը, Արաքսի հյուսիսում գտնվող պետական կազմավորումը «Արրան», իսկ այնտեղ բնակվող ժողովրդին՝ իրանցի էր անվանել[25]:

Բացի նմանատիպ նախազգուշացումներից՝ Իրանը տարածքային ամբողջականությանը սպառնացող վտանգները չեզոքացնելուն ուղղված կանխարգելիչ միջոցառումներ է ձեռնարկում: Դրանք տեղի են ունեցել ինչպես 20-րդ դարի 90-ականների սկզբին՝ Արցախյան հակամարտության ժամանակ, այնպես էլ մեր ուսումնասիրության ժամանակաշրջանում: 1993 թ. Իրանն Արևելյան Ատրպատական (East Azerbaijan) նահանգի ցամաքային սահմանն Ադրբեջանական Հանրապետու-

[24] درخواست پارلمان جمهوری آذربایجان به تغییر نام این کشور به آذربایجان شمالی, 2011, https ://www.icana.ir/Fa/News/189088/

[25] فیروزآبادي خطاب به الهام علی‌اف: بیداري مردم قابل سرکوب نیست, 2011, https://www.isna.ir/news/9005-12364/

թյան հետ փոքրացնելու նպատակով վարչատարածքային բաժանում էր կատարել, ինչի արդյունքում ձևավորվել էր ներկայիս Արդաբիլ նահանգը[26]: Իսկ 2010-ական թվականներին Իրանի թյուրքախոս նահանգներից ընտրված պատգամավորները հանդես էին գալիս Արևելյան Ատրպատականի հյուսիսային հատվածներում «Հյուսիսային Ատրպատական» կամ «Արասբարան» անվամբ նահանգ ձևավորելու մասին նախաձեռնություններով[27]:

Իլհամ Ալիևի նախագահության առաջին շրջանում Իրանում իրականացված անջատողական գործողությունների Ադրբեջանի մասնակցությունը դրսևորում էր նաև երրորդ կողմի գործոնի ազդեցությամբ:

Ադրբեջանը, նկատելով թյուրքականության գործոնի շահարկման արդյունավետությունը, Իրանի հետ ունեցած լարված հարաբերությունների ընթացքում որպես ճնշման գործիք օգտագործելիս այդ գործընթացում ներգրավեց նաև երրորդ կողմին՝ երկակի խաղ խաղալով, մի կողմից ԱՄՆ-ին և Իսրայելին[28] ցույց տալով, որ մեծ հնարավորություն ունի՝ ազդելու Իրանի վրա, իսկ մյուս կողմից՝ անջատողականության հարցն Իրանի հետ բանակցություններում օգտագործում էր որպես սակարկման առարկա՝ փորձելով թյուրքական գործոնի շահարկման դիմաց՝ այլ ոլորտում Իրանից զիջումներ կորզել[29]:

Իրանի անջատողական գործընթացներում Ադրբեջանի ունեցած ազդեցության մասին են վկայում ամե-

---

[26] **Sadri, Entessar 2009**: 64-65.
[27] طرح تشکیل استان آذربایجان شمالی کلید خورد, 2017, http://www aharnews ır/26475/
[28] قلی پور آذر ،2003: 174-170
[29] **Shaffer 2010**: 472.

րիկացի կոնգրեսականների և փորձագետների[30] նախաձեռնությունները, որոնք արժանանում էին Բաքվի բացահայտ և քողարկված աջակցությանը:

ԱՄՆ կոնգրեսական Դ. Ռոհրաբաքերը 2012 թ. պետքարտուղար Հ. Քլինթոնին հղած նամակում առաջարկում էր իրանցի թյուրքախոս ազարիներին օգնել անկախություն ձեռք բերելու գործում[31]: Ընդ որում ամերիկացի կոնգրեսականը հատկապես ընդգծում էր Ադրբեջանի դերակատարությունը, որի օրենսդիրները պարբերաբար բարձրաձայնում էին «Հյուսիսային Ադրբեջանը» և «Հարավային Ադրբեջանը» միավորելու մասին[32]:

Բացի վերոնշյալ նախաձեռնությունից՝ կոնգրեսական Ռոհրաբաքերը 2013 թ. ԱՄՆ Կոնգրեսին էր ներկայացրել մի նախագիծ, որը նախատեսում էր Իրանի թյուրքախոս ազարիներով և բելուջներով բնակեցված նահանգներում ամերիկյան ազդեցությունը մեծացնելու և արևմտյան արժեքները քարոզելու նպատակով ռադիո և հեռուստատեսություն հեռարձակել[33]: Թերևս նման նախաձեռնության հիմնավորումն այն էր, որ Ադրբեջանի անուղղակի աջակցությամբ դեռ 2005 թ. արդյունավետ գործում էր «Gunaz TV» հեռուստաալիքը, որը մինչ օրս

---

[30] **Azerbaijan and Think Tanks, 2014,** https://www.nytimes.com/interactive/2014/09/07/us/07thinktank-docs4.html.

[31] **Representative Rohrabacher Introduces Resolution Encouraging the Partition of Iran: 2012,** https://paaia.org/CMS/representative-rohrabacher-introduces-resolution-encouraging-the-partition-of-iran.aspx

[32] **2012-ci il 1 oktyabr tarixli iclasın stenoqramı, 2012,** http://www.meclis.gov.az/?/az/stenogram/311

[33] Resolution, Expressing the sense of the House of Representatives that the Broadcasting Board of Governors should broadcast and direct Azeri language content into the Islamic Republic of Iran and Baloch language content into the Islamic Republic of Iran and the Islamic Republic of Pakistan. https://www.congress.gov/bill/113th-congress/house-resolution/183/text

կարևոր դերակատարություն ունի Իրանի անջատողական գործընթացներում[34]:

Իսկ որպես առարկայական արդյունք՝ կարելի է նշել Ադրբեջանի պետական նավթային ընկերության (SOCAR) տնօրենի խորհրդական, ամերիկացի վերլուծաբան Բրենդա Շաֆերի գործունեությունը, որի ուշադրության կենտրոնում են հայտնվում ոչ միայն Իրանի թյուրքախոս ատրպատականցիների ինքնությանն առնչվող հարցերը, այլև նա Իրանում Ադրբեջանի դեսպան Ջավանշիր Ախունդովի (2009-2016 թթ.) հետ համատեղ «Անջատողական շարժումներն Ատրպատականում» թեմայով երկու հատորով գիրք է հրատարակում, որը մեծ ազդեցություն է ունենում Ատրպատականի թյուրքախոս բնակչության ինքնագիտակցության վրա[35]:

Ամփոփելով հոդվածը՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ՝

- Իլհամ Ալիևի նախագահության շրջանում ինստիտուցիոնալ մակարդակում սկզիբ է դրվել ադրբեջանցիների ինքնության ամրապնդման գործընթացը, որն էլ իր հերթին հանգեցրել է այնպիսի իրողությունների, որոնք ընկալվում և համարվում են մասնակցություն Իրանում անջատողականության գործընթացին:
- Իլհամ Ալիևի նախագահության շրջանում ինչպես Ադրբեջանի էլիտայի, այնպես էլ քաղաքացիական հասարակության շրջանում արմատացել է այն համոզմունքը, որ Իրանի հյուսիսային նահանգները «Մեծ Ադրբեջանի» մի մասն են, իսկ իրանցի թյուրքախոս ատրպատականցիները՝ ադրբեջանցիների հայրենակիցները,

---

[34] افشای نقش باکو در تجزیه ایران و طرح آمریکایی, 2013, https ://www.tabnak.ir/fa/news/314619/

[35] **«Mardomsalari» newspaper, No: 5014, 11 Nov 2019,** p. 2.

որոնք ապրում են Ադրբեջանցիների ընդհանուր հայրենիքի մի հատվածում[36]:

- Իրանի և Ադրբեջանի հարաբարերություններում առաջացող լարվածության պայմաններում, հատկապես, երբ ԱՀ գործողություններով պայմանավորված Իրանը մեծացնում էր ազդեցությունն Ադրբեջանի իսլամական կուսակցության ղեկավար կազմի վրա, Ադրբեջանն անջատողականության հարցն օգտագործում էր որպես ճնշման արդյունավետ գործիք՝ ընդդեմ Իրանի:
- Իլհամ Ալիևի նախագահության երկրորդ շրջանում Իրանում անջատողականության գործընթացին մասնակցելու ԱՀ քաղաքականությունը աստիճանաբար վերանայվեց: Գնալով կատարելագործվեցին Բաքվի գործունեության մեթոդները: Ներկայումս Ադրբեջանը նախընտրում է աշխատել անջատողական նոր ուժերի հետ, որոնք այդքան էլ հայտնի չեն, և Թեհրանի կողմից չեն ընկալվում որպես ԱՀ աջակցությամբ գործող անջատողական ուժեր կամ առնվազն դժվար է դրանց հետ Բաքվի կապն ապացուցել:
- Իրանում իսլամական համակարգի տրամաբանությունից բխող սահմանափումներով և սոցիալ-տնտեսական ծանր իրադրությամբ պայմանավորված Իրանի թյուրքախոս բնակչության մի հատվածի համար, որն այնքան էլ ծանոթ չէ պատմությանը կամ քաղաքական գործընթացներին, աշխարհիկ Ադրբեջանը գնալով ավելի գրավիչ է դառնում:
- Ադրբեջանն Իրանի անջատողականների վրա ազդեցությունը մեծացնում է նաև փափուկ ուժի կիրառ-

[36] **Hansı mənəvi haqla Azərbaycana ağıl verirsən?: 2019,** http://www.baymedia.az/news/politics/3989.html

մամբ: ԱՀ քաղաքացիները, ընդգրկվելով Թավրիզի «Traktorsazi» ֆուտբոլային ակումբ, մարզական հարթակն օգտագործում են տեղի թյուրքախոսների շրջանում անջատողական տրամադրությունների ձևավորմանն ու նրանց շրջանում նաև հակահայկական դիրքորոշման ձևավորմանը: Տեղի է ունենում նաև հակառակ գործընթացը, երբ Բաքուն, ֆինանսապես շահագրգռելով իրանցի հայտնի մարզիկներին, նրանց ընդգրկում է Ադրբեջանի ազգային հավաքականների կազմում:

• Իրանի և Ադրբեջանի փոխհարաբերություններում տեղի ունեցող զարգացումները վերլուծելիս նոր միտում ենք նկատում: Ադրբեջանի ազդեցությամբ գործող խմբերը վերջին տարիներին Իրանի իշխանությունների վրա կրոնական քաղաքականության առնչությամբ ճնշում գործադրելուց զատ նաև օգտագործում են հայկական գործոնը՝ Թեհրանին մեղադրելով Իրանի տարածքում հայերին ազատ գործելու հնարավորություն տալու համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բայբուրդյան Վ. 2003, Իրան-Ադրբեջան, հարևաննե՞ր, թե՞ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ախոյաններ, ՄՄԱԵԺ, Հ. 22, Երևան, էջ 7-38:

Էնայաթոլլա Ռ. 2003, Առանը հնագույն ժամանակներից մինչև մոնղոլները, Երևան, 230 էջ:

Իսրայելյան Ա., Իրանի կրոնական քաղաքականությունն Ադրբեջանի նկատմամբ, ՄՄԱԵԺ, Հ. 30, 2016, էջ 199-215:

Аветикян Г. 2014, История формирования этнической идентификации у населения Иранского Азербайджана в XIX-XX вв., Ереван, .

Официальный Баку ведет антииранскую пропаганду против территориальной целостности Ирана, https://bit.ly/2UDrDRR , (մուտք՝ 27 մարտի 2020).

Cornell S 2011, Azerbaijan Since Independence, New York, 485 p.

Elling R. 2013, Minorities in Iran Nationalism and Ethnicity after Khomeini, New York, Palgrave Macmillan, 276p.

Shaffer B. 2010, The formation of Azerbaijani collective identity in Iran, Nationalities Papers, Vol. 28, No. 3, pp. 449-477.

Sadri H., Entessar N. 2009, Iranian - Azeri Dynamic relation: Conflict and corporation in in Southern Caucasus, 65 Rivista di Studi Politici Internazionali, Nuova Serie, Vol. 76, No. 1 (301), Gennaio-Marzo, pp. 59-79.

Representative Rohrabacher Introduces Resolution Encouraging the Partition of Iran https://paaia.org/CMS/representative-rohrabacher-introduces-resolution-encouraging-the-partition-of-iran.aspx, (մուտք՝ 27 մարտի 2020).

Resolution expressing the sense of the House of Representatives that the Broadcasting Board of Governors should broadcast and direct Azeri language content into the Islamic Republic of Iran, https://www.congress.gov/bill/113th-congress/house-resolution/183/text, (մուտք՝ 27 մարտի 2020).

Azerbaijan and Think Tanks, https://www.nytimes.com/interactive/2014/09/07/us/07thinktank-docs4.html, (մուտք՝ 27 մարտի 2020).

صادقی نیا حمدالله، آذربایجان از منظر ناسیونالیسم ایرانی، اصفهان، 1388 شماره 2، ص. 106-87// Sadeghi Nia H., Azerbaijan az manzar-e nasionalism-e Irani, Esfahan, 1388, Shomare 2, s. 87-106.

اتابکی تورج، ناسیونالیسم ایرانی و آذربایجان، گفتگو 1381 شماره 33، ص 17-35// Atabaki T., Nasionalism-e Irani va Azerbaijan, Goftegu, 1381, shomare 33, s. 17-35.

احمدی حسین، بررسی کتابهای درسی جمهوری آذربایجان، مطالعات ملی، شماره 2/12، 1990، ص. 157-184 // Ahmadi H., Barresi ketabhaye darsi Jomhuri-e Azerbaijan, Motaleat-e melli, shomare 12/2, 1990, s. 184-157

احمدی حسین، جمهوری آذربایجان. 22 سال تکاپو برای دولت و ملت سازی، تهران، 2015، ص. 374 // Ahmadi H., Jomhuri-e Azerbaijan, 22 sal takapu baraye doulat va melat sazi, Tehran, 2015, s. 374.

قلی پور آذر، بررسی نشانگاه های اطلاعاتی - امنیتی رژیم صهیونیستی در جمهوری آذربایجان و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، شماره 78، 1393، ص. 149-176 // Gholi Pour Azar, barresi-e. neshangah haye etelaati-amniati-e

rezim-e Sehyonisti dar Jomhuri-e Azerbaijan va amniat-e melli-e Jomhuri-e Eslami-e Iran, shomareye 78, 1393, s. 149-176.

زینب محمد پور، بررسی علل قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، تاریخنامه خوارزمی، 1392 / شماره 1، ص.99-134 / Zeinab Mohammad Pour, Barresi-e elal-e Ghiam-e Sheikh Mohammad Khiabani dar Tabriz, Tarikhnameye Khorezmi, shomare 1, 1392, s. 99-134.

«**Mardomsalari**» newspaper, No: 5014, 11 Nov 2019, p. 2.

بررسی کتاب های درسی جمهوری آذربایجان, 2015, https://bit.ly/39x9sU9 / Barresi-e ketabhaye darsi-e Jomhuri-e Azerbaijan (մուտք՝ 26 մարտի, 2020).

الهام علی اف در مراسم افتتاحیه سومین همایش به اصطلاح آذربایجانی های جهان سخنرانی کرد // Elham Aliev dar marasem-e eftetahieye sevomin hamayesh be estelah Azarbayjanihaye jahan sokhanrani kard, 2011, http://fa.arannews.com/News/23878/, (մուտք՝ 26 մարտի 2020).

اشاره محمامین رسولزاده بر جعلی بدون نام جمهوری آذربایجان// Eshareye Mamed Amin Rsulzade bar jaali budan nam-e Jomhuri-e Azerbaijan https://bit.ly/2QI1XXH , (մուտք՝ 26 մարտի, 2020).

علی‌اف: ما آذربایجانی هستیم تورک نیستیم// Aliev, Ma Azerbaijani hastim, tork nistim https://bit.ly/2NVKULY (մուտք՝ 26 մարտի, 2020).

جمهوری اسلامی به محتوای کنگره دوم آذربایجانی های جهان اعتراض کرد, 2006 // Jomhuri-e Eslami be mohtavaye kongereye dovom Azarbayjani haye jahan eteraz kard, https://www.radiofarda.com/a/277367.html, (մուտք՝ 26 մարտի, 2020).

درخواست پارلمان جمهوری آذربایجان به تغییر نام این کشور به آذربایجان شمالی // Darkhast-e parleman-e Jomhuri-e Azerbaijan be taghiir nam-e in keshvar be Azerbaijan-e Shomali, 2011, https://www.icana.ir/Fa/News/189088/, (26 մարտի, 2020).

طرح تشکیل استان آذربایجان شمالی کلید خورد // Tarh-e tashkil-e ostan Azerbaijan-e Shomali kelid khord, 2017, http://www.aharnews.ir/26475/, (մուտք՝ 26 մարտի, 2020)

پیام تبریک نوروزی نماینده مجلس شورای اسلامی به مردم جمهوری آذربایجان // Payam-e tabrik-e novruzi-e nemayandeye Majles be mardom-e Azerbaijan, 2011, http://fa.arannews.com/News/36922/ (մուտք՝ 26 մարտի, 2020).

افشای نقش باکو در تجزیه ایران و طرح آمریکایی // Afshaye naghsh-e Baku dar tajzieye Iran va tarh-e Amrikayi 2013, https://www.tabnak.ir/fa/news/314619/, (մուտք՝ 26 մարտի, 2020).

فیروزآبادي خطاب به الهام علي‌اف: بيداري مردم قابل سرکوب نيست // Firuzabadi khatab be Elham Aliev: Bidari-e mardom ghabel-e sarkub nist, 2011, https://www.isna.ir/news/9005-12364/, (մուտք՝ 26 մարտի, 2020).

به دستور الهام علی اف برای جمهوری باکو تاریخ جدید نوشته می شود // Be dastur-e Elham Aliev baraye Jomhuri-e Baku tarikh-e jadid neveshte mi shaved. 2016, https://bit.ly/2Jh5Zh1, (մուտք՝ 26 մարտի 2020)

Yaqub Mahmudov: Azərbaycan tarixi yenidən yazılır, http://qaynarinfo.az/az/yaqub-mahmudov-azerbaycan-tarixi-yeniden-yazilir/, (մուտք՝ 26 մարտի 2020).

Hansı mənəvi haqla Azərbaycana ağıl verirsən?, http://www.baymedia.az/news/politics/3989.html, (մուտք՝ 26 մարտի, 2020).

2012-ci il 1 oktyabr tarixli iclasın stenoqramı, http://www.meclis.gov.az/?/az/stenoqram/311, (մուտք՝ 26 մարտի, 2020).

Heydər Əliyev İrandan Gisas Alir, 1999, https://bit.ly/3cMfDWA, (մուտք՝ 26 մարտի, 2020).

Yusifli M., iran və fars şovenizmi, Baku, 2009, pp 3-41.

Արմեն Իսրայելյան, *բ.գ.թ.,*
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
Իրանի բաժին, գիտաշխատող
armen.israyelian@gmail.com

AZERBAIJAN'S INVOLVEMENT IN THE STIRRING SEPARATISM IN THE ATROPOTANE PROVINCE OF IRAN (DURING ILHAM ALIEV'S 1ST DECADE OF RULE)

Keywords: *Iran, Azerbaijan, Ilham Aliev, azari, East Azerbaijan, "Turkism", separatism, "Great Azerbaijan".*

The article is about Azerbaijan's participation in the separatism of the Atropatene province of Iran. The article presents the actions of the Azerbaijani authorities during the first period of Ilham Aliyev's presidency (2003-2013), which prove, that Azerbaijan had direct and indirect involvement in separatist activities in Atropatene.

During the study we came to the conclusion that during Ilham Aliyev's presidency the process of strengthening of the identity of Azerbaijani people was put on an institutional level. As a result of these processes, such realities arose, which are perceived as Azerbaijan's participation in Iran's separatism. Particularly, there was a conviction among the Azerbaijani elite and civil society, that the northern provinces of Iran are part of the "Greater Azerbaijan" and Iranian Turkic-speaking Atropatene people are the compatriots of Azerbaijanis.

Amid tensions in relations between Iran and Azerbaijan, especially in response to Baku's actions, Iran was increasing its influence on Azerbaijani Shias and Azerbaijan, in its turn, used the issue of separatism as a tool of pressure against Iran.

Armen Israyelyan - *PhD*
Institute of Oriental Studies NAS RA,
Department of Iran, Researcher,
armen.israyelian@gmail.com

THE PROBLEM OF ARMENIAN GENOCIDE RECOGNITION IN THE ARAB COUNTRIES*

MUSHEGH GHAHRIYAN

Keywords: The Armenian Genocide, Arab countries, Armenia, Turkey, foreign policy.

In February 2020, the Parliament of Syria recognized the Armenian Genocide, which intensified the discussions in Armenia regarding the recognition process of the Arab countries. Syria became the second Arab country after Lebanon to recognize the Armenian Genocide.

In recent years, there has been an increase of discussions of the Armenian Genocide in political circles and media in several Arab countries.

This article discusses the trends concerning the recognition process of the Armenian Genocide in the Arab countries, focuses on the the factors impacting the formulation of the position of those countries and Armenia's policy as well.

The relationship between Armenia and the Arab countries since 1991

After Armenia declared its independence in 1991, its policy towards the Middle East region became one of the most important focal points of its foreign policy due to its geographical proximity and centuries-long close ties with the peoples living in the region.

The Armenian-Arab political, economic, military and cultural relations stem from the Early Middle ages. When Armenia became a sovereign state, the relations with the Arab countries gained importance for a number of reasons, including the presence of Armenian communities, the rich cultural heritage in

* *Հոդվածը ներկայացվել է 14.08.2020: Գրախոսվել է 25.04.2020:* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 19YR 6F060 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

those countries, security issues, and the necessity of establishing political and economic relationships.

The importance of the continuation of partnerships and developing relations with the Arab countries, especially with the ones considered traditional partners, were regularly emphasized in government programs and speeches of high-ranking officials of the Republic of Armenia. It has always been stressed that the development of good relations with the Arab world is a foreign policy priority for Armenia.[1]

When Ottoman Turkey perpetrated the Armenian Genocide, the Arab countries were the first to provide shelter and help hundreds of thousands of people. The report of the Armenian embassy in Cairo states that Armenian people will never forget the kindness of the Arab people, and this thankfulness is reflected in Armenia's foreign policy. After gaining its independence, Armenia has developed good relationships with the Arab countries consistently and has expressed solidarity with their positions in the Middle East peace process[2]

Since 1992, all the leaders of Armenia have paid visits to Arab countries. The prime ministers and ministers of foreign affairs of Armenia made a number of visits to those countries as well.[3]

In 1992, Armenia opened its first embassies in the Arab countries, first in Egypt and Syria, and later in Lebanon and Iraq. In the early 1990s, the regional realities and difficult situation of the Republic of Armenia created the necessity to establish diplomatic relations with the states of the Middle East region. One of the factors was the importance of shaping the favorable posi-

---

[1] **Հայաստանը կարևորում է արաբական աշխարհի հետ հարաբերությունների զարգացումը**, 25.02.2014,
https //www.azatutyun.am/a/25276475 html

[2] Եգիպտոսում ՀՀ դեսպանության հաշվետվությունը՝ ՀՀ նախագահի պաշտոնական այցի վերաբերյալ, 20.IV.2007, **Կարապետյան 2018**, 80:

[3] Տե՛ս **ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական կայք**, Երկկողմ և բազմակողմ հարաբերությունները, https.//www.mfa am/hy/bilateral-relations/

tions of the authorities and societies of the regional countries towards Armenia in light of the ongoing war in Karabakh and to prevent the spread of the false opinion that the conflict had religious character, taking into consideration the fact that Turkey was overtly supporting Azerbaijan.[4]

While developing its relationship with the Arab countries, the Republic of Armenia has primarily focused on the ones where relatively large and organized Armenian communities and traditional ties exist.

From the perspective of political significance, the Arab countries may be divided into three groups:

- countries with a significant Armenian presence in the past and in the present, such as Syria, Lebanon, and Egypt
- the countries of the Gulf with which there has been noticeable activity since the second decade of the 21th century
- the states where no organized Armenian community, stable trade, or economic ties exist.

In spite of the above mentioned circumstances, the geographical closeness of the Middle East to Armenia has not fostered major progress in the political and economic relations with the Arab countries. In this regard, cultural and educational ties are exceptions, having been developed more systematically and uninterrupted.

Among the reasons for it are more important focuses for the foreign policy of Armenia[5], the closed border with Turkey that complicates trade with the Arab countries of the Middle East, and logistics problems.[6] In these circumstances, even with the countries with whom relations are deeper, they have developed with certain ups and downs and a regular decrease of mutual in-

---

[4] Տե՛ս **ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ**, գործ 267, 271, 258:

[5] Խոսքը վերաբերում է ՌԴ-ին, Եվրամիությանը, ԵՄ առանձին երկրների, ԱՄՆ-ին, Իրանին, Վրաստանին, ԱՊՀ երկրներին:

[6] 1990 ական թթ. պարբերաբար քննարկվել է Հայաստանի և Սիրիայի միջև երկաթուղային հաղորդակցության հնարավորությունը, ինչը, սակայն, գործնականում իրագործելու հնարավորություն չի եղել:

terest, which is also related to the other priorities of the sides.

Since 1992, Armenia has signed a number of agreements and other documents with the Arab countries concerning various fields of cooperation. However, the volume of trade and mutual investments has been small and insignificant[7]. In other words, Armenia has not developed strategic relations with the Arab countries yet.

From the point of view of political relations, the partnership with Lebanon is more stable, which is reflected in the regular mutual visits of high ranking officials, including the heads of the two states.[8] In general, the absence of close, stable and lasting relations with the Arab countries and the insignificant political influence of the Armenian communities and organizations in the majority of these countries have a negative impact on the possibility of the recognition of the Armenian Genocide.

Even after the declaration of independence of the Republic of Armenia, the issue of the recognition of the Armenian Genocide has seldom been discussed in bilateral relations. As of June 2020, only two Arab countries, Lebanon and Syria, have recognized the Armenian Genocide.

The issue of the Armenian Genocide in the foreign policy of Armenia

In the final years of the Soviet Union, in the period of creation of the independent republic of Armenia and in the following years as well, the issue of the recognition and condemnation of the Armenian Genocide and the policy of Armenia towards it has been an important topic of discussions and debates in the sociopolitical life of the country. The four heads of state of Armenia over that period, presidents Levon Ter-Petrosyan, Robert Ko-

---

[7] ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառության ամենամյա տվյալները հասանելի են Վիճակագրական կոմիտեի armstat.am կայքում: 2019թ. արաբական երկրների մասնաբաժինը ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառությունում կազմել է 5%:

[8] **ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական կայք**, Երկկողմ հարաբերություններ, Լիբանան, https //www.mfa.am/hy/bilateral-relations/lb

charyan, Serj Sargsyan, and prime-minister Nikol Pashinyan, have expressed their viewpoints, attitudes and strategies on various platforms. The international recognition and condemnation of the Armenian Genocide has always been of crucial importance and efforts have been made. However, the governments of Armenia in certain periods had different attitudes on the position of the issue of recognition and Armenian-Turkish relations in this context.

In 1990, while the text of the declaration of independence was under preparation, difficult discussions were taking place in the Supreme Council of Armenia related to the expediency of including or formulating the issue of the Armenian Genocide in that document.

The Declaration of Independence, which was adopted on August 23, 1990, proclaims: "The Republic of Armenia stands in support of the task of achieving international recognition of the 1915 Genocide in Ottoman Turkey and Western Armenia".[9]

The first president of the Republic of Armenia, Levon Ter-Petrosyan (President of Armenia from 1991 to 1998), believed that it was a mistake from a political and diplomatic perspective to include the point of the Armenian Genocide in the text of the Declaration. He suggested addressing the issue in another document.[10]

In 1995, President Ter-Petrosyan delivered a speech in the

---

[9] **Հայոց ցեղասպանությունը ինչպես մտավ 1990-ի Անկախության, 21.08.2019, հռչակագիր**, http.//www aniarc.am/2019/08/21/1915-declaration-of-independence-tatul-hakobyan-armenias-and-turks/

[10] **Հակոբյան Թ., Հռչակագիրը Հայաստանը դրեց անկախության ճանապարհին, 23.08.2019**, https /www civilnet am/news/2019/08/23/%D5%80%D5%BC%D5%B9%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%A3%D5%AB%D6%80%D5%A8-%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%A8-%D5%A4%D6%80%D5%A5%D6%81-%D5%A1%D5%B6%D5%AF%D5%A1%D5%AD%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D5%B3%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D6%80%D5%B0%D5%AB%D5%B6/365939

international conference dedicated to the 80th anniversary of the Armenian Genocide. He claimed that Armenia and Turkey, as neighbor states, are obliged to establish mutually beneficial trade and economic ties and, through good neighborly relations, gradually overcome historical contradictions and rebuild mutual trust between the Armenian and Turkish peoples, for which the sides have to have the relevant political will and moral stance.[11]

During the years of Robert Kocharyan's presidency, the policy on the Armenian Genocide underwent certain transformations. In 1998, the recognition and condemnation of the Armenian Genocide was officially declared a top priority of state policy. At the same time, Kocharyan believed that the issue of the Armenian Genocide is not a precondition for the regulation of Armenian-Turkish relations. Rather, it should be considered a moral issue and should not necessarily have legal consequences.

In the first year of Serj Sargsyan's presidency (2008-2018), an attempt was made to normalize Armenian-Turkish relations. However, due to several issues concerning the recognition of the Armenian Genocide and claims, the normalization process had a very negative reputation in the traditional diaspora, arousing suspicion.

In 2015, Armenia adopted a declaration on the Centennial of the Armenian Genocide, emphasizing the necessity to submit legal claims against Turkey. The Declaration "expresses the united will of Armenia and the Armenian people to achieve worldwide recognition of the Armenian Genocide and the elimination of the consequences of the Genocide, preparing to this end a file of legal claims as a point of departure in the process of restoring individual, communal and pan-Armenian rights and legitimate interests. The Declaration reiterates the commitment of Armenia and the Armenian people to continue the international struggle for the prevention of genocides, the restoration of the

[11] Իրերը գնահատենք սառը դատողությամբ՝ հրաժարվելով զգացական ընկալումներից և հոգեբանական պայմանականություններից, «Հայաստանի Հանրապետություն», 22 ապրիլի, 1995 թ.:

rights of people subjected to genocide and the establishment of historical justice".[12]

On March 23, 2015, the UN Human Rights Council in Geneva adopted the Resolution on the Prevention of Genocide by consensus, initiated by Armenia. Around 70 countries, representing all regional groups of the Human Rights Council joined Armenia and co-sponsored the resolution. In 2018 [13] and 2020[14], two other resolutions on the Prevention of Genocide were adopted with the initiative of Armenia.

In spite of differences in the attitudes of the presidents, they also had similarities. The three presidents of Armenia, while making decisions on foreign policy, tried to avoid the influence of identity-related perceptions. This is supported by the attitudes of Armenian foreign policymakers on the issue of Genocide recognition.[15]

As of June 2020, the Armenian Genocide has been predominantly recognized by countries where organized Armenian communities exist. This circumstance allows for greater influence on the political parties and state institutions of those countries. The majority of the countries that have recognized the Armenian Genocide, are geographically located in the continents of Europe and America, where, first of all, there are Armenian

---

[12] **Սիծեռնակաբերդի հուշահամալիրում հրապարակվել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը**, 29.01.2015, https://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/

[13] **ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների խորհուրդը կոնսենսուսով ընդունեց Հայաստանի ներկայացրած Ցեղասպանության կանխարգելման բանաձևը**, 23.03.2018, https://www.mfa.am/hy/press-releases/2018/03/23/un-genocide-resolution/8082

[14] **Ցեղասպանության կանխարգելման վերաբերյալ բանաձևի ընդունում ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների խորհրդում**, 22.06.2020, https://www.mfa.am/hy/press-releases/2020/06/22/un_hrc_genocide_resolution/10323

[15] **Terzyan 2016**: 150

diasporas and organizations. Secondly, these countries are important partners for the Republic of Armenia. At the same time, the initiation of the Armenian Genocide recognition procedure in any country is strongly counteracted by Turkey. In its turn, Turkey's counteraction further complicates the recognition of the Armenian Genocide in the countries where Ankara has sufficient influence or is a key political and economic partner.

For decades, the struggle against the recognition of the Armenian Genocide has been and remains one of the important issues of the ruling elites of the Republic of Turkey, and it is a part of Ankara's state policy on the Armenian issue.[16]

R. Shugaryan wrote that several countries that have recognized the Armenian Genocide have made efforts to mediate between Armenian and Turkey. One of the main incentives for the mediatory initiatives was that the executive branch of power of Armenia tried to convince Turkey to recognize the Genocide by utilizing the legislative body of the given state.[17]

Lebanon and Syria were among the countries to offer their mediation between Armenia and Turkey. The former prime minister of Lebanon, Rafik Hariri, offered to utilize his good relationships with the presidents of Turkey and Armenia to facilitate political dialogue between two countries. This offer was discussed during Hariri's visit to Yerevan in 2003. However, the practical steps were not taken to begin this process.[18]

The President of Syria Bashar al-Assad also expressed his willingness to mediate during his visit to Yerevan in June 2009. He publicly announced that he offered his mediation services to the President of Armenia to enhance the negotiations between Armenia and Turkey.[19]

---

[16] **Սաֆրաստան Ռ., Թուրքիայի պայքարը հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ (ներկա փուլի նոր միտումներ)** http //www.noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=491

[17] **Shugaryan 2016**: 120-121.

[18] **Նույն տեղում:**

[19] Asbarez.com, Syria offers to mediate Turkish-Armenian talks, June 17, 2009, Available at: http //asbarez.com/64751/syria-offers-to-mediate-turkish-arme-

The issue of the Armenian Genocide and the confrontation between Turkey and the the Arab countries

The number of Armenians in the Arab countries drastically increased after the Armenian Genocide. The deportation routes passed through Arab settlements, and many of them were the first eyewitnesses of the suffering and misery of the deported Armenians.

Various Arab authors have addressed the issue of the Armenian Genocide in their books. Among them are Faiz El-Ghusein's Martyred Armenia, a compilation of eyewitness accounts published in 1916, Moussa Prince's An Unpunished Genocide - Armenocide, Ilyas Zanazir's The Tragedy of People, Naim al Yaffi's The Armenian Massacres and Arab Public Opinion, etc.[20]

However, besides Lebanon and now Syria, the Arab countries have not recognized the Armenian Genocide. The Parliament of Lebanon adopted two resolutions recognizing the Armenian Genocide in 1997 and 2000.

In Armenia, however, the fact that most of the Arab countries do not recognize the Armenian Genocide does not have a very negative perception in Armenia, since they take into account the fact that those countries that once were a part of the former Ottoman Empire would not risk the deterioration of relations with Turkey.[21]

The problem of relations with Turkey has been the primary catalyst of several heads of the Arab states and other high-ranking officials avoiding visiting the Armenian Genocide Memorial in Yerevan.

In June 2009, the President of Syria Bashar al-Assad did not visit the Memorial in Tsitsernakaberd while in Yerevan. On Feb-

---

nian-talks/, consulted January 16, 2013

[20] **Հովհաննիսյան 2004**, 573:

[21] **Փաշայան Ա., Հայ-արաբական հարաբերությունների հեռանկարը. ձեռքբերումներ ու կորսված հեւարավորություններ**, 21.06.2019, https //armenpress.am/arm/news/979352/

ruary 10, 2020, King Abdullah of Jordan visited Armenia, went to the memorial complex, and the visit was covered by the media. The King paid tribute to the memory of Genocide victims and laid a wreath, but did not plant a tree, as do other heads of states.[22]

In this context, the level of representation of the Arab countries at the events of the 100th anniversary of the Armenian Genocide organized in Yerevan is also of interest. On April 24, 2015, the following officials of Arab countries were participants in the events dedicated to the Armenian Genocide centennial – Muhammad Jihad al Laham, the head of the Syrian parliament, Jebran Bassil, the minister of foreign affairs and diaspora, a delegation from the Parliament of Lebanon, Abdul Rahman Mohammed al Owais, the minister of health of the United Arab Emirates, Akel Biltaji, the mayor of Amman, Jordan, Yonaddam Kanna, a member of the parliament of Iraq and the head of the Assyrian Democratic Movement Party.

The general adviser of the President of Iraq, Abdel Latif Rashid, visited Yerevan in 2016 to participate in the 101st anniversary of the Armenian Genocide.[23]

One cannot exclude that the delegations from the Arab countries on the occasion of the centennial of the Armenian Genocide could have been larger and more significant had Turkey not decided to mark the 100th anniversary of the Battle of

---

[22] **Հակոբյան Ֆ., Աբդալլահ թագավորը ծառ չի տնկել Սիծեռնակաբերդում**, 18. 02. 2020, https://www.civilnet.am/news/2020/02/18/%D4%B1%D5%A2%D5%A4%D5%A1%D5%AC%D5%AC%D5%A1%D5%B0-%D5%A9%D5%A1%D5%A3%D5%A1%D5%BE%D5%B8%D6%80%D5%A8-%D5%AE%D5%A1%D5%BC-%D5%B9%D5%AB-%D5%BF%D5%B6%D5%AF%D5%A5%D5%AC-%D4%BE%D5%AB%D5%AE%D5%A5%D5%BC%D5%B6%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%A2%D5%A5%D6%80%D5%A4%D5%B8%D6%82%D5%B4/376609

[23] **Երկկողմ հարաբերություններ, Իրաք,** https://www.mfa.am/hy/bilateral-relations/iq

Gallipoli on the same day. It may have forced some of those countries to refrain from sending more high-ranked delegations to Yerevan.

A new trend has emerged in the Arab countries concerning the discussion of the Armenian Genocide. First and foremost, this is the side-effect of the new political situation that has been forming in the Middle East in recent years. In several Arab countries, under these new circumstances, the issue of the Armenian Genocide has been addressed more frequently. R. Safrastyan notes that this could be a sign that the issue of the Armenian Genocide has gained importance in the Muslim world.[24]

In the second decade of the 21st century, Turkey shifted its policy in the Middle East in order to increase its influence, causing its relations with several states of the region to become severely strained. Relations between Turkey and Israel regularly escalate, evolving into harsh accusations between the heads of two states[25]. In the Syrian conflict, Turkey openly acted against the regime in Damascus, demanded the resignation of President Bashar al-Assad, and supported anti-government forces. In 2013, after the ousting of President Muhammad Mursi and the formation of a new government in Egypt, the relationship between Cairo and Ankara is also strained[26]. Turkey is also in political confrontation with Saudi Arabia, United Arab Emirates and participates in civil war in Libya.[27]

---

[24] **Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը, կարծես, տեղափոխվում է մահմեդական աշխարհ. Սաֆրաստյան,** 22.04.2019, https://www.yerkir.am/news/view/172581.html

[25] Տե՛ս օրինակ, Gara-Israel violence: Netanyahu and Erdogan in war of words 01.04.2018. https://www.bbc.com/news/world-middle-east-43611859

[26] **Maher M., Tsukerman I.,** Tensions between Egypt and Turkey are on the rise, 17.07.2019, The Washington Institute. https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/tensions-between-egypt-and-turkey-are-on-the-rise

[27] **Turkey begins deploying troops to Libya**, says Erdogan, 05.01.2020, https://www.dw.com/en/turkey-begins-deploying-troops-to-libya-says-erdogan/a-51894454

Parallel to this trend, in several countries of the Middle East, the promotion of the discussion of the Armenian Genocide has intensified in political, scholarly and public circles.

As already mentioned, Lebanon was the first Arab country to recognize the Armenian Genocide. On April 3, 1997, the Deputy Chamber of Lebanon adopted a resolution on the Armenian Genocide to commemorate April 24 as the day of massacres against Armenian people and called on the people of Lebanon to express their solidarity with the Armenians on that day.[28]

On May 11, 2000, on the occasion of 85th anniversary of the Armenian Genocide, the parliament of Lebanon adopted another resolution recognizing and condemning the Armenian Genocide and expressing its full solidarity with Armenian demands.[29]

The recognition of the Armenian Genocide and Syria.

In 2020, Syria became the second Arab country after Lebanon to recognize the Armenian Genocide. Notwithstanding Armenian-Syrian close ties and the large and organized Armenian community, the discussion of Armenian Genocide recognition and its possibility has become apparent only in recent years.

Still, in 1980, the President of Syria Hafez al-Assad arrived in Yerevan in the frame of his visit to the Soviet Union. In the 1980s, a church and memorial were built in Deir Ez Zor dedicated to the memory of the victims of the Armenian Genocide. In 1996, a chapel was built in Markade. A delegation of Arab chieftains, whose ancestors helped save many deported Armenians, attended the commemoration of the Armenian Genocide in 1996.[30]

In 2009, the President of Syria Bashar al-Assad visited Armenia for the first time, but did not visit the Armenian Genocide memorial, according to the state protocol of the visits of foreign

---

[28] **Lebanon Chamber of Deputies Resolution**, 03.04.1997, - https://www.armenian- genocide.org/Affirmation.162/current_category.7/offset.50/affirmation_detail.html

[29] **Lebanon Parliament Resolution**, 11.05.2000, https://www.armenian-genocide.org/Affirmation.161/current_category.7/affirmation_detail.html

[30] **Հովհաննիսյան 2007**, 550-551:

officials to Armenia. That decision of the head of Syria was due to Syrian-Turkish relations which had been successfully developing in the first decade of the 21st century. The relations between Syrian and Turkey drastically deteriorated in 2011 because of the stance of Turkish authorities towards the Syrian conflict. The deterioration of the relations of Turkey and Syria facilitated the discussion of the Armenian Genocide in Syria, especially at the highest levels.

In 2014, the President of Syria Bashar al-Assad in his interview to Agence France-Press compared the violence in Syria with the extermination of 1.5 million Armenians, as well as Assyrians in the Ottoman Empire.[31]

Following the interview of the Syrian president, the ambassador of Syria to the United Nations also spoke on the issue of the genocide in the UN. Later, in 2015, the government of Syria paid tribute to the victims on the occasion of the centennial of the Armenian Genocide.[32] In 2015, the Syrian delegation participating in the events of the centennial of the Armenian Genocide was headed by the speaker of parliament Mohammad Jihad al-Laham.[33]

Speaking on the centennial of the Armenian Genocide the President of Syria said that 100 years ago the Armenian people were victims of genocide and, unfortunately, history repeats, as the Syrian people face the same sufferings of the Armenians.[34]

---

[31] **Սիրիայի նախագահը իր երկրում ահաբեկչությունները նմանեցրել է Թուրքիայի իրագործած հայկական ցեղասպանության հետ**, 21.01.2014, https://armenpress.am/arm/amp/746970

[32] **Մերձավոր Արևելքում Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը դրական դինամիկա է արձանագրում**, 14.02.2020, https://armenpress.am/arm/news/1004971/

[33] **Նախագահը հանդիպում է ունեցել Սիրիայի ժողովրդական ժողովի նախագահ Մուհամմադ Ջիհադ ալ Լահամի հետ**, 22.04.2015, https://www.president.am/hy/press-release/item/2015/04/22/President-Serzh-Sargsyan-meeting-with-Syrian-Parliament-speaker/

[34] **Էդվարդ Նալբանդյանն այցելեց Սիրիա**, 27.05.2015, https://www.mfa.am/hy/press-releases/2015/05/27/min-syr/5280

Meanwhile, SANA, the official media agency of the Syrian government, did not include the word genocide in its coverage.[35]In 2019, it was decided that the Armenian Genocide be included in the high school curriculum.[36]

The Parliament of Syria recognized the Armenian Genocide on February 13, 2020. The Parliament of Armenia welcomed the unanimous passing of the Armenian Genocide resolution in Syria's parliament.[37] The resolution of the parliament of Syria condemns the Armenian Genocide that was conducted by the Ottoman Empire at the beginning of the 20th century. It also condemns the denial of the crime and the distortion of historical truth, reaffirming that it was one of the most horrible crimes against humanity. The Syrian parliament expressed its sympathy to the friendly Armenian nation and recognized that the Armenians, Syrians, Assyrians and other nations were subjected to a systematic policy of ethnic cleansing and mass murders. The Parliament called on the international community to recognize the Armenian Genocide.[38]

The recognition of the Armenian Genocide and Egypt

After Lebanon and Syria, the most probable chance of the recognition of the Armenian Genocide may exist in Egypt. Egypt, once the leader of the Arab world, after the revolution of 2011 and the subsequent political instability, lost its former strong position and influence and was not active in regional processes. In recent years, Egypt has made efforts to restore its role and influence in the Middle East, and this is taking place amidst

---

[35] Президент аль-Асад принял главу Армении Налбандяна 27 05 2015 https //www.sana.sy/ru/?p=38252

[36] **Սիրիայի ավագ դպրոցներում Հայոց ցեղասպանության թեման արդեն պարտադիր կդառնա. Նորա Արիայան**, 22.04.2019, https://www.shantnews.am/news/view/350627.html

[37] **ՀՀ խորհրդարանը ողջունում է Հայոց ցեղասպանության միաձայն ճանաչման մասին Սիրիայի խորհրդարանի որոշումը.** 13 02 2020, https //news.am/arm/news/560211.html

[38] شباط15 2020 مجلس الشعب يثني بالإجماع قراراً يدين ويقر جريمة الإبادة الجماعية المرتكبة بحق الأرمن على يد الدولة العثمانية

the conditions of political contradictions and confrontations with Turkey.

After 2013, the Egyptian media started to publish articles condemning the denial of the Armenian Genocide by Turkey and called on the new authorities of Egypt to recognize it. There were even calls to erect a monument dedicated to the victims of the Armenian Genocide. On September 4, 2013, the program Al-Soura Al-Kamila broadcasted on ONtv television organized a discussion dedicated to the Armenian Genocide.[39]

Additionally, in recent years, books have been published and documentary movies have been made in Egypt on the Armenian Genocide.[40]

In November 2016, Mustafa Bakri, an Egyptian MP, stated that the parliament is ready to include a resolution concerning the massacres perpetrated by Turkey against the Armenians in the agenda. One member of the parliament of Egypt condemned this attitude regarding the Armenian Genocide and pointed out that only Lebanon has recognized it till now.[41] The resolution was not included in the agenda of the parliament.

At the beginning of 2018, the vice-chairman of the Defence and National Security Council of the Parliament of Egypt, Yehya Kidwani, and the secretary of the Foreign Relations Council Ta-

---

[39] **Millions Watch Popular Egyptian Talk Show on the Armenian Genocide,** September 10, 2013 http://asbarez.com/113717/millions-watch-popular-egyptian-talk-show-on-the-armenian-genocide/

[40] «Հայ-արաբական փոխառնչություններ. Հայոց ցեղասպանությունից մինչև արդի մարտահրավերներ» http://orient.sci.am/events_view.php?arch=&id=110&langid=1

[41] **Եգիպտոսի խորհրդարանը Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձեւը կներառի օրակարգ,** https://anca.org/%D5%A5%D5%A3%D5%AB%D5%BA%D5%BF%D5%B8%D5%BD%D5%AB-%D5%AD%D5%B8%D6%80%D5%B0%D6%80%D5%A4%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%A8-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%B8%D6%81-%D6%81%D5%A5%D5%B2%D5%A1%D5%BD%D5%BA%D5%A1%D5%B6/

rek Khouli applauded the decision of the Dutch Parliament and demanded that the Egypt Parliament adopt a similar resolution. According to Kidwani, this would have been a necessary step to counteract Turkish aggression.[42]

In 2019, in his speech delivered during the session of the Munich Security Conference dedicated to global security and counterterrorism, President of Egypt Abdel Fatah al Sisi mentioned the Armenians as a people persecuted throughout the decade after 1915. According to the Haydat committee of Egypt, although the President of Egypt did not use the phrase Armenian Genocide, he made an important first step, demonstrating the necessity of mentioning those events in light of ongoing processes.[43]

Armenia's ambassador to Egypt reacted to president Al Sisi's speech. In his interview with Egyptian newspaper Al-Ahram al-Arabi the ambassador stated that the reference to the Armenian Genocide in the speech of the Egyptian president at the Munich Security Conference was prominent and frank.[44]

Other countries

On February 2019, the Lebanese newspaper al-Akhbar reported citing its anonymous sources in UAE's diplomacy that the country was going to recognize the Armenian Genocide.[45] Al Akhbar newspapers noted that in 2017, the foreign minister of

---

[42] **Եգիպտոսի խորհրդարանի պատգամավորները կոչ են արել Հայոց ցեղասպանության հարցում հետևել Նիդերլանդների օրինակին**, 01.03.2018, https://armenpress.am/arm/news/924514/egiptosi-khorhrdaram-patgamavorner y-koch-en-arel-hayoc.html

[43] **Եգիպտոսի նախագահը Մյունխենում ելույթի ժամանակ հիշատակել է Հայոց ցեղասպանության մասին**, 18.02.2019, https://www.shantnews.am/news/view/290873.html

[44] **Եգիպտոսում Հայաստանի դեսպան Կարեն Գրիգորյանի հարցազրույցը «Ալ-ահրամ ալ-արաբի» պարբերականին, 07 մարտի, 2019**, https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2019/ 03/07/ambarm-egypt/9205

[45] «الإمارات نحو الاعتراف بـ«الإبادة الأرمنية»» بتركيا... «تكلة» https://al-akhbar.com/Arab_Island/266368 16.02.2019

the UAE, Abdallah bin Zayed al Nahayan, visited the Armenian Genocide memorial, and the official newspaper of the UAE wrote that the minister paid tribute to the martyrs of the Armenian Genocide with a minute of silence.

The news about the recognition of the Genocide in the UAE was not confirmed officially and did not have consequences. The conflicts between the UAE and Turkey are manifested in regional issues such as the blockade of Qatar and the conflict in Syria. Ankara has accused the UAE of funding Fethullah Guten's FETÖ movement. Turkey accuses this organization of organizing the coup d'etat of 2016.[46]

One of the major obstacles for promoting the issue of Armenian Genocide recognition is the weakness of the Armenian community compared to the ones in Syria or Lebanon.

The Armenian community in the UAE lacks political potential, particularly there is no organization that is engaged in politics. This is the reason why there has not been any significant political action except the council for the centennial of the Armenian Genocide.[47]

In 2019, the acting government in Eastern Libya (not recognized by the international community) recognized the Armenian Genocide. In April 2019, the provisional government of Libya made an announcement, stating that it had adopted a resolution recognizing the Armenian Genocide in March. On April 24, 2020, it recognized the Genocide for the second year in a row.[48]

---

[46] **Turkish-Emirati tensions continue to simmer, 04.05.2020,** https ://www.mei.edu/blog/turkish-emirati-tensions-continue-simmer

[47] **Հովյան 2018**, 42:

[48] **Սասունյան Հարութ, Լիբիայի ժամանակավոր կառավարությունը մեկ անգամ ևս ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը**, 13.05. 2020,
https ://www panorama am/am/news/2020/05/13/%D5%80%D5%A1%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9-%D5%8D%D5%A1%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%B5%D5%A1%D5%B6/2290463

When discussing the problem of the Armenian Genocide in the Arab countries, the position of Israel should also be considered. The issue of the recognition of the Armenian Genocide has regularly become a topic of discussions in Israel. This stands in contrast to the Arab countries, where such discussions are rare. This is primarily due to the fact that Jews themselves were victims of a genocide, that has been recognized and condemned. However, Israel does not do the same concerning the Armenian Genocide.

According to Ben Aharon, there are several reasons as to why Israel refuses to recognize the Armenian Genocide. Among them is the problem of protecting Jews residing in Muslim countries, as well as ethnic competition as fellow victims of genocide.[49]

According to another opinion, the decision of the recognition of the genocide is not conditioned by the monopolization of victimhood at all, but rather by political and economic interests concerning Turkey and Azerbaijan.[50]

The Turkish position has been very strong in Israel for many years, stating that a genocide did not occur in the Ottoman Empire. Attempting to maintain close ties with Turkey has prompted the government of Israel to hinder holding conferences on the Armenian Genocide, and prevent it from being mentioned on educational programs and TV broadcasts.[51]

In another study, Ben Aharon says that the policy of Israel regarding the Armenian Genocide has been predominantly con-

---

[49] **Ben Aharon 2015**: 652

[50] **Melman Y., Israel's Refusal to Recognize the Armenian Genocide Is Indefensible, Foreign Policy,** 24 04 2019, https://foreignpolicy.com/2019/04/24/israels-refusal-to-recognize-the-armenian-genocide-is-shameful-and-immoral-netanyahu-turkey-azerbaijan-yad-vashem-tsitsernakaberd/

[51] **Բարսեղյան Լ., Հայոց ցեղասպանությունը և հրեաների ողջակիզումը անժխտելի իրողություն են. ընդհանրություններ և ժխտման փորձեր**, Հայոց ցեղասպանություն. արդի խնդիրներ, էջ 4, http //genhist.asj-oa am/53/1/3-22 pdf

ditioned by the absence of strong internal pressure on the consecutive governments of Israel, primarily from the opposition parties. Ben Aharon believes that Turkey has imposed its denial policy on Israel.[52]

Another factor preventing Israel's recognition of the Armenian Genocide is their military cooperation and partnership with Turkey and Azerbaijan.[53]

Y. Auron states that the total indifference towards "the Armenian catastrophe" and the pro-Turkish position of Yishuv are also important reasons that Israel has not recognized the Genocide.[54]

The viewpoints of the researchers of this topic coincide on one point - the importance of the relations with Turkey have played a decisive role in the denial of the Armenian Genocide. Recently, when the relations of Israel and Turkey were strained, the issue of Armenian Genocide recognition was debated in Isreal's parliament. However, a resolution was not passed.[55]

In recent years, certain shifts can be traced in the attitudes of Israel and Jewish organizations regarding the Armenian Genocide. This coincides with the tensions between Israel and Turkey stemming mainly from the incident of Mavi Marmara. A. Marukyan believes that Turkish-Israeli tensions are also reflected in the US, where Jewish organizations have started to resist the promotion of Turkish interests[56].

Conclusion

The recognition and condemnation of the Armenian Genocide is a foreign policy priority for Armenia. The relations with the countries of the Middle East also have an important place in Armenia's foreign policy. However, Armenia has never included

[52] **Ben Aharon 2018**: 463.
[53] **Bishku 2009:** 295-314. doi:10.1080/00263200802697415
[54] **Auron 2009:** 267-288.
[55] **As Turkey ties sour, Knesset to debate Armenian genocide recognition**, 23.05.2018, The Times of Israel, https://www.timesofisrael.com/as-turkey-ties-sour-knesset-to-debate-armenian-genocide-recognition/
[56] **Marukyan 2015**: 120, 123.

the issue of the genocide in the agenda of the relationship with the Arab countries.

Based on the examples of Syria and Egypt one can see the gradual emergence of discussions concerning the Armenian Genocide. Combined with the political expediency in a given country and the efforts of the Armenian communities and organizations, the campaign aimed at recognition may be successful. In other Arab countries, there are not yet any apparent ongoing processes regarding the recognition of the Armenian Genocide.

Discussions on the recognition of the Armenian Genocide have become more frequent due to the deterioration of the relations of Turkey and several Arab countries. This allows for the conclusion that the regional influence and greater importance of relations with Turkey has been a key restraining factor for the recognition process of the Genocide. The non-recognition of the Armenian Genocide by Isarel also confirms the idea that the importance of relations with Turkey plays a principal role.

BIBLIOGRAPHY

ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, գործ 267, 271, 258:

Բարսեղյան Լ. , Հայոց ցեղասպանությունը և հրեաների ողջակիզումը անժխտելի իրողություն են. ընդհանրություններ և ժխտման փորձեր, Հայոց ցեղասպանություն. արդի խնդիրներ, էջ 4, http://genhist.asj-oa.am/53/1/3-22.pdf

Եգիպտոսում ՀՀ դեսպանության հաշվետվությունը՝ ՀՀ նախագահի պաշտոնական այցի վերաբերյալ, 20.IV. 2007, Կարապետյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետության և Արաբական պետությունների լիգայի համագործակցության պատմությունից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 2, էջ 80, http://lraber.asj-oa.am/6796/1/78.pdf

Եգիպտոսի խորհրդարանը Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձեւը կներառի օրակարգ,

https://anca.org/%D5%A5%D5%A3%D5%AB%D5%BA%D5%BF%D5%B8%D5%BD%D5%AB-%D5%AD%D5%B8%D6%80%D5%B0%D6%80%D5%A4%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%A8-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%B8%D6%81-%D6%81%D5%A5%D5%B2%D5%A1%D5%BD%D5%BA%D5%A1%D5%B6/

Եգիպտոսի խորհրդարանի պատգամավորները կոչ են արել Հայոց ցեղասպանության հարցում հետևել Նիդերլանդների օրինակին, 01. 03. 2018, https://armenpress.am/arm/news/924514/egiptosi-khorhrdarani-patgamavorner-koch-en-arel-hayoc.html

Եգիպտոսի նախագահը Մյունխենում ելույթի ժամանակ հիշատակել է Հայոց ցեղասպանության մասին, 18. 02. 2019, https://www.shantnews.am/news/view/290873.html

Եգիպտոսում Հայաստանի դեսպան Կարեն Գրիգորյանի հարցազրույցը «Ալ-ահրամ ալ-արաբի» պարբերականին, 07 մարտի, 2019, https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2019/03/07/ambarm-egypt/9205

Էդվարդ Նալբանդյանն այցելեց Սիրիա, 27. 05. 2015, https://www.mfa.am/hy/press-releases/2015/05/27/min-syr/5280

«Իրերը գնահատենք սառը դատողությամբ՝ հրաժարվելով զգացական ընկալումներից և հոգեբանական պայմանականություններից», «Հայաստանի Հանրապետություն», 22 ապրիլի, 1995 թ.

Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրում հրապարակվել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հուշակագիրը, 29.01.2015, https://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/

Կարապետյան Ռ. 2018, Հայաստանի Հանրապետության և արաբական պետությունների լիգայի համագործակցության պատմությունից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 2, էջ 78-83:

«Հայ-արաբական փոխառնչություններ. Հայոց ցեղասպանությունից մինչև արդի մարտահրավերներ» http //orient.sci.am/events_view.php?arch=&id=110&langid=1

Հակոբյան Թ. , Հռչակագիրը Հայաստանը դրեց անկախության ճանապարհին, 23. 08. 2019, https //www.civilnet.am /news/2019/08/23

Հակոբյան Թ. Աբդալլահ թագավորը ծառ չի տնկել Ծիծեռնակաբերդում, 18. 02. 2020, https //www.civilnet.am/news /2020/02/18

Հայաստանի արտգործնախարար Էդվարդ Նալբանդյանի եզրափակիչ ելույթը «Ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության» գլոբալ ֆորումին, 23.04.2015, https://www.mfa.am/hy/speeches/2015/04/23/min-gfyerevan/5084

Հայաստանը կարևորում է արաբական աշխարհի հետ հարաբերությունների զարգացումը, 25.02.2014, https://www.azatutyun.am/a/25276475.html

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը, կարծես, տեղափոխվում է մահմեդական աշխարհ. Սաֆրաստյան, 22. 04. 2019, https://www yerkir.am/news/view/172581.html

Հայոց ցեղասպանությունը ինչպես մտավ 1990-ի Անկախության, 21.08.2019, հռչակագիր, http //www.anmarc.am/2019/08/21/1915-declaration-of-independence-tatul-hakobyan-armenias-and-turks/

ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական կայք. Երկկողմ և բազմակողմ հարաբերութիւնները, https //www.mfa.am/hy/bilateral-relations/

ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական կայք. Երկկողմ հարաբերություններ, Լիբանան, https //www.mfa.am/hy/bilateral-relations/lb

ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական կայք. Երկկողմ հարաբերություններ, Իրաք, https //www.mfa.am/hy/bilateral-relations/iq

ՀՀ խորհրդարանը ողջունում է Հայոց ցեղասպանության միաձայն ճանաչման մասին Սիրիայի խորհրդարանի որոշումը, 13. 02. 2020, https://news.am/arm/news/560211.html

Հովհաննիսյան Ն. 2004, Արաբական երկրների պատմություն, հ. II, Օսմանյան տիրապետության շրջան 1516-1918 թթ., «Զանգակ-97», Երևան, 680 էջ։

Հովհաննիսյան Ն. 2007, Արաբական երկրների պատմություն, հ. IV, Անկախության և ինքնիշխանության դարաշրջան 1918-2005 թթ., «Զանգակ-97», Երևան, 768 էջ:

Հովյան Վ. 2018, Արաբական Միացյալ Էմիրությունների հայ համայնքը, «Գլոբուս» վերլուծական հանդես, № 2, 36-42:

ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների խորհուրդը կոնսենսուսով ընդունեց Հայաստանի ներկայացրած Ցեղասպանության կանխարգելման բանաձևը, 23.03.2018, https://www.mfa.am/hy/press-releases/2018/03/23/un-genocide-resolution/8082

Մարուքյան Ա. 2015, Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը համաշխարհային քաղաքականության ազդեցիկ դերակատարների՝ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 219 էջ, http://academhistory.am/images/HRAPARAKUMNER/Marukyan-09.pdf

Մերձավոր Արևելքում Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը դրական դինամիկա է արձանագրում, 14. 02. 2020, https://armenpress.am/arm/news/1004971/

Նախագահը հանդիպում է ունեցել Սիրիայի ժողովրդական ժողովի նախագահ Մուհամմադ Ջիհադ ալ Լահամիի հետ, 22. 04. 2015, https://www.president.am/hy/press-release/item/2015/04/22/President-Serzh-Sargsyan-meeting-with-Syrian-Parliament-speaker/

Սասունյան Հ., Լիբիայի ժամանակավոր կառավարությունը մեկ անգամ ևս ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը, 13. 05. 2020, https://www.panorama.am/am/news/2020/05/13/%D5%80%D5%A1%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9-%D5%8D%D5%A1%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%B5%D5%A1%D5%B6/2290463

Սաֆրաստան Ռ. , Թուրքիայի պայքարը հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ (ներկա փուլի նոր միտումներ) http://www.noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=491

Սիրիայի նախագահը իր երկրում ահաբեկչությունները նմանեցրել է Թուրքիայի իրագործած հայկական ցեղասպանության հետ, 21. 01. 2014, https://armenpress.am/arm/amp/746970
https://www.sana.sy/ru/?p=38252
Սիրիայի ավագ դպրոցներում Հայոց ցեղասպանության թեման արդեն պարտադիր կդառնա. Նորա Արիսյան, 22. 04. 2019, https://www.shantnews.am/news/view/350627.html
Ցեղասպանության կանխարգելման վերաբերյալ բանաձևի ընդունում ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների խորհրդում, 22.06.2020, https://www.mfa.am/hy/press-releases/2020/06/22/un_hrc_genocide_resolution/10323
Փաշայան Ա. Հայ-արաբական հարաբերությունների հեռանկարը. ձեռքբերումներ ու կորսված հնարավորություններ, 21. 06. 2019, https://armenpress.am/arm/news/979352/
Asbarez.com, Syria offers to mediate Turkish-Armenian talks, June 17, 2009, Available at: http://asbarez.com/64751/syria-offers-to-mediate-turkish-armenian-talks/, consulted January 16, 2013.
As Turkey ties sour, Knesset to debate Armenian genocide recognition, 23.05.2018, The Times of Israel, https://www.timesofisrael.com/as-turkey-ties-sour-knesset-to-debate-armenian-genocide-recognition/
Auron Y. 2009: The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide, New Brunswick, pp. 267-288.
Ben Aharon E. 2015: A Unique Denial: Israel's Foreign Policy and the Armenian Genocide, British Journal of Middle Eastern Studies, № 42(4), այլ. 638-654.
Ben Aharon E. 2018, Between Ankara and Jerusalem: the Armenian Genocide as a Zero-Sum Game in Israel's Foreign Policy (1980's -2010's), Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 20(5), p 463.
Bishku, M. B. 2009: The South Caucasus Republics and Israel. Middle Eastern Studies, 45(2), 295–314. doi:10.1080/00263200802697415

Gaza-Israel violence: Netanyahu and Erdogan in war of words 01.04.2018, https://www.bbc.com/news/world-middle-east-43611859

Lebanon Chamber of Deputies Resolution, 03. 04. 1997, https://www.armenian-genocide.org/Affirmation.162/current_category.7/offset.50/affirmation_detail.html

Lebanon Parliament Resolution, 11.05.2000, https://www.armenian-genocide.org/Affirmation.161/current_category.7/affirmation_detail.html

Maher M., Tsukerman I., Tensions between Egypt and Turkey Are on the Rise, 17.07.2019, The Washington Institute, https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/tensions-between-egypt-and-turkey-are-on-the-rise

Millions Watch Popular Egyptian Talk Show on the Armenian Genocide, September 10, 2013 http://asbarez.com/113717/millions-watch-popular-egyptian-talk-show-on-the-armenian-genocide/

Turkey begins deploying troops to Libya, says Erdogan, 05.01.2020, https://www.dw.com/en/turkey-begins-deploying-troops-to-libya-says-erdogan/a-51894454

Turkish-Emirati tensions continue to simmer, 04.05.2020, https://www.mei.edu/blog/turkish-emirati-tensions-continue-simmer

Melman Y., Israel's Refusal to Recognize the Armenian Genocide Is Indefensible, Foreign Policy, 24.04.2019, https://foreignpolicy.com/2019/04/24/israels-refusal-to-recognize-the-armenian-genocide-is-shameful-and-immoral-netanyahu-turkey-azerbaijan-yad-vashem-tsitsernakaberd/

Shugaryan R. R. 2016: Contemporary History and Methodology of International Mediation of Armenian-Turkish Relations, Dissertation, 07.00.02 World History, International Relations, applicant for candidate of sciences in history, IOS NAS RA, p. 194.

Terzyan A. 2016: The Evolution of Armenia's Foreign Policy Identity: The Conception of Identity Driven Paths. Friends and Foes in Armenian Foreign Policy Discourse, October 2016 in Book· Values And Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia, 145-183.

«الإمارات نحو الاعتراف بـ«الإبادة الأرمنية» بتركيا... «نكاية»؟ https://al-akhbar.com/Arab_Island/266368 16. 02. 2019

مجلس الشعب يتبنى بالإجماع قراراً يدين ويقر جريمة الإبادة الجماعية 2020 شباط15,
المرتكبة بحق الأرمن على يد الدولة العثمانية,
http://www.parliament.gov.sy/arabic/index.php?node=554&nid=2
1625&First=0&Last=449&CurrentPage=1&mid=&refBack=
Президент Аль-Асад принял главу МИД Армении Налбандяна,
27.05.2015, https://www.sana.sy/ru/?p=38252

Mushegh Ghahriyan - *PhD,*
Institute of Oriental Studies NAS RA,
Department of Arab Countries, Researcher,
mghahriyan@yahoo.com

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, արաբական երկրներ, Հայաստան, Թուրքիա, արտաքին քաղաքականություն:

2020 թ. փետրվարին Սիրիայի խորհրդարանում Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը Հայաստանի հասարակական-քաղաքական, գիտական շրջանակներում աշխուժացրին արաբական երկրներում ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի վերաբերյալ քննարկումները: Սիրիան դարձավ արաբական աշխարհի երկրորդ երկիրը Լիբանանից հետո, որն օրենսդիր մարմնի մակարդակով ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը:

Վերջին մի քանի տարիներին արաբական մի շարք երկրներում հասարակական, քաղաքական մակարդակներում Հայոց ցեղասպանության հարցի քննարկումները նկատելիորեն հաճախակիացել են:

Այս հոդվածում փորձ է արվում ներկայացնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հետ կապված միտումները արաբական երկրներում, քննարկել խնդրի շուրջ արաբական երկրների դիրքորոշումների ձևավորման վրա ազդող գործոնները և Հայաստանի վարած քաղաքականությունը:

Մուշեղ Ղահրիյան, *պ.գ.թ.,*
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
Արաբական երկրների բաժին,
գիտաշխատող,
mghahriyan@yahoo.com

ՍԱՈՒԴՅԱՆ ԱՐԱԲԻԱՆ ԵՎ «ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԱՐՈՒՆԸ». ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՀԱԿԱՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ (2011-2013 ԹԹ.)*

ԱՐԱՔՍ ՓԱՇԱՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Սաուդյան Արաբիա, «արաբական գարուն», հեղափոխություն, հակահեղափոխություն, անվտանգություն, երկակի չափորոշիչներ, «Մուսուլման եղբայրներ», ապստամբներ, շիաներ, ջիհադական, Արաբական պետությունների լիգա, Իրան, Սիրիա, Եգիպտոս, Լիբիա:*

Սաուդյան Արաբիան արաբական այն երկրներից է, որը, ընդհանուր առմամբ, զերծ մնաց «արաբական գարնան» վայրիվերումներից, չհաշված երկրի արևելյան շրջաններում սկիզբ առած բողոքի գործողություններն ու առանձին սոցիալական դժգոհությունները: Հոդվածի խնդիրներից է՝ վեր հանել Սաուդյան Արաբիայում «արաբական գարնան» գործընթացի առանձնահատկությունները, թագավորական ընտանիքի կենսունակությունը երկրի կայունությունը պահպանելու հարցում, մյուս կողմից, առանձին արաբական երկրներում ներքաղաքական անկայունությանն աջակցելու սաուդական արտաքին քաղաքականության ուղենիշները: Յանկանալով ամեն գնով պահպանել կայունությունը թե՛ սեփական երկրում, թե՛ Ծոցի տարածաշրջանում, մասնավորապես Բահրեյնում, Սաուդյան Արաբիան, միևնույն ժամանակ, աջակցեց Լիբիայում Մուամար Կադաֆիի և Սիրիայում

* *Հոդվածը ներկայացվել է 14.06.2020: Գրախոսվել է 13.08.2020:*

Բաշար Ալ-Ասադի վարչակարգերի ընդդիմադիր ուժերին: Իսկ հետագայում, 2015 թ., Սաուդյան Արաբիան ներգրավվեց Եմենի քաղաքացիական պատերազմում և ղեկավարեց արաբական դաշինքը[1] ընդդեմ շիա-զեյդիական (հուսիական) ուժերի: Իրաքում նույնպես Սաուդյան Արաբիան շարունակեց աջակցել սուննի-սալաֆիական ուժերին: «Արաբական գարնան» արդյունքում Սաուդյան Արաբիայի և Իրանի միջև փասնամյակներ ի վեր ձևավորված լարվածությունը նոր թափ ստացավ՝ սկիզբ դնելով մի շարք միջնորդավորված պատերազմների: Սաուդյան Արաբիան միջամտեց մի դեպքում արաբական երկրների «հզոր առաջնորդների» (strongmen) իշխանության պահպանմանը, մյուս դեպքում՝ վերջիններիս իշխանության տապալմանը:

«Արաբական գարունը» Սաուդյան Արաբիայում

«Արաբական գարնան» գործընթացներից արդեն տարիներ անց ակնհայտ է, որ արաբական պահպանողական՝ թագավորական վարչակարգերը լավագույնս դիմագրավեցին ժամանակի վայրիվերումներին: Ծոցի տարածաշրջանի արաբական պահպանողական միապետությունների համար ամենակարևոր խնդիրներից մեկը միշտ էլ եղել է անվտանգությունը: Արդեն 1981 թ. ստեղծված Ծոցի համագործակցության խորհրդի (ԾՀԽ) իրական նպատակը ոչ միայն համագործակցության սերտացումն էր ամենատարբեր ոլորտներում, այլև Իրանից եկող մարտահրավերները դիմագրավելը[1]: Կազմակերպության շրջանակներում ստեղծվեց պաշտպանական նպատակներ հետապնդող «Թերակղզու վահան» ռազ-

[1] Տե՛ս **Valeri 2015**: 38-45

մական կառույցը: 1990 թ. օգոստոսի 2-ին Իրաքի հարձակումը Քուվեյթի վրա և այդ երկրի գրավումը փաստեց, որ բնական ռեսուրսներով հարուստ Ծոցի միապետություններն անկարող էին ապահովել սեփական անվտանգությունը: Փաստացիորեն, Ծոցի երկրների ազգային անվտանգության հիմնական երաշխավորները շարունակում էին մնալ Արևմուտքն ու ԱՄՆ-ը, որոնք քաղաքական և տնտեսական լայն հետաքրքրություններ ունեին տարածաշրջանում[2]: «Արաբական գարնան» սկզբնական շրջանում արաբական բոլոր երկրներում, այդ թվում՝ Ծոցի արաբական միապետություններում, լուրջ անհանգստություն կար անվտանգության հետ կապված: Որոշակի բացառություն էր կազմում աշխարհաքաղաքական մեծ նկրտումներ ունեցող Կատարը, որը իր «ալ-Ջազիրա» հեռուստաընկերությամբ և ամերիկյան ռազմավարական կենտրոնների հետ համագործակցությամբ, ըստ առկա տեղեկությունների, ուղղակիորեն ներգրավված է եղել «արաբական գարնան» գործընթացները խթանելու մեջ[3]:

Հեղափոխությունների ալիքը, որ տարածվեց սկզբում Թունիսում, ապա՝ Եգիպտոսում, Օմանում, Բահրեյնում, Քուվեյթում և այլն, լուրջ մտահոգություն առաջ բերեց Սաուդյան Արաբիայի իշխող վերնախավում: Պատահական չէ, որ իշխանությունն անմիջապես ձեռնամուխ

---

[2] **Ս. Վ. Ոսկանյան,** Սաուդյան Արաբիան և Իրանը Իրաքի դեմ կոալիցիոն ուժերի ռազմական գործողությունների ընթացքում, http://lraber.asj-oa.am/6515/1/108.pdf, էջ 108-116 հասանելի է 14.06 2011

[3] **А. И. Александрова,** Катар и Саудовская Аравия: отношения обостряются, 11 марта, 2014, http://www.iimes.ru/?p=20224 հասանելի է 14.06.2011:

եղավ սոցիալական սիրաշահման քաղաքականությանը[4]: 2011 թ. փետրվարի 22-ին, վերադառնալով երեք ամսյա բուժումից, Աբդալլահ թագավորը (2005-2015 թթ.) հայտարարեց ցածր և միջին եկամուտներ ունեցող սաուդցի քաղաքացիների համար սոցիալական աջակցության ծրագրերի մասին: Պետական ծառայողների աշխատավարձն ավելացավ տասնհինգ տոկոսով, գործազուրկներին տրվեցին նոր նպաստներ[5]: Արդեն մարտ ամսին Աբդալլահ թագավորը խոստացավ առձեռն նվիրատվություններ և ստանձնեց հինգ հարյուր հազար բնակարանների շինարարություն՝ ցածր գներով տրամադրվելու համար: Միայն բնակարանային շինարարության համար թագավորական ընտանիքը տրամադրեց 66.7 մլրդ. ամերիկյան ամերիկյան դոլար[6]: Սոցիալական ապահովագրության ընդհանուր ծրագրերին հատկացված գումարը 2013 թ. ապրիլի կեսերին, ըստ «ալ-Արաբիայի», 99 մլրդ. դոլար էր: Բացի այդ, ավելացվեցին նաև թագավորական ընտանիքի օրինակարգությանն աջակցող ուլամային տրվող գումարները: 53 միլիոն ամերիկյան դոլար տրամադրվեց կրոնական այն հաստատություններին, որոնք ներգրավված էին Ղուրանի դասընթացներում և լրացուցիչ՝ 26.7 միլիոն ամերիկյան դոլար

[4] Bernard Haykel, Saudi Arabia and Qatar in a Time of Revolution, Gulf Analysis Paper, CSIS, February 19, 2013, https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/130219_Haykel_SaudiQatar_GulfAnalysis.pdf հասանելի է 14.06.2011:

[5] In Search of Stability. Saudi Arabia and the Arab Spring, Gulf Research Center Cambridge, 2013, https://www.files.ethz.ch/isn/182104/GRM_Rieger_final__09-07-14_3405.pdf հասանելի է 14.06.2011:

[6] **Նույն տեղում:**

հատկացվեց իսլամական հետազոտություններով զբաղվող ինստիտուտներին[7]:

2011 թ. մարտի 14-ին թագավորական ընտանիքը զինված ուժեր և ռազմական տեխնիկա ուղարկեց Բահրեյն՝ օգնելու նման խնդրանքով հանդես եկած իշխող Ալ Խալիֆա ընտանիքին՝ ճնշելու բահրեյնցի շիաների ցույցերը[8]: ԾՀԽ շրջանակներում Արաբական Միացյալ Էմիրությունները Բահրեյն ուղարկեց հինգ հարյուր հոգանոց ոստիկանական ուժեր: Դեպքերին նախորդել էր ԱՄՆ-ի կոչը Մանամային՝ դուրս բերել ռազմական ուժերը փողոցներից: Ցույցերն ու բողոքի գործողությունները բավական գրագետ կերպով ղեկավարում էին շիայական հասարակական-քաղաքական գործիչներն ու մի շարք կազմակերպություններ, ինչպես օրինակ՝ «Վիֆակը», «ալ-Հակը» և այլն[9]:

Բահրեյնի ներքաղաքական խնդիրներին միջամտելու և շիայական քաղաքացիական ակտիվությունը ճնշելու շրջանում Սաուդյան Արաբիայի արևելյան նահանգներում սկիզբ առան համերաշխության գործողություններ Բահրեյնի շիաներին աջակցելու նպատակով: Սաուդցի շիաները, որոնք կրոնական, սոցիալական, ազգակցական և այլ կապեր ունեին Բահրեյնի շիաների հետ, դժգոհում էին ոչ միայն Բահրեյնում սաուդական զորքերի ներկայությունից: Շիա ցուցարարները պահանջում էին բարեփոխումներ իրականացնել շիայաբնակ

[7] **Նույն տեղում:**
[8] Gulf States Sent Forces to Bahrain Following Protests, 14 March, 2011, https ://www.bbc.com/news/world-middle-east-12729786 հասանելի է 14.06.2011:
[9] Bahrain: Unrest, Security, US Policy, Congressional Research Service, 2020, https://fas.org/sgp/crs/mideast/95-1013.pdf հասանելի է 14.06.2011:

երկրամասում, վերացնել շիաների նկատմամբ տասնամյակներ շարունակ գոյություն ունեցող տարաբնույթ խտրականությունները[10]:

Առաջին ընդվզումը տեղի ունեցավ Սամթահում՝ Ջիզան նահանգում, ինքնահրկիզմամբ, իսկ հետո Ջեդդայում 2011 թ. հունվարի վերջին տեղի ունեցան ելույթներ: Փետրվարին և մարտի սկզբներին հուզումներ տեղի ունեցան Կատիֆում, Հոֆուֆում, ալ-Ավամիայում և Էռ-Ռիյադում[11]: Հայտնի շիա ազդեցիկ հոգևորական Նիմր Ալ-Նիմրը, ով 2016 թ. հունվարի 2-ին մահվան դատապարտվեց սաուդական իշխանությունների կողմից, իր հետևորդներին կոչ արեց մասնակցել ոչ բռնի շարժումներին[12]: Դեռևս 2009 թ. շիա հոգևորականը կոշտ քննադատության էր ենթարկել իշխանություններին՝ շիա ազգաբնակչության օրենքներն ու իրավունքները խախտելու համար[13]: Նշենք, որ 2011 թ.-ից մինչև 2013 թ. Արևելյան

---

[10] The Shiite Question in Saudi Arabia, Middle East Report No. 45, 19 September, 2005, International Crisis Group, https://www.files.ethz.ch/isn/13612/045_shiite_question_saudi%20arabia.pdf հասանելի է 14.06.2011:

[11] Molly Peterson, The Shi'a Spring: Shi'a Resistance and the Arab Spring Movement in the GCC States, Journal of Islamic and Middle Eastern Multidisciplinary Studies, volume 4, Issue 1, 2015, https://ir.uiowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1058&context=mathalhttps://ir.uiowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1058&context=mathal հասանելի է 14.06.2011:

[12] **Tobby Mattheisen**, Domestic Source of Saudi Foreign Policy: Islamists and the State in the Wake of the Arab Uprisings, Project on US Relations with the Islamic World at Brookings, Rethinking Political Islam Series, August, 2015, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/Saudi-Arabia_Matthiesen-FINAL.pdf հասանելի է 14.06.2011:

[13] Saudi Government Crack Down on Shiite Dissidents, April 1, 2009, https://www.sandiegouniontribune.com/sdut-ml-saudi-shiites-040109-2009apr01-story.html հասանելի է 14.06.2011:

նահանգի տարբեր քաղաքներում և այլ շրջաններում ժամանակ առ ժամանակ տեղի են ունեցել տարբեր բնույթի բողոքի գործողություններ, որոնք միշտ ավարտվել են ոստիկանական ուժերի կողմից իրականացված բռնի գործողություններով, ձերբակալություններով, բանտարկություններով ու զոհերով:

2011 թ. մարտի կեսին իշխանությունները ճարահատյալ հայտարարեցին տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրության մասին, որը հետաձգվել էր 2009 թվականից: Հիշեցնենք, որ առաջին անգամ Սաուդյան Արաբիայում ՏԻՄ ընտրություններ տեղի են ունեցել 2005 թ[14]: 2011 թ. սեպտեմբերին, երկրորդ անգամ հետաձգվելուց հետո, ՏԻՄ ընտրությունները կայացան[15]: Աբդալլահ թագավորը հայտարարեց, որ 2015 թ. ՏԻՄ ընտրություններին կանայք ոչ միայն կկարողանան քվեարկել, այլև՝ առաջադրվել[16]: 2013 թ. առաջին անգամ կանայք նշանակումներ ստացան Շուրայի խորհրդում: 150 անդամներից 30-ը կանայք էին[17]: 2011 թ. մինչև 2013 թ. «արաբական գարնան» արդյունքում ի հայտ եկած դժգոհությունների շրջանակներում շարունակվեցին վարորդական իրավունք ձեռք բերելու կանանց շար-

[14] The Municipal Elections in Saudi Arabia, https://www.arab-reform.net/publication/the-municipal-elections-in-saudi-arabia-2005/ հասանելի է 14.06.2011:
[15] Q&A, Saudi Municipal Elections, September 28, 2011, https ://www.bbc.com/news/world-middle-east-15089937 հասանելի է 14.06.2011:
[16] Women in Saudi Arabia to Vote and Run in Elections, 25 September, September 25, 2011, https://www.bbc.com/news/world-us-canada-15052030 հասանելի է 14.06.2011:
[17] Saudi Women Voices in Shoura Council Continue to be Heard, https ://www arabnews.com/node/1261581/saudi-arabia հասանելի է 14.06.2011:

ժումները, որոնք լուսաբանվում էին միջազգային մամուլում[18]:

Սեփական երկրում ի հայտ եկած դժգոհությունների ալիքը հաղթահարելուն զուգահեռ, Սաուդյան Արաբիան աջակցեց, որպեսզի ԾՀԽ շրջանակներում ֆինանսական և այլևայլ օգնություններ ստանան դրա կարիքն ունեցող անդամ պետությունները, ինչպես օրինակ՝ Բահրեյնը և Օմանը: ԾՀԽ-ն աջակցեց Հորդանանին և Մարոկոյին[19], որոնց, ի դեպ, հրավեր էր ուղարկվել՝ անդամակցել կառույցին[20]: Երկրում սոցիալական ծրագրերի ներդրմամբ և ոստիկանական ուժերի կոպիտ օգտագործմամբ թագավորական ընտանիքին հաջողվեց կանխել իշխանությանը սպառնացող վտանգները:

Սաուդական աջակցությունը Եգիպտոսին

Արաբական աշխարհում ծավալվող հեղափոխական գործընթացների հարցում Սաուդյան Արաբիան դրսևորեց երկակի չափորոշիչներ: Օրինակ, ամեն կերպ աջակցեց Մուբարաքի վարչակարգին՝ քաղաքական, դիվանագիտական, ֆինանսական և այլևայլ միջոցներով: Էր-Ռիյադը նույնիսկ փորձեց ամերիկյան վարչակարգին համոզել աջակցել Մուբարաքի վարչակարգին այն բա-

[18] Saudi Woman set to drive in protest and to show their rising clout, October 25, 2013, https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2013/10/25/saudi-women-set-to-drive-in-protest-and-to-show-their-rising-clout/ հասանելի է 14.06.2011:

[19] Gulf Council Reaches out to Marocco and Jordan, May 25, 2011, https://www.nytimes.com/2011/05/26/world/middleeast/26iht-M26-GCC.html հասանելի է 14.06.2011.

[20] **Luigi Narbone**, The Gulf Region Beyond the Arab Spring: Changes and Challenges, European University Institute, 2015, p. 64 հասանելի է 14.06.2011:

նից հետո, երբ այլևս հստակ էր, որ նախագահ Օբաման հրաժարվում է սատարել հին դաշնակցին և առաջարկում է նրան հեռանալ: Բնականաբար, Սաուդյան Արաբիան մտավախություն ուներ, որ նույն կերպ Վաշինգտոնը կարող է վարվել ԾՀԽ երկրների իր դաշնակիցների հետ: Մտահոգություն կար, որ Եգիպտոսում Մուբարաքի անկումը կարող էր խախտել տարածաշրջանային հավասարակշռությունն ու կայունությունը: Սաուդյան Արաբիայի համագործակցությունը Եգիպտոսի հետ շոշափելի նշանակություն ուներ Իրանի դեմ հակազդեցություն ծավալելու հարցում: Եգիպտոսը տարածաշրջանային անվտանգության տեսանկյունից կարևորագույն նշանակություն ուներ և պատահական չէ, որ նույնիսկ Մուբարաքի իշխանափոխությունից հետո Սաուդյան Արաբիան 4 մլրդ. ամերիկյան դոլարի ֆինանսական աջակցություն ցույց տվեց Եգիպտոսին՝ ցանկանալով օգնել Կահիրեին՝ դիմագրավելու դժվարությունները[21]:

Հընթացս, Էռ-Ռիյադին մտահոգում էր ոչ պակաս կարևոր այլ հարց ևս՝ կապված Եգիպտոսում «Մուսուլման եղբայրների» իշխանություն գալու հեռանկարի հետ: Սաուդյան Արաբիան պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում գաղափարական և մարտավարական բազմաթիվ հակասություններ է ունեցել շարժման հետ, որին միջազգային ասպարեզում լայնորեն աջակցում և ֆինանսավորում է Կատարը[22]: «Արաբական գարնան» սկզբնական շրջանում Սաուդյան Արաբիան և Արաբա-

[21] **Rene Rieger,** In Search of Stability: Saudi Arabia and the Arab Spring, Gulf Research Center, Cambridge, 2013, https://www.files.ethz.ch/isn/182104/GRM_Rieger_final__09-07-14_3405.pdf հասանելի է 14.06.2011:

[22] Տե՛ս **Andreotti 2013**: 87-112.

կան Միացյալ Էմիրությունները ճնշումներ էին բանեցնում ԾՀԽ այլ պետությունների վրա, որպեսզի վերջիններս հետապնդեն «Մուսուլման եղբայրներին»՝ ձգտելով տարածաշրջանում ստեղծել անվտանգային կայուն միջավայր[23]: Մասնավորապես, 2017 թ. հունիսին «Մուսուլման եղբայրներ» շարժման հարցը հերթական անգամ դարձավ Սաուդյան Արաբիայի և նրա տարածաշրջանային դաշնակիցների՝ Կատարի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների խզման պատճառներից մեկը: Էռ-Ռիյադը մտավախություն ուներ, որ Եգիպտոսում իշխանության գալով՝ «Մուսուլման եղբայրները» կարող էին չեղարկել Իսրայելի հետ Քեմփ-Դևիդի խաղաղության պայմանագիրը[24], սերտացնել հարաբերությունները Իրանի, «Համասի» և «Հիզբալլահի» հետ, որի արդյունքում Եգիպտոսը դուրս կգար Թեհրանի դեմ հակազդեցության այն առանցքից, որի մաս էին Ծոցի արաբական պահպանողական միապետությունները: Միևնույն ժամանակ, կարևոր է նկատի ունենալ, որ չնայած Ծոցի երկրները որոշ չափով զգուշանում էին Իրանից, սակայն ԾՀԽ-ի շրջանակներում Իրանի նկատմամբ ամենակոշտը Սաուդյան Արաբիայի դիրքորոշումն է: 2012 թ. Եգիպտոսում «Մուսուլման եղբայրների» իշխանության գալուց և Մուհամմադ Մուրսիի նախագահ ընտրվելուց հետո Էռ-Ռիյադը պաշտոնական հրավեր ուղարկեց վերջինիս: 2012 թ. Մուրսիի առաջին արտերկրյա պաշտոնական այցելության ուղղությունը դարձավ Սաուդյան Արաբիան: 2012 թ. հուլիսին նրան ընդունեցին Աբդալ-

[23] **Hedges, Cafiero 2017:** 129
[24] **Saud Mousaed Al-Tamamy 2012:** 146-56, 149

լաի թագավորը և թագաժառանգ Սալմանը[25]: Մուրսին ՍԱԹ-ում կատարեց նաև ումրա՝ ուխտագնացություն սրբազան վայրեր: Ամեն պարագայում, ստատուս քվոյի փոփոխություն տեղի չունեցավ: Եգիպտոս-Իրան հարաբերությունները շարունակվեցին որոշ չափով լարված մնալ: Չփոխվեց նաև Եգիպտոսի դիրքորոշումը ԱՄՆ-ի և Իսրայելի նկատմամբ: 2012-2013 թթ. Էռ-Ռիյադը շարունակեց ներդրումներն ու աջակցության ծրագրերը Եգիպտոսում: Ամեն պարագայում, չնայած նորմալ հարաբերություններին, երկու սրբավայրերի պահապանը մինչև Մուհամմադ Մուրսիի իշխանության ավարտը՝ 2013 թ., երբ զինվորականները երկրում իրականացրեցին ռազմական հեղաշրջում, զգուշությամբ էր մոտենում Կահիրեին:

2014 թ. մայիսին նախագահական ընտրությունների արդյունքում 97 տոկոս ձայներ հավաքած Աբդել Ֆաթահ Ալ-Սիսիի իշխանության գալուց հետո Էռ-Ռիյադի մտահոգությունները, կարելի է ասել, փարատվեցին: Ալ-Սիսին նախագահ Մուրսիի օրոք լինելով երկրի պաշտպանության նախարարը՝ կարողացավ իշխանություններից դժգոհ մյուս ուժերի հետ միասին հեռացնել Մուրսիին և երկրով մեկ ճնշել «Մուսուլման եղբայրների» հուզումները: Ի դեմս Ալ-Սիսիի Էռ-Ռիյադն ունեցավ մի նոր՝ «հզոր առաջնորդ»՝ strongman, որին կարելի էր վստահել: ՍԱԹ-ը 12 մլրդ. ամերիկյան դոլար օգնություն հատկացրեց Եգիպտոսին՝ հորդորելով ԱՄԷ-ին և Քուվեյթին նույնպես միանալ աջակցությանը: Հեղաշրջումից սկսած

[25] Egypt's Mursi to Saudi Arabia on first trip as president, July 08, 2012, https //www arabnews.com/saudi-arabia/egypt%E2%80%99s-mursi-saudi-arabia-first-trip-president հասանելի է 14.06.2011:

Ծոցի երեք միապետություններից Կահիրեն փաստորեն ստացավ 30 մլրդ. ամերիկյան դոլարի օգնություն[26]:

Սաուդական աջակցությունը լիբիական և սիրիական ապստամբական շարժումներին

Որոշակիորեն այլ մոտեցում ունեցավ Սաուդյան Արաբիան 2011 թ.-ից ի վեր Լիբիայում և Սիրիայում ընթացող գործընթացներին: Երկու դեպքում էլ Էռ-Ռիյադն աջակցեց իշխանափոխությանը ամենակոշտ ձևով: Լինելով արաբական պետությունների լիգայի (ԱՊԼ) ամենաազդեցիկ անդամներից մեկը, Էռ-Ռիյադը կազմակերպությունը ծառայեցրեց իր շահերին և հետաքրքրություններին: Մասնավորապես 2011 թ. նախորդող շրջանում Կադաֆին Էռ-Ռիյադի հետ ուներ որոշակի հակասություններ՝ կապված Սաուդյան Արաբիայի ամերիկամետ և արևմտամետ արտաքին քաղաքական ուղենիշների հետ: Առանց Սաուդյան Արաբիայի միջամտության 2011 թ. փետրվարին 22-ին ԱՊԼ-ն չէր կասեցնի Լիբիայի անդամակցությունը կազմակերպությանը՝ պառճառաբանելով, որ լիբիական վարչակարգը բռնություն է կիրառում սեփական ժողովրդի դեմ[27]: Մարտի 12-ին Արաբական պետությունների լիգան մեկ այլ որոշմամբ խնդրեց ՄԱԿ-ին՝ Լիբիան հայտարարել ոչ թռիչքային գոտի[28]: Չնայած ՍԱԹ-ը չմասնակցեց ՄԱԿ-ի հովանու ներքո ՆԱՏՕ-ի՝ մարտի 19-ին Լիբիայում իրականացված ռազ-

[26] **Mohammed Bazi**, The Biggest Winners of the Arab Spring? Dictators, October 09, 2015, https //www.theration.com/article/archive/the-biggest-winners-of-the-arab-spring-dictators/ հասանելի է 14.06.2011:

[27] Arab League Suspends Libya as Deadly Crackdown Persists, February 22, 2011, https://www.haaretz.com/1 5126567 հասանելի է 14.06.2011:

[28] Arab League Asks U.N. for No Fly Zone over Libya, March 12, 2011, https //www washingtonpost com/world/arab-league-asks-un-for-no-fly-zone-over-libya/2011/03/12/ABoje0R_story html հասանելի է 14.06.2011:

մական գործողությանը, դրան մասնակցեցին ԱՄԷ-ն, Կատարը և Հորդանանը: ՍԱՀ-ը ձեռնամուխ եղավ լիբիական ապստամբների զինմանը[29]: Ի վերջո միջազգային դաշինքի օգնությամբ լիբիացի ապստամբերը հաղթեցին: 2011 թ. հոկտեմբերի 20-ին Մուամար Կադաֆին սպանվեց, իշխանությունը ստանձնեց Ազգային անցումային խորհուրդը:

Սաուդյան իշխանությունների համար անընդունելի էր Բաշար Ալ-Ասադի վարչակարգի վարած տարածաշրջանային քաղաքականությունը: Երկու սրբավայրերի պահապանին միշտ էլ անհանգստացրել է Թեհրան-Դամասկոս-Հիզբալլահ համագործակցությունը: 2005 թ. Բեյրութում Ռաֆիկ Ալ-Հարիրիի սպանությունը մեծ դժգոհություն առաջացրեց ՍԱՀ-ում, որտեղ վերոհիշյալ իրադարձությունների առնչությամբ մեղավոր էին համարում նաև Դամասկոսին: 2020 թ. Սաուդյան Արաբիան սպանության մեջ հիմնական մեղավոր համարեց իրանական միլիցիաներին[30]:

Հակակառավարական գործողությունների սկզբում ՍԱՀ-ն աջակցեց Բաշար Ալ-Ասադին, այս մասին խոսեց Աբդալլահ թագավորը: Սակայն սա շատ ձևական էր, քանի որ ուրբաթօրյա կրոնական միջոցառումների ժա-

[29] Rene Rieger, In Search of Stability: Saudi Arabia and the Arab Spring, Gulf Research Center, Cambridge, 2013, https://www.files.ethz.ch/isn/182104/GRM_Rieger_final__09-07-14_3405.pdf, p. 13 հասանելի է 14.06.2011:

[30] Iranian militias assassinated Lebanon's Rafik Hariri: Saudi Deputy Defence Minister, February 16, 2020, https://www.arabnews.com/node/1628516/middle-east հասանելի է 14.06.2011:

մանակ ապստամբների համար աղոթք էր հնչեցվում[31]: Որոշ ժամանակ անց լռություն պահպանելուց հետո Աբդաղլահ թագավորը զգուշացրեց Ասադին ուժ չկիրառել սեփական ժողովրդի դեմ, բարեփոխումներ իրականացնել, դադարեցնել արյունահեղությունը քանի դեռ ուշ չէ[32]: 2011 թ. օգոստոսի սկզբին Սաուդյան Արաբիան հետ կանչեց Դամասկոսից իր դեսպանին: Սիրիայի պարագայում ևս Արաբական պետությունների լիգան գործիք դարձավ ՍԱԹ-ի համար: 2011 թ. նոյեմբերի 12-ին ԱՊԼ-ն կասեցրեց Սիրիայի անդամակցությունը[33]: Աստիճանաբար, ՍԱԹ-ը դարձավ Բաշար Ալ-Ասադին ընդդիմադիր ուժերին հովանավորող պետություններից մեկը՝ բացի Թուրքիան, Կատարը և այլք: 2012 թ. գարնանը Կատարի հետ միասին ՍԱԹ-ը ռազմական և այլևայլ աջակցություն տրամադրեց սիրիական ապստամբներին[34]: Ըստ առանձին տեղեկությունների՝ սիրիացի ապստամբները զենքի առաջին խմբաքանակները սաուդական կողմից ստացել են արդեն 2012 թ. դեկտեմբերին[35]:

---

[31] **Neil MacFarquhar**, Saudi Arabia Scrambles to Limit Region's Upheaval, May 27, 2011, http://www.nytimes.com/2011/05/28/world/middleeast/28saudi.html?_r=0. հասանելի է 14.06.2011:

[32] Saudi Arabia recalls Syria envoy as Assad defends crackdown, August 08, 2011, http://english.ahram.org.eg/NewsContent/2/8/18326/World/Region/Saudi-Arabia-recalls-Syria-envoy-as-Assad-defends-.aspx հասանելի է 14.06.2011:

[33] Syria Suspended from Arab League, November 12, 2012, https://www.theguardian.com/world/2011/nov/12/syria-suspended-arab-league հասանելի է 14.06.2011:

[34] **Hugh Naylor**, Syria Rebels Buy Arms with Gulf and US Help, May 17, 2012, https://www.thenational.ae/world/mena/syria-rebels-buy-arms-with-gulf-and-us-help-1.396893 հասանելի է 14.06.2011:

[35] **C. J. Chivers and Eric Schmitt**, Saudis Step Up Help for Rebels in Syria With Croatian Arms, February 25, 2013,

Ապստամբներին օգնությունը շարունակվել է 2013 թ. նույնպես՝ ներառելով հակատանկային և հակաիրթիռային զենքերի խմբաքանակներ[36]: Էռ-Ռիյադը Սիրիայում աստիճանաբար Իրանի դեմ ներքաշվեց միջնորդավորված պատերազմում: Իր հերթին, Թեհրանը ներտորեն համագործակցում և օժանդակում էր Դամասկոսին բոլոր հնարավոր միջոցներով: Իրանի համար Բաշար Ալ-Ասադի վարչակարգի գոյությունը կարևորագույն ռազմավարական նշանակություն ուներ՝ Մերձավոր Արևելքում իր ազդեցությունը պահպանելու և ընդլայնելու համար: Էռ-Ռիյադը բնականաբար աջակցում էր այն ուժերին, որոնք կապ չունեին «Մուսուլման եղբայրների» հետ, օրինակ, «Ազատ սիրիական բանակին»: «Մուսուլման եղբայրների» սիրիական թևը սիրիական ընդդիմության կարևոր հանգույցներից մեկն էր, եթե հաշվի առնենք նաև կառույցի ընդդիմադիր կեցվածքը և հակակառավարական զինված պայքարի փորձը Սիրիայում հատկապես 1970-ականներին և 1980-ականների սկզբներին, ինչն օրինակարգ էր դարձնում շարժումը սիրիական ընդդիմադիր դաշտում: Հատկանշական է, որ «Մուսուլման եղբայրները» դարձան Թուրքիայում ստեղծված «Սիրիայի ազգային դաշինքի» բաղկացուցիչ ուժերից մեկը, որոնց լայնորեն աջակցում էր թե՛ Թուրքիան, թե՛ Կատարը: Սաուդյան Արաբիայի աջակցությամբ 2013 թ. հուլիսին կառույցի նախագահ ընտրվեց աշխարհիկ համարում ունեցող Ալ-Ջարբան, ով հաղթանակ տարավ

---

https://www.nytimes.com/2013/02/26/world/middleeast/in-shift-saudis-are-said-to-arm-rebels-in-syria.html հասանելի է 14.06.2011:

[36] **Ian Black**, Saudi Arabia: Syria Rebels Must be Armed, June 25, 2013, https://www.theguardian.com/world/2013/jun/25/saudi-arabia-syria-rebels-armed հասանելի է 14.06.2011:

գործարար Մուստաֆա Սաբաղի դեմ[37]: Վերջինս առաջադրվել էր «Մուսուլման եղբայրների» կողմից: Սիրիայում ՍԱԹ-ը չէր աջակցում նաև թշնամական հարաբերություններ ունեցող մեկ այլ ուժի՝ «ալ-Կաիդայի» ճյուղավորումներին: Այս հարցում, ինչպես հայտնի է, կար նաև աֆղանական պատերազմի փորձը, երբ մոջահիդներին ֆինանսավորելուց հետո ի հայտ եկավ սաուդական իշխող ընտանիքի ամենակոշտ քննադատներից մեկը՝ «ալ-Կաիդան»: 2013 թ.-ից ՍԱԹ-ը Սիրիայում սկսեց աջակցել «ալ-Կաիդայի» հետ ընդդիմության մեջ գտնվող ջիհադական խմբերին: Սաուդական աջակցությամբ 43 զինված խմբավորումներ, որոնք գործում էին Դամասկոսի շրջակայքում, 2013 թ. սեպտեմբերի 29-ին միավորվեցին «Ջեյշ ալ-Իսլամի» մեջ: Կառույցի ղեկավար դարձավ սաուդամետ Զահրան Ալլուշը, ով մինչև այդ համակարգում էր «Լիվա ալ-իսլամ» ջիհադական խմբավորումը[38]:

Իսկ արդեն 2014 թ. Աբդալլահ թագավորը և ուլաման զգուշացրեցին իրենց քաղաքացիներին՝ չմասնակցել ՍԱԹ-ի սահմաններից դուրս տեղի ունեցող պատերազմական գործողություններին: Փետրվարի 3-ին Աբդալլահ թագավորի հրամանով՝ ՍԱԹ-ի քաղաքացիները կրճատարկվեն ընդհուպ մինչև 20 տարի օտար հակամարտություններին մասնակցելու և 30 տարի՝ ծայրահեղական ահաբեկչական խմբավորումներին անդամակցելու

[37] Saudi-Backed Jarba Defeats Qatar's Point Man in Syria Opposition, July 06, 2013, https://middle-east-online.com/en/saudi-backed-jarba-defeats-qatar%E2%80%99s-point-man-syria-opposition հասանելի է 14.06.2011:

[38] **Rene Rieger**, In Search of Stability: Saudi Arabia and the Arab Spring, Gulf Research Center, Cambridge, 2013, https://www files ethz.ch/isn/182104/GRM_Rieger_final__09-07-14_3405.pdf, p. 18, հասանելի է 14.06.2011:

համար[39]: Բնական է, որ Սաուդյան Արաբիան չէր ցանկանա, որպեսզի իրենց քաղաքացիները ներգրավվեին այդ շրջանում Մերձավոր Արևելքում թափ հավաքող պատերազմների մեջ, որպեսզի հետո, ջիհադական գաղափարներով տոգորված, հայրենիք վերադառնալուց հետո գլխացավանք չդառնային իշխանությունների համար:

Եզրակացություն

Վերլուծելով սաուդական վարչակարգի քաղաքական վարքաբանությունը «արաբական գարնան» առաջին տարիներին, հարկ է նկատել, որ Էռ-Ռիյադի քաղաքականությունը ոչ միանշանակ է, այն կարելի է բնութագրել որպես ռազմավարական, որը համապատասխանում է պետության ազգային շահերին և հետաքրքրություններին, միևնույն ժամանակ աչքի է ընկնում երկակի չափորոշիչներով: Օրինակ, Բահրեյնում և Եգիպտոսում Սաուդյան Արաբիայի քաղաքականությունը հակահեղափոխական էր, միտված իշխող վարչակարգերի աջակցությանը, հեղափոխական գործընթացների հակազդեցությանը և ժողովրդական ցույցերի տապալմանը: Երկու սրբավայրերի պահապանի քաղաքական և դիվանագիտական աջակցությունը Հոսնի Մուբարաքին մինչև 2011 թ. փետրվարի 11-ը վերջինիս հրաժարականը, հակահեղափոխական բնույթ ուներ: Իշխող թագավորական ընտանիքն աջակցեց շիայական քաղաքացիական ակտիվության ճնշմանը Բահրեյնում՝ բազմակողմանի, այդ թվում՝ ռազմական օգնություն ցույց տալով Ալ Խա-

[39] Saudi King Orders Punishing Jihadi Fighters, February 04, 2014, https //www thehindu.com/news/international/world/saudi-king-orders-punishing-jihadi-fighters/article5651917.ece հասանելի է 14.06.2011:

լիֆա թագավորական ընտանիքին: Օմանի պարագայում սկիզբ առած հուզումները կանխելու համար Սուլթան Կաբուսին Էռ-Ռիյադը ֆինանսական աջակցություն տրամադրեց՝ ամրապնդելով նրա դիրքերը ստեղծված անկայուն իրավիճակում:

Մյուս կողմից, Էռ-Ռիյադը «արաբական գարնան» գործընթացների շրջանակներում պայքարեց Կատարի և Թուրքիայի կողմից աջակցություն ստացող «Մուսուլման եղբայրներ» շարժման դեմ Եգիպտոսում: Սիրիայում և այլ շրջաններում Սաուդյան Արաբիան աջակցեց «Մուսուլման եղբայրների» հետ հակազդեցության մեջ գտնվող ուժերին՝ նախապատվությունը տալով սալաֆիներին: «Արաբական գարնան» գործընթացները հերթական լարվածությունն առաջ բերեցին Սաուդյան Արաբիա-Իրան հարաբերություններում՝ ձևավորելով արդեն հայտնի միջնորդավորված պատերազմներ: Իրանի դեմ Էռ-Ռիյադի հակազդեցությունն ավելի սուր ձևով դրսևորվեց հատկապես Բահրեյնում, Սիրիայում, Լիբանանում, Եմենում և Իրաքում՝ սուննիամետ ուժերի աջակցությամբ: Մյուս կողմից, սաուդական իշխող թագավորական ընտանիքը կարողացավ արդյունավետ ձևով հաղթահարել սեփական երկրում ի հայտ եկած դժգոհությունները և ոստիկանական ուժերով ճնշել հուզումները շիաներով բնակեցված արևելյան նահանգներում: Ընդհանրապես, իրավիճակը երկրում կայունացնել հաջողվեց ոչ թե քաղաքական բարեփոխումների, այլ կոշտ քայլերի և ֆինանսական ներդրումների միջոցով: Ամեն պարագայում, սաուդական վարչակարգն ի տարբերություն արաբական այլ երկրների, կարողացավ պահպանել սեփական իշխանությունը և ամրապնդել այն՝ ցուցաբերելով ճկունություն և կենսունակություն: Փաստացիո-

րեն, Ծոցի բռնապետությունները հաղթանակած դուրս եկան ճգնաժամից: Տասնամյակների ընթացքում ձեռք բերելով ազդեցիկ լծակներ նաև տարածաշրջանային կազմակերպություններում, ինչպես նաև ունենալով ֆինանսական, վարչական և այլևայլ անհրաժեշտ միջոցներ, Սաուդյան Արաբիան կարողացավ հաղթահարել ի հայտ եկած խնդիրները՝ հանդես բերելով կենսունակություն և ճկունություն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Վ. Ոսկանյան, Սաուդյան Արաբիան և Իրանը Իրաքի դեմ կոալիցիոն ուժերի ռազմական գործողությունների ընթացքում, http://Iraber.asj-oa.am/6515/1/108.pdf, էջ 108-116:

А. И. Александрова, Катар и Саудовская Аравия: отношения обостряются, 11 марта, 2014, http://www.iimes.ru/?p=20224

Andreotti Sebastiano 2013: The Ikwan Movement and its' Role in Saudi Arabia's State-Building, The Muslim Brotherhood and Saudi Arabia, State Formation and Identity in the Middle East and North Africa, K. Christie, M. Masad (Eds.), Palgrave Macmillan, pp. 87-112.

Arab League Suspends Libya as Deadly Crackdown Persists, February 22, 2011, https://www haaretz com/1 5126567

Arab League Asks U.N. for No Fly Zone over Libya, March 12, 2011, https://www washingtonpost.com/world/arab-league-asks-un-for-no-fly-zone-over-libya/2011/03/12/ABoie0R_story html

Bahrain: Unrest, Security, US Policy, Congressional Research Service, 2020, https //fas.org/sgp/crs/mideast/95-1013 pdf

Bernard Haykel, Saudi Arabia and Qatar in a Time of Revolution, Gulf Analysis Paper, CSIS, February 19, 2013, https://csis-website-prod s3 amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/130219_Haykel_SaudiQatar_GulfAnalysis pdf

C. J. Chivers and Eric Schmitt, Saudis Step Up Help for Rebels in Syria With Croatian Arms, February 25, 2013,

https://www.nytimes.com/2013/02/26/world/middleeast/in-shift-saudis-are-said-to-arm-rebels-in-syria.html

Egypt's Mursi to Saudi Arabia on first trip as president, July 08, 2012, https://www.arabnews.com/saudi-arabia/egypt%E2%80%99s-mursi-saudi-arabia-first-trip-president

Gulf Council Reaches out to Marocco and Jordan, May 25, 2011, https://www.nytimes.com/2011/05/26/world/middleeast/26iht-M26-GCC.html

Gulf States Sent Forces to Bahrain Following Protests, 14 March, 2011, https://www.bbc.com/news/world-middle-east-12729786

Hugh Naylor, Syria Rebels Buy Arms with Gulf and US Help, May 17, 2012, https://www.thenational.ae/world/mena/syria-rebels-buy-arms-with-gulf-and-us-help-1.396893

Hedges Matthew, **Cafiero Giorgio 2017;** The GCC and the Muslim Brotherhood: What does the Future Hold

Ian Black, Saudi Arabia: Syria Rebels Must be Armed, June 25, 2013, https://www.theguardian.com/world/2013/jun/25/saudi-arabia-syria-rebels-armed

In Search of Stability. Saudi Arabia and the Arab Spring, Gulf Research Center Cambridge, 2013, https://www.files.ethz.ch/isn/182104/GRM_Rieger_final__09-07-14_3405.pdf

Iranian militias assassinated Lebanon's Rafik Hariri: Saudi Deputy Defence Minister, February 16, 2020, https://www.arabnews.com/node/1628516/middle-east

Luigi Narbone, The Gulf Region Beyond the Arab Spring: Changes and Challenges, European University Institute, 2015, p. 64

Mohammed Bazi, The Biggest Winners of the Arab Spring? Dictators, October 09, 2015, https://www.thenation.com/article/archive/the-biggest-winners-of-the-arab-spring-dictators/

Molly Peterson, The Shi'a Spring: Shi'a Resistance and the Arab Spring Movement in the GCC States, Journal of Islamic and Middle Eastern Multidisciplinary Studies, volume 4, Issue 1, 2015, https://ir.uiowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1058&context=mathalhttps://ir.uiowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1058&context=mathal

Neil MacFarquhar, Saudi Arabia Scrambles to Limit Region's Upheaval, May 27, 2011,

http://www.nytimes.com/2011/05/28/world/middleeast/28saudi.html?_r=0.

Q&A, Saudi Municipal Elections, September 28, 2011, https://www.bbc.com/news/world-middle-east-15089937

Rene Rieger, In Search of Stability: Saudi Arabia and the Arab Spring, Gulf Research Center, Cambridge, 2013, https://www.files.ethz.ch/isn/182104/GRM_Rieger_final__09-07-14_3405.pdf, p.13

Rene Rieger, In Search of Stability: Saudi Arabia and the Arab Spring, Gulf Research Center, Cambridge, 2013, https://www.files.ethz.ch/isn/182104/GRM_Rieger_final__09-07-14_3405.pdf

Rene Rieger, In Search of Stability: Saudi Arabia and the Arab Spring, Gulf Research Center, Cambridge, 2013, https://www.files.ethz.ch/isn/182104/GRM_Rieger_final__09-07-14_3405.pdf, p. 18,

Saudi Arabia recalls Syria envoy as Assad defends crackdown, August 08, 2011, http://english.ahram.org.eg/NewsContent/2/8/18326/World/Region/Saudi-Arabia-recalls-Syria-envoy-as-Assad-defends-.aspx

Saudi-Backed Jarba Defeats Qatar's Point Man in Syria Opposition, July 06, 2013, https://middle-east-online.com/en/saudi-backed-jarba-defeats-qatar%E2%80%99s-point-man-syria-opposition

Saudi Government Crack Down on Shiite Dissidents, April 1, 2009, https://www.sandiegouniontribune.com/sdut-ml-saudi-shiites-040109-2009apr01-story.html

Saudi King Orders Punishing Jihadi Fighters, February 04, 2014, https://www.thehindu.com/news/international/world/saudi-king-orders-punishing-jihadi-fighters/article5651917.ece

Saud Mousaed Al-Tamamy 2012: Saudi Arabia and the Arab Spring. Opportunities and Challenges of Security, Journal of Arabian Studies: Arabia, the Gulf, and the Red Sea 2, no. 2, pp. 143-156.

Saudi Women Voices in Shoura Council Continue to be Heard, https://www.arabnews.com/node/1261581/saudi-arabia

Saudi Woman set to drive in protest and to show their rising clout, October 25, 2013, https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2013/10/2

5/saudi-women-set-to-drive-in-protest-and-to-show-their-rising-clout/

Syria Suspended from Arab League, November 12, 2012, https://www theguardian com/world/2011/nov/12/syria-suspended-arab-league

The Shiite Question in Saudi Arabia, Middle East Report No. 45, 19 September, 2005, International Crisis Group, https://www files ethz ch/isn/13612/045_shiite_question_saudi%20arabia pdf

The Municipal Elections in Saudi Arabia, https://www arab-reform net/publication/the-municipal-elections-in-saudi-arabia-2005/

Tobby Mattheisen, Domestic Source of Saudi Foreign Policy: Islamists and the State in the Wake of the Arab Uprisings, Project on US Relations with the Islamic World at Brookings, Rethinking Political Islam Series, August, 2015, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/Saudi-Arabia_Matthiesen-FINAL.pdf

Valeri Marc 2015, The Gulf Monarchies and Iran: Between Confrontation and Geostrategic Realities, The Gulf Monarchies Beyond the Arab Spring: Changes and Challenges, European University Institute, pp. 38-45.

Women in Saudi Arabia to Vote and Run in Elections, 25 September, September 25, 2011, https://www bbc.com/news/world-us-canada-15052030

Արաքս Փաշայան, *պ.գ.թ.,*
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
Արաբական երկրների բաժին, առաջատար գիտաշխատող,
a pashayan@hotmail.com

FROM REVOLUTION TO COUNTERREVOLUTION (2011-2013)

Keywords: *Saudi Arabia, "Arab Spring", revolution, counterrevolution, security, double standards, "Muslim brotherhood", revolts, Shi'as, jihadists, The League of Arab States, Iran, Syria, Egypt, Libya.*

The paper deals with the political behavior of Saudi Arabia in the region during the first years of the "Arab Spring". The Saudi government's top priority was to safeguard domestic and regime stability. To achieve this objective Saudi Arabia adopted its "tried and tested strategy of buying social peace through cooptation of the population". However, the situation was different with respect to domestic protests in Shi'a populated Eastern Province. Riyadh didn't implement any political reforms and instead took tough action against Shiite protestors calling for political and social reforms and anti-Shi'a discrimination within existing monarchical system.

It should be noted that Saudi Arabia's response to the protests and uprisings in the Arab World has both counterrevolutionary and revolutionary elements. Saudi Arabia provided Al Khalifa regime with financial and military support. The Saudi government's diplomatic and political support for President Hosni Mubarak until his forced resignation can also be characterized as counterrevolutionary. In the case of Libya and Syria the Saudi regime became one of the most significant supporters of the anti-Assad and anti-Gaddafi forces. At the same time Riyadh started to back Salafi and other kinds of forces against "Muslim Brotherhood" in the Middle East and beyond.

The processes of the "Arab Spring" also caused a new tension in the Saudi-Iranian relations. In any case, the Saudi autocratic regime addressed the "Arab Spring" very effectively because of necessary financial, administrative and other resources.

Araks Pashayan - PhD,
Institute of Oriental Studies NAS RA,

Department of Arab Countries, Leading researcher,
a pashayan@hotmail.com

ԱԹՍ-ՆԵՐԻ ՊԱՐՍԵՐԻ ԵՎ ԵՐԱՄՆԵՐԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ*

ԱՐԾՐՈՒՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Մերձավոր Արևելք, ԱԹՍ, ԱԹՀ, ՕՀ, ՑՀԿ, ՕՀՄ, Օդուժ, կործանիչ, պարս, երամ:*

Անցնող չորս-հինգ տարիների ընթացքում Մերձավոր Արևելքում ընթանում են լոկալ բնույթի պրոքսի և հիբրիդային պատերազմներ: Այս պատերազմների ընթացքում տարբեր կերպ քննության դրվեցին մարտական գործողությունների բազում նոր հայեցակարգեր ու մարտավարական լուծումներ: Այդ հայեցակարգերի շրջանակներում փորձարկվեցին տարատեսակ զինատեսակներ: Նման զինատեսակներից են տարատեսակ, տարբեր չափերի ու խնդիրների համար նախատեսված ԱԹՍ-ները: Համաշխարհային մամուլը ամեն անգամ ցնցվում է դրանց լոկալ, բայց երբեմն շատ արդյունավետ կիրառությունից, լինի դա բարձրաստիճան պաշտոնյայի կամ ահաբեկչի խոցում, նոր տեսակի ՀՕՊ համակարգի խոցում թե նավթամշակման գործարանի խոցում:

Փորձենք հասկանալ թե նոր սերնդի պատերազմներում ինչ դերակատարություն ունեն ԱԹՍ-ները և ինչ սպասել այս նոր զինատեսակից:

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 28.07.2020: Գրախոսվել է 11.08.2020:*

ԱԹՍ-ները պատերազմներում

ԱԹՍ-ների կիրառության պատմությունը սկսվում է Վիետնամական պատերազմից, որի ընթացքում ամերիկյան օդային հետախուզության մոտավորապես 80 տոկոսը կատարել էր «AQM-34 Firebee»-ն[1]: 1964 թ. մինչև 1975 թ. նման սարքերը, չունենալով անգամ 10 տոկոս կորուստ, կատարել են մարտական ավելի քան 3400 թռիչք[2], և որ ամենակարևորն է, դրանց խոցման ժամանակ մարդկային կորուստներ չեն գրանցվել[3]: Հետագայում նման սարքերը կիրառվեցին մարտական ապահովման այլ խնդիրներում ևս: Ինչպես միշտ, մեծ հաջողություններ էր արձանագրում հատկապես Իսրայելը, որն այսօր նման սարքերի ստեղծմամբ և արտահանմամբ ԱՄՆ-ից հետո աշխարհում զբաղեցնում է երկրորդ տեղը[4]:

1973 թ. «Դատաստանի օրվա» պատերազմում իսրայելցիներն անօդաչու սարքերի կիրառմամբ մեծ հաջողությունների հասան: Իսրայելական բանակը հիմնականում կիրառում էր «MQM-74 Chukar» և «AQM-34 Firebee» ամերիկյան ԱԹՍ-ներ, որոնց յուրաքանչյուր տարատեսակին իսրայելցիները տվել էին առանձին անուններ: Նման սարքերի կիրառմամբ իսրայելական բանակը զգալի հաջողություններ ունեցավ: Մինչև ԱԹՍ-ների կիրառումը, հոկտեմբերին իսրայելական ՌՕՈՒ-ն կորցրել է որոշակի թվաքանակով ինքնաթիռներ: Իրենց համար անթույլատրելի թվաքանակի օդանավեր կորցնելով՝ իսրայելցիները հրաժարվեցին ինքնաթիռների մեծ խմբերով մար-

[1] **Амусин, Лосев 2002**: 38-41
[2] **Вартанесян 1991**: 227.
[3] **Амусин, Лосев 2002**. 40.
[4] **Евграфов 2009**: 53

տական հարվածներ հասցնելու ավանդական դարձած մարտավարությունից և սկսեցին կիրառել հարվածային փոքր խմբեր: Նման փոքր խմբերով հարվածների համար անհրաժեշտ էին հետախուզական ավելի ստույգ տվյալներ, որոնք ապահովում էին ԱԹՍ-ները: Իսկ հարվածային խմբերին պաշտպանելու համար կրկին ԱԹՍ-ներն էին իրենց վրա վերցնում հակառակորդի կրակը: Հայտնի են դեպքեր, երբ մեկ սարքի ուղղությամբ արաբներն արձակել են մինչև 30 հրթիռ: Անգամ տասնյակ հրթիռների արձակումներից հետո շատ ԱԹՍ-ներ վերադառնում էին: Արդյունքում՝ արաբական ՋՀՀ-ները, ծախսելով մեծաքանակ հրթիռներ, խոցում էին մի քանի ԱԹՍ:

1973 թ. պատերազմում իսրայելցիները ԱԹՍ-ների կիրառության մեծ փորձ ձեռք բերեցին, ինչը նրանց շատ օգնեց հետագայում: Ըստ իսրայելական տվյալների՝ 1981 թ. մայիսի 14-ին «Scout» ԱԹՍ-ի և սիրիական «МиГ-21»-ի միջև նույնիսկ օդային մարտ է տեղի ունեցել, որի ժամանակ կործանիչի օդաչուն, հետապնդելով անօդաչու սարքին, վթարվել է՝ հարվածելով լեռանը: Արաբա-իսրայելական հաջորդ պատերազմում՝ 1982 թ. Բեքաայի հարթավայրում, իսրայելական ԱԹՍ-ները հայտնաբերում էին սիրիական զորքերի տեղակայումները: Մեկ այլ տեսակի ԱԹՍ-ները, լինելով որպես կեղծ թիրախներ, ստիպում էին միացնել սիրիական ՌՏԿ-ները՝ մատնելով դրանց դիրքերը: Հանգամանք, որն օգտագործում էին իսրայելական ռադիոէլեկտրոնային պայքարի միջոցները և հարվածային ինքնաթիռները: Առանց ժամանակ կորցնելու դրանք խլացնում կամ ոչնչացնում էին ՌՏԿ-ները: Հակառադիոլոկացիոն հրթիռների հիմնական աղբյուր ՌՏԿ-ի անջատման դեպքում ԱԹՍ-ները լազերային լույ-

սով կրկին ուղղորդում էին ինքնաթիռներից արձակված հակառադիոլոկացիոն այլ տեսակի հրթիռները: 1982 թ. դեպքերը հիշարժան են նաև նրանով, որ պատերազմի ժամանակ առաջին անգամ հատուկ ՑՀ-ի համար կիրառվում էին ԱԹՍ-ներ[5]:

«Scout» և «Mastiff» ԱԹՍ-ները կատարում էին հետախուզություն 800-1000 մետր բարձրության վրա: Հայտնաբերելով համապատասխան նշանակետեր՝ սարքը ղեկավարող վերգետնյա օպերատորը հնարավորություն ուներ մեծացնելու տվյալը ճշտելու համար հայտնաբերած ամենատարբեր թիրախների և անգամ մարդու պատկերը: Թիրախը ճանաչվում էր, առանց ժամանակ կորցնելու կոորդինատները հաղորդվում էին հրետանային միջոցներին: Դրանք էլ օպերատիվ հարված էին հասցնում թիրախին: Իսրայելցիները համապատասխան կերպով էին վարվում նաև 1983 թ. Բեյրութին հարված-ներ հասցնելիս: Միևնույն ժամանակ, ամերիկյան ՑՀ-ն և հատկապես ՌԾՈՒՆ-ն, գործելով առանց ԱԹՍ-ների հաղորդած հետախուզական տվյալների, զգալի կորուստներ ունեցան և կրակով վնասներ պատճառեցին խաղաղ բնակչությանը: Արդյունքում ԱՄՆ-ում որոշվեց հապճեպ ձեռք բերել հետախուզական փոքր ԱԹՍ-ներ: Իսրայելից գնվեցին մի քանի «Mastiff-3» և այլ ԱԹՍ-ներ: Բեյրութի դեպքերից շատ չանցած՝ 1987 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին, ամերիկյան ՌԾՈՒՆ-ն՝ զինված նման ԱԹՍ-ներով, մարտական գործողություններ վարեց Հորմուզի նեղուցում: Օդում մնալով մոտավորապես 207 ժամ՝ ԱԹՍ-ներն աննկատ մնացին իրանական ՌՏԿ-ների համար: Լիբանանյան վերը նշված պատերազմի ժամանակ սիրիական

[5] **Маначинский, Чумак 1996**. 93-95

կողմը ևս կիրառեց խորհրդային արտադրության ԱԹՍ-ներ: Հաջողությունները նոր թափ հաղորդեցին անօդաչու սարքերի զարգացման ոլորտին: ԱԹՍ-ների զարգացումը բավական բարձր աստիճանի էր հատկապես ԱՄՆ-ում, որտեղ ստեղծվել էր նման սարքերի արտադրությամբ զբաղվող գերատեսչություն: 1991 թ. տեղի ունեցած «Փոթորիկ անապատում» գործողության ժամանակ դաշնակիցների հետախուզական ԱԹՍ-ները կատարել են օդային լուսանկարահանումների զգալի մասը, որի միջոցով հայտնաբերվել էին անապատում լավ թաքցված և քողարկված ռազմական բունկերներ, օդանավակայաններ և տարատեսակ այլ օբյեկտներ[6]: Տարբեր տվյալներով՝ ամերիկյան զորքերը կիրառում էին տարատեսակ՝ հարյուրից ավելի ԱԹՍ-ներ, որոնք, հետախուզական թռիչքներ կատարելով, մինչև 160կմ ներխուժում էին հակառակորդի օդային տարածք, ինչը մարտավարական մեծ խորություն է[7]:

Տարեցտարի ամերիկյան զինվորականներն ավելի հաճախ են դիմում այս փոքր սարքերի օգնությանը: 2002 թ. տվյալներով՝ ամերիկյան ՋՈՒԽ-ի սպառազինության մեջ կար 95 տեսակի տարբեր ԱԹՍ-ներ[8]: 2010 թ. ԱՄՆ-ի ՋՈՒԽ-ում կիրառվում էին ավելի քան 4200 միավոր տարատեսակ ԱԹՍ-ներ, այսօր պատկերն ավելի մեծ է՝ մոտավորապես 40.000 ԱԹՍ[9]: Միայն 2010 թ. հունվարին ամերիկյան ԱԹՍ-ները կատարել են ավելի քան 900.000-ժամյա թռիչքներ[10]: Սա նշանակում է, որ

[6] **Колпакчиев 1993**: 28-30
[7] **Амусин, Лосев 2002**: 40.
[8] **Беляев 2004**: 8-17
[9] **Чекунов 2010**: 41.
[10] **Նույն տեղում**:

24 ժամ՝ ամեն վայրկյան, օդում եղել է ավելի քան 1200 նման սարք: Այսօր այդ ցուցանիշները մոտավորապես տասնապատկվել են[11]:

2002 թ. նոյեմբերի 3-ին Եմենի մայրաքաղաք Սանաայից 160կմ արևելյան հեռավորության վրա լեռներում միկրոավտոբուսի վրա կրակ բացեց ամերիկյան «MQ-1/RQ-1 Predator» ԱԹՍ-ն: Մեքենայի վրա արձակվեց երկու «AGM-114 Hellfire» ղեկավարվող հրթիռ: Մեքենայի մեջ գտնվող բոլոր ուղևորները մահացան: Նրանց մեջ էր նաև հայտնի ահաբեկիչ Ալի Քայեդ ալ Հարեթին: 2004թ. հոկտեմբերի 2-ին պաղեստինյան «Իսլամական Ջիհադ» գրոհայինների ուղղությամբ իսրայելական ԱԹՍ-ից արձակված հրթիռը սպանեց հինգ մարդ: 2007 թ. նոյեմբերի 7-ին ամերիկյան «MQ-9 Reaper» ԱԹՍ-ն, որը «MQ-1/RQ-1 Predator» շարքի հետագա զարգացումներից է, առաջին անգամ Աֆղանստանում կիրառեց գերճշգրիտ ռումբեր: Արձակած երկու «GBU-12 PAVEWAY II» ռումբերն էլ ճշգրտորեն հարվածել են թիրախներին:

Նույն թվականի սեպտեմբերի 25-ից սկսած՝ նման սարքերի կիրառության դեպքերն Աֆղանստանում ներկայումս հասնում են մի քանի հարյուրի: Վերջին տվյալներով՝ այս շարքի «MQ-9 Reaper», «MQ-1/RQ-1 Predator» ԱԹՍ-ները, որոնք պատկանում են ՌՕՈՒ-ին, ընդհանուր առմամբ, արդեն կատարել են ավելի քան 120 հազար մարտական թռիչք՝ ավելի քան 2մլն թռիչքաժամով: Այս տվյալները, ի դեպ, շատ արագ են փոխվում, ընդամենը կես տարվա ընթացքում դրանք արդեն կարող են հասմարվել հնացած: Դրանցից մեկ մեքենան՝ «P107» կո-

[11] **Григорьев 2004**. 6-8, 10-13; **Каримов 2003**. 30-33, **Беляев 2005**. 12-21; **Cook 2000**. 30

ղային համարով «MQ-1/RQ-1 Predator»-ը, 2004 թ. մինչև 2013 թ. մայիսը կատարել էր ռեկորդային՝ 20.000 ժամ թռիչք: Ներկայումս ամերիկյան անօդաչուների մարտական հարվածները հնարավոր չէ հաշվել: Կան ԱԹՍ-ներ, որոնք մի քանի հարված են հասցրել առանց կորուստների[12]: Եվս մեկ աղմկահարույց հարված մարտական ԱԹՍ-ները հասցրել են կրկին Եմենում՝ 2012 թ. հունվարի 31-ին, որի ժամանակ զոհվել է 11 ահաբեկիչ[13]: Ամերիկյան ուժային կառույցները և հատկապես ԿՀՎ-ն արդեն լայնորեն աշխարհի ցանկացած կետում գաղտնի կիրառում են այս հետախույզ մարդասպաններին: Դրանց օրինակները արդեն հասնում են հարյուրների և ոչ մեկին չեն զարմացնում: Վերջին տվյալներով հայտնի է դարձել, որ միայն Օբամայի նախագահության առաջին ժամկետում ամերիկյան ԱԹՍ-ներով Պակիստանի հյուսիսարևմտյան շրջաններում հասցվել է ավելի քան 250 օդային հարված[14]: Ներկայումս այդ թիվը բազմապատկվել է մի քանի անգամ: 2013 թ. փետրվարին ԱՄՆ-ի սենատում հնչած գնահատականներով ԱԹՍ-ների կողմից հասցված հարվածներից մահացել է ավելի քան 4700 մարդ: 2019 թ. ապրիլի դրությամբ նման մի հարված հասցվել էր Սոմալիում: Նման հարվածները գրեթե ամեն օր տեղի են ունենում աշխարհի ամենատարբեր անկյուններում: ԱԹՍ-ների սովորական սպառազինությունը կազմում է չորս «AGM-114 Hellfire» հրթիռ և երկու «GBU-

[12] **Зарубежное Военное Обозрение 2009**: 89-90.

[13] **Եմենում անօդաչու սարքի օդային հարվածից զոհվել է «Ալ-Քաիդայի» 11 զինյալ**, 31 հունվարի, http://www.1in.am/arm/world_wmiddleeast_57444.html

[14] **Michael Isikoff**. U.S. official acknowledges drone strikes, says civilian deaths 'exceedingly rare'. http://openchannel.msnbc.msn.com/_news/2012/04/30/11475659-us-official-acknowledges-drone-strikes-says-civilian-deaths-exceedingly-rare?lite

12 PAVEWAY II» ռումբ[15]: Ներկայումս կարող են տեղադրվել նաև այլ հրթիռներ: Սրանք արդեն անօդաչու թռչող համալիրներ (այսուհետև՝ ԱԹՀ) են, որոնց վրա, բացի վերը նշված գերճշգրիտ սպառազինությունից, տեղադրվում են նաև բազում այլ գերժամանակակից սարքավորումներ[16]: Այժմ էլ նման ԱԹՍ-ները գերճշգրիտ հարվածներ են հասցնում Իրաքում՝ ծայրահեղականների ուժերին, իսկ ԱՄՆ-ում ավելի շատ են խոսում հակաանօդաչուների շարժումների մասին: Դրանով, փաստորեն, հեղափոխություն է տեղի ունենում ոչ միայն ԹՍ-նեբի կիրառության, այլև այլ երկրների գործերին միջամտելու ասպարեզում, որն ավանդաբար ամերիկացիների համար կարևորվել է: Որոշ մասնագետներ պնդում են, որ ամերիկյան այս ամենաթողությունը շատ վտանգավոր է աշխարհի համար: Մասնագիտական տեսանկյունից միայն կարող ենք ասել, որ այս սարքերի շնորհիվ նրանք ամեն ինչ անում են ավելի անվտանգ և ավելի մեծ մասշտաբներով: Վերջին ծրագրերի համաձայն՝ ԱՄՆ-ն իր ՀՈՒՀ-ի տարբեր զորատեսակների համար գնում է ավելի քան 100.000 ԱԹՍ: Իսկ 30 տարի անց կարող են գործարկվել արդեն արհեստական բանականությամբ ԱԹՍ-ներ, որոնք կլինեն լիովին ինքնուրույն[17]: Տարբեր հաշվարկներով՝ այդ 100.000-ից մոտավորապես 25-30 հազարը կլինեն հարվածային բազմանպատակ բարձրակարգ սարքեր: Ներկայումս ամերիկյան բանակում կիրառվում է մոտավորապես 50.000 տարատեսակ ԱԹՍ,

[15] **Носов** 2010: 81.
[16] **Самолетов** 2010. 81.
[17] **ԱՄՆ-ը 30 տարուց հետո կսկսի օգտագործել արհեստական ինտելեկտով կառավարվող անօդաչու սարքեր**, Երեքշաբթի, 31 Հունվարի, http://www.1in.am/arm/world_wusa_57510.html

որոնց թվաքանակը արագորեն աճում է: Դա նշանակում է, որ ամերիկյան ՌՕՈՒ-ն ավելի արագ է դառնում անօդաչու, քան կռահում էին բոլոր կանխատեսողները: Անգամ ամերիկյան գեներալներն արդեն բողոքում են ԱԹՍ-ների այս մակարդակից՝ պահանջելով կրճատել դրանց թվաքանակը և մեծացնել հնարավորությունները՝ մասնավորապես մարտական ԱԹՍ-ների[18]: Որոշ ժամանակ անց արդեն զարմանալի չեն լինի մարտական ԱԹՍ-ները, որոնք իրենց տվյալներով գրեթե լիովին կփոխարինեն կործանիչներին: Փաստորեն կարող է ստացվել այնպես, որ 6-րդ սերնդի կործանիչների անցումը լինի շատ սահուն և դրանք միաժամանակ հայտնվեն 5-րդ սերնդի հետ:

ԱԹՍ-ների կիրառության պարսերի և երամների հայեցակարգերը

2019 թ. սկզբին ԱՄՆ-ը ցուցադրեց նոր «XQ-58A» մարտական ԱԹՍ, որը կատարեց մի քանի փորձնական թռիչք: Իսկ օգոստոսի սկզբին իր առաջին թռիչքը կատարեց ռուսական «С-70 Охотник» ԱԹՍ-ն: Երկուսն էլ իրենցից ներկայացնում են հարվածային ԱԹՀ-ներ, թե որը ինչ կյանք կունենա դեռ պարզ չէ: Մի բան պարզ է, որ ռուսական համալիրը ևս ստեղծված է ամերիկյան Սթելս տեխնոլոգիաների որոշակի կանոններով, չնայած շարժիչները չեն համապատասխանում: Այն իրենից ներկայացնում է ավելի վաղ նախագծված, սակայն կյանքի չկոչված «Скат» նախագծի շարունակությունը:

Նույն շարքից է նաև արդեն նշված «Predator C Avenger»-ը, որն ունի ավելի բարելավված որոշ տվյալ-

[18] **Генерал ВВС США назвал БЛА «Предейтор» бесполезным,** http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/83937/

ներ: Նման ԱԹՍ-ների ստեղծման համար նկատառվում են նաև օդում վերալիցքավորվելու, կառուցվածքային մոդուլների միջոցով թռիչքային ժամանակի և կրվող սպառազինության թվաքանակի փոխհարաբերության արագ փոփոխման հնարավորությունները և այլն: Որոշ մասնագետների կարծիքով՝ դրանք ապագայի մարտական օդային հարթակների (այսուհետև՝ ՕՀ) հիմնական տեսակներն են: Նման հարթակներն իրենք կարող են լինել ԱԹՍ-ների կրողներ, ավելին՝ հավանաբար հարթակների համար առաջնային միջոցը հրթիռների հետ հավասար լինելու են նաև փոքրիկ ԱԹՍ-ները: Բացառված չէ, որ նույնիսկ հիպերձայնային սարքերը լինեն ԱԹՀ-ներ[19]: Ի դեպ, 2013 թ. իր հերթական հաջող փորձարկումն անցավ ամերիկյան փորձնական «X-51A» ԱԹՍ-ն, որի արագությունը 6000 կմ/ժ ավելի է[20]:

Հատկապես հետաքրքիր է ռադիոէլեկտրոնային պայքարի համար ԱԹՍ-ների կիրառությունը, ինչը բոլորովին նոր որակ է ԱԹՍ-ների համար: Բանն այն է, որ նման սարքերը, լինելով ավանդական ԹՍ-ներից փոքր, ՌՏԿ-ների համար ավելի դժվար հայտնաբերվող են: Հետևաբար, ԱԹՍ-ներն ավելի շատ կարող են մոտենալ ՌՏԿ-ներին, դրանով ավելի շատ ազդել վերջիններիս վրա՝ ծախսելով ավելի քիչ էներգիա: ՌՏԿ-ներին մոտիկ գտնվելը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի արագ գտնելու հեռարձակվող ամենաթույլ ալիքներն անգամ, որոնց վրա ազդելը հեռվից դժվար է: Ժամանակակից ԱԹՍ-ները բարձր տեխնոլոգիական, գերճշգրիտ և հուսալի համակարգեր են, որոնց հիմնական աշխատան-

[19] **Мельник 2006**: 48-51
[20] **Янкевич 2006** 38-43

քում մարդկային գործոնը հասցված է նվազագույնի, իսկ անհաջողության դեպքում մարդկային կորուստները գրեթե լիովին բացառված են: Հենց այս ամենն է երաշխավորում էլ ավելի բարձրացնել ընդհանուր ԹՍ-ների արդյունավետությունը: Վաղուց աշխատանքներ են կատարվում հակառադիոլոկացիոն ԱԹՍ-ների ստեղծման ուղղությամբ[21]: Հատկապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում անօդաչու ուղղաթիռները, որոնք լայնորեն կարող են կիրառվել ծովում, լեռներում, քաղաքներում և այլն: Դրանց չափերն այնքան էլ մեծ չեն: ԱՄՆ-ի ՌՕՈՒՆ-ն արդեն պատվիրել է 120 նման ուղղաթիռ, որոնք կոչվում են «RQ-8A Fire Scout»[22]: Անօդաչու ուղղաթիռները 2005 թ. անցկացված բազում փորձարկումներից մեկի ժամանակ անգամ «օդ-երկիր» հրթիռով խոցել էին պայմանական թիրախները: Սարքն ունի մոտավորապես 1000 կգ քաշ, կարող է բարձրանալ մինչև 6կմ և կատարել 5-ժամյա թռիչք՝ վերցնելով մինչև 120կգ օգտակար բեռնվածություն[23]: Այս սարքերն արդեն հասցրել են մարտական կիրառություն ունենալ: Ներկայումս ակտիվորեն փորձարկվող բազմազան ԱԹՍ-ների մեջ մեծ տեղ են զբաղեցնում նաև ուղղաթիռները:

Ամերիկյան հայտնի ռազմական տեսաբան Ջոն Վերդերը կարծում էր, որ 2025 թ. ամերիկյան ՌՕՈՒ-ի մոտավորապես 90 տոկոսը կկազմեն ԱԹՍ-ները[24]: Մենք մեր կողմից կարող ենք ավելացնել, որ այս թիվը այնքան էլ զարմանալի չէ արդեն: Բոլոր տեսակի ԱԹՍ-ները այդ

---

[21] **Кишин 1995**: 87-89.
[22] **Щербаков 2003**: 19-23.
[23] **Upgraded «MQ-8B Fire Scout» Flown** AIR International. February. 2007, p. 13
[24] **Հովակիմյան 2002**, 100-103:

ժամանակ կկազմեն մեկ ցանցային համակարգ և կգործեն ընդհանուր կամ լոկալ օդային գերակայության տիրույթում, որտեղ կործանիչները, օդային ղեկավարման կետերը և այլն կկառավարեն միկրոդրոններից մինչև մեծ ինքնաթիռներ:

ԱՄՆ-ում ԱԹՍ-ների բնագավառի լայնածավալ աշխատանքները և դրամական միջոցների մեծ հատկացումները շատ են հետաքրքրում որոշ պետությունների: Մինչև Ջ. Վերդերի նշված ժամանակը ամերիկյան յուրաքանչյուր գինվոր կարող է ունենալ իր սեփական հետախուզական ԱԹՍ-ն: ԱՄՆ-ում հասել են այնպիսի արդյունքների, որ մեկ ԱԹՍ-ն, հետախուզելով տեղանքը, տվյալներ է հաղորդում մյուսին և ուղղորդում վերջինիս հարվածը, իսկ մարտական գործողությանը հետևող ու ղեկավարող օպերատորը գտնվում է ավելի քան 10.000կմ հեռավորության վրա: ԱՄՆ-ում փորձարկվել են այնպիսի նորույթներ, ինչպիսիք են ԱԹՍ-ների ղեկավարումը սուզանավից՝ ստորջրյա իրադրությունից, լեզվակառավարման համակարգի ներդրումը անօդաչու սարքերի վրա, փորձարկվել է հակաուղղաթիռային «Helik» հատուկ ԱԹՍ-ն: Ամերիկյան «Lockheed» ընկերության «Skunk works» բաժինը ստեղծել է ԱԹՍ, որը կարձակվի սուզանավերից՝ ստորջրյա իրադրությունից: Իսրայելում ներկայումս ակտիվորեն աշխատում են ԱԹՍ-ների՝ օդում վերալիցքավորվելու հնարավորության ուղղությամբ: Կան ավելի մեծ ու հետաքրքիր նախագծեր ևս:

Պենտագոնի անվտանգության ծառայության հրապարակած հաշվետվությունում ընդգծվում է, որ դատելով գործունեության ինտենսիվությունից՝ քառակի աճել են արտասահմանյան հետախուզական գործակալու-

թյունների հետաքրքրությունները ԱԹՍ-ների ստեղծման գաղտնի տեղեկատվության նկատմամբ[25]:

Այնքան է ավելացել մարտական պայմաններում կիրառվող հիմնականում հետախուզական ԱԹՍ-ների թվաքանակը, որ զինվորականները երբեմն չեն հասցնում ճիշտ ժամանակին ամբողջացնել, վերլուծել և օգտագործել նրանց «մատակարարած» հետախուզական ահռելի տեղեկատվությունը: Լինում են նաև դեպքեր, երբ հակառակորդը տեխնիկական տարբեր հնարքներով օգտվում է ԱԹՍ-ների մատակարարած տեղեկատվությունից, այսպես ասած, գողանում այն և ըստ իրենց նպատակի օգտագործում: Նման դեպքեր գրանցվել են, օրինակ, Իրաքում: Այսօր ԱԹՍ-ները և թռչող տարբեր հարթակները մեծապես ինտեգրվում են ցանցակենտրոն պատերազմներում և հիմնականում պետք է կիրառվեն համակարգային ավելի կազմակերպված գործողություններով:

Ամերիկյան ՌՕՈՒ-ի հրամանատարությունը և բանակի ողջ ղեկավարությունը մեծ տեղ են հատկացնում ԱԹՍ-ների և դրանց հիման վրա ստեղծված բազմազան ԹՍ-ների ու ՕՀ-ի գործունեությանը, որոնք անհատական և համակարգային կիրառության ժամանակ այսօր չափազանց բարդ ու կարևոր խնդիրներ են լուծում, և դրանց մեծ տեղ է հատկացվում ցանցակենտրոն պատերազմներում: Իրականացվում են պարսերով ու երամներով գործող ԱԹՍ-ների և ՕՀ-ների ստեղծման լայնածավալ աշխատանքներ: Օպերատիվ մակարդակում նման նախագծերը շատ են՝ օրինակ «Predator C» (նկ. 4), «X-

[25] «**Հայ զինվոր**», № 21, 2007, 2-9 հունիսի, էջ 13:

61A Gremlins» (նկ. 1)[26], «LOCUST» (նկ. 3)[27], «Perdix» (նկ. 2) և այլն: Նշվածներից վերջինը արձակվում է ամերիկյան կործանիչներից, ունի ընդամենը 300գ քաշ և կարող է թռչել մինչև 50 կմ.՝ քսան րոպեի ընթացքում[28]: Կործանիչից արձակվող նման սարքերի քանակը կարող է կազմել մի քանի հազար միավոր: Բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում «X-61A Gremlins» նախագիծը: Այս ԱԹՍ-ները արձակվում են մեծ բեռնատար ինքնաթիռներից, օդում կազմում են ցանց, գործում համատեղ, իսկ վերջում մարտական խնդիրը ավարտելով վերադառնում են և մտնում բեռնատար ինքնաթիռի մեջ: ԱՄՆ ՑՀ-երը, այսինքն բանակը 2020 թ. ներկայացրել է «Air Launch Effects (ALE)» հայեցակարգը, որի համաձայն բանակի ուղղաթիռներից, ԱԹՍ-ներից և այլ միջոցներից հարթակային արձակումներ են իրականացվելու, կիրառվելու են «ALE-DILR», «LRPM» և այլ հետախուզական ու հարվածային ԹՍ-ներ, ՕՀ-ներ և այլն, որոնց գործողության շառավիղը կազմում է մի քանի հարյուր կիլոմետր: Այս ամենը հենց հարթակի գաղափարի և մեր կողմից առաջ քաշված ՑՀԿ հայեցակարգի դրսևորման իդեալական օրինակ է[29]:

---

[26] **Gremlins Program Completes First Flight Test for X-61A Vehicle**. 1/17/2020 https://www.darpa.mil/news-events/2020-01-17

[27] **Mind of the swarm**. 03/20/2020. https://www.raytheonmissilesanddefense.com/news/feature/mind-swarm.

[28] **D. Lamothe.** Watch Perdix, the secretive Pentagon program dropping tiny drones from jets. March 8, 2016. https://www.washingtonpost.com/news/checkpoint/wp/2016/03/08/watch-perdix-the-secretive-pentagon-program-dropping-tiny-drones-from-jets/; **T. Demerly**. Watch U.S. F/A-18 Hornets Unleash Swarm of Mini-Drones in First Test. January 11, 2017 https://theaviationist.com/2017/01/11/watch-u-s-fa-18-hornets-unleash-swarm-of-mini-drones-in-first-test/

[29] ՑՀԿ պատերազմների մասին մանրամասն տե՛ս **Հովհաննիսյան 2017**:

Աշխարհի տարբեր հատվածներում ԱԹՍ-ներն առանձին օդային գերակայություն են ապահովում, հատկապես երբ խոսքը գնում է թույլ ՀՕՊ-ի մասին: Առաջիկայում դրանք կարող են ինքնուրույն գլոբալ օդային գերակայություն ապահովել և գործել անգամ գերհագեցած ՀՕՊ-ի պայմաններում: Վերը նշված նախագծերը օպերատիվ մակարդակում նախատեսված են «Aegis»-ի նման ՀՕՊ-ՀՀՊ համակարգերի պաշտպանությունը ճեղքելու համար, այսինքն այնպիսի ՀՕՊ-ի, որը ունի մի քանի հարյուր նշանակետային ուղի:

Տարբեր ՕՀ-ներից արձակված բազմաքանակ ԱԹՍ-ները կարող են խմբային ու առանձին խնդիրներ լուծել: Մի քանի նման ՕՀ-ները կարող են օպերատիվ գոտի մտնել ու միասին մի քանի հարյուր մինի ու միկրո ԱԹՍ-ներ արձակել, որոնք ուղղակի կկուրացնեն ու կխոցեն ցանկացած դասական ՋՀՀ-ը կամ ՀՕՊ միջոց: Դրանց գործողության շառավիղն ու ինքնուրույնությունը չափազանց բարձր է: Դրանք միասին կարող են լուծել մեծ խնդիրներ, սակայն միաժամանակ ամեն մեկը ի վիճակի է կատարել նաև անհատական մարտական խնդիրներ, ընդհուպ մինչև ամեն մեկն առանձին թիրախների որոնում ու ոչնչացում: Ամեն մեկն ի վիճակի է առանձին որս կազմակերպել առանձին տեխնիկաների, զինատեսակների և անձանց ուղղությամբ: ԱՄՆ-ի կողմից աշխարհի տարբեր հատվածներում ստեղծված և ստեղծվող ռազմաբազաները հնարավորություն են ընձեռում ԱԹՍ-ներ կիրառելու գրեթե ամենուր: ԱԹՍ-ի կիրառությունը վկայում է, որ այն նոր իրողություն մտցրեց օդային գերակայության ավանդական պատկերացումներում: Որպես օդային գերակայության առանձին արտահայտություն՝ այն դարձավ ամբողջ աշխարհի գործերին, այսպես

ասած, ծածուկ խառնվելու միջոց: Մոլորակի երկրների գերակշիռ մասը չի կարող պայքարել դրա դեմ: Դրանց շնորհիվ ԱՄՆ-ը հնարավորություն ստացավ հսկողություն իրականացնելու և հարվածներ հասցնելու գրեթե ամենուր: Միաժամանակ դրանք, անհրաժեշտության դեպքում, ինտեգրված են ընդհանուր օդային գերակայությանը և կդառնան կործանիչների ու օդային ղեկավարման մեծ կետերի գործիքները, իսկ իրենց չափերի փոքրությունը թույլ կտա կիրառվող ԱԹՍ-ների քանակը հասցնել տասնյակ հազարների, որին չի կարող դիմանալ ոչ մի օպերացիոն մակարդակի ՀՕՊ, եթե անգամ դրանք հայտնաբերվեն:

ԱԹՍ-ները նախ և առաջ ստեղծում են տեղեկատվական լրացուցիչ հսկա ցանց, որի շնորհիվ լուծվում է օդային հիմնական և օժանդակ գերակայության հարցը: ԱԹՍ-ները կարողանում են աշխատել ինչպես առանձին, այնպես էլ արբանյակային ցանցի հետ: Ներկայումս կործանիչ ինքնաթիռից արձակվում են մի քանի տասնյակ փոքր ԱԹՍ-ներ, որոնք կարող են լուծել մարտավարական տիրույթի օդային գերակայության հիմնական հարցերը: Ամերիկյան ԱԹՍ-ի գերակայությունը այսօր լայնորեն տարածվում է, օրինակ են վերցնում նաև այլ երկրներ[30]: ԱԹՍ-ները արդեն մեծ հաջողությամբ կիրառում է Իսրայելը, Ռուսաստանը, Իրանը, Թուրքիան և այլն[31]:

[30] **The Drone Wars Are Already Here.** October 30, 2019. https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-10-30/the-drones-wars-are-here-and-they-re-escalating

[31] **S. Roblin. Mar 2, 2020,** Turkish Drones and Artillery Are Devastating Assad's Forces In Idlib Province-Here's Why https://www.forbes.com/sites/sebastienroblin/2020/03/02/idlib-onslaught-turkish-drones-artillery-and-f-16s-just-destroyed-over-100-armored-vehicles-in-syria-and-downed-two-jets/#5ed54476ed32

Առհասարակ 2000 թ. հետո ԱԹՍ-ների զարգացման համար բուռն ժամանակներ եղան, իսկ 2015-2020 թթ. մարտական գործողություններում արդեն մարտական ԱԹՍ-ների կիրառությունը մեծ թափ ստացավ[32]: Սակայն պետք է փաստել մի հստակ կանոն. ցանկացած օդային գերակայություն, այդ թվում նաև ԱԹՍ-ներով ապահովվող, նախ և առաջ լուծվում, հաստատվում կամ չեզոքացվում է օդում, որտեղ գլխավոր դերակատարները կործանիչներն են, օդաչուով թե անօդաչու, բայց կործանիչները:

ԱԹՍ-ների հայեցակարգերի լոկալ փորձարկումը Մերձավոր Արևելքում 2015-2020 թթ.: Դրանց հեռանկարները մեզ համար:

Վերջին հինգ տարում Սիրիայում, Իրաքում, Լիբիայում և այլ երկրներում լայն մարտական կիրառություն ունեցան տարատեսակ իսրայելական, ամերիկյան, ռուսական, թուրքական, իրանյան ԱԹՍ-ները: Այս սարքերը հետախուզությունից լայն անցում կատարեցին դեպի մարտական խնդիրներ: 2019-2020 թթ. տարբեր բարդ օդային հարվածների ընթացքում երամով օդային հարվածներ հասցրեցին հատկապես իսրայելական և թուրքական ԱԹՍ-ները: Հարվածների թիրախում հայտնվեցին ռուսական ՀՕՊ համակարգերը, սիրիական ԶՈւ-երի տարբեր ստորաբաժանումներ և այլն: Այս հարվածների ժամանակ փոքր, երբեմն դանդաղաշարժ ԱԹՍ-ները գրեթե չեն հայտնաբերվում վերգետնյա ՀՕՊ և ՌԷՊ համակարգերի կողմից, իսկ եթե անգամ հայտնաբերվում են, ապա դրանց քանակը ուղղակի խեղդում է այդ միջոցների կապուղիների հնարավորությունները: Ար-

[32] **Догерти 2017** 38-75, 76-106

դյունքում ԱԹՍ-ների պարսերը իրենց մարտական խնդիրը լուծում են: Առանձնակի արդյունավետ էր իրանյան ԱԹՍ-ների համակարգված օդային հարվածը Սաուդյան Արաբիայի նավթամշակման գործարանի վրա: 2019 թ. սեպտեմբերի 4-ին Սաուդյան Արաբիայում անհայտ հանգամանքներում Աբկայկի և Խուրայսի նավթամշակման գործարաններին հասցվեցին օդային կետային, գերճշգրիտ հարվածներ: Ամեն մեկ հրթիռը կամ ԱԹՍ-ն կոնկրետ հարվածել էր իր թիրախին: Ըստ պաշտոնական տեղեկությունների Աբկայկի գործարանին հարված հասցրել են 18 միավոր մարտական ԱԹՍ-ները, իսկ Խուրայսի գործարանին հարվածել են 7 միավոր ԹՀ-ներ, որոնցից 4-ն են միայն տեղ հասել: Տեղ չհասած ԹՀ-ները իրենցից ներկայացնում են իրանյան "Quds" ԹՀ-ներ, որոնք էլ իրենց հերթին խորհրդային "X-55"-երի պարզագույն իրանական կրկնօրինակներն են:

Ըստ պաշտոնական տեղեկությունների սաուդական ՀՕՊ-ը զինված է ամերիկյան "Patriot" ՋՀՀ-ների "PAC-2", "PAC-3" տարատեսակների 36 մարտկոցով, որոնց աջակցում են 17 միավոր հեռակա հայտնաբերման "AN/FPS-117" ՌՏԿ-ներ: Սաուդական ՀՕՊ-ը հագեցած է նաև օդային հայտնաբերման միջոցներով, կործանիչներով և այլն: Բնականաբար այս բավականին արդյունավետ հարվածը առաջացրեց բազում ոգևորություններ ու հիասթափություններ տարբեր կողմերում: Մի կողմ թողնենք, որ այս հարվածը բավականին լավ էր կազմակերպված, այն անսպասելի է եղել արաբների համար, որ իրականում ՀՕՊ միջոցների քանակը շատ քիչ է այս երկրի բավականին մեծ տարածքի համար, որ հեռակա հայտնաբերման միջոցները քիչ են և այլն, հարցն այստեղ այլ է: Կարծում ենք, եթե անգամ սաուդական

ՀՕՊ-ը լիներ մի քանի անգամ ավելի մեծ ու հզոր, հագեցած լիներ ամերիկյան, ռուսական կամ այլ երկրի սպառազինությամբ, միևնույնն է ցամաքային ՀՕՊ-ը ի վիճակի չէ հետ մղել նման գրագետ կազմակերպված օդային թեկուզ ոչ մեծ ուժերով կազմակերպված հարվածը, մանավանդ երբ այն չսպասված է: Ցամաքային որևէ որակի ՀՕՊ և ՌԷՊ ի վիճակի չէ հակադարձել նման կազմակերպված օդային հարվածը: Այստեղ միակ հարցն այն է, որ այդ հարվածի ուղղորդման կազմակերպումը ոչ Հուսիթների և ոչ էլ անգամ Իրանի համար հասանելի չեն: Այստեղ հարկավոր են այլ մակարդակի հայտնաբերման, ուղղորդման և վերահսկման համակարգեր: Այս հարվածը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ փաստորեն միայն ԱԹՍ-ների սահմանափակ ուժերով էլ կարելի է հասցնել ուժգին հարվածներ, եթե հատկապես դրանք նավթամթերքի հետ կապ ունեցող ռազմավարական օբյեկտներ են: Այս ամենը հետաքրքիր է նաև մեր դեպքում:

Բազմաշերտ և անվիճելիորեն արդյունավետ այդ հարվածների կազմակերպման ու ճշտության ապահովման համար մեծ դեր կարող են խաղալ ինչպես հետախուզական, այնպես էլ տարատեսակ, տարբեր չափերի դասական ԱԹՍ-ները, ԱԹՀ, ՕՀ-ները, փոքր դրոնները և այլն: Դրանք կկառավարեն հրթիռահրետանային կրակը և անհրաժեշտության դեպքում հակառակորդին կխոցեն սեփական հարվածներով (համատեղված ավիացիոն և հրթիռահրետանային հարվածներն իրենցից ներկայացնում են մի առանձին ու հետաքրքիր թեմա): Այստեղ հաջողությամբ կարող է կիրառվել ռուսական «Р-90» ԱԹՍ-ն, որը, տվյալներ հաղորդելով իր արձակման կայանին, կուղղորդի «Смерч» (9К58) հեռահար կրակը:

Նման միջոցները արդեն բազմատեսակ են: Հետախուզական բազմատեսակ համակարգերի և համալիրների կողմից ստացված տեղեկատվության համաձայն՝ մարտական ԱԹՍ-ները հասցնում են հարվածներ: Մարտական ԱԹՍ-ներն ավելի օպերատիվ գործելու համար կարող են հետախուզման ընթացքում արդեն գտնվել օդում, տվյալ կամ նշված մոտակա շրջանում և նշանակետի մասին հրամանատարական կետի հետ միաժամանակ ստանալ համաժամանակյա տեղեկատվություն: Համակարգային կիրառությունը հնարավորություն կտա ստացված հետախուզական տվյալների մշակումը և տարբեր ստորաբաժանումների համագործակցությանը միտված գործողությունները մանրամասնելու՝ կրճատելով ժամանակը, նվազեցնելով նաև կապից սպասվող արտահոսքի վտանգը: ԱԹՍ-ների մարտական այդպիսի կիրառությունը շահագործման պարզության, տեղափոխելու հարմարավետության և արագության հաշվին մարտական գործողությունների ժամանակ կարող է անհրաժեշտ տեղամասում ապահովել քանակական առավելություն հակառակորդի ավիացիայի նկատմամբ: Նման խելամիտ կիրառությունը և տեխնիկական հնարավորությունները կարող են ապահովել հաղթանակ նույնիսկ դասական ինքնաթիռների և ուղղաթիռների նկատմամբ: Օրինակ, համազորային զորամասի կամ զորամիավորման հրամանատարը, ունենալով մարտական ԱԹՍ-ների տասնյակին մոտ համալիրներ, կարող է նշված վայրում և նշված պահին ապահովել հարվածներ մինչև հարյուրին հասնող ԱԹՍ-ներով: Հարվածները կարող են լինել մարտավարական և անգամ օպերատիվ մարտավարական խորությամբ, կիրառման զանազան խաբուսիկ, շեղող և օգնող հնարքներով, դասական ավիացիայի և

հրթիռահրետանային հարվածների հետ համատեղ: Գումարտակներում նման սարքերը և տարատեսակ այլ փոքր ու մեծ «դրոնները» կարող են լինել արդեն մի քանի տասնյակ: Եթե այս խտությունը հաշվենք արդեն ստացվում է, որ ամենափոքր կվադրոկոպտերներով և միջին չափերի ԱԹՍ-ներով գնդի տեղամասում կարող է մեկ օրում մարտական և հետախուզական թռիչքներ կատարեն մինչև 500 ԹՍ-ներ: Սա արդեն չափազանց մեծ խտություն է, որը պահանջելու է կիրառման մանրակրկիտ պլանավորում և համակարգում: Սակայն նաև մեծ հնարավորություն է տալու այս տարատեսակ ԹՍ-ների երամներին, պարսերին ու խմբերին լուծել մարտական խնդիրներ մարտավարական խորությունից մինչև օպերատիվ խորությունը: Կիրառության մարտավարական բազմազանությունը մեծ հնարավորություններ է տալիս: ԲԿ-ի կամ օպերացիոն ուղղության դեպքում այդ թռիչքների քանակը օրական կարող է կազմել մի քանի հազարից մինչև տասնյակ հազարներ: ԱԹՍ-ների խմբերը, պարսերը անհատական կամ ցանցային կառավարմամբ, համագործակցված, տարատեսակ մարտավարական հնարքների կիրառմամբ կարող են դառնալ հիմնական հարվածային միջոցները կամ լրացնել հիմնականներին: Ոչ մի զորամիավորում այլևս ի վիճակի չէ նման քանակի ՕՀՄ-ների դեմ պայքարել զուտ սեփական ՀՕՊ կամ ՌԷՊ միջոցներով: Տվյալ դեպքում խոսքը գնում է մեկ մետր և ավելի չափեր ունեցող ԱԹՍ-ների մասին, իսկ ավելի փոքր չափեր ունեցող դրոնների դեպքում, առհասարակ անիմաստ է խոսել ՀՕՊ-ի կամ ՌԷՊ-ի մասին: Մենք նշեցինք նման սարքերի երամների մասին, դրանք գերփոքր են, կարող են մարդու ափի մեջ տեղակայվել մի քանի նման ԱԹՍ-ներ, դրանք կարող են տեղակայվել

հրետանային արկերի մեջ, ավիացիոն ռումբերի ու հրթիռների մեջ և այլն: Մեծ բարձրության վրա նման արկերն ու տարատեսակ կրիչները կբացվեն ու իրենցից կարձակեն հազարավոր նման փոքր խոցման միջոցներ, որոնք մի քանի կմ հեռավորություն կարող են անցնել և անհատապես գրոհել մարդկանց վրա, կամ մարտական տեխնիկայի վրա: Մի քանի նման արկերի կամ այլ կրիչներից միաժամանակ դեպի թիրախները կարող են գնալ մի քանի տասնյակ հազարավոր գերփոքր ԱԹՍ-ներ: Այդ քանակի սարքերը կարող են գործել լիովին անհատական, կամ խմբային հարվածի ծրագրով, իրար մեջ կարող են փոխանակել տեղեկություններ և կառավարվել ցանցով՝ ինչպես ներքին ցանցով, այնպես էլ արտաքին կառավարման համակարգերով: Նման խմբերում լինելու են լիդեր սարքեր, որոնցից ամեն մեկի կորստից հետո այդ դերը ստանձնում է մեկ այլ սարք: Այսինքն, այս խմբերը գործելու են մեղուների պարսերի սկզբունքով, որոնք դրսևորում են կոլեկտիվ գիտակցություն: Այս սարքերը ըստ ծրագրավորման գործելու են հենց այդպես: 2020 թ. հուլիսին ՀՀ սահմանին տեղի ունեցած լոկալ մարտերի ժամանակ ադրբեջանական ՋՈւ-երը փորձեցին ԱԹՍ-ները կիրառել ցանցային կառավարման համակարգով, սակայն ՀՀ ՋՈւ-երի գրագետ հակագործողությունների արդյունքում պարտություն կրեցին: Այս ամենը փաստեց, որ ադրբեջանական ՋՈւ-երը ուղղակի պատրաստ չեն ՑՀԿ հայեցակարգի կիրառությանը: Առանձին դետալների կիրառությունը դեռ հաջողության երաշխիք չէ:

Այսինքն ԱԹՍ-ները և այլ անօդաչու համակարգերը դառնում են ինքնուրույն օդային գերակայության գործիքներ և կազմում են գլոբալ օդային գերակայության

մասնիկ: Այդ օդային գերակայությունը այլևս դառնալու է որոշիչ ռամզագործողության համար: Օդային գերակայության ապահովման կանոնները ոչ մի կերպ չեն փոխվելու, ուղղակի միջոցների չափերն են փոխվելու, արագությունն ու խտությունն է մեծանալու: Կհայտնվեն մասսայական կործանիչ ԱԹՍ-ներ, իրական մեծ կործանիչների հնարավորությունները ավելի կիզորանան: Հենց ԱԹՍ-ներով ու ավելի փոքր օդ-օդ խոցման միջոցներով հագեցվելու շնորհիվ դասական կործանիչները ավելի հեռվից, միաժամանակ ավելի շատ օդային թիրախներ կխոցեն: Ցանցային հետախուզությունն ու կառավարումը, ցանցային կիրառությունը ԱԹՍ-ների պարսերին ու խմբերին կդարձնեն շատ վտանգավոր, արագ գործող ու հեռահար հարվածող միջոցներ: Այդ օդային գերակայությունը դասականի նման լուծվելու է օդում, իսկ վերգենտյա համակարգերը՝ խոցման միջոցները, ՌԷՊ միջոցները և այլն, ընդամենը օգնելու են: ԱԹՍ-ների բոլոր տեսակները անկախ իրենց չափերից գործելու են օդային գերակայության մեջ, կործանիչների վերադասության տակ, ցանցահարթակակենտրոն պատերազմների(ՑՀԿ) պայմաններում, հանդիսանալով այդ տեսակի պատերազմի իրականացման լավագույն գործիքներից մեկը:

Այս ամենը նշանակում է, որ համազորային ստորաբաժանումները, զորամասերը, զորամիավորումները ակամայից հայտնվում են օդային գերակայության տիրույթ, պետք է ստանան օդային պայքարի միջոցներ, ավելի լավ հասկանան օդային գործողությունները, մասնակցեն դրանց պլանավորմանը, ավելի լավ համագործակցեն օդուժի հետ և այլն: Սա նշանակում է, որ խառը զորատեսակներով ստորաբաժանումների և միավորների դերը գնալով մեծանում է: Ապագայում կարող է այլևս

չլինել տանկային, հրետանային կամ մոտոհետևակային գունդ հասկացություն, խառը զորատեսակները ավելի արդյունավետ կարող են լինել: Ռազմագիտական այս հարցը սակայն մանրամասն քննարկման այլ հարց է[33]:

Վերջաբան

Մենք 2010-2012 թթ. բազմիցս անդրադարձել ենք ԱԹՍ-ների կարևոր դերակատարությանը[34], իսկ 2016 թ. հունվարին նշել էինք, որ Ադրբեջանը անցում է կատարում մարտական ԱԹՍ-ներին, ինչով կարող է լուրջ առավելություն ստանալ: Այժմ էլ նշում ենք, որ հետագա քայլերը կարող են բերել համակարգային կիրառության, ինչը հրետանու և օդուժի հետ ինտեգրման բարձր մակարդակի շնորհիվ կարող է մեծ առավելություն տալ ադրբեջանական բանակին: Արդեն հստակ երևում են օդուժը գերճշգրիտ միջոցներով հագեցնելու քայլերը, գրոհիչներից փորձում են արձակել օպերատիվ հեռահարության ԹՀ-ներ, ուղղաթիռներից արձակվում են 10-15 կմ հեռահարության «օդ-երկիր» դասի հրթիռներ, փորձում են յուրացնել լազերային ուղղորդմամբ միջոցներ: Այս ամենը կարևոր հետևությունների տեղիք է տալիս: ՀՀ ՋՈւ-երը պետք է համապատասխան եզրակացություն կատարեն աշխարհում արդեն լայն տարածում գտնող ԱԹՍ-ների պարապային, երամային կիրառությունից.

1. ԱԹՍ-ները դառնում են ՕՀՄ-ների կարևոր տեսակներ, դրանց տեսականին շատ մեծ է:

2. Դրանք գործում են ինչպես առանձին մարտավարական հարվածների ժամանակ, այնպես էլ համակարգ-

---

[33] Այս ամենի մասին մանրամասն տե՛ս **Հովհաննիսյան 2017**:

[34] 24.06.2010 **Աճօդաչու թռչող սարքերի կիրառության հեռանկարները մեր տարածաշրջանում**՝ Արծրուն Հովհաննիսյան; http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=4892

ված բարդ օդային հարվածների ժամանակ:

3. Նման բարձրակարգ կազմակերպված ու բազմատեսակ ՕՀՄ-ներով հասցված հարվածները հետ մղելու համար դասական ՀՕՊ-ն ու ՌԷՊ-ը այլևս ի վիճակի չեն լուծել պաշտպանական խնդիրները:

4. Որպես օդային գերակայության կարևոր գործիքները այս միջոցները ՑՀԿ պատերազմների հայեցակարգում լայնորեն համագործակցում են կործանիչների և օդային ղեկավարման կետերի հետ, ստեղծելով հարվածային միջոցների ցանց:

5. Հասունանում է օդուժ-հրետանի-ՀՕՊ-ՌԷՊ զորատեսակների որևէ ֆորմատով միավորման խնդրի հրատապությունը, թեկուզ առանձին դետալներով կամ առանձին ռազմագործողությունների ժամանակ:

6. Բարդանում են ՑԶ-երի հրամանատարության կողմից այլ զորատեսակների հետ գործողությունների պլանավորման և համագործակցության հարցերը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄՆ-ը 30 տարուց հետո կսկսի օգտագործել արհեստական ինտելեկտով կառավարվող անօդաչու սարքեր, երեքշաբթի, 31 հունվարի, http://www.1in.am/arm/world_wusa_57510.html

Եմենում անօդաչու սարքի օդային հարվածից զոհվել է «Ալ-Քաիդայի» 11 զինյալ, 31 հունվարի, http://www.1in.am/arm/world_wmiddleeast_57444.html

«Հայ զինվոր» թերթ, № 21, 2007, 2 9 հունիսի, էջ 13:

Հովակիմյան Ա. Տ. 2002, Ռազմական բնագավառի նորույթներ, «Հայկական բանակ», № 3 (33), էջ 100-103:

Հովհաննիսյան Ա. 2017, Ռազմարվեստ. Հատոր Առաջին: Օդային գերակայություն: Երևան, 816 էջ:

24.06.2010 Անօդաչու թռչող սարքերի կիրառության հեռանկարները մեր տարածաշրջանում. Արծրուն Հովհաննիսյան;
http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=4892

Амусин Б., Лосев Е. 2002, Летающие роботы, Армейский Сборник № 2, с. 38-41.

Беляев В. 2004, Война в воздухе, Новая угроза, Современные зарубежные БПЛА и перспективы их развития, Хищник выходит на охоту. Авиация и Космонавтика, № 4, с. 8-17.

Беляев В. 2005, Война в воздухе, Новая угроза, Современные зарубежные БПЛА и перспективы их развития, Хищник выходит на охоту, Авиация и Космонавтика, № 1, с. 12-21.

Вартанесян В. А. 1991, Радиоэлектронная разведка, Москва, 462 с.

Генерал ВВС США назвал БЛА «Предейтор» бесполезным, http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/83937/

Григорьев И. 2004, Глобал Хок пилотируется с земли. Авиа Панорама, сентябрь-октябрь, с. 6-8, 10-13;

Догерти М. 2017, Дроны, Москва, 222 стр.

Евграфов В. 2009, Перспективы использования зарубежными вооруженными силами БЛА для решения задач РЭБ. ЗВО. 2009.

Каримов А. 2003, Беспилотные летательные аппараты большой высоты и продолжительности полета: уникальность и эффективность. Авиация и Космонавтика, № 4, с. 30-33;

Киншин В. 1995, Беспилотные камикадзе, Армейский Сборник, № 4, с. 87-89.

Колпакчиев И. 1993, Бумеранг. Техника Молодежи, № 9, с. 28-30.

Маначинский А., Чумак В. 1996, Беспилотники над барханами, Армейский Сборник № 8, с. 93-95.

Мельник П. 2006, Предвестники восстания машин, Авиа Панорама, ноябрь-декабрь, с. 48-51.

Носов О. 2010, США удвоят парк БЛА. Рипер. ЗВО. 4, с. 81.

Самолетов С. 2010, Гиперспектральный разведкомплекс компании. Рейтеон. 4, с. 81.

Чекунов Е. 2010, Применение БЛА ВС США в военных конфликтах. ЗВО. 7, с. 41.

Щербаков Р. 2003, Перспективные беспилотные летательные аппараты вертолетного типа, Зарубежное Военное Обозрение,

№3, с. 19-23.
Яикевич Ю. 2006, БЛА ОКБ имени А. С. Яковлева, Вестник Воздушного Флота, июль-август, с. 38-43.
Cook N. 2000. UK set to accelerate Watchkeeper ISTAR UAV programme. Jane's defence weekly. 1 November, p. 30.
D. Lamothe. Watch Perdix, the secretive Pentagon program dropping tiny drones from jets. March 8, 2016.
https://www.washingtonpost.com/news/checkpoint/wp/2016/03/08/watch-perdix-the-secretive-pentagon-program-dropping-tiny-drones-from-jets/;
Gremlins Program Completes First Flight **Test for X-61A Vehicle. 1/17/2020. https://www.darpa.mil/news-events/2020-01-17**
Mind of the swarm. 03/20/2020.
https://www.raytheonmissilesanddefense.com/news/feature/mind-swarm
Michael Isikoff. U.S. official acknowledges drone strikes, says civilian deaths 'exceedingly rare'.
http://openchannel.msnbc.msn.com/_news/2012/04/30/11475659-us-official-acknowledges-drone-strikes-says-civilian-deaths-exceedingly-rare?lite
S. Roblin. Mar 2, 2020, Turkish Drones and Artillery Are Devastating Assad's Forces In Idlib Province-Here's Why.
https://www.forbes.com/sites/sebastienroblin/2020/03/02/idlib-onslaught-turkish-drones-artillery-and-f-16s-just-destroyed-over-100-armored-vehicles-in-syria-and-downed-two-jets/#5ed54476cd32
T. Demerly. Watch U.S. F/A-18 Hornets Unleash Swarm of Mini-Drones in First Test. January 11, 2017
https://theaviationist.com/2017/01/11/watch-u-s-fa-18-hornets-unleash-swarm-of-mini-drones-in-first-test/
The Drone Wars Are Already Here. October 30, 2019.
https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-10-30/the-drones-wars-are-here-and-they-re-escalating
Upgraded «MQ-8B Fire Scout» Flown. AIR International. February. 2007, p. 13.

Արծրուն Հովհաննիսյան, *պ.գ.թ.,*
ռազմական վերլուծաբան
arcrunhovhannisyan@gmail.com

THE MANIFESTATION OF CONCEPTS OF UAV SWARMS AND CLUSTERS IN THE MIDDLE EAST

Kewords: *Middle East, UAV, Swarms, Clusters, plane, attack, fighters.*

For nearly the past half a decade, hybrid wars of a local proxy nature have been taking place in the Middle East. Various weapons have been applied in testing out various concepts. Among these are UAVs of different kinds and sizes in efforts to resolve a variety of challenges. Whether in the event of strikes on a high ranking official or terrorist, a strike on a new type of air defense system or a strike on an oil refinery, international media is shocked each time it hears of the effectiveness of UAVs used in attacks. In the past five years, a large variety of Israeli, American, Russian, Turkish and Iranian-made UAVs were widely applied in combat in Syria, Iraq, Libya, as well as other countries. The devices made a wide transition from merely being used for intelligence to being applied in combat. In 2019-2020, during various complicated air attacks, clusters of UAVs were used, particularly using Israeli and Turkish-made ones. Use of UAVs in swarms and clusters is new to the world of warfare, and they lead to a change in perceptions of warfare from the classic view.

Artsrun Hovhannisyan - *PhD, Military analyst,*
arcrunhovhannisyan@gmail.com

Նկ. 1. X-61 Gremlin

Նկ. 2. Perdix

Նկ. 3. Locust a)

b)

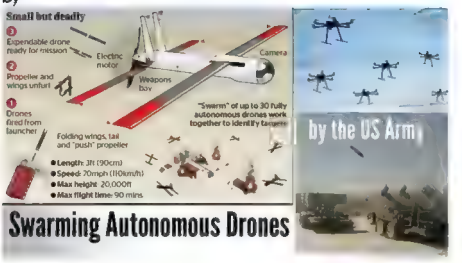

Նկ. 4. Predator

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ФИЛОЛОГИЯ

SOURCE STUDY AND PHILOLOGY

ԲԱՆԱՎՈՐ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԽԱՂԱՆԻ ՇԻՐՎԱՆԻՒ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ*

ԱՐՏՅՈՄ ՏՈՆՈՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Խաղանի Շիրվանի, Բադր Շիրվանի, Շիրվան, Շամախի, Մալհամ, բանավոր ավանդույթ, թաթ:*

Շիրվանի միջնադարյան պարսկական գրականության հայտնի ներկայացուցիչ Խաղանի Շիրվանիի (1126-1199 թթ.) ծննդավայրի խնդիրը երկար ժամանակ չի եղել առանձին ուսումնասիրության առարկա:

Հոդվածը Խաղանիի ծննդավայրի խնդրի վերջնական լուծման փորձ է, որը հիմնված է Լահիջի թաթախոս բնակչության շրջանում պահպանված տեղական բանավոր ավանդույթների, ինչպես նաև Բադր Շիրվանիի (14-15-րդ դար) Դիվանի տվյալների վրա:

Հանրահայտ փաստ է, որ բանավոր ավանդությունները, պատումները, հեքիաթներն ու առասպելները շատ հաճախ անգիր ժողովրդի պատմության մութ խորքերը

* *Հոդվածը ներկայացվել է 12.05.2020: Գրախոսվել է 29.05.2020:* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T 6F376 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում: Տողերի հեղինակը խնդրո առարկա թեմային առաջին անգամ անդրադարձել է 2016 թ. նոյեմբերի 18-ին՝ ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնում «Khaqani and Persophone Shirvan» խորագրի ներքո անցկացված միջազգային գիտաժողովում (տե՛ս **Տոնոյան 2016**, 33-34):

թափանցելու եզակի միջոց են[1], բացառիկ սկզբնաղբյուր գրային ավանդույթից զուրկ ժողովուրդների պատմության[2], նրանց առնչվող պատմական տարբեր իրադարձությունների ուսումնասիրության համար[3]:

Թեև Արևելյան Այսրկովկասում բնակվող իրանական ժողովուրդների, այդ թվում կովկասյան պարսիկների կամ թաթերի բանավոր ավանդություններին նշվածի

---

[1] Բանավոր ավանդությունների բացառիկ սկզբնաղբյուրային արժեքը և դրա՝ հնարավոր պատմական իրականություն արտացոլելու եզակի նշանակությունը հատկապես անգիր ժողովուրդների պատմությանը վերաբերող հարցերի լուսաբանման և մեկնաբանման առումով համաշխարհային գիտության մեջ լայն քննարկման առարկա է դարձել հատկապես 20-րդ դարի կեսերին՝ այն բանից հետո, երբ 1947 թ. ապրիլի 28-ին նորվեգացի ազգագրագետ և ինագետ Թուր Հեյերդալը ապացուցելու համար Պոլինեզիայի տեղաբնիկներից իր լսած և գրառած մի բանավոր ավանդության իսկությունը, համաձայն որի նրանց գաղթը եղել էր արևելքից (*Հարավամերիկյան ափ - Ա. Տ*), իր նախագծած «Կոն-Տիկի» լաստանավով դուրս եկավ պերուական Կալյայո նավահանգստից և 101 օրվա ընթացքում անցնելով 6900 կմ տարածություն Խաղաղ օվկիանոսի վրա, օգոստոսի 7 ին ափ դուրս եկավ Պոլինեզիայում (տե՛ս **Heyerdahl 1951**: 20-41): Թուր Հեյերդալն իր այս ճանապարհորդությամբ, որով նաև գործնականում ապացուցեց իր գրառած բանավոր ավանդության՝ իրականությանը համապատասխանելու հնարավորությունը, հիմը դրեց Պոլինեզիայի բնակիչների ծագման և գաղթի ուղիների մասին մի տեսության, որը գիտության մեջ հայտնի է «Կոն Տիկիի տեսություն» անվամբ (տեսության մանրամասների և դրա դեմ հնչած քննադատական մոտեցումների մասին տե՛ս **De Jong 1953**: 1-22):

[2] **Showren 2014**. 478- 481:

[3] Խնդրի ամենահեղինակավոր ուսումնասիրողներից էր բելգիացի պատմաբան և մարդաբան **Յան Վանսինան** (1929-2017 թթ.), ում հեղինակած «De la tradition orale: Essai de méthode historique» գիրքը շարունակում է մնալ բանավոր ավանդությունների ուսումնասիրությամբ զբաղվողների համար լավագույն դասագրքերից (**Vansina 1961**):

համատեքստում երբևէ իրանագետների կողմից առանձնահատուկ ուշադրություն չի դարձվել[4], սակայն այս ժողովրդի պատմության և անցյալի ժառանգության տարբեր խնդիրների ուսումնասիրության հարցում ևս դրանք կարող են ունենալ հավաստի սկզբնաղբյուրային նշանակություն:

Ասվածի լավագույն օրինակներից է Խաղանի Շիրվանի անվամբ հռչակված 12-րդ դարի բանաստեղծ Աֆզալադդին Իբրահիմ իբն Ալիի ծննդավայրի խնդիրը[5], որի մասին Լահիջի բնակիչների շրջանում պահպանված և ժամանակին գրի առնված բանավոր ավանդությունները ունեն հավաստի սկզբնաղբյուրային արժեք:

1928 թ.-ին, երբ խորհրդային հայտնի իրանագետ, արևելաայսրկովկասյան իրանական լեզուներից կովկասյան պարսկերենի և թալիշերենի ուսումնասիրող Բորիս Միլլերը դաշտային աշխատանքներ էր իրականացնում Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետությունում և գրա-

---

[4] Արևմտահիրանական լեզուներով խոսող ժողովուրդներից լավ է ուսումնասիրված հատկապես Միջագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի քրդախոս, Իրանական սարահարթի պարսկախոս և բելուջախոս, Կենտրոնական Ասիայի տաջկախոս հանրույթների շրջանում պահպանված և ժամանակին գրառված բանավոր գրականությունը (թեմայի ուսումնասիրության վերաբերյալ գրականության բովանդակ մի ցանկ տե՛ս **Kreyenbroek 2010**. 323-379):

[5] Խաղանի Շիրվանիի (1126-1199 թթ.) ծննդավայրի հարցի շուրջ գիտական գրականության մեջ տարբեր ժամանակներում շրջանառվել է երեք հիմնական վարկած՝ **ա) Կովկասյան Գանձակ** քաղաքը (**Khanikof 1864**; **Залеман 1875**), **բ) Շամախի** քաղաքը (**Browne 1906:** 392-399), **գ) ընդհանրական Շիրվան** երկրամասը, որը կարող էր ներառել և Շամախին, և սույն հոդվածում քննարկվող Մալիամ գյուղը (**Бертельс 1962**: 50-65): Ինքը՝ Խաղանին իր հեղինակած «Toḥfat al-ʿEraqayn» (تحفة العراقين) երկի մեջ որպես իր ծննդավայր նշում է Շիրվան երկրամասը (تحفة العراقين ۱۳۵۷: ۴۳):

ռում այդ երկրի հարավային (Ապշերոն (ներառյալ Սուրախանիի և Բալախանիի խոսվածքները), Լահիջ, Մալհամ), կենտրոնական (Արիսքուշ-Դաղղուշչու, Խիզի) և հյուսիսային (Ղուբա, Շաբրան, Ղոնաղքենդ, Ղըրմըզը Ղասաբա)[6] թաթական բարբառների լեզվական նյութը, լսում է մի ավանդություն և զետեղում այն մեկ տարի անց՝ 1929 թ.-ին հրատարակած իր աշխատանքում:[7]

Բ. Միլլերը նշված գրքում, խոսելով Շամախիին մոտ գտնվող Մալհամ գյուղի թաթերի լեզվի մասին, ի միջի այլոց, նաև նշում է. «*Ընդ որում, Մալհամի մասին մի հետաքրքիր բան է պատմել ինձ Աղաևը. մալհամցիների մոտ պահպանվում է մի ավանդություն, համաձայն որի՝ իրենց գյուղից է արմատներով 12-րդ դարի պարսից հոչակավոր բանաստեղծ Խաղանին: Եթե այդ ավանդությունը հաստատվեր, ապա կստացվեր, որ Խաղանին ծագումով թաթ է*»[8]:

---

[6] Թաթական բարբառների նախնամբ դասակարգման քերված մոդելը Մ. Հաջիևինն է (տե՛ս **Hacıyev 1995b**: 18), որը կենտրոնական և հյուսիսային խմբերի առումով նույնությամբ և առանց փոփոխության վերցված է Ա. Գրյունբերգից (**Грюнберг 1963**: 8), իսկ հարավային խմբի մեջ ավելացվել են խորհրդային հայտնի թաթագետի հետազոտության ասպարեզից դուրս մնացած Լահիջի և Մալհամի բարբառները: Մ. Հաջիևի մոդելը հետագայում «Մուսուլմանական թաթական բարբառներ» անվան տակ նույնությամբ կրկնել է Մ. Ալիևը (**Əliyev 2006**: 210): Տողերի հեղինակը 2015 թ. իր թեկնածուական ատենախոսության մեջ, ելնելով կովկասյան պարսկերենի բարբառների հնչյունական, քերականական և բառային առանձնահատկություններից, առաջարկել է դրանց դասակարգման այլ մոդել, որով առանձնացվել է բարբառների ոչ թե երեք, այլ հինգ պայմանական խումբ (**Տոնոյան 2015**, 15-22):

[7] **Миллер 1929:** 12

[8] **Նույն տեղում**, 13:

Բ. Միլլերի գրառումից 75 տարի անց՝ 1999թ., դարձյալ Իսմայիլիի շրջանի Լահիջ ավանում այս անգամ 61 ամյա Անվար Բալաևից նույնաբովանդակ մի բանավոր հաղորդում է գրառում և 2002թ. հրատարակում կովկասյան պարսկերենի բարբառների ուսումնասիրությամբ զբաղվող Գյուլսում Հուսեյնովան[9]: Թաթերենի Լահիջի բարբառով ասված բանավոր հաղորդման մեջ հետաքրքիր անդրադարձ կա, ընդ որում, ոչ միայն Խաղանիի ծննդավայրի հարցին, այլ նաև Լահիջից ոչ շատ մոտ հեռավորության վրա գտնվող Մալհամ գյուղի բնակիչների պատմական անցյալի, գյուղի թաթական բարբառի և այդ տեղանվան ժողովրդական ստուգաբանության մասին: Հաղորդման մեջ, մասնավորապես, նշվել է. *«Մալհամում բնակվող մարդիկ մոտ 900 տարի առաջ Լահիջի մոտ գտնվող Խիմրանից են այնտեղ տեղափոխվել: Իսկ դա եղել է այն պատճառով, որ խիմրանցիները ձմեռելու և անասունները պահելու համար միշտ Շամախիի կողմերն են գնացել: Այդ տեղն էլ Օմարի որդիներ Օսմանն ու Ալին են ընտրել: Օսմանը բժիշկ է եղել: Տեսել է, որ այնտեղ միսը[10] ուշ է փչանում: Այդ պատճառով ասել է. «Մի՞թե այս տեղը բալասան (ադրբեջաներեն «մալհամ» - Ա.Տ.) է»: Ու այսպես այդ վայրի անունը «Մալհամ» է մնացել: Կամաց-կամաց այն գյուղ է դարձել: Այսօր Մալհամը Շամախիի ամենամեծ գյուղերից է: Աֆզալադդին Խաղանի Շիրվանին այնտեղ է ծնվել: Նրա պապը Օմարն է եղել, հայրը՝ հյուսն Ալին, իսկ հորեղ-*

---

[9] **Hüseynova 2002**

[10] Ժողովրդական ստուգաբանությունը Մալհամ բնականունը կապում է մի կողմից արաբերեն *لحم [lahm]* «միս» բառի, մյուս կողմից նույն արաբերեն **məlhəm** «քսուկ, քսայուղ, բալզամ, բալասան» բառի հետ:

բայրը՝ Արևելքում Աբու Ալի Սինայից հետո ամենահայտնի բժիշկ Օսման իբն Օմարն է եղել: Այսօր էլ Մալիամի ու Խիմրանի բնակիչների միջև սերտ բարեկամությունը չի խամրել: Ասում են, որ այդ երկու գյուղերի մարդկանց բարբառը չի փոխվել»[11]:

Բ. Միլլերի և Գ. Հուսեյնովայի՝ 20-րդ դարասկզբի և նույն դարավերջի այս երկու դաշտային գրառումներին, որոնց աղբյուրները, ըստ հետազոտողների բերած տեղեկությունների, եղել են տարբեր բանավոր պատումներ պատմական Լեռնային Շիրվանի Լահիջ ավանից, թերևս հնարավոր է ավելացնել ևս մեկը՝ որն ամենայն հավանականությամբ, որպես բանավոր սկզբաղբյուր, պետք է հիմք ծառայած լինի Ադրբեջանում պատմահոր հռչակ վայելող Աբասղուլի աղա Բակիխանովի (1794-1847 թթ.)՝ 1841 թ. պարսկերենով հեղինակած, իր իսկ կողմից իր ծառայակից ընկերոջ՝ Վասիլի Կուզմինի օգնությամբ 1844 թ. ռուսերեն թարգմանված և առաջին անգամ միայն 1926 թ. հենց ռուսերենով լույս տեսած «Գյուլիսթան-ի իրամ» երկասիրության՝ Խաղանիի ծննդավայրին վերաբերող հատվածի համար[12]: Արժեքա-

---

[11] **Hüseynova 2002** 143-144.

[12] **Бакиханов 1926.** Ռուսերեն այս տարբերակը Մ. Ասգարլիի կողմից թարգմանվել է ադրբեջաներեն և լույս տեսել 1951 թ. Բաքվում՝ Ա. Ալասգարզադեի խմբագրությամբ և Մ. Շարիֆլիի առաջաբանով (**Бакиханов 1951**): Ադրբեջաներեն տարբերակը, լատինագրի փոխած, նույնությամբ վերահրատարակվել է 2010 թ.՝ Բաքվում (**Bakıxanov 2010**): Ադրբեջանի ԳԱԱ Ձեռագրերի ինստիտուտի գրադարանում M-49/6258, Б-2268/2313, Б-2236/2954, Б-2002/9226 և Б-19/3312 շիֆրերի տակ պահվող պարսկերեն 5 ձեռագրերի հիման վրա Ա. Ալիզադեի, Մ. Սոլթանովի, Մ. Ազարլիի, Ա. Ասղարզադեի, Ֆ. Բաբաևի համահեղինակությամբ պատրաստված պարսկերեն գիտաքննական բնագիրը լույս է տեսել 1970 թ. Բաքվում (1970 باخلوف): Իսկ 1991 թ.

վոր այս աշխատության՝ Խաղանիին վերաբերող հատվածում, որտեղ բերված են բանաստեղծից որոշ կենսագրական տվյալներ, մասնավորապես նշված է. «*Հասան ալ-Աջամ Խաղանի Շիրվանի, Իբրահիմ բին Ալի Նաջջար: Նրա հայրը եղել է հյուսն Մալիամլու (ռուս. քն. Малхамлу - Ա.Տ.) գյուղում՝ Շամախի քաղաքից վերև*»:[13]

Աբասղուլի աղա Բակիխանովի՝ «Գյուլիսթան-ի իրամ» (բառ. թրգմն.՝ «Դրախտային ծաղկանոց») գրքի նշված հատվածը, 1950-ականներից սկսած, իր կողմն է գրավում Ադրբեջանի գիտական շրջանակների հետաքրքրությունը և մոտավորապես երկու տասնամյակ տարբեր հեղինակների աշխատանքներում օգտագործվում է Խաղանիի ծննդավայրի հարցը քննելիս:

Մ. Սուլթանովը 1954 թ.[14] և Ֆ. Քոչարլին 1978 թ.[15], հավանաբար նույնացնելով հենց Ա. Բակիխանովի մոտ Շամախի քաղաքից վերև հիշատակվող «Մալիամլու»

դարձյալ Բաքվում, այս անգամ Զհյա Բունյադովի խմբագրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով լույս է տեսել Վրաստանի՝ Կորնելի Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ազգային կենտրոնում պահվող և Բակիխանովի ձեռագրով գրված 340 թղթից բաղկացած ռուսերեն տարբերակը, որը Բակիխանովի՝ պարսկերենից կատարած թարգմանությունն է՝ իր ծառայակից ընկերոջ՝ Վասիլի Կուզմանի և Զ. Բունյադովի ենթադրությամբ նաև Թադեուշ Լադա Զաբլոցկիի օժանդակությամբ (**Бакиханов 1991**):

[13] Թարգմանությունը տրված է ըստ Վրաստանի՝ Կորնելի Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ազգային կենտրոնի Արևելյան ֆոնդի ռուսերեն բաժնի № 370 փաստաթղթի, որն առաջին անգամ ներառվել է Բակիխանովի «Գյուլիսթան-ի Իրամ» աշխատության՝ 1926 թ. Հրատարակված ռուսերեն տարբերակում (**Бакиханов 1926** 166, իսկ երկրորդ անգամ նույնությամբ և առանց փոփոխությունների, հրատարակվել է 1983 թ (**Бакиханов 1983** 264):

[14] **Sultanov 1954**: 18

[15] **Köcərli 1978**: 139

տեղանունը Շամախիի՝ այժմ թաթաբնակ Մալիամ գյուղի հետ, իրենց աշխատանքներում Խաղանիի ծննդավայր են համարում Շամախիի Մալիամ գյուղը:

1966 թ. ազգությամբ կովկասյան պարսիկ Մաղսուդ Հաջիևը, ով 1960-ականների սկզբներին դաշտային աշխատանքներ է իրականացրել Մալիամ գյուղում՝ գրառելով պարսկերենի Մալիամի խոսվածքի լեզվական նյութը[16], հրապարակում է մի հոդված՝ վերնագրված «Որտե՞ղ է ծնվել Խաղանի Շիրվանին»[17], որում անդրադառնալով գյուղի պատմական որոշ հուշարձանների և գերեզմանատան թվագրության խնդիրներին, եկել է եզրակացության, որ գյուղն ունի մոտավորապես 300-400 տարվա պատմություն, հետևաբար Բակիխանովի հայտնած տեղեկությունը, որ Խաղանին ծնվել է Մալիամում (իմա՝ «Մալիամլու»՝ ըստ Բակիխանովի տեքստի) չի կարող համապատասխանել իրականությանը[18]:

---

[16] Մ. Հաջիևի՝ Մալիամում իրականացրած դաշտային աշխատանքների արդյունքները Շամախիի Մադրասա գյուղի թաթախոս հայերից գրառված լեզվական նյութի հետ միասին ներկայացվել են նրա կողմից 1995 թ. հրապարակված ժողովածուի մեջ (**Hacıyev 1995a**. 112-142, **նույնի՝ 2009:** 286-320), որը լինելով Մալիամի խոսվածքից լեզվական նյութ պարունակող և ցարդ հրապարակում հայտնված միակ աշխատանքը, բացառիկ կարևորություն ունի այդ խոսվածքի և կովկասյան պարսկերենի համեմատական բարբառագիտական ուսում նասիրությամբ զբաղվողների համար:

[17] **Hacıyev 1966:** 82-83.

[18] Մ. Հաջիևի եզրահանգումներն ակնհայտ հակասության մեջ են Մալիամի բնակիչների այն հաղորդումների հետ, որ գյուղի դիրքը վերջին մի քանի հարյուր տարվա ընթացքում փոխվել է մի քանի անգամ: Օրինակ, ըստ 1960-ական թվականներին Մալիամ գյուղի միջնակարգ դպրոցի տնօրենի պաշտոնում աշխատած և Մ. Հաջիևի հետ անձնական շփումներ ունեցած **Իսլամ Հասանովի** (ծնվ. 1927 թ.)՝ 2007 թ. հրապարակած տեղեկությունների, մինչև իր ծնվելը իր

Ավելի ուշ՝ 1970 թ., Ղաֆար Քանդլի-Հարիսչին իր դոկտորական ատենախոսության մեջ առաջ է քաշում վարկած, համաձայն որի Մալհամի բնակիչները Շամախիի մերձակայք են տեղափոխվել միայն 16-րդ դարում Աղդաշի[19] մոտ գտնվող համանուն բնակավայրից, երբ Շիրվանշահական տան վերջին իշխողի և Սեֆյան Շահ Թամասպի միջև տեղի ունեցած բախման արդյունքում այն վերջնականապես ավերվել էր[20]: Հետևաբար, ըստ Ղ. Քանդլի-Հարիսչիի առաջ քաշած վարկածի, Խաղանիի ծննդավայր Մալհամը 11-12-րդ դարերում պետք է փնտրել ոչ թե Շամախիի, այլ՝ դրանից արևմուտք՝ Աղդաշի շրջանում:

Խաղանիի ծննդավայրի վերաբերյալ Բ. Միլլերի՝ 1929 թ. հաղորդումը անտեսած և Բակիխանովի՝ առանց սկզբնաղբյուրի հիշատակության թողած մի տեղեկության վրա Ադրբեջանի մասնագետների շրջանում ընթացող քննարկումները վերջնականապես ընդհատվում են, երբ Աբուլֆազ Ռահիմովը Շամախիում ծնված, Շիրվանի

նախնիները 4 անգամ փոխել են իրենց բնակության վայրը, որոնցից ամենահինը գտնվում է գյուղի այժմյան տեղից 3 կմ հեռավորության վրա, և որի շրջակայքում կան պահպանված հին մի մզկիթի հետքեր և որոշ հին գերեզմաններ (Հարցազրույց Մալհամի բնակիչ Իսլամ Հասանովի հետ, «Ադալաթ» օրաթերթի 2007 թ. օգոստոսի 1 ի համար): Մ. Հաջիևի պնդումները չեն հաստատվում նաև Հ. Ջիդդիի կատարած հնագիտական պեղումների և ուսումնասիրությունների նյութով, համաձայն որոնց՝ Շամախիի Մալհամ գյուղը գոյություն է ունեցել առնվազն 11 12 րդ դարերից (մանրամասն տե՛ս **Ciddi 1981:** 49):

[19] Ս. Երեմյանը Աղդաշում է տեղադրել պատմական Աղվանքի Քաղաց դաշտում գտնված Քաղքերդ ամրոցը (**Երեմյան 1963**, 89):

[20] **Kəndli-Hərisçi 1970**: 45-46: Ատենախոսությունը 1988 թ. Հրատարակվել է Բաքվում (**նույնի՝** 1988), իսկ պարսկերեն թարգմանությամբ՝ 2007 թ. Թեհրանում (کندلی هریسچی)

գրական դպրոցի հայտնի ներկայացուցիչ Բադր Շիրվանիի (1387-1450 թթ.)՝ Ուզբեկստանի ԳԱ Ալ-Բիրունիի անվան արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում 132 շիֆրի տակ պահվող եզակի ձեռագրի (17-րդ դարի արտագրություն) հիման վրա 1985 թ. Մոսկվայում հրապարակում է նրա «Դիվանը»[21], որի առաջաբանում[22] անդրադառնում է «Դիվանում» հանդիպող և Խաղանիի ծննդավայրի հարցին վերջնական լուծում տվող երկու բացառիկ հիշատակության[23]:

15-րդ դարի սկզբում ստեղծագործել սկսած Բադր Շիրվանին իր «Դիվան»-ում, համեմատելով իրեն Խաղանիի հետ, գրում է.

Պարսկերեն բնագիր[24]	Տառադարձում
رفت خاقانی و من مداح خاقانم کنون نیست کسی امروز در علم سخن همتای من من مه از ملحانم و زان روستایی طبع چند مولدم خاک شماخی، تخت شروان جای من	Raft Xāqānī wa man maddāḥ-ı xāqānam kunūn Nīst kasī imrūz dar ʿilm-i suxan hamtāy-i man Man ma az Mal[a]hānam wa z-an rūstāyī tabʿ čand Mūwlidam xāk-ı Šamāxī, taxt-ı Šarwān

[21] **Рагимов 1985**

[22] **Նույն տեղում**, 3-8:

[23] Ամենայն հավանականությամբ հենց Բադր Շիրվանիի «Դիվան»-ի նյութի օգտագործմամբ Աբուլֆազ Ռաֆիմովը մինչև դրա հրատարակումը ևս երկու անգամ անդրադարձել է այդ խնդրին՝ մեկ անգամ 1976 թ. (**Աբուլֆազ Ռահիմով**, Բադր Շիրվանիի «Միրատուս Սաֆա»-ի անհայտ ընդօրինակությունը և որոշ դիտողություններ Խաքանիի մասին, քաղվ.՝ **Զոբանյան 1980**, 313) և մեկ անգամ՝ 1980 թ. (**Աբուլֆազ Ռահիմով**, Կրկին Խաքանիի ծննդավայրի մասին, քաղվ.՝ **Զոբանյան 1982**, 233), որոնք, ցավոք, հոդվածի պատրաստման ժամանակ ՀՀ-ում հայտնարարված արտակարգ դրության և գրադարանների փակ լինելու պատճառով մնացին չուսումնասիրված:

[24] **Рагимов 1985**: 67.

	ǰāy[-i] man
Հայերեն թարգմանություն	
Գնաց Խաղանին, ես եմ հիմա ձոն ասողը խաղանի, Չկա այսօր հավասար ինձ տաղասության արվեստում, Ո՛չ Մալիանից եմ, և ո՛չ էլ գեղջկաբարոներից այն, Շամախու ծնունդ եմ ես, տեղն իմ գահն է Շիրվանի:	

Բերված հատվածից պարզ է, որ Բադր Շիրվանին, ինքն իրեն համեմատելով Խաղանիի հետ և ակնարկելով, որ Խաղանիից հետո ինքն է հռչակավոր բանաստեղծը պալատի, «Մալիան» բառի տակ նկատի ունի Խաղանիի իրական ծննդավայրը: Բադր Շիրվանին, ծնված լինելով հենց Շամախի քաղաքում, իրեն, որպես շիրվանշահական մայրաքաղաքի բնիկի, առավել է տեսնում, փաստորեն, Խաղանիից, ով, ըստ Բադրի ոչ թե Շամախիի ծնունդ է, այլ՝ «Մալիան» անունով գյուղի:

«Դիվան»-ում Բադր Շիրվանին մեկ անգամ ևս խոսում է Խաղանիի ծննդավայրի մասին և արդեն բացահայտ հայտարարում, որ Խաղանին ծնվել է հենց Մալիանում.

Պարսկերեն բնագիր[25]	**Տառադարձում**
خاقانی ملحان وطن بود ملک ملک سخن زانفاس او دور زمان عالم معطر یافت	Xāqānī Malhān-waṭan būd mālik-i mulk-i suxan Z-anfās-i ū dowr-i zamān ʿālam muʿaṭṭar yāfta
Հայերեն թարգմանություն	
Մալիանն էր հայրենիքը Խաղանու՝ տաղերգության իշխանի Նրա շնչից բոլր էին առել յուր օրերիլ ժամանակը, աշխարհը:	

[25] **Նույն տեղում**, 20:

Բադր Շիրվանիի՝ 1985 թ. միայն լույս ընծայված «Դիվան»-ի այս երկու հատվածներն են ահա, որ, անկասկած գալիս են հաստատելու Լեռնային Շիրվանում Բ. Միլլերի՝ 1928 թ. և Գ. Հուսեյնովայի՝ 1999 թ. գրառած բանավոր պատումների իսկությունը, համաձայն որոնց՝ Խաղանիի ծննդավայրը Մալհամն է: Բարդ է պնդել, որ Բադր Շիրվանիի մոտ վկայած Մալհան բնակավայրը եղել է հենց այն տեղում, որտեղ այսօրվա Մալհամն է[26], բայց այն որ վերջինը ստուգաբանորեն կապված է առաջինի հետ, թվում է ակնհայտ. բացի այն, որ քառավերջում *–n>m անցումը անծանոթ երևույթ չէ իրանական լեզուներում՝ ըստ պատմական ավելի վաղ շրջանների հատկանվանական նյութի (օր. Vahran>Bahram) և Արևելյան Այսրկովկասի իրանական լեզուների դեպքում այդ երևույթը կա նաև այսօր ոչ միայն հատկանունների դեպքում (ինչպես օր.՝ կովկասյան պարսկերենում, թալիշերենում և այս երկուսի ազդեցությամբ նաև խոսակցական ադրբեջաներենում՝ **məsələm** «օրինակ»՝ գրական **məṯəlān** (հմմտ. արաբ., պրսկ. مثلاً) բառի փոխարեն), Մալհան տեղանունից Մալհամ տարբերակի առաջա-

[26] 26.04.2020 թ. մասնավոր զրույցի ընթացքում *Մալհան* տեղանվան ստուգաբանության նախնական աշխատանքային մի տարբերակ մեզ առաջարկեց պրոֆ. Վ. Ոսկանյանը: Համաձայն այդ տարբերակի՝ տեղանվան հիմքում կարող է ընկած լինել դեռ դասական պարսկերենում գործածական արաբ. ملح *[malḥ]* «աղ, աղի» և ملح *[maliḥ]* «աղուտ» բառը, որին միացել է իրանական *–ān* տեղանվանակերտ վերջածանցը (հմմտ. Գիլան, Լահիջան, Դելիջան ևն): Ընդ որում, այս ստուգաբանության հաստատվելու դեպքում, ըստ Վ. Ոսկանյանի, Բադր Շիրվանիի վկայած ***Malḥān*** տեղանունը կազմության տիպաբանությամբ և բովանդակությամբ հնարավոր կլինի համեմատել *Աղուանք* երկրանվան հետ:

ցումը կարող էր պայմանավորված լինել և՛ ժողովրդական ստուգաբանությունների ազդեցությամբ[27]:

Բաղր Շիրվանիի «Դիվան»-ի հայտնաբերմամբ և հրատարակությամբ, ըստ էության, որոշակիանում է նաև Խաղանիի ծննդավայրի վերաբերյալ Բակիխանովի հաղորդած տեղեկության սկզբնաղբյուրի հարցը: Բակիխանովը թեև ուներ որոշակի տեղեկություններ Բաղր Շիրվանիի կյանքի որոշ դրվագների և նրա գործունեության վերաբերյալ[28], սակայն նա չի տեսել Բաղրի «Դիվան»-ը, որը, սակայն, անթաքույց կերպով խեղաթյուրելու փորձ է կատարել Զ. Բունյադովը 1991 թ. Բակիխանովի՝ Վրաստանի Կորնելի Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ազգային կենտրոնում պահվող «Գյուլիստան-ի իրամ»-ի ռուսերեն տարբերակը հրատարակելիս: Զ. Բունյադովի «խմբագրած» այս հրատարակության մեջ Խաղանիի ծննդավայրը նշված է «Малхан», որը եթե նույնությամբ համապատասխաներ ձեռագրում տրված տարբերակին, ապա հնարավոր էր ենթադրել, որ Բակիխանովի հաղորդած տեղեկության սկզբնաղբյուրը եղել է հենց Բաղր Շիրվանիի «Դիվանը»: Սակայն, «Գյուլիստան-ի իրամ»-ից պահպանված բոլոր ձեռագրերում, ներառյալ և այն օրինակը, որի հիման վրա այն հրատարակել է Զ. Բունյադովը, վկայված է Խաղանիի ծննդավայրի միայն մի տարբերակ՝ պարսկերենով պահպանված և Ադրբեջանի ԳԱԱ ձեռագրերի ինստիտուտի գրադարանում պահվող բոլոր 5 ձեռագրերում՝ ملهملو *[Malhamlū]*[29] և Կ. Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ազգային կենտրոնի Արևելյան ֆոն-

[27] Տե՛ս ***Ծանոթագրություն 10***:
[28] **Бакиханов 1991** 202.
[29] **باکیخانوف 1970: 202.**

դի ռուսերեն բաժնի №370 ձեռագրում՝ ռուսերենով *Мал-хамцу*, որը բացարձակ նույնական է պարսկերեն տարբերակի հետ[30]: Հետևաբար, ակնհայտ է, որ Զ. Բունյադովի «խմբագրման» հիմքում ընկած է եղել 1991 թ.-ի հրատարակությունից մի քանի տարի առաջ տպագրված Բադր Շիրվանիի «Դիվան»-ի՝ Խաղանիի ծննդավայրի մասին բերած նորությունը:

Սրանից բացի՝ Բադրի «Դիվան»-ում հանդիպող տարբերակում տեղանունը գրված է առավելապես արաբական փոխառություններում հանդիպող «ح» *[ḥ]* տառով՝ *ملحان [Malḥān]*, այնինչ Բակիխանովի աշխատության գիտաքննական բնագրի համար հիմք ծառայած բոլոր 5 ձեռագրերում հանդիպում է պարսկերենի այբուբենի մեկ այլ՝ «ه» տառով՝ *ملهمو [Malhamū]*, որը խոսում է այն մասին, որ Բակիխանովին հայտնի չէր տեղանվան պատմական գրությունը:

Վերջին կետը ևս խոսում է այն մասին, որ Բակիխանովի աղբյուրն ամենայն հավանականությամբ եղել է Շիրվանում Խաղանիի ծննդավայրի մասին պահպանված տեղական ավանդությունը:

Ամփոփելով պետք է նշել՝

- Խաղանիի ծննդավայրի մասին կա գրառված և մեզ հասած շիրվանական առնվազն երեք բանավոր ավանդություն, որոնցից ամենահինը գրված է 1841 թ. Աբասղուլի աղա Բակիխանովի ձեռքով:
- Բոլոր երեք տարբերակները փաստում են, որ Խաղանի Շիրվանիի ծննդավայրը եղել է Շամախիի մոտ գտնվող թաթաբնակ Մալհամ գյուղը:

[30] **Ахмедова 1983**: 264

• Նշված բանավոր ավանդություններում հաղորդվող տեղեկությունը ստուգապես հաստատվում է 15-րդ դարի բանաստեղծ Բադր Շիրվանիի՝ 1985 թ. Մոկվայում հրատարակված «Դիվան»-ի շնորհիվ:

• Խաղանի Շիրվանիի ծննդավայրի քննության օրինակը ցույց է տալիս, որ իրանական ժողովուրդների. այդ թվում կովկասյան պարսիկների մոտ պահպանվող բանավոր ավանդությունները ունեն սկզբնաղբյուրային բացառիկ նշանակություն հարյուրամյակների վաղեմությամբ իրադարձությունների քննության համար և արժանի են առավել մանրամասն ու խորքային ուսումնասիրության:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երեմյան Ս. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրության հիմքի վրա), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատարակչություն:

Զոբանյան Պ. 1980, Ադրբեջանական ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրի» կովկասագիտական արևելագիտական նյութերը (1975 1978 թթ.), ՊԲՀ, 3, էջ 307-316.

Զոբանյան Պ. 1982, Ադրբեջանական ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրի» կովկասագիտական արևելագիտական նյութերը (1979 1980 թթ.), ՊԲՀ, 2, էջ 229 233:

Տոնոյան Ա. 2015, Կովկասյան պարսկերեն. Պատմահամեմատական քննություն (թեկնածուական ատենախոսություն), Երևան, անտիպ:

Տոնոյան Ա. 2016, Խաղանիի ծննդավայրի հիմնահարցը. թաթական ավանդությունից պատմական իրականություն, «Խաղանին և պարսկախոս Շիրվանը» գիտաժողովի ծրագիր և թեզիսներ, Երևան, էջ 33 34:

Бакиханов А. 1926: Гюлистан-и Ирам. Труды Общества обследования и изучения Азербайджана, вып. IV, Баку, Издание Общества обследования и изучения Азербайджана

Бакиханов А. 1951: Гюлистан-Ирам (на азерб. языке), Баку. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyəti.

Бакиханов А. 1983: Сочинения, записки, письма, сост., пред. и комм. Э. Ахмедовой, Баку, Издательство «Элм».

Бакиханов А. 1991: Гюлистан-и Ирам, ред., комм., прим. и указ З. Буниятова, Баку, Издательство «Элм».

Бертельс Е. 1962: Избранные труды. Низами и Фузули, Москва, Издательство восточной литературы.

Грюнберг А. 1963: Язык северовазербайджанских татов, Ленинград, Издательство Академии Наук СССР.

Залеман К. 1875: Четверостишия Хакани, Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии Наук.

Миллер Б. 1929 Таты, их расселение и говоры, Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, вып. VIII, Баку, Издание Общества обследования и изучения Азербайджана

Рагимов А. 1985 Бадр Ширвани. Диван, Москва, Наука.

Bakıxanov A. 2010: Gülüstani-İrəm, Bakı, Xatun Plyus.

Browne E. 1906, A literature history, vol. II, Cambridge

Ciddi H. 1981: Orta əsr Şamaxı şəhəri (tarixi-arxeoloji tədqiqat), Bakı, Elm

De Jong P. E. 1953 The "Kon-Tiki" Theory of Pacific Migrations, "Bijdragen Tot De Taal-, Land- En Volkenkunde", vol. 109(1), pp 1-22

Əliyev M. 2006 Azərbaycan tatları, Bakı, "MBM" nəşriyyatı.

Hacıyev M. 1966 Xaqani Şirvani harada doğulmuşdur?, "Azərbaycan SSR EA Məruzələri", N 5, ss. 82-83.

Hacıyev M. 1995a. Töy-düyün xəzninəmizdən, Bakı

Hacıyev M. 1995b Azərbycan tatlarının dili, Bakı, 2-ci nəşr, Bakı, Mütərcim

Hacıyev M. 2009: Tatların tarixi-etnoqrafik oçerkı, Bakı, Mütərcim.

Heyerdahl T. 1951. The Voyage of the Raft Kon-Tiki, "The Geographical Journal", vol. 115(1/3), pp. 20-41.

Kəndli-Hərisçi Q. 1970 Xaqanı Şirvani (həyatı, dövrü və mühitı). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasıya, Bakı

Kəndli-Hərisçi Q. 1988 Xaqani Şirvani: həyatı, dövrü və mühiti, Bakı, Elm.

Khanikof N. 1864. Mémoire sur Khâcâni, poëte persan du XIIe siècle, "Journal Asiatique", vol. 6/4, pp. 137-200, 6/5, pp. 296-367; pub. as monograph, Paris, 1865.

Köçərli F. 1978. Azərbaycan ədəbiyyyatı, I cild, Bakı, Elm.

Kreyenbroek Ph., Marzolph Ul. (eds.) **2010**: Oral Literature of Iranian Languages: Kurdish, Pashto, Balochi, Ossetic; Persian and Tajik: Vol XVIII (A History of Persian Literature), London/New York, I.B Tauris & Co. Ltd.

Hüseynova G. 2002: Lahıc tatlarının dili, Bakı, Nurlan.

Showren T. 2014: Oral Traditions: Method to Adoptation of Construction of the History of Non-Literate Tribes, "International Journal of Social Science and Humanity", vol. 4(6), pp. 478- 481.

Sultanov M. 1954: Xaqani Şırvani, Bakı, Azərnəşr.

Vansina J. 1961. De la tradıon orale. essai de method historique, Tervuren: Muse'e royal de l'Afrique Centrale, Annales, Série ın-8°, Sciences humaines, 36, Paris.

Vansina J. 1965. Oral Tradition A Study in Historical Methodology, London, Routledge & Kegan Paul, 2nd ed. New Brunswick: Aldine Transaction, 2006.

باکیخانوف ع. ۱۹۷۰، گلستان ارم، باکو، ادارهٔ انتشارات "علم"

تحفه العراقین ۱۳۵۷، به نگارش حکیم خاقانی، تهران.

کندلی هریسچی غ. ۱۳۷۴، خاقانی شروانی (حیات زمان و محیط او)، تهران.

Արտյոմ Տոնոյան, *բ. գ. թ.* ,
Երևանի պետական համալսարան,
Իրանագիտության ամբիոն
artyom.tonoyan@ysu.am

FROM ORAL TRADITION TO HISTORICAL REALITY: ON THE CASE OF KHĀQĀNĪ ŠIRWĀNĪ'S BIRTHPLACE

Keywords: *Khāqānī Širwānī, Badr Širwānī, Šerwān, Šamāḫī, Malham, Oral Tradition, Non-literary language, Caucasian Tat.*

The problem of the birthplace of Khāqānī Širwānī (1126-1199), a well-known representative of Shirvan's medieval Persian literature, has not been the subject of a separate study for a long time.

In this article, an attempt is made to provide a final solution to the problem of Khāqānī's birthplace. The version suggested in the article is based on a local oral traditions preserved among the persophons of Lahīj, as well as on the data of Badr Širwānī's (14-15th century) Divan.

Artyom Tonoyan - *PhD, Yerevan State University, Department of Iranian Studies*
artyom.tonoyan@ysu.am

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ 1713 ԵՎ ՍԱՈՒԴ ԹԱԳԱՎՈՐ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ 6770 ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ*

ՎԱՀԵ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Բանալի բառեր[1] *հանաֆիական մազհաբ, «Ծովերի միաձուլում», գլուխ, ձեռագիր, համեմատություն, գրիչ, մուսուլմանական իրավունք, փեքստ, էջ, հիշատակարան:*

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել հանաֆիական մազհաբի[1] ներկայացուցիչ, մուսուլման ականավոր կրոնաիրավագետ Իբրահիմ իբն Մուհամմադ իբն Իբրահիմ ալ-Հալաբիի "Multəqa al-bəḥur" («Ծովերի միաձուլում») աշխատության[1] երկու տարբեր գրիչների կողմից գրված ձեռագիր տարբերակներն ու ներկայացնել դրանց համեմատական բնութագիրը[1] ներառյալ ձեռագրերի թե՛ նկարագրական, և թե՛ բովանդակային տարբերություններն ու նմանությունները:

Ուսումնասիրության առարկա է հանդիսանում Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտում (Մատենադարան) պահվող "Multəqa al-bəḥur" («Ծովերի միաձուլում») աշխատության համանուն ձեռագիր տարբերակը (թիվ 1713) և Սաուդ թագավոր համալսարանում[2]

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 28.06.2020: Գրախոսվել է 03.09.2020:*

[1] Մազհաբ (maḏhab) բառն արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է ուղի, ուսմունք կամ դոկտրինա, որին պետք է հետևի մուսուլմանը:

[2] Օրինակը «Սաուդ թագավոր» համալսարանի գրադարանի (այսուհետ՝ **ՍԹՀ**) 6770 համարի տակ պահվող ձեռագիրն է, որը մեզ հասանելի է դարձել Ալ-Մուստաֆա էլեկտրոնային գրադարանի միջո-

պահվող վերոնշյալ աշխատության համանուն ձեռագիր տարբերակը (թիվ 6770)։ Մատենադարանում պահվող արաբերեն ձեռագրերի ուսումնասիրությունը մեծ նշանակություն ունի հայ արաբագիտության համար, քանի որ այնտեղ պահվող արաբերեն շուրջ 2000 ձեռագրերի շարքում մուսուլմանական իրավունքին նվիրված ձեռագրերն ուսումնասիրված և գիտականորեն նկարագրված չեն, և դրանց՝ աշխարհի համար հասանելի դարձնելը արդի արաբագիտության կարևոր խնդիրներից մեկն է։ Ձեռագրերի համակողմանի և քննական վերլուծությունն ու գիտական նկարագրությունն ունեն նաև աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն, որը հնարավորություն է ընձեռում լուսաբանելու արաբամուսուլմանական մշակութային ժառանգությանը վերաբերող խնդիրները։ Այսպիսով, նման ձեռագրերի առկայությունը մեկ անգամ ևս ապացուցում է Հայաստանի միջմշակութային հաղորդակցության կարևոր հանգույց լինելու փաստը։ Հոդվածում կիրառված է "Encyclopaedia of Arabic Language and Linguistics (EALL)" տառադարձման համակարգը։

Իբրահիմ իբն ալ-Հալաբի, ամբողջական անունն է Իբրահիմ իբն Մուհամմադ իբն Իբրահիմ ալ-Հալաբի[3], ծնվել է 864/1460 թվականին Հալեպում, մահացել է

ցով, որի կողմից էլ թվայնացվել է այդ օրինակը։ Գրադարանը աշխարհի տարբեր գրադարաններում պահվող իսլամական ձեռագրերի լուսաձրված ֆոնդ է ստեղծել։
www.al-mostafa.com

[3] Որոշ աղբյուրներ, մասնավորապես՝ **Jalāl al-Dīn Al-Suyūṭī 1975**, "Al-Taḥaddut bi ni'mat Allah", al-Qahira, էջ 70, ավելացնում են նաև Բուրհան ալ-Դին անվանակոչումը, որը պատվանուն էր, ինչն Ալ-Հալաբին ստացել էր Եգիպտոսում։

956/1549 թվականին Ստամբուլում: Ալ-Հալաբին ծագումով Հալեպից էր: Նա հանաֆիական մազհաբի հետևորդ է: Սկզբնական կրոնական կրթությունը ստացել է իր ծննդավայրում: Հիմնական կրթությանը զուգահեռ մասնակցել է տարբեր դասալսումների Դամասկոս քաղաքում[4]: Նա ուսանել է մի շարք նշանավոր գիտնականների մոտ, որոնցից հայտնի էին Բուրհան ալ-Ռուհավին, Աբու Դահր իբն ալ-Հաֆիզ Բուրհան ալ-Դին իբն ալ-Քուֆը, ինչպես նաև հայտնի գիտնական Ջալալ ալ-Դին ալ-Սույուտի (911/1505) մոտ, ով հայտնի էր Ղուրանի և հադիսների իր մեկնություններով: Այս ամենի արդյունքում Ալ-Հալաբին Հալեպ քաղաքում վաստակեց առաջատար ֆակիհի համբավ: Վերջինիս գրչին է պատկանում "Multaqa al-ābḥur" («Ծովերի միաձուլում») աշխատությունը, որի շնորհիվ հեղինակը մեծ համբավ ձեռք բերեց և դասվեց լավագույն կրոնաիրավագետների շարքին: Աշխատությունը դարձավ հանաֆիական իրավական դպրոցի հիմնական ձեռնարկներից և ժամանակի լավագույն աշխատություններից մեկը: Այն հակիրճ ու բովանդակ է և գրված է պարզ ոճով՝ պարունակելով դրույթներ մարդու գործունեության գրեթե բոլոր ոլորտների վերաբերյալ՝ ներառյալ երկրպագության, ընտանեկան հարաբերությունների, ժառանգության, առևտրային գործարքների և հանցագործությունների վերաբերյալ: "Multaqa al-ābḥur" աշխատությունը հեղինակը բաժանել է ճիշտ այնպես, ինչպես բաժանված է հանաֆիների ֆիկհի հիմնարար գրքերում ու աղբյուրներում: Սակայն կան աննշան տարբերություններ կապված որոշ բաժինների ավելի վաղ կամ ուշ հիշատակման հետ:

---

[4] الأعلام، قاموس تراجم، خير الدين الزركلي، ص. 568.

Աշխատությունը դասակարգված է համաձայն հանաֆիական իրավունքի դասական բաժանման: Այն կազմված է գլուխներից, որոնք էլ իրենց հերթին բաժանվում են ենթագլուխների ու մասերի: Աշխատանքի առանձնահատկություններից մեկը կրոնական և իրավական տերմինների օգտագործումն է, ինչը չի արվել Ալ-Հալաբիի նախորդների կողմից: Աշխատությունը բաղկացած է 57 գլխից:

Մատենադարանում պահվող ձեռագիրը (այսուհետ՝ առաջին) բաղկացած է երկու հարյուր քսաներկու թերթից: Առաջին ձեռագրի գրիչն է Իբրահիմ իբն Սալեհ իբն Հասանը: Ձեռագիրը գրվել է հիջրայի Ռաջաբ ամսվա 1080 թվականին (մեր թվարկության 1669 թվականի նոյեմբեր ամսին)՝ Դամասկոսի Սուլեյմանյա խան դպրոցում: Ձեռագիրը Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի թիվ 1713 ձեռագիրն է՝ գրված նասխ (nasx) արաբական ձեռագրատեսակով: Ձեռագրի էջի չափերն են 15,8*9,5 սմ, իսկ գրադաշտի չափերը՝ 11,5*5,5 սմ՝ առնված սև և ոսկի շրջանակի մեջ: Ձեռագրի թուղթն արևելյան տեսակի է, կազմը կաշեպատ ստվարաթուղթ է, ունի դռնակ, շրջանակված սև և ոսկե գույներով ու նախշազարդ բուսական տարրերով: Կազմ-աստառը մուգ կարմիր թուղթ է: Առկա են կնքադրոշմներ: 1ա էջում առկա է հինգ կնքադրոշմ, 7ա էջում՝ 1 կնքադրոշմ: Դրանցից 4-ն անընթեռնելի են, 1-ը՝ ընթեռնելի, որի վրա գրված է Մուհամմադ ալ-Սաիդ Ռուշդիի անունը, որն, ըստ ձեռագրագիտության ավանդույթի, վկայում է այն մասին, որ դա հերթական սեփականատիրոջ ձեռագիրն է: Ձեռագրի բովանդակության ցանկը նշված է 1բ-4բ էջերի վրա: Սկիզբը ճակատազարդ է, վարդագույն, կանաչ, կարմիր, կապույտ, սև, սպիտակ, ոսկի բուսական տարրերով:

Հիշատակարանը 222ա էջի վրա է: Առաջին ձեռագրի գրությունը սև թանաք է, գլուխների վերնագրերը՝ կարմիր, ձայնավորված նասխով: Կան կապող բառեր:

Երկրորդ ձեռագիրը ՍԹՀ 6770 ձեռագիրն է (այսուհետ՝ երկրորդ): Ձեռագրի գրիչը Ալի իբն Աբդ Ալլահն է՝ հիջրայի 1133 թվականին (մեր թվարկության 1721): Գրված է նասխով: Սկիզբը ճակատազարդ չէ: Տեքստը առնված չէ շրջանակների մեջ: Կան ծաղկազարդ տարրեր, կապող բառեր: Ձեռագրի էջի չափերն են՝ 20,5*16 սմ: Հիշատակարանը գտնվում է վերջին՝ 138-րդ էջի վրա: Երկրորդ ձեռագրի գրությունը սև թանաք է, գլուխների վերնագրերը՝ կարմիր, ձայնավորված չէ, կան կապող բառեր:

Բովանդակության ցանկերը տարբեր են: Առաջին ձեռագրի բովանդակության ցանկում էջերի համարակալումը համապատասխանում է, սակայն երկրորդ ձեռագրում այդ համընկնումը խախտված է: Օրինակ՝ երկրորդ ձեռագրում ամուսնալուծության մասին գլուխը բովանդակության ցանկում էջակալված է 36-րդ էջում, իսկ ձեռագրում այն 39-րդ էջի վրա է[5]:

Երկրորդ ձեռագրի բովանդակության ցանկը պատկերված է իրարահավասար կարմիր եզրագծեր ունեցող վանդակներով, որոնց ներսում գրված են գլուխների և ենթագլուխների վերնագրերը թեքությամբ ու սև գույնով: Յուրաքանչյուր վանդակում նշված է գլուխը, ենթագլուխը և էջահամարը՝ սև թանաքով: Ի տարբերություն երկրորդ ձեռագրի, առաջին ձեռագրի բովանդակության ցանկը առնված է սև և ոսկի շրջանակի մեջ, գլուխների վերնագրերը գրված են կարմիր թանաքով, ենթագլուխներինը՝

[5] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 39ա; բով. ցանկ:

սև թանաքով, իսկ էջերի համարները՝ կարմիր թանաքով: Ստորև կներկայացվի երկու ձեռագրերի ամբողջական համեմատական բնութագիրը.

• Առաջին ձեռագիրը գրված է առավել պարզ, համառոտ և դյուրըմբռնելի ձևով, ի տարբերություն երկրորդ ձեռագրի:

• Կա տարբերություն էջերի պարունակության ծավալի և տառաչափերի մեծ ու փոքր լինելու հետ կապված, որն էլ իր հերթին պայմանավորված է յուրաքանչյուր ձեռագրի առանձնահատկությամբ:

• Երկրորդ ձեռագրում առկա է գլուխների և ենթագլուխների էջերի համարակալման տարբերություն, ինչը շփոթեցնում է այդ երկու օրինակների համեմատողին: Երկրորդ ձեռագրում ծիսական մաքրության գլուխը գտնվում է երրորդ էջի վրա, աղոթքի մասին գլուխը՝ վեցերորդ էջի վրա, թաղման արարողակարգին վերաբերող գլուխը՝ տասնչորսերորդ էջի վրա: Առաջին ձեռագրում էջերի համարակալումը հստակ է և բովանդակության ցանկն ամբողջովին համապատասխանում է ձեռագրի էջերին: Մաքրության գլուխն առաջին ձեռագրում գտնվում է առաջին էջի վրա, աղոթքի մասին գլուխը՝ յոթերորդ էջի վրա, թաղման արարողակարգին վերաբերող գլուխը՝ քսաներկուերորդ էջի վրա, որոնք իրենց հերթին համընկնում են բովանդակության ցանկում իրենց համարակալված էջերին:

• Ձեռագրերում որոշ ենթավերնագրեր տարբեր ձևակերպումներ ունեն, ինչպես, օրինակ, առաջին ձեռագրում առկա է ենթագլուխ հնազանդության մասին[6], մինչդեռ երկրորդ ձեռագրում նույն ենթավերնագիրը

[6] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 1բ:

նշված է հետևյալ կերպ՝ ենթագլուխ հնազանդվելու անհրաժեշտության մասին[7]: Այս ամենից զատ երկու ձեռագրերի բովանդակության ցանկերում կան զանազան բառային, բայց ոչ իմաստային տարբերություններ: Ուսումնասիրության արդյունքում պարզ դարձավ, որ ընդհանուր միտքն ու բովանդակությունը համընկնում են:

• Առաջին ձեռագրի բովանդակության ցանկը հիշատակում է դաշտանային ցիկլին վերաբերող առանձին երեք ենթաբաժիններ[8], ի տարբերություն երկրորդ ձեռագրի, որն այդ ամենն ընդհանրացնում է մեկ ենթագլխում[9]:

• Երկրորդ ձեռագրի ծիսական մաքրության գլխում «ականջներ» բառը գրված է տեքստից դուրս ընկած հատվածում[10], մինչդեռ առաջին ձեռագրում այն տեքստի մեջ է[11]:

• Ծիսական մաքրության գլխում ձեռագրերի միջև առկա է բառային տարբերություն՝ մասնավորապես խելագարություն և հարբեցողություն[12] ու խելագարություն և հարբեցող[13] բառերի միջև: Առաջին ձեռագրում հարբեցողություն բառով բնութագրվում է ալկոհոլ չարաշահած մարդը, որից հետո նա պետք է ծիսական մաքրում անցնի, իսկ երկրորդ ձեռագրում հարբեցող բառը վերաբերում է ընդհանրապես ալկոհոլ օգտագործած մարդուն, և եթե մարդ օգտագործում է այն թեկուզ շատ չնչին չա-

---

[7] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), բով. ցանկ:
[8] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 1բ:
[9] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), բով. ցանկ:
[10] **Նույն տեղում**, էջ 1բ:
[11] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 8բ:
[12] **Նույն տեղում**, էջ 8բ:
[13] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 2ա:

փաբաժնով, ապա պետք է ծիսական մաքրման ենթարկվի՝ համաձայն երկրորդ ձեռագրի:

• Առաջին ձեռագիրը ծիսական մաքրության գլխի որոշակի հատվածում ներկայացնում է «կանգնած»[14] (qāʾim) բառը, մինչդեռ երկրորդ ձեռագրում նույն հատվածը նկարագրելիս նշված են «կանգնած» (qāʾim), «նստած» (qāʿid), «խոնարհված» (rākiʿ) և «ծնկաչոք» (sājid) բառերը[15]:

• Երկրորդ ձեռագրի ծիսական մաքրության գլխում՝ թույլատրելի արարքներին վերաբերող ենթագլխում, ապուր բառից հետո առկա է հետևյալ նախադասությունը՝ «. . . և ոչ թե ծառից կամ պտուղից քամված ջրով»[16], որը բացակայում է առաջին ձեռագրում[17]:

• Երկու ձեռագրերի միջև չնչին տարբերություն կա աղոթքի կանչման ենթագլխում: Երկրորդ ձեռագրի գրիչը բաց է թողել «աղոթքի չի կանչում» հատվածի ժխտական մասնիկը[18], ինչն առկա է առաջին ձեռագրում[19]: Երկրորդ ձեռագրի գրիչի մոտ նկատվեց գրված և իր կողմից ջնջված բառեր:

• Կենդանիներին ողորմություն հանձնելու ենթագլխում առկա է տարբերություն հետևյալ հատվածում. առաջին ձեռագրում նշվում է, որ յուրաքանչյուր հարյուր քառասունհինգ անասունից զոհաբերման բաժին հանել երկու՝ երեք տարին բոլորած էգ ուղտ և մեկ տարին

[14] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 9ա:
[15] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 2ա:
[16] **Նույն տեղում**, էջ 2բ:
[17] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 10ա:
[18] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 7բ:
[19] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 15ա:

բոլորած մեկ ուղտ[20], մինչդեռ երկրորդ ձեռագրում առկա է նույն հատվածը մեկ տարբերությամբ, այն է՝ հարյուր քառասունհինգ անասունի փոխարեն նշված է հարյուր քառասուն անասունից զոհաբերման բաժին հանել երկու՝ երեք տարին բոլորած էգ ուղտ և մեկ տարին բոլորած մեկ ուղտ[21]:

• Նախաճաշի թույլատրման ենթագլուխը առաջին ձեռագրում ներկայացված է առավել ճշգրիտ ձևով, քան երկրորդ ձեռագրում, որի գրիչը պակասեցնում ու ավելացնում է որոշակի հատվածներ, մասնավորապես կրկնողության եղանակով. «եթե ճանապարհորդը մտադրվում է նախաճաշել» հատվածը երկրորդ ձեռագրում կրկնվում է երկու անգամ[22], մինչդեռ առաջին ձեռագրում այն հիշատակվում է ընդամենը մեկ անգամ[23]:

• Ամուսնության ու զույգերի՝ բոլոր հարցերում միմյանց համապատասխանելու մասին գլուխներում առաջին[24] և երկրորդ[25] ձեռագրերի միջև բովանդակային որևէ տարբերություն առկա չէ:

• Կրծքով կերակրելու մասին գլխում երկու ձեռագրերի միջև բովանդակային տարբերություն չկա, թեև առաջին ձեռագրի գրիչը գլխի վերնագիրը կարմիր թանաքով զետեղել է ձեռագրի մեջ[26], ի տարբերություն երկրորդ ձեռագրի գրիչի, ով այն գրել է ձեռագրի տեքստից դուրս ընկած հատվածում՝ այն մատնանշելով գծիկի

---

[20] **Նույն տեղում**, էջ 32բ:
[21] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 20բ:
[22] **Նույն տեղում**, էջ 26ա:
[23] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 39բ:
[24] **Նույն տեղում**, էջ 49բ; 52ա:
[25] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 33բ; 35բ:
[26] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 56բ:

միջոցով[27]:

• Երկրորդ ձեռագրի ամուսնալուծության իրավունքի վերապահման ենթագլխում առկա են որոշ բառերի բացթողումներ և իմաստային ոչ ամբողջական պարզաբանումներ, ինչպես նաև երկրորդ ձեռագրում գրիչը հիշատակել է «երեք օր»[28] բառակապակցությունը, ի տարբերություն առաջին ձեռագրի, որի նույն հատվածում գրիչն օգտագործում է «երեք անգամ» բառակապակցությունը[29]:

• Ամուսնու կողմից անառակության մեղադրանքով կնոջը նզովելու մասին ենթագլխում երկու ձեռագրերի միջև բովանդակային տարբերություն չկա[30]:

• Վարկաբեկման արգելքի ու պատժամիջոցի մասին ենթագլխում բովանդակային մասը նույնն է, բացառությամբ մի հատվածի բառերի հերթագայության: Առաջին ձեռագրում հերթականությունը հետևյալն է՝ ազատ, իրավահավասար, մուսուլման, առաքինի[31], ի տարբերություն երկրորդ ձեռագրի, որտեղ հերթականությունը հետևյալն է՝ իրավահավասար, ազատ, մուսուլման, առաքինի[32]:

• Կորուսյալի մասին գլխում առաջին ձեռագրի վերջին հատվածում առկա է «մահվան դեպքում»[33] բառակապակցությունը: Դա վերաբերում է կորուսյալին, որի դեպքում նրա կինը կարող է ամուսնանալ իր ամուսնու

---

[27] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 39բ:
[28] **Նույն տեղում**, էջ 41բ:
[29] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 60ա:
[30] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 66բ: **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 47բ:
[31] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 83բ:
[32] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 61ա:
[33] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 94բ:

մահվան դատավճռի հրապարակումից հետո (այդ ժամանակահատվածը տևում է չորս ամիս տասը օր)։ Մյուս ձեռագրում այդ բառակապակցությունը նշված չէ[34]։

• Առք ու վաճառքի լիազորման ենթագլխում երկու ձեռագրերի միջև բովանդակային տարբերություն չկա, թեև երկրորդ ձեռագրի գրիչը տեքստային որոշ հատվածներ զետեղել է տեքստից դուրս՝ մեկնաբանությունների համար նախատեսված մասում[35], ի տարբերություն առաջին ձեռագրի, որի տեքստն ամբողջապես տեղադրված է նախատեսված հատվածում[36]։

• Սահմանափակումների ու պատժամիջոցների մասին գլխում երկու ձեռագրերի բովանդակային մասը համապատասխանում է մեկը մյուսին, բացառությամբ մեկ տարբերության. առաջին ձեռագրի գրիչը իսլամի հինգ հիմնասյուներից պարտադիր հարկը ներկայացրել է “zakwa”[37]՝ Սուրբ գրքին բնորոշ ձևով, մինչդեռ երկրորդ ձեռագրում այն նշված է “zakāt”[38] տարբերակով։

• Գրավադրման մասին գլխում երկու ձեռագրերի բովանդակային հատվածում առկա է միայն մեկ տարբերություն. առաջին ձեռագրում առկա է հետևյալ նախադասությունը՝ «գրավ ընդունողը երաշխիքի դիմաց գրավատուին է հանձնում»[39], ի տարբերություն երկրորդ ձեռագրի, որի նույն հատվածում գրիչը «գրավատու» բառի փոխարեն օգտագործում է կցական դերանուն՝ «գրավ

[34] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 68բ։
[35] **Նույն տեղում**, էջ 86ա։
[36] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 124ա։
[37] **Նույն տեղում**, էջ 159ա։
[38] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 103բ։
[39] **ՄՄ**, Ձեռ. 1713 (արաբ.), էջ 185բ։

ընդունողը երաշխիքի դիմաց նրան է հանձնում»[40]:

• Գլուխ հեմոֆրոդիտի մասին (մարդ, ով միաժամանակ ունի տղամարդու և կնոջ սեռական օրգաններ). վերը նշված գլխում երկու ձեռագրերի բովանդակությունները համընկնում են:

Տարբերվում են նաև երկու ձեռագրերի հիշատակարանները: Առաջին ձեռագրի գրիչ Իբրահիմ իբն Սալեհ իբն Հասանը հիշատակարանում գրել է ձեռագրի գրի առնման ու ավարտի մասին, նշել է իր անունը, ծագումը և այն վայրը, որտեղ արտագրել է ձեռագիրը (Սուլեյման խանի դպրոց) և ձեռագրի գրի առնման տարեթիվն ու ամիսը, միևնույն ժամանակ աղոթք է հղել առ Աստված՝ հայցելով Տիրոջ բարեգթությունն ու ներողամտությունը: Իսկ երկրորդ ձեռագրում գրիչը հիշատակարանում խոսել է բացառապես աշխատության հեղինակ Ալ-Հալաբիից՝ գովեստի խոսքեր հնչեցնելով վերջինիս հասցեին ու խաղաղություն մաղթելով մարգարեին ու նրա հետևորդներին: Եվ միայն վերջում է նա հիշատակել իր անունը՝ ասելով, որ դատարկ էջերը լրացվել են իր կողմից:

Այսպիսով, եթե հիշատակենք երկու ձեռագրերի միջև առկա տարբերություններն, ապա կտեսնենք, որ դրանք շատ չեն, ինչն արդյունք է ձեռագրերի գրիչների տարբերության: Եվ ամփոփելով այս ամենը կարելի է ասել, որ հիմնական տարբերությունները տեքստերում օգտագործված բառերի և բառակապակցությունների, դրանց կիրառման հերթականության մեջ են, որոնք, սակայն, որևէ ազդեցություն չեն ունենում ձեռագրերի բովանդակության վրա:

---

[40] **ՍԹՀ**, Ձեռ. 6770 (արաբ.), էջ 119ա:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

. **إبراهيم بن صالح بن حسن**، المخطوطة رقم 1713 لمؤلف "ملتقى الأبحر" لعلامة المذهب الحنفي إبراهيم بن محمد بن إبراهيم الحلبي.

. **علي بن عبدالله**، المخطوطة رقم 6770 مؤلف "ملتقى الأبحر" لعلامة المذهب الحنفي إبراهيم بن محمد بن إبراهيم الحلبي، جامعة الملك سعود، مكتبة المصطفى الإلكترونية، مستنسخة سنة 1133هـ /1721م.

. إعلام النبلاء ٥ : ٥٦٩ وكشف الظنون ٢ : ١٨١٤ والشقائق النعمانية ٢ : ٢٤ ومخطوطات الرياض عن المدينة، القسم الأول ص. ٤٨ ومغنيسا مجموع رسائل له، كتبت سنة ٩٣١ (الرقم ٥٨٣٣).

. الأعلام، قاموس تراجم، **خير الدين الزركلي**.

. معجم تراجم أعلام الفقهاء، **يحيى مراد**.

. **جلال الدين السيوطي** (911 هـ/1505م)، التحدث بنعمة الله، المطبعة العربية الحديثة، القاهرة، 1975، رقم الإيداع بدار الكتب 1972/3377، تحقيق إليزابث ماري سارتين.

. القاموس المحيط – **الفيروزآبادي (مجد بن يعقوب بن محمد** 817هـ/1415م) المطبعة الرابعة – مطبعة دار المأمون – القاهرة، 1357هـ /1938م.

. اللسان (لسان العرب) – **ابن منظور (مجد بن مكرم بن منظور** 711هـ/1312م)، دار صادر ودار بيروت للطباعة والنشر – بيروت، 1388هـ – 1969م.

. التاج (تاج العروس من جواهر القاموس) – **الزبيدي (محمد مرتضى الحسيني** 1205هـ - 1791م)، المطبعة الخيرية بمصر، 1306هـ – 1889م.

. الصحاح (تاج اللغة وصحاح العربية) – **الجوهري (إسماعيل بن حماد** 369هـ /980م)، تحقيق أحمد عبد الغفور عطار – مطبعة دار الكتب العربي – القاهرة، 1376هـ – 1957م.

Has Şükrü Selim 1981, "A study of Ibrahim al-Halabi with special reference to the Multaqa", PhD Diss., University of Edinburgh

Khan Aamir Shahzada 2014, Multaqa al-abḥur of Ibrāhīm al-Ḥalabī (d. 1549): A Ḥanafī legal text in its sixteenth-century Ottoman context, Budapest Central European University: MA thesis

Վահե Հակոբյան, *ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետ, Արաբագիտության ամբիոն, ասիստենտ և ասպիրանտ,*
vahe.hakobyan@yahoo.com

COMPARATIVE DESCRIPTION BETWEEN THE 1713 MANUSCRIPT KEPT AT THE MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS (MATENADARAN) AND THE 6770 MANUSCRIPT KEPT AT THE KING SAUD UNIVERSITY

Keywords: *Hanafi maḍhab, "Merging of the Seas", chapter, manuscript, comparison, writer, Muslim law, text, page, memoir.*

The aim of this article is to study the manuscript versions written by two different writers of the work "Multaqa al-ābḥur" ("Merging of the Seas") of a famous representative of the Hanafi maḍhab, a prominent Muslim faqīh (an expert of islamic jurisprudence) Ibrahim ibn Muhammad ibn Ibrahim al-Halabi and present their comparative characteristics, including both descriptive and substantive differences and similarities between the two manuscripts.

The subject of the study is the manuscript version of the work "Multaqa al-ābḥur" kept at the Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran, No. 1713) and the manuscript of the same work kept at King Saud University (No. 6770).

It should be noted that the main differences are between the words and expressions and the ways of their usage in the texts, which, however, do not affect the content of the manuscripts.

Vahe Hakobyab - *Assistant and Ph.D. researcher at the chair of Arabic Studies, Faculty of Oriental Studies, Yerevan State University*
vahe.hakobyan@yahoo.com

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ ԱԳՈՒԼԻՍԻ XVII ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ*

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Ագուլիս, վաճառական, խոջա, առևտուր, Սեֆյան Իրան, Նախիջևան, մուսուլման, մեփաքա:*

*Հոդվածում Մատենադարանի պարսկերեն փաստաթղթերի ու այլ աղբյուրների տվյալների համադրությամբ հետազոտվում են Սեֆյան պետության գերիշխանության ներքո Ագուլիսում 17-րդ դարում գործող մեծահարուստ հայ վաճառականների անունները, նրանց վարչատնտեսական, առևտրական գործունեության որոշ առանձնահատկություններն ու մանրամասները, լուսաբանվում դրանց խոչընդոտող կրոնաքաղաքական հանգամանքները**՝:*

Սեֆյան պետության կազմավորումը համեմատաբար կայուն դրություն է ապահովում XVI դարի սկզբից նրա տիրապետության տակ անցած Նախիջևանի և հարակից տարածքների համար՝ նպաստելով նրա առևտրատնտեսական զարգացմանը: Ինչպես ժամանակին, իրավացի կերպով նկատել է Լեոն, Սեֆյան պետության հենց սկզբնական շրջանից «Արաքսի միջին հովտում, Նախճավանից դեպի արևելք, Սյունիքի լեռնաշղթայի և Արաքսի ձախ ափի մեջ, Նախճավանից մինչև վերջին քարավազները... որտեղ ցրված են Ջուղա, Շահկերտ, Ծղնա,

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 03.08.2020 թ.: Գրախոսվել է 12.08.2020:*
** *Հոդվածը հրապարակվում է ՀՀ գիտության կոմիտեի N 18T 6A179 թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում:*

Դաշտ, Դաստակ, Ագուլիս, Որդուբաթ, Մեղրի, Կալեր և այլ գյուղերն ու ավանները», նկատվում է առևտրի ու տնտեսության որոշ աշխուժացում[1]:

Այս շրջանն իր աշխարհագրական դիրքով գտնվում էր հում մետաքսի առևտրի երեք հիմնական ուղիների խաչմերուկում և մասնակից էր դրանցով կատարվող առևտրական գործընթացներին: Այդ երեք ուղիներից ամենագլխավորը ըստ Հ. Քյուրտյանի ձգվում էր «Կով-կասեան Հայաստանէն Թավրիզի վրայով Հալէպ անկից ալ Տրոպոլիս կամ Ալէքսանդրէդ Միջերկրական ծովու Հայակիլիկեան փոքր նաւահանգիստները ուրկէ նաւե-րով ապրանքը գլխաւորաբար Վենետիկ կը տարուէր»[2]: Երկրորդ ուղին Թավրիզ – Կ. Պոլիս գիծն էր, ցամաքի ճանապարհը, որի գլխավոր արտահանման կետերից էր նաև Զմյուռնիան (Իզմիր)[3]: Հարկ է նշել, որ XVII դարի կեսերից առավել բանուկ էր այս ճանապարհի Թավրիզ-Էրզրում-Թոխաթ-Զմյուռնիա հատվածը, որից օգտվում էր Զաքարիա Ագուլեցին, և որը ավելի անվտանգ էր, քան հարավային ուղին այդ շրջանում և Իրանի համար առևտրի գլխավոր ճանապարհն էր, առհասարակ[4]: Իրա-նի սահմաններում առաջին և երկրորդ ուղիները միանա-լով՝ կազմում էին Նախիջևան-Թավրիզ-Ղազվին-Սպա-հան մայրուղին[5]: Զաքարիա Ագուլեցու և ժամանակի այլ աղբյուրների տվյալների հիման վրա կատարված առև-տրական ուղիների Վ. Փափազյանի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Նախիջևանի մի

[1] **Լեո 1934**, 55:
[2] **Քիւրտեան 1944ա**, 58:
[3] **Նույն տեղում:**
[4] **Հովհաննիսյան 2017**, 106:
[5] **Նույն տեղում**, 105:

շարք բնակավայրեր, այդ թվում Նախիջևան քաղաքը, Ղարղաբազարը, Լեհրամը (Նեհրամ), Յայջին, Ջուղան, Ազատը և Ագուլիսը առաձին օժանդակ ճանապարհով կապված էին Նախիջևանով անցնող առևտրական այդ մայրուղուն[6]:

Առևտրական երրորդ ուղին Կասպից ծովի վրայով ձգվում էր դեպի Աստրախան և Ռուսաստանով՝ Մոսկվայի գծով դեպի Անգլիա և Հոլանդիա[7]: Նախիջևանի նշված տարածքի, հատկապես Հին Ջուղայի հայ վաճառականները կարևոր միջնորդներ էին XVI դարում Իրանի և Ռուսաստանի միջև առևտրական կապերի, այսպես կոչված հյուսիսային առևտրական ճանապարհի զարգացման գործում[8]: Այս հյուսիսային առևտրական մայրուղին XVII դարում հանդես էր գալիս որպես Իրանում արտադրվող մետաքսի ու այլ թանկարժեք կտորեղենի դեպի եվրոպական երկրներ արտահանման այլընտրանքային ճանապարհ հատկապես թուրք-իրանական պատերազմների ու օսմանյան տարածքներով անցնող հիմնական առևտրական ճանապարհի խաթարման շրջաններում[9]:

Նախիջևանի նշված շրջանը միաժամանակ նաև մասնագիտացած էր բնական մետաքսի ու այլ արհեստագործական արտադրության մեջ[10]: Մասնավորապես, XVI-XVII դդ. անգլիացի ուղեգիրների աշխատություններում Նախիջևանի գավառը՝ Հին Ջուղայից մինչև Գանձակ, ներառյալ Նախիջևան, Օրդուբադ քաղաքներն ու

[6] **Փափազյան 1990**, ներդիր քարտեզ:
[7] **Քիւրտեան 1944բ**, 8:
[8] **Matthee 1994:** 741
[9] **Hanway 1753:** 44.
[10] Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Հովհաննիսյան 2017**, 31-33:

Վերին Ագուլիսը, Երևանի, Թիֆլիսի ու Շամախու գավառների հետ միասին համարվում էր մետաքսի արտադրության կարևոր շրջան[11]:

XVII դարի սկզբին Ջուղան, Աստապատը, Շոռոթը ու Նախիջևանի բազմաթիվ այլ բնակավայրեր ծանր հարված են կրում թուրք-իրանական նոր պատերազմի և հատկապես շահ Աբբաս I-ի իրականացրած բռնագաղթերի հետևանքով:

Ագուլիսը XVII դարի սկզբին եվրոպացի ճանապարհորդ դե Գուվեան նշում է որպես շահ Աբբաս I-ի կողմից Նախիջևանում Օրդուբադից հետո հեշտությամբ նվաճված բնակավայր, որից հետո շահը մտնում է Ջուղա, որտեղ երեք օր մնալուց և հայերի շքեղ հյուրընկալությունը վայելելուց հետո շարժվում է դեպի Նախիջևան քաղաքը, որը ամբողջովին հայաբնակ էր[12]: Նույն եվրոպացի ճանապարհորդը Ագուլիսը թվարկում է հայկական գլխավոր քաղաքների՝ Երևանի, Նախիջևանի, Շարուրի կողքին[13]:

Ագուլիսը Նախիջևանի այն եզակի բնակավայրերից էր, որը թերևս զերծ է մնում շահ Աբբաս I-ի կողմից արտագաղթելու հարկադրանքից, կամ էլ դրանից հետո շատ արագ վերականգնվում է: Թեև հարկ է հիշել, որ նրա մոտ գտնվող Դաշտ բնակավայրի (որը հետագայում կոչվում է Ներքին Ագուլիս) բնակչության մի մասը Սպահան էր տեղափոխվել դեռևս նախքան շահ Աբբաս I-ի իրականացրած բռնագաղթը: «Ծանր հարկապահանջության» պատճառով նրա բնակիչները հեռացել էին Իրան

[11] **Քիւրտեան 1944բ**, 93:
[12] **Զուլալեան 1990**, 138-9:
[13] **Նույն տեղում**, 148, 268:

և շահի թույլտվությամբ հաստատվել Սպահանում[14]: Այն մասին, որ Ագուլիսի հայությունը խուսափել էր բռնագաղթից, փաստում են շահ Աբբաս I-ի 1604 և 1606 թթ. հրովարտակները, որոնք Ագուլիսի Ս. Թովմա Առաքյալի վանքին պատկանող վակֆային մուլքերի հարկերը Ագուլիսի համայնքից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի մեջ մտցնելու և համատեղ գանձելու մասին են[15]:

Ագուլիսը ինչպես և նրան մոտ գտնվող Մեղրի, Շոռոթ, Լեհրամ (կամ Նեհրամ) և Աստապատ բնակավայրերը XVII դարում պատկանում էին Սեֆյան արքունիքի խաս հողերի թվին[16], այսինքն համարվում էին շահական ընտանիքի տիրույթը[17]: Խաս գյուղերն ունեին որոշ արտոնություններ, ավելի հարուստ էին և համեմատաբար հեռու Օսմանյան կայսրության հետ սահմանից[18]: Դրանք գտնվելով Սեֆյան կենտրոնական իշխանության անմիջական վերահսկողության ներքո՝ պաշտպանված էին տեղական իշխանությունների չարաշահումներից ու կամայականություններից: Շահ Աբբաս I-ը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում կենտրոնական իշխանության ամրապնդմանը և հրովարտակով կարգադրել էր, որպեսզի թիուլները[19] իրանական զինվորականներին ու

---

[14] **Առաքել Դավրիժեցի 1990**, 63 4:
[15] **Փափազյան 1959**, վավ, 4, 6:
[16] **Զաքարիա Ագուլեցի 1938**, 134:
[17] **Папазян 1972**. 108
[18] **Նույն տեղում**, 110.
[19] Թիուլ (ﺗﯿﻮﻝ) - XVI - XVII դարերում ֆեոդալական պարգևական հողատիրության տարածված ձևերից մեկը: Պետական և զինվորական ծառայության դիմաց թիուլներ էին տրվում ինչպես ամբողջական գյուղեր (եթե դրանք պետական՝ «դիվանի» գյուղեր էին), այնպես նաև առանձին մուլքային գյուղերից և այլ հարկատու օբյեկտներից ստաց-

ազնվականությանը ծառայության դիմաց շնորհվեին միայն դիվանի հողերից[20]:

Այն, որ Ագուլիսը շեն բնակավայր էր 1617 թ., փաստում է նաև Առաքել Դավրիժեցին, որը նկարագրում է շահ Աբբասի այցը Ագուլիս[21] և քահանա Անդրեասի նահատակությունը:

Հետագա շրջանում մինչև 18-րդ դարի սկիզբը Ագուլիսի առևտրատնտեսական դերը տարածաշրջանում էլ ավելի է բարձրանում:

Ագուլիսի XVII դարի հայ վաճառականության տնտեսական գործունության մասին որոշակի պատկերացում է տալիս Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը: Զաքարիա Ագուլեցին 1664 թ. դադարեցնում է իր առևտրական ուղևորությունները՝ բավարարվելով միայն իր դրամագլխի շրջանառության մեջ դնելով և վաշխառությամբ[22], որի պատճառը թերևս այդ ժամանակաշրջանից սկսված Սեֆյան պետության ներսում անհանգստությունների և ճանապարհների անապահովության աճն էր:

Ղ. Ալիշանի դիտարկմամբ ագուլեցի վաճառականների կողմից վաճառքի համար Ռուսաստան և այլուր արտահանվող հիմնական ապրանքը մետաքսն էր «արգասիքը ընտիր թթենեաց իւրեանց», իսկ Ռուսաստանի տիրապետության շրջանում ագուլեցիներն արդեն իրենք էին մշակում այն և գործում մետաքսը. թեև նրանց «գործարաններն» ըստ Ալիշանի զիջում էին Օրդուբադի արտադրությանը: Բացի մետաքսից նրանք վաճառքի էին

վող պետական հարկերը կամ նրանց մի մասը (**Փափազյան 1959**, 218):

[20] **Папазян 1972** 109.

[21] **Առաքել Դավրիժեցի 1990**, 287 9:

[22] **Հովհաննիսյան 2017**, 20-22:

տանում բամբակ, կտավ (չիթ) և մեղր: Սակայն, այնուամենայնիվ, Ալիշանի հավաստմամբ իր ժամանակի ագուլեցիները «ոչ կարեն հաւասարել յաջողութեան և հարըստութեան նախնեաց իւրեանց, որք ոչ միայն ի Ռուսաստան այլ և ի զանազան կողմանս և շահաստանս Եւրոպիոյ երթեւեկէին»: Ըստ ամենայնի, Ագուլիսի հարմար աշխարհագրական դիրքը՝ պայմանավորված տարանցիկ առևտրի ճանապարհին նրա գտնվելով՝ հնարավորություն էր տալիս այնտեղի վաճառականներին հանդես գալու որպես առևտրական միջնորդներ: Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունից ակներև է ագուլեցի խոջաների կապը թե իրանական Թավրիզ, Ռեշտ, Երևան և Սպահան, և թե օսմանյան՝ Էդրուռ, Արծն, Թոքաթ, Իզմիր, Բուրսա, Մոդանա, Ստանբուլ առևտրի կենտրոնների հետ[23]:

Ագուլիսի հայ վաճառականության մասին որոշ տեղեկություններ են բովանդակում նաև Մատենադարանի XVII դարի մի քանի պարսկերեն վավերագրերը, որոնք հնագույնն են այնտեղի վաճառականներին վերաբերող փաստաթղթերի մեջ: Դրանք հիմնականում զանազան գործարքներ արձանագրող շարիաթական-նոտարական փաստաթղթեր են, որոնց մեծ մասը պահվելիս լինելով Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի 1է թղթապանակի մինչև 2017 թ. դեռևս անմշակ ֆոնդում, հայտնի չեն եղել ուսումնասիրողներին: Այդ վավերագրերի տվյալների համադրումը այլ աղբյուրների տեղեկությունների հետ որոշ պատկերացում է տալիս նրանց կողմից իրականացված տնտեսական գործունեության վերաբերյալ:

---

[23] **Նույն տեղում**, 36:

Լեոն, խոսելով Նախիջևանի հիշյալ շրջանում իրենց առևտրատնտեսական գործունեությունը ծավալած անձանց մասին, նշում է, որ նրանք կոչվում էին խոջաներ սկսած «գյուղական մանր փերեզակից մինչև խոշոր առևտրի ներկայացուցիչները»[24]: Սակայն կարծում ենք այս եզրույթի XVII դարի նշանակության պարզաբանման հարցում ավելի ճշգրիտ է Հ. Փափազյանի բնորոշումը, ըստ որի պարսկերեն «խոջա» եզրույթը (ճիշտը՝ խաջե (خواجه)) նշում է մեծահարուստ վաճառականներին ու դրամատերերին: Այն խոջաները, որոնք առևտրի բնագավառում ձեռք բերած հարստությամբ սկսում էին գանձագին կալվածներ կամ «մոլքեր» գնել, հաճախ ազդեցիկ դիրք էին գրավում արքունիքում, զբաղեցնելով բարձր, մինչև անգամ ֆինանսների նախարարի՝ «սահիբ դիվանի» պաշտոնը»[25]: Իսկ այն հանգամանքը, որ «խոջա» տիտղոսը խիստ տարածված էր Նախիջևանի հայ առևտրականների շրջանում և հաճախ առկա է Ագուլիսի, Ցղնայի, Խոշկաշենի ու շրջակա մյուս նշանավոր բնակավայրերի վիմագիր արձանագրություններում[26], թերևս մատնանշում է նրանց շրջանում մեծահարուստ վաճառականների գոյության փաստը:

Հիշենք, որ XVII դարի վաճառական-մատենագիր Զաքարիա Ագուլեցին իրեն իր օրագրության մեջ երբևէ «խոջա» չի անվանում, թեև մանրամասն նկարագրում է իր առևտրական գործունեությունը: Այդ տիտղոսը չկա նաև նրա գրառումներում և ստորագրություններում, որոնք առկա են, մասնավորապես, Առաքել Դավրիժեցու

[24] **Լեո 1934**, 56:
[25] **Փափազյան 1956ա**, 111:
[26] **Այվազյան 2008: Այվազյան 2009**:

պատմության ձեռագրի էջ 418 բ-ին. «ՌՃԺԷ (1668) նոյեմբերի մէկն Երեւան: Ես՝ Արգուլեցի Քուրդունց մդդսի Աղամիրի որդի Զաքարիայ այս Պատմագիրքս բերի Ագուլիս վասն օրինակելոյ»[27]:

«Խոջա» եզրույթը բացակայում է նրա նաև պարսկերեն ստորագրության մեջ: Աղամիրի որդի Զաքարիայի՝ որպես վկայի պարսկերեն ստորագրությունը գտնում ենք Մատենադարանի 1672, 1673 թվականների երկու պարսկերեն վավերագրերի վրա: Դրանցից առաջինը *շարի'աթական*[28] դատարանի արձանագրություն է, որով Ագուլիսցի Խոջա Ոսկանի որդիներ Խոջա Ամիլվելին, Մաղսուդն ու Հայրապետը համաձայնագիր են կնքում իրենց հայրական ժառանգության բաժանման վերաբերյալ[29], մյուսը՝ Ագուլիսցի քրիստոնյա Ոսկանի որդի Խոջա Հայրապետի գրավոր համաձայնագիրն է առ այն, որ հնուց ի վեր դեպի իր պապենական այգին հոսող Նուրիի ջրանցքը իր կարիքների համար օգտագործելուց հետո հարևանների կողմը հոսի[30]: Ինչպես տեսնում ենք, չնայած Զաքարիայի առևտրական որոշակի գործունեությանը, նա իրեն չի անվանում «խոջա» ոչ այդ փաստաթղթերում, ոչ ձեռագրերի հիշատակարաններում, մինչդեռ վե-

---

[27] **Եգանեան 2009**, 1158:

[28] Շարի'աթ (شریعت) մուսուլմանական կրոնական օրենքներ հաստատված նորմեր, որոնցով առաջնորդվում էր հոգևորականների բարձրագույն կրոնական - դատական ատյանը: Այս հաստատությունը հաճախ անվանվում էր հենց այդ օրենքների անունով, սակայն սովորաբար այն կոչվում էր «Շար'»: Շարի'աթի կամ Շար'ի հոգևոր ատյաններում էին քննվում մեծ մասամբ տնտեսական հարցերի շուրջ քաղաքացիների միջև առաջացած վեճերը (**Փափազյան 1959**, 227):

[29] **Մատենադարան (ՄՄ), Կաթողիկոսական դիվան**, թղթ. 1բ, վավ. 155:

[30] **ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան**, թղթ. 1է, վավ. 1088:

րոհիշյալ փաստաթղթերի ոչ միայն բուն բովանդակության մեջ, այլև վկաների թվում նշվում են խոջաներ՝ իրենց անուններով ու հայրանուններով. «Խոջա Ոսկանի որդի Խոջա Ամիլվելի, Ղուլիի որդի Խոջա Ղուկաս, Սարգսի որդի Խոջա Ալեքսան, Պետրոսի որդի Խոջա Պողոս»[31]: Ընդ որում հետագա շրջանի, մասնավորապես XVIII դարի փաստաթղթերում հանդես է գալիս նաև «բազազ» եզրույթը, որը մատնանշում էր տարածաշրջանում զարգացող մանուֆակտուրային արտադրության առկայությունը և տվյալ անձանց մասնագիտացվածությունը մանուֆակտուրային արտադրանքի առևտրի մեջ: Այդ եզրույթը մասնավորապես կիրառվում է 1711 թ. Ագուլիսում կայացված առքուվաճառքի մի գործարքի պարսկերեն փաստաթղթում, որի վկաների թվում նշվում են «նախկին քալանթար Ավին և Պետրոսի որդի Խոջա Նիկողոսը, Ոսկանի որդի Անդրիասը, Նիկողոսի որդի Խոջա Պետրոսը, Զաքարիայի որդի Ավետիսը, Բազազ Ավանը, Բազազ Հայրումը» և այլ շուրջ 40 անձանց անուններ ու կնիքներ[32]:

Ագուլիսի, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջանների վաճառականներն իրենց առևտրական գործունեությունը Սեֆյան իշխանությունների տիրապետության ներքո առավելապես պաշտպանելու ու ապահովելու նպատակով հաճախ առևտուրը համատեղում էին վարչական աշխատանքի հետ կամ օգտվում իրենց ազգակից բարձրաստիճան պաշտոնյայի հովանավորությունից: Հատկանշական է Զաքարիայի դիտարկումը իր եղբոր կողմից մի քանի պաշտոնների համատեղման և

[31] **ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան**, թղթ. 1բ, վավ. 155:
[32] **ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան**, թղթ. 1բ, վավ. 237:

առևտրի համար այդ հանգամանքի շահավետության առթիվ. «զառաֆխանէն[33], համ ըռահտարխաննեն[34] սորայ ձեռացն էր. շատ շատ շահավէտ էր վաճառականի որ առուտրի..., նաև գարաքյարաղն[35] էր»[36]: Փաստորեն Հաքարիայի եղբայր Շմավոնը տնօրինում էր Երևանի դրամահատարանը, ճանապարհային մաքսային ծառայությունը, ինչպես նաև արքունի մատակարարն էր, որը մասնավորապես Իրանի՝ Ռուսաստանով կատարվող առևտրում որոշակի արտոնություններ ուներ և ազատված էր առևտրական տուրքերից[37]:

Նշված բոլոր երեք պաշտոններն էլ բավականին եկամտաբեր էին և նպաստում էին առևտրական դրամագլխի արագ աճին ու անխափան շրջանառությանը:

Այնուամենայնիվ, Սեֆյան Իրանի իշխանությունները, որոնք XVII դարի երկրորդ կեսից քոնում են կրոնական անհանդուրժողականության ուղին[38], երկար չէին կարող հանդուրժել հայ քրիստոնյայի կողմից նման բարձր պաշ-

---

[33] Զառաբխանե - (ضراب خانه) -Դրամահատարան:

[34] Ռահդարխանե (راهدارخانه) - Ճանապարհի մաքսային ծառայության պահակակետը:

[35] Գարաքյարաղների - (قاراقیرکچی) - Սեֆյան արքունիքի պաշտոնյաներից էին, որոնց դիրքը հավասար էր վեզիրների դիրքին: Նրանք «վեզիրների ու ամիլների» հետ ապրանքներ էին ուղարկում Նահանգներից: Նրանք ըստ երևույթին որոշ տեսակի մատակարարներ էին, ուղարկված բոյութաթի կողմից, որոնք հասկանում էին որոշ տեսակի մթերքների որակից: Վեզիրները, աշխատողները և գարաքյարաղները հավասար կերպով, մթերքից բացի հարյուրին մեկ աշխատավարձ էին ստանում (**Կոստիկյան, Միշքանեթարյանս 2019**, 218):

[36] **Զաքարիա Ագուլեցի 1938**, 81, 95:

[37] **Костиков, Ястребова 2019:** 123.

[38] Այս մասին տե՛ս **Savory 2003:** 453.

տոնների զբաղեցումը: Այս առումով զարմանալի չէ Զաքարիա Ագուլեցու եղբոր՝ Շմավոնի հետագա ճակատագիրը: Շմավոնին իսլամ ընդունել է պարտադրում Թավրիզի Ալի Ղուլի խանը և հրաժարվում վերադարձնել Նրանից վերցված պարտքը[39]: Շմավոնը հրաժարվում է իսլամն ընդունել և կորցնում է գումարը: Էլ ավելի տխուր է նրա վախճանը Սպահանում 1670 թ. անհայտ հանգամանքներում[40] և նրանից հետո իր եղբոր վրա ծանրացած պարտքերը, որոնք խիստ զարմանալի ու անհասկանալի են նրա զբաղեցրած բարձր ու եկամտաբեր պաշտոնների դեպքում:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերում պահպանվել են Ագուլիսցի XVII դարի հայ խոջաների անունները, որոնց մասին տեղեկություններ կան նաև ժամանակաշրջանի այլ աղբյուրներում:

Ագուլիսի XVII դարի սկզբի խոջաներից Խոջա Էվազի, Խոջա Ոսկանի, Խոջա Հախնազարի անունները նշված են եղել Ագուլիսի Ս. Հակոբ Ալփիան եկեղեցու աջակողմյան խորանի ճակատի 1630 թ. արձանագրության մեջ[41]:

Վերոհիշյալ Խոջա Ոսկանի ավագ որդին էր Միրվելին (կամ Ամիլվելին), որին Ջուղայի Խոջա Նազարի. Խոջա Սուլթանումի և Մելիք Հայկազի հետ հիշատակում է Առաքել Դավրիժեցին շահ Աբբաս I-ի խորհրդականների և երևելիների շարքում[42]: Պահպանվել է Խոջա Ամիլվելիի հոր՝ Խոջա Ոսկանի ժառանգության բաժան-

---

[39] **Զաքարիա Ագուլեցի 1938**, 160-161:
[40] **Նույն տեղում**, 95:
[41] **Այվազյան 2005**, 97:
[42] **Առաքել Դավրիժեցի 1990**, 195:

ման 1672 թ. շարիաթական փաստաթուղթը, որի համաձայն Խոջա Ամիլվելիին է հասնում հոր ունեցվածքի մեծ մասը. տունը, այգին, ախոռը, ջրի բաժնով[43]: Այդ գործարքի վկաների թվում հիշատակված են Ղուլիի որդի Խոջա Ղուկասի, Սարգսի որդի Խոջա Ալեքսանի, Պետրոսի որդի Խոջա Պողոսի անունները:

Զաքարիա Ագուլեցու հետևյալ հաղորդումը թերևս վկաների թվում վերը նշված Խոջա Ղուկասի մասին է. «1129 (1680) թ. հունիսի ժ (10) ումն Աքուլիս, որ աքուլեցի խոջայ Ղօգազն առ Աստուած փոխեցաւ, շատ ապրանքի, ըռզակի[44] տէր էր: Սայ սարքարութիւն արաւ, որ Վերի թաղի եկեղեցին շինեց»[45]: Ագուլիսի Վերին թաղում է կառուցված Ս. Քրիստափոր եկեղեցին[46], որի հարավային որմում տեղադրված 1673 թ. մի խաչքարի արձանագրության մեջ հիշատակվում է Ղուլիի որդի Խոջա Ղուկասի անունը. «ԽՒ(Ա)ՉՍ Յ(Ի)Շ(ԱՏԱ)Կ Է ՂՈՒԼԻ ՈՐԴԻ ԽՕՋԱ ՂՈՒԿԱՍԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻՆ... (1673)»[47]:

Նույն եկեղեցու հարավային որմի 1673 թ. մեկ այլ արձանագրության մեջ առկա է նաև Խոջա Պողոսի ու նրա հոր՝ Պետրոսի անունները: Այս խոջայի, ինչպես նաև Ղուլիի որդի Խոջա Ղուկասի անունները նշված են նաև 1673 թ. մեկ այլ փաստաթղթի վկաների թվում Աղամիրի որդի Զաքարիայի (Զաքարիա Ագուլեցու) անվան կողքին: Այդ փաստաթուղթն էլ կազմվել է Ոսկանի որդի Խոջա Հայրապետի անունից՝ դեպի իր պապենական այ-

---

[43] **ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան**, թղթ. 1բ, վավ. 155:
[44] Ըռիզայ, պարսկ. riza մաներ:
[45] **Զաքարիա Ագուլեցի 1938**, 149:
[46] **Այվազյան 2005**, 28:
[47] **Նույն տեղում**, 72:

գին հոսող Նուրիի ջրանցքից օգտվելու կարգի կապակցությամբ[48]:

Ալիշանը նշում է, որ Վենետիկի արխիվում և Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցում կան բազում հիշատակություններ Ագուլեցի վաճառականների մասին[49] և թվարկում մի քանիսին, որոնցից են «Մելգոն Մէլիքեան կամ Մալումեան, որ յամի 1660 գործակալ իւր կարգէ զՂազար որդի Պետրոսի և դատավար ընդդէմ Թոմայի որդւոյ Ոսկանայ. եւ զԱղաւետ կամ Աղապէկ որդի Աղամալի, վասն այլոյ ինչ խնդրոյ. ի միւսում ամի ի նաւելն ի Զմիւռնիա հոլանդացի նաւու՝ մեռանի ի ծովու: Նուրի Նուրենց, որը մահացել է քաղաքի մաքսատան կղզյակում 1676 թ., և անդեն թաղեալ և տապանագրեալ. «Այս է տապան Ագուլեցի Նուրենց Մարտիրոսի որդի Նուրին. Թ ՌՃԻԷ (1678)»[50]:

Ալիշանը հիշում է նաև «Ոսկան (Կոստանդին) մականուանեալ Ազուզ, որդի Տէր Մարտիրոսի որ ի բազում դէպս յիշի ի քաղաքիս՝ յամէ 1674 ցամ մահուանն (80 ամենի) ի 1721. սա զատ ի սպասուց նուիրելոց յեկեղեցին Հայոց, իւրովք ծախուք տայ տպագրել ի Վենետիկ Աւետարան յամի 1686, ընտիր տառիւք»[51]:

Ալիշանը թվարկում է Վենետիկում XVII դարում (1694-1697 թթ.) իրենց առևտրական գործունեությամբ հայտնի մի քանի ագուլեցիների անուններ. Մարկոս որդի Յովհաննու, Եաղմուր, Խաչատուր, եւ այլն: Նա հատկապես գովեստով է խոսում Գուլնազարի որդի Նահապետի մասին, որ «յիշի յամէ 1653 ցամն 1694. բազում սպասս նուի-

---

[48] **ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան**, թղթ. 1է, վավ. 1088:

[49] **Ալիշան 1893**, 333:

[50] **Նույն տեղում**:

[51] **Նույն տեղում**:

րեալ է ազգային եկեղեցւոյն Ս. Խաչի, զատ յայլոց Յայսմաւուրք մի տուեալ գրել ի Կ. Պոլիս յամի 1676, ծախեալ 110 ղուրուշ...»:[52] Այս մեծահարուստ խոջան դրամ ու հարստություն էր կուտակել Հոլանդիայում, Ֆրանսիայում և Իտալիայում: Նահապետը Վենետիկում հիմնելով տպարան՝ 1687 թ. տպագրում է «Պարզաբանութիւն սաղմոսացն [Դավթի]» գիրքը, որի սկզբում խոջայի դիմանկարն է՝ չալմայով և խալաթով, նրա ծախսով 1695 թ. լույս է տեսնում նաև «Դաշանց թուղթը»[53]: Նահապետն իր հոգու փրկության համար պատվիրում է, որ կարճ ժամանակամիջոցում 2000 պատարագ մատուցվի. նաև, իր միակ ժառանգը լինի դստեր՝ Թա՛րիֆի և նրա ամուսնու՝ Ագուվեցի Թեսալի որդին՝ Առաքելը: Սակայն, չնայած այն հանգամանքին, որ կտակել էր իրեն թաղել Ս. Խաչ եկեղեցում, որի համար 200 դուկատ գումար էր հատկացրել, սակայն թաղվել է «ի մերձաւտր[54] Ս. Յովհաննոս թաղերիցական եկեղեցւոջ Լատինաց»: Ալիշանը հավաստում է, որ նրա հարստություններն ու գույքը ցրված էին Կ. Պոլսում, Զմիւռնիայում, Հոլանդիայում և Լիվոռնոյում[55]:

Խոջա Նահապետի ժառանգներն իրենց հայրենիքում բախվում են իմամ Ջա՛ֆարի օրենքի[56] ծանր հե-

---

[52] **Նույն տեղում**, 334:

[53] **Հովհաննիսյան 2017**, 41:

[54] **Ալիշան 1893**, 335:

[55] **Նույն տեղում**, 336:

[56] Խոսքը մահացած քրիստոնյաների ունեցվածքի նկատմամբ նրանց իսլամադավան ազգականների իրավունքների գերակայությունը հաստատող շիա իսլամի օրենքի մասին է, որով մինչև 7 պորտ հեռու ազգականը կարող էր տեր դառնալ իր քրիստոնյա ազգականի ունեցվածքին, զրկելով ժառանգությունից ավելի մոտ քրիստոնյա

տևանքների հետ, որի մասին փաստում է նրանց վերաբերող Մատենադարանի պարսկերեն *շարի'աթական* փաստաթուղթը՝ կազմված 1694 թ.: Խոջա Նահապետի մահվանից անմիջապես հետո նրա իսլամ ընդունած (ջադիդ ալ-իսլամ) ազգականներ Շահիջանը, Արեզու խանումն ու նրանց որդի Միր Մուհամմադը հավակնություններ հանդես բերելով իրենց հարուստ ազգականի ունեցվածքի նկատմամբ՝ շարի' դատարանում վեճ են սկսում Խոջա Նահապետի դստեր Թա'րիֆ աղայի ու նրա որդի Առաքելի դեմ: Վեճը հանգուցալուծվում է վերոհիշյալ փաստաթղթում արձանագրված փոխհատուցվող նվիրատվության (հոբբե) գործարքով, ըստ որի որոշակի գումար է վճարվում հավակնորդներին՝ Միր Մուհամմադին 16 թուման, Շահիջանին և Արեզու խանումին՝ 8-ական թուման, որի դիմաց նրանք նվիրատվության ձևակերպմամբ հանձնում են (հոբբե են անում) Նահապետի ողջ ունեցվածքը (ապրանքները, տնային կահկարասին, կանխիկ գումարը, տները, այգիները, խանութները, քարվանսարան, արհեստանոցը Ագուլիսում և այն, ինչ հիշյալ Առաքելին էր փոխանցվել «Ֆարանգի երկրից, Ստամբուլից ու Ռումի այլ վայրերից») անցնում է նրա ժառանգ Առաքելին:

Այս փաստաթուղթը ևս մեկ անգամ փաստում է Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի խրախուսմամբ հայերի իսլամացման և ունևոր հայերին սպառնացող ունեզրկման մասին, որին տվյալ դեպքում հայ ժառանգները կարողանում են հակազդել՝ իրենց իսլամ ընդունած ազգականի հետ որոշ գումարի դիմաց համաձայնության գալով և իրենց օրի-

ժառանգներին (այս օրենքի մասին մանրամասն տե'ս **Փափազյան 1956բ**: **Կարապետյան 1988**):

նական ժառանգությունը ստանալ նրանց կողմից նվիրատվության (հոբբե) ձևակերպմամբ, որը մեկն էր հայերի ունեցվածքի պաշտպանության օրինական ճանապարհներից: Իսկ այն, որ «հոբբե» կոչված գործարքի միջոցով որպես նվիրատվություն փոխանցված ունեցվածքը չէր կարող խլվել իսլամ ընդունած ժառանգների կողմից, ձևակերպված է նաև իսլամական հոգևորականության մի ֆաթվայով[57], որ հաստատված է շահ Աբբաս II-ի 1658 թ. հրովարտակով[58]: Ստորև ներկայացվող փաստաթղթով փոխանակման հոբբե (հոբբե-ե մոավեզե - هبه معاوضه) է կնքվում մի կողմից Խոջա Նահապետի անմիջական ժառանգներ դուստր Թա'րիֆի ու նրա որդի Առաքելի և մյուս կողմից նրա հեռավոր մահմեդականացած ազգականներ Միր Մուհամմադ Բեկի ու նրա քույրեր Շահիջանի, Արեզու խանումի միջև, որոնց որոշակի գումար է վճարվում, և նրանք դրա դիմաց իրենց կողմից վիճարկվող ունեցվածքը նվիրատվությամբ հանձնում են նախնական տերերին՝ քրիստոնյա ժառանգներին:

Ներկայացված աղբյուրագիտական փաստերն ու տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Ագուլիսի XVII դարի հայ վաճառականները բավականին կարևոր դեր էին խաղում մետաքսի տարանցիկ առևտրում և իրենց առևտրական գործունեությամբ հայտնի էին եվրոպական երկրներում: Նրանց մեջ կային հարուստ խոջաներ, որոնք զբաղեցնում էին բարձր պաշտոններ Սեֆյան վարչական համակարգում, մասնակից էին տարա-

[57] Ֆաթվա- (فتوى) - Մուսուլման կրոնապետերի՝ «շեյխ-ուլ-իսլամների» և «մուֆթիների», ինչպես նաև կրոնական բարձրագույն ատյանի՝ շար'ի կողմից այս կամ այն հարցի մասին տրված վերջնական վճիռ, որը օրենքի ուժ ուներ (**Փափազյան 1956ա**, 123):

[58] **Կոստիկյան, Գևորգյան 2018**, 64, 70-72:

ծաշրջանի ու իրենց բնակավայրի սոցիալ-տնտեսական կյանքին, հայոց եկեղեցիների նորոգմանը: Միևնույն ժամանակ Ագուլիսի հայ խոջաները բախվում էին որոշ խընդիրների իրենց դավանական պատկանելության պատճառով: Ժամանակ առ ժամանակ նրանց ներկայացվում էր մահմեդականացման պարտադրանք, կամ էլ նրանց ժառանգները կանգնում էին ունեզրկման վտանգի առաջ, երբ որևէ ազգական մահմեդականանալով և օգտվելով Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի կիրառումից, որոշում էր տեր դառնալ նրանց ողջ ժառանգությանը:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1107, կնիքով հաստատված նոտարական պատճեն, շիքասթե, մեծ. 24,5 x 45սմ, նորոգված

Փառաբանումից հետո՝ այս թերթին շարադրված *շարի'աթական* տողերի գրության պատճառը հետևյալն է. այն բանից հետո, երբ Ագուլիսի *խասսե-ե շարիֆեի* բարձրաստիճան *ջեզայերի անդազ*[59] *ջադիդ ալ-իսլամ*[60] Միր Մուհամմադ Բեկը, որը բարեկարգ քաղաք Օրդուբադի ամենալուսավոր *շար'ի* ատյանում անձամբ ու իր քույրեր Մուհամմադ Ամին *ջադիդ ալ-իսլամի* դուստրեր Շահիջանի ու Արեզու Խանումի լիազորությամբ Ագուլիսցի քրիստոնյա Գյուլ Նազարի որդի Խոջա Նահապետի դստեր՝ Թա'րիֆի հետ ստորև գրավոր ներկայացված ձևով առանձին վեճ սկսեց և

---

[59] Ջեզայերի անդազ (جزایری اندز) Սեֆյան շրջանում գործող հատուկ ռազմական գնդի զինվոր, հրետանավոր:

[60] Ջադիդ օլ-իսլամ (جدید الاسلام) - Նոր մահմեդականություն ընդունած: Այսպես էին կոչվում այն քրիստոնյաներն ու այլադավանները, որոնք հասուն տարիքում հավատափոխ էին լինում և իսլամ ընդունում (**Փափազյան 1959**, 228):

իր պահանջը վստահելի վկաներով սրբազնագույն *շար'ի*[61] և հիշյալ գյուղի քրիստոնյա ու մահմեդական մեծամեծների, ազնվականների ու հեղինակավոր անձանց բազմության ներկայությամբ հաստատելով ու *շար'ով* օրինականացնելով՝ կտրեց ու սեփականացրեց այն ամենը, ինչ որ վերոհիշյալ անհավատ հանգուցյալ Նահապետի *մուլքերից*[62], տներից, խանութներից, ապրանքներից ու այլ գույքից Նահապետի դուստր Թա'րիֆի ամուսին Թեսալիի որդի Առաքելի *զաքթում*[63] էր գտնվում, և ստորև նշված օրը ներկայացավ վերոհիշյալ բարձրաստիճան անձը նշված մեծաշուք քաղաքի լուսավոր հավատքի ճշմարիտ ու անբիծ *շար'ի* բարձր ատյան, և անձամբ՝ իր ու քույրերի՝ վերոհիշյալ Շահիջանի ու Արեզու խանումի կողմից հաստատված ու անմիջական լիազորությամբ, իր կողմից ճիշտ ու հավաստի կերպով ինչեցված բոլոր *շարի'աթական* պայմաններով և ծանուցման հայտնի խոսքով փոխանակման *հոբբե* արեց ու իր հոժար կամքով, առանց բռնության ու կատակի փոխանցեց իր ժառանգություն ստացած ամբողջ ունեցվածքը, ապրանքներն ու տնային կահ-կարասին, կանխիկ գումարը, տները, այգիները, խանութները, քարվանսարան, արհեստանոցն ու այլ նման [գույքը] Ագուլիսում և այն, ինչ հիշյալ Առաքելին էր փոխանցվել Ֆարանգի երկրից, Ստամբուլից ու Ռումի այլ վայրերից կանխիկ գումարով կամ ապրանքով՝ ամբողջությամբ, ներառյալ ամենաչնչին իրը, որ հանձնվել

---

[61] Շար' (شرع) -Մուսուլմանական գլխավոր, կրոնական, հոգևոր օրենսդրական դատական խորհուրդ, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի բարձրաստիճան հոգևորականները (**Փափազյան 1956ա**, 117):

[62] Մուլք (ملك) - Սեփականություն, տիրույթ, ժառանգաբար ստացած կամ դրամով գնած ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալված (**Փափազյան 1956ա**, 115):

[63] Զաքթ (ضبط) - Տվյալ հարկատու օբյեկտից պետական հարկերի տնօրինման իրավունքը:

էր նշված բարձրաստիճան [ջաադիդ ալ-իսլամին] ու նրա քույրերին, Նահապետի դուստր վերոհիշյալ Թա՛րիֆին՝ իրեն օրինական պատկանող ու վերաբերող ամեն ինչով, [անկախ նրանից] հոբբեի ունեցվածքի ու սեփականության թվարկման մեջ նշված լինի, թե ոչ: Վերոհիշյալ Առաքելը *հոբբեն* ստացող Թա՛րիֆի անունից ընդունեց այն և որպես նվեր վերոհիշյալ նվիրատուին անձամբ ու [Թա՛րիֆի] լիազորությամբ բարձրաստիճան անձին Նահապետից հատկացված բաժնի դիմաց տվեց 16 թավրիզի թուման, իսկ վերոհիշյալ լիազորի միջոցով հանդես եկող անձնց բաժնի դիմաց՝ յուրաքանչյուրին 8 թավրիզի թուման:

Բարձրաստիճան Միր Մուհամմադ Բեկի բաժինն է 16 թուման, Շահիջանինը՝ 8 թուման. Արեզու խանումինը՝ 8 թուման:

Փոխանակման *հոբբե* կնքվեց իր բոլոր կանոններով ու կետերով՝ անթերի ու արդար, կեղծիքից ու սխալից զերծ, առանց յուրացման ու վնասի, բարեբաշտների փառաբանյալ հովանավոր, օրինյալ մարգարեի ճշմարիտ ու հին հավատքի կարգին համապատասխան, և վերոհիշյալ նվիրատուն անձամբ ու [քույրերի] լիազորությամբ հանձնեց լիազորագրված Առաքելին *շար՛ին* համապատասխան, և դրա դիմաց փոխհատուցումը դեմառդեմ տեղում տրվեց անթերի կերպով: Նվիրատուն նվիրատվության գործարքի կնքման ժամանակ այն ընդունողի լիազորվածի ձեռքից դատարանի բարձր ատյանում այն [հատուցումը] ստացավ ու դատական բարձր ատյանում համաձայնություն կնքվեց, որպեսզի այն ամենը, որ նշված Նահապետից մնացել է և նվիրատուին ու նրան լիազորողների *զաբթին* ու տնօրինմանն է հանձնվել կանխիկ գումարով, ապրանքով, *մուքերով* և այլն, հանձնվի նվիրատվությունը ստացողի վերոհիշյալ լիազորին: Շա-

րի'աթական սիղե[64] արաբերեն ու պարսկերեն արտահայտություններով ընթերցվեց և գործարկվեց: Այժմ այս նկարագրված գործարքին համապատասխան, եթե օրերից մի օր վերոհիշյալ նվիրատուն, կամ նրան լիազորողները վերոհիշյալ նվիրատվությունը ստացողի, նրա ամուսնու, Առաքելի կամ լիազորի դեմ վեճ սկսեն սույն գրության բովանդակությանը և պայմանագրին հակառակ, անվավեր ու անհիմն է ճանաչվելու: Գործադրվեց 1106 թ. հաղթական սաֆար ամսին[65]:

[Լուսանցքում]

Միր Մուհամմադ Բեկի կնիքի տեղը:

Նա է հավերժ իմաստուն

Նրա փառաբանումից հետո, ով ենթադրվում է որպես այս *շարի'աթով* ճիշտ փոխհատուցվող *հոբբեի* և դատական մյուս հանգամանքների, սկզբի ու վերջի միջև [նշված] փոխհատուցման [գումարի] ստացականի, սկզբից մինչև վերջ շարադրված *շարի'աթական* ու իսլամական գրության հանգամանքները կարգավորող և պատասխանատու, [հաստատում է], որ թե՛ անձամբ ու թե՛ լիազորագրով նշվածը իմ ձեռքով պայծառ ու պատվարժան *շարի'աթին* համապատասխան շարադրեցի և պատասխանատվությամբ ստորագրեցի: Գրեց թագավորական փառահեղ վեհապետական պետության հարատևման համար աղոթող Էնայաթոլլա ալ-Բասրի ալ-Թուսի[66]:

---

[64] Սիղե (صيغة) Մահմեդական լեզվական բանաձև, որ ընթերցվում է, որևէ գործարք, մասնավորապես նաև ժամանակավոր ամուսնություն կնքելիս:

[65] 1694 թ. սեպտեմբերի 21 - հոկտեմբերի 20:

[66] Այս արաբերեն հատվածի ընթերցման ու թարգմանության հարցում ցուցաբերած օգնության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մ. Մինասյանին:

Պատճենը համապատասխանում է պատճենին ///, [կնիք]:///

Նա է: Ամենանվաստ Միր Մուհամմադ *խասսե-ե շարիֆեի ջեզայերի անդազն՝* անձամբ՝ իր անունից և իր քույրերի լիազորությամբ սույն գրությանը համապատասխան փոխհատուցվող *հոբբե* արեց և *մուսալեհեով* նախատեսվող ամբողջ գումարը *հոբբեն* ստացողի ամուսին [sic!] Առաքելից ստացավ և *շար'ի* ստացական տվեց: Կնիքի տեղը:

Նա է, Ամենաարդար դատավորը:

Սույնի վկա շիա Ֆերիդուն Աղա:

Սույնի վկա Ֆարհադ Ագուլիսցու որդի Մուհամմադ Հաշեմ: Կնիքի տեղը:

Սույնի վկա /// Սաֆարի որդի Խոջա Նազար:

Նա է: Գրության մեջ նշվող բարձրաստիճան Փիր [sic!] Մուհամմադ Բեկն՝ անձամբ ու լիազորությամբ ընդունեց և տեղեկացրեց փոխհատուցվող *հոբբեի* մասին և ստացավ փոխհատուցումը: Աբդ ալ-Բաղի Օրդուբադի:

Սույնի վկա գդակագործ Աղա Մուհամմադ Օրդուբադին:

Սույնի վկա Մուհամմադ Սելիմ իբն Մուհամմադ Նաղի Օրդուբադի: Կնիքի տեղը:

Սույնի վկա Հաջի Աղա Մուսավիի որդի Հաջի Հաթեմ: Կնիքի տեղը:

Սույնի վկա Աբդ ալ-Մաթլաբ Օրդուբադի: Կնիքի տեղը:

Պատճենը համապատասխանում է բնօրինակին, [կնիք]. Ով Շաֆի՝:

Այս թերթին շարադրված բովանդակությունը սկզբից մինչև վերջ համապատասխանում է վեճի իսկությանը, իմ ձեռքով գրեցի. Մուհամմադ Մո'մեն Իսֆահանիի կնիքի տեղ:

Նա է: Կենդանի է:

Կնքվեց փոխհատուցվող *հոբբե* ըստ գրված կարգի սկզբից մինչև վերջ: Իմ ձեռքով գրեցի. Մոուլանա Իսմայիլի կնիքի տեղը:

Նա է: *Շար'հաթով* հստակ և ճիշտ փոխհատուցվող *հոբբե* կնքվեց ինչպես, որ ստորև նշվեց, գրի առնվեց ու բովանդակում է, [այնպես էլ] ամենանվաստ ողորմելի Հաջի Մուհամմադ Խանի ներկայությամբ ատյանում տեղի ունեցավ: Այսքանը, Աբդալլահ, կնիքի տեղը:

بعد الحمد و الصلوة باعث بر تسطیر این سطور شرعیه الدلالات که بر سطح این صحیفه تنسیقه است آنست که بعد از آنکه رفعت پناه میر محمد بیک جدید الاسلام جزایری انداز خاصه شریفه اکلیس باصالت خود و بوکالت ثابته الوکالة عصمت پناهان شاهیجان و آرزو خانم بنتان محمد آمین جدید الاسلام اکلیسی همشیره های حقیقه خود در دارالمرای شرع انور قصبه طویه اردوباد با مسماة تعریف بنت خواجه نهایت ولد کلنظر مسیحی اکلیسی دعوی قرابت بشرح مجله مقوله علیحده نموده و دعاوی خود را مشهود موثقه معتبره در حضور اهالی شرع اقدس و اعیان و اشراف و معتبرین و جمع کثیری از جماعت اسلامی و مسیحی قریهٔ مزبوره بدرجهٔ ثبوت و لزوم شرعی رسانید و تمامیت آنچه از نهایت متونه کفره مجرد عن املاک و بیتوات و دکاکین و اجناس و غیر ذلک مخلف کشته و اراکیل ولد تسلی مسیحی زوج تعریف مزبوره صدیه نهایت مذکور قاطبت مخلفات او را ضبط نموده کل انها را از مومی الیه انتزاع و در حیطهٔ تصرف و تملک خود منتظم و متملک گردانیده بود که بتاریخ ذیل الکتابت حاضر شد رفعت پناه مومی الیه بعالیمجلس شرع اطهر و اسنی محفل دین انور قصبه عظیمه مذکوره باصالت خود و بوکالت صحیحه صریحه ثابته همشیره های مزبورتان خود شاهیجان و آرزو خانم مومی الیهما در حالتی که جمیع اقاریر شرعیه و اعترافات بینه و عینه از مومی الیهم صحیح و منفذ و معتبره مسموع بود هبه معوضه منجره مصرحه نمود و از کمال طوع و رغبت بلا مظنه جبر و کراهت اجبار و فکاهت تمامت و همگی اموال و اجناس و اثاث البیت و نقود و بیوتات و باغات و دکاکین و کاروانسرا و پیشه گاه و غیر ذلک که از نهایت مذکور در قریه اکلیس و غیرهم مخلف کشته و خواه آنچه از مومی الیه بدفعات از نقود و اجناس از ولایت فرنگ و استنبول و سایر بلاد ولایت روم باراکیل مزبور فرستاده نقیرا" و قطمیرا" تمامت و همگی آنها بر مالک الملکی برفعت پناه مومی الیه و همشیره های مزبورتان او انتقل یافته بمسماء تعریف مزبوره صدیه نهایت مذکور جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه وفیها ذکر اولم یذکر سمت ام لم یسم یجب المالة و الملکه شرعیه و اراکیل مزبور بر کفالت تعریف منهبه زوجهٔ خود قبول هبه و عطیه واهب مشارالیه اصاله و وکاله نموده در عوض و مقابل رسد مختصه رفعت پناه واهب مزبور از نهایت مذکور که بلو میرسید مبلغ شانزده تومان تبریزی و در ازا حصه موکلتان مزبورتان او بهر یک مبلغ هشت تومان تبریزی بدینموجب:

رمد رفعت پناه میر محمد بیک – 16 تومان، رمد شاهجان – 8 تومان، رمد ارزو خانم – 8 تومان

داده عقد مواهبه معوضه مشتمله بتمامه شرایط و قواعد و ارکان خالیه از کل نواقص و مراخص و مفاسد و بطلان فارغه از حیف و میل و خسران حالیه بر نهج دین قدیم و مسلک مستقیم حضرت سید المرسلین علیه وآله افضل الصلوات و الحمد التسلیم بین الواهب المزبور اصالة و وکالة اراکیل الوکیل جریان شرعی و وقوع دینی یافت و تمامت عوض خصوص علیه مذکور فیه را مواجهه و مشافهه وقعه و اصلا بدون النقص واهب مذکور در حین عقد موهبه ازید وکیل متهبیه مسفوره قبض و اخذ شرعی در عالیمحکمه علیه عالیه نمودند تصرف و تملک خود را از کل موهوبات واهب مزبور باصالت و وکالت تامه الوکاله موکلتان خود فقره و تقید گردانیده قاطبت آنچه از نهایت مذکور معقب و بحیطه ضبط و تصرف واهب مزبور و موکلتان او در آمده بود از نقود و اجناس و املاک و غیره ذلک بتصرف وکیل متهبه مزبوره داده صیغه شرعیه مشتمله بالعربیه و الفارسیه بینهما جاری و واقع شد اکنون بموجب این عقد مقوله اکر یوما" من الایام و عاما" من الاعوام واهب مشارالیه یا موکلتان او با متهبه مزبوره یا اراکیل زوج و وکیل او دعوی و گفتگوی در مراتب مزبوره بخلاف مضمون مسطور و عقد مزبور بمنصه ظهور رساناند باطل و از درجه اعتبار ساقط و هابط خواهد بود قد جری فی شهر صفر المظفر من شهور سنه سته مایه و الف سنه 1106

[در حاشیه]

محل مهر میر محمد بیک

هو الابدی له الفضل

بعد الحمد و الصلوة ما هو المضمر و المدرج فی طی هذه الرزقه الشرعیه والطلس الاسلامی من الفاتحه الی الخاتمه من الهیة المعوضه الصحیحه الشرعیه و سایر المقدمات المحکیه وقبض العوض الموصوف تماما" وکمالا" اصالة ووکالة حری لدی واسطه بین یدی واخریت علیه مقتضی الشریعه الشریفه الغرا من الانفاذ و الامضاء ممثولا وکتبه الداعی لایود الدوله البهیه العلیه الجلیله الخاقانیه عنایت الله البصری الطوسی.

محل مهر عالیحضرت سامی رئیس اقضی الحقانی.

هو. المتواد مع المتواد مطابق و ممائل [مهر]:///.

هو. کمترین میر محمد جدید الاسلام جزایری انداز خلصه شریفه باصالت خود و بوکالت همشیره های خود حسب المسطور المتن هبه معوضه نموده تمامت وجه متن المصالحه را از اراکیل زوج متهبه اخذ و قبض شرعی نمود. محل مهر.

هو. اقضی الحقانی.

شهد بمافیه فریدون آقا منجمله عالیحضرت مرتضی.

شهد بمافیه محمد هاشم ولد فرهاد اکلیسی. محل مهر.

شهد بمافیه خواجه نظر ولد صفر ///. محل مهر.

هو. رفعت پناه پیر [sic!] محمد بیک مزبور متن اقرار و اعتراف اصالة و وکالة بهبه معوضه و اخذ عوض نمود. العبد عبدالباقی اردوبادی

شهد بمافیه آقا محمد کلاه دوز اردوبادی

شهد بمافیه محمد مقیم ابن محمد تقی اردوبادی. محل مهر
شهد بمافیه حاجی هاتم ولد حاجی آقا موصوی. محل مهر
شهد بمافیه عبد المطلب اردوبادی. محل مهر.
سواد مطابق و موافق اصل است. حرره [مهر]: یا شفیع///.
مدلول ما حق المحکی فی هذه الصحیفه المنسوق من البدایه الی النهایة حری لدی و کتبه محل مهر محمد مؤمن اصفهانی
هو. حی. وقعت المواهبه المعوضه علی النهج المسطور فیه من الفاتحه الی الخاتمه لدی محرره. محل مهر مولانا اسمعیل.
ما هو المحکی فیه و المطوی فی طیه من المواهبه المعوضه و المصالحه المایه و سایر المقدمات المزبوره حری لدی محل مهر محمد تقی
هو. مواهبه معوضه صحیحه صریحه شرعیه بنحوی که در متن و عنوان مرقوم و مشتمل کشته در حضور احقر عباد الله ابن مرحوم [sic] مغفور حاجی محمد خان عفی عنهما فی االدار متن واقع شد. بیضه عبدالله محل مهر.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղ. 1893, Սիսական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, ի Մխիթարայ վանս ի Ս. Ղազար:

Այվազյան Ա. 2005, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Բ, Ագուլիս, Անթիլիաս:

Այվազյան Ա. 2008, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Դ, Երնջակ գավառ, Երևան,

Այվազյան Ա. 2009, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Ե, Նախճավան, Շարուր գավառներ, Երևան:

Առաքել Դավրիժեցի 1990, Գիրք պատմութեանց, աշխ. Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան:

Եգանեան Օ. 2009, Մայր Ցուցակ Հայերեն Ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, Երևան:

Զաքարիա Ագուլեցի 1938, Որագրություն, Երևան:

Զուլալյան Մ. 1990, Հայ ժողովրդի XIII XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Երևան:

Լեո 1934, Խոջայական կապիտալ, Յերեվան:

Կարապետյան Մ. 1988, Իմամ Ջաֆարի օրենքը և արևելյահայերը, Պատմա բանասիրական հանդես, թիվ 1, էջ 219 221:

Կոստիկյան Ք., Գևորգյան Հ. 2018, Սեֆյան շահերի նորահայտ հրովարտակները Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում, Բանբեր Մատենադարանի, 26, Երևան, էջ 58-76:

Կոստիկյան Ք., Միշքանբարյանս Ժ. 2019, Միրզա Սամի'ա, Թազքիրաթ ալ-մուլուք, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 18, Պարսկական աղբյուրներ, Ա, Երևան,

Հովհաննիսյան Ա. 2017, Ջաքարիա Ագուլեցին և իր ժամանակը, Երևան:

Մատենադարան (ՄՄ), Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 155, 237, թղթ. 1է, վավ. 1088, 1107:

Փափազյան Հ. 1956ա, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, պրակ Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:

Փափազյան Հ. 1956բ, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, № 3, էջ 85 99:

Փափազյան Հ. 1959, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտակներ, պրակ Բ, Երևան:

Փափազյան Վ. 1990, Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում XVI XVII դարերում, Երևան:

Քիւրտեան Յ. 1944ա, Նիւթեր Հայ վաճառականութեան պատմութեան համար. Հում մետաքսի վաճառականութիւնը եւ հայերը, հ. 3, էջ 51 65:

Քիւրտեան Յ. 1944բ, Նիւթեր Հայ վաճառականութեան պատմութեան համար. Հում մետաքսի վաճառականութիւնը եւ հայերը, հ. 4, էջ 81 99:

Костиков С., Ястребова О. 2019, Челобитные иранского купчины Хваджи Рахмата царю Михаилу Федоровичу (1613-1645) из Российского государственного архива древних актов (Письменные памятники Востока, том 16, № 2 (вып. 37), с. 122-146.

Папазян А. 1972, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI- XVII веках, Ереван

Hanway J. 1753, An Historical *Account* of the British Trade over the Caspian Sea, vol. 1, London,

Matthee R. 1994, Anti-Ottoman Polities and Transit Rights: The Seveteenth Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy, Cahiers du Monde russe, Vol. 35, No. 4, pp. 739-761.

Savory R. 2003, "Relations between Safavid State and its Non-Muslim Minorities 1", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 14:4, 435-458.

Քրիստինե Կոստիկյան, պ.գ.դ.,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
Արևելյան աղբյուրագիտության և պատմագրության բաժին,
առաջատար գիտաշխատող,
kkostikyan@yahoo.com

THE PERSIAN DOCUMENTS OF THE MATENADARAN ABOUT THE ARMENIAN MERCHANTS OF AGULIS IN XVII CENTURY

Keywords: *Agulis, merchant, khoja, trade, Safavid Iran, Nakhichevan, Muslim, silk.*

The article considers some issues referring to the social-economic activities of the Armenian merchants of Agulis on the basis of the information and data contained in the Persian documents of the Matenadaran. These documents, composed as various civil contracts, deeds of purchase and testaments, have kept the names of the khojas and other merchants from Agulis, which supplement and confirm the data of the Armenian epigraphic inscriptions and the diary of Zakaria Aguletsi, and allows study and reveal interesting details about their trade, social-economic position and various problems under Safavid rule. The information and data of the Persian documents confirm that only rich merchants holding high positions in Safavid administration had the title of khojas. Their trade activities stretched to the distant

countries in the West and East. They tried to strengthen their position with purchase of land estates and other property, and also secure their trade with high positions held in Safavid administration like the management of zarrābkhāne (mint), rahdarkhane (roadguard-stations) and the office of garakyarāqs (court supplier), which also was a source of profit. Nevertheless in the second half of XVII century, when the influence of Muslim clergy in Safavid state increased, these khojas often were to face with compulsion to adopt Islam, which sometimes was done in open and sometimes - through the implementation of the law of Imam Ja'far. The law gave an opportunity to the greedy relatives of the rich merchants to claim upon their property after Islamization. The document presented in the article with its Armenian translation witness about such case happened to the immediate heirs of Khoja Nahapet. The real heirs managed to keep their property received from the rich khoja concluding a contract, called hobbe-e muaveze (exchanged endowment), by which they paid a considerable sum to their Islamized relatives and they granted the whole property to Khoja Nahapet's Christian daughter and her son.

Kristine Kostikyan - *Doctor of Sciences in History,*
Institute of Oriental Studies NAS RA,
Department of Eastern Sources and Historiography,
Leading Researcher,
kkostikyan@yahoo.com

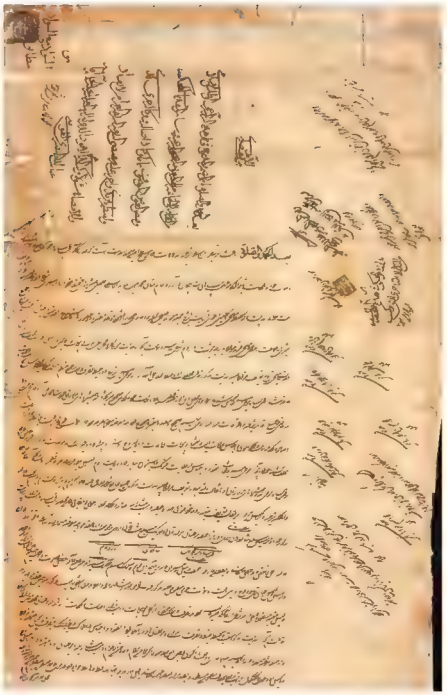

ԻՐԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ XIX-XX ԴԴ. (ԱԿՆԱՐԿ)*

ԱՐՄԱՆՈՒՇ ԿՈՉԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Իրան, մշակույթ, Ղաջարյան, Փահլավի, վեստերնիզացիա, Իսլամական հեղափոխություն, ավանդույթ, ժառանգականություն:*

Հոդվածը լուսաբանում է Իրանի մշակույթի զարգացման ընթացքը, հիմնական միտումները՝ ավանդույթի և նորի սինթեզը: Պատմական լայնույթում՝ ընդգրկում է եվրոպամետ Փահլավիի շահի մշակութային քաղաքականության շրջանից մինչև Փահլավիների «միրասե ֆարհանգի» դոկտրինի իրականացում և իսլամական հեղափոխական արժեքներ: Իրանի մշակույթը ուղղորդում են սոցիալ-քաղաքական փեղաշարժերը, ինչպես նաև փաղանդավոր սփեղծագործ անհատականությունները:

18-րդ դարի ավարտին, Իրանի ղաջարական շրջանի սոցիալ-պատմական բարդ ու անկայուն իրավիճակները պայմանավորում էին մշակութային դաշտի ձևավորումը, նրանում շեշտադրումների և ոլորտների առաջնայնության փոփոխությունները: Դրան նպաստում էին Փահլավի շահի կրթված և առաջադեմ միջավայրի արևմտամետ կողմնորոշումները: Տնտեսական անկման պայմաններում գիտությունը, մոնումենտալ ճարտարապետությունը և այլ բնագավառներ մեծ նվաճումներ չեն արձա-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 25.06.2020: Գրախոսվել է 03.08.2020:*

Նագրում: Ավելին, 1905-1911 թթ. հեղափոխության շրջանում պետության կողմից անուշադրության էին մատնված բազմաթիվ ճարտարապետական հուշարձաններ և կառույցներ: Այնուհանդերձ, ֆունկցիոնալ կենտրոնների՝ շուկաների, արևելյան բաղնիքների, իջևանատների, հրապարակների (մեյդան), կրոնական կառույցների (Թեհրանի, Ղազվինի շահական մզկիթներ ևն) և՛ արտաքին և՛ ներքին հարդարանքի ոճը հիմնականում նախորդ ավանդույթների բնականոն շարունակությունն էր: Ղաջարական տիրապետության վերջին շրջանում արևմտյան ոճի դիմագիծն առավել ակնհայտ էր դառնում: Ճարտարապետությունը մեծ զարգացում ստացավ Ռեզա Շահ Փահլավիի և նրա որդու՝ Մուհամադի օրոք: «Մեծ» ճարտարապետությունը դրսևորվեց ժամանակակից ճանապարհների, կամուրջների, պետական հասարակական շինությունների՝ պալատների, դամբարանների, հուշարձանների, համալիրների, հյուրանոցների կառուցողական արվեստում, որում կարևոր դեր ունեին Եվրոպայից հրավիրված ճարտարապետներն ու ինժեները (Անդրե Գոդար, Մաքսիմ Սիրու): Ռեզա Փահլավին առավել ընդգծված էր տանում Իրանի վեստերնիզացման քաղաքականությունը, այդ է պատճառը, որ մշակույթի բոլոր ոլորտներում այդ ամենը հաճախ վերածվում էր սինթեզի՝ ազգայինի և եվրոպականի միասնությամբ:

Կարելի է փաստել, որ ղաջարական հարստության շրջանում առավել շարժուն էին փոքր և նուրբ արվեստները: Շահական պալատը թելադրում էր իր պահանջները: Ճիշտ այնպես, ինչպես ղաջարական արքունական գրականության թեմաները, մոտիվները, պատկերային համակարգը և ժանրային ձևերին տրվող գերակայու-

թյուններն էին մեծապես ուղղորդվում ազնվականների նախասիրություններով, նույն ազդակներով էլ կողմնորոշվում էին արվեստի մյուս ճյուղերի զարգացումները: Առաջնային էին գեղանկարչությունը, կիրառական դեկորատիվ արվեստը, ավանդական գորգագործությունը, գեղագրությունը, լաքապատման գործը, լիտոգրաֆիան, որը, ի դեպ, առաջընթաց էր ապրում և առավել որակյալ դարձրեց գրքերի ձևավորման և նկարազարդման գործը:

Դեռևս 7-րդ դարից սկսած՝ իսլամի և արաբական գրի ընդունումից հետո, գեղագրությունը (հուն. Kalligraphia) ուղեկցում էր պարսից մշակույթի ամենաբազմազան ճյուղերը: Արաբական ճկուն գիրը ժամանակի ընթացքում դարձավ զարդանախշ, արաբեսկ և մինչև օրս կատարում է իր և՛ գեղագիտական և՛ գաղափարական (այաթներ Ղուրանից) առաքելությունը՝ զարդարելով մզկիթների հզոր գմբեթներ և բազմապիսի կառույցներ, նուրբ արվեստների գործեր, գրքեր, ինչպես նաև կիրառական-դեկորատիվ իրեր (օրինակ՝ «ղալամքար» կոչվող գործվածքներ, որոնք գունազարդվում էին նախշերով և տարբեր բովանդակությամբ դրվագներով): Հայտնի է մի ասացվածք, որն ազդարարում է. ով տեսնում է գեղագիր նմուշ, գրագետ լինի թե անգրագետ, մնում է՝ զմայլված:

19-20-րդ դդ. առաջընթաց ապրեց գեղանկարչությունը, հատկապես դիմանկարի ժանրը, որը հիմնականում պատվերի բնույթ էր կրում և, բնականաբար, ուղեկցվում էր տոնական տրամադրությամբ ու արքունիքին վայել գունային վառ կոլորիտով: Դիմանկարի ժանրը կարևորվեց և մուտք գործեց նաև մանրանկարչություն, որն այդ շրջանում իր ավանդույթների՝ իսպահանյան, հերաթյան և թավրիզյան դպրոցների միտումներն էր շարունակում:

Դիմանկարը որպես ժանր արտացոլում էր ողջ արքունական կոլորիտը, օգտագործվում էր պալատների ներքին ձևավորումներում և դառնում ազգային արժեք, ինչպես հայտնի պարսից գորգերը, կարպետները և մանրանկարները: Այդ է պատճառը, որ դիմանկարներ էին նվիրում Իրան ժամանած դիվանագետներին և պատվարժան հյուրերին: Արդյունքում, ղաջարական շրջանի արվեստի բազմաթիվ նմուշներ հանգրվանել են աշխարհի լավագույն թանգարաններում: Օրինակ՝ Ֆաթհալի շահի դիմանկարները՝ կատարված արքունական գեղանկարիչ Միհր Ալիի ձեռամբ՝ Լուվրում և Էրմիտաժում:

Ուշ շրջանի ղաջարական գեղանկարչությունը երկփեղկված էր: Այն մի կողմից շարունակում էր հին ավանդույթները, մյուս կողմից՝ ներառում եվրոպական ազդեցությունը[1]: Այստեղ տեսնում ենք հայտնի Դար օր Ֆունունի՝ գիտությունների քոլեջի մեծ դերը պարսից արվեստում եվրոպական ոճի ձևավորման կայացման գործում: Վերջինիս ամենահայտնի ներկայացուցիչն էր Մուհամադ աբու ալ Հասան Ղաֆարին, որի տիտղոսն էր՝ «Քյամալ ալ մոլք-համայն կատարելություն»: Ղաֆարին ռեալիզմի ճշմարիտ կրողն էր, որից հետո ակադեմիական խիստ ոճը հանձնում էր իր դիրքերը: «Մոդեռնը» սկսում էր իր հաղթարշավը: Վեստերնիզացիայի ջատագով Ռեզա Փահլավիի օրոք դուրս էր մղվում «չայխանաների» պատերը նկարազարդելու արվեստը: Նորը, որը դասական ավանդականի հետ ուներ որոշ հակասություններ և դեռևս չէր վերածվել սինթեզի, անհատ տաղանդների ջանքերով ստեղծում էր սեփական ոճը: Դրա փայլուն ներկայացուցիչն էր Մահմուդ Ֆարշչյանը:

[1] **The arts of Persia. 1989**· 229

Քիչ ուշ, յոթ անկախ արվեստագետների խումբը (Նամի, Մոմայեզ, Փիլարամ, Արաբշահի, Դարյաբեգի, Մելքոնյան, Գրիգորյան) պարսից գեղանկարչությունը հասցրեց համաշխարհային ճանաչման: Անգնահատելի է հայազգի Մարկոս Գրիգորյանի (Մարկո) դերը, որը մեծ արվեստագետ-նորարար էր և հայտնի գործիչ:[2]

Հետաքրքիր է մի հանգամանք, որ Իսլամական հեղափոխությունից հետո՝ իսլամի և շարիաթի գերակայության շրջանում, դիմանկարի զարգացումը որոշակի հակասության մեջ մտավ դասական իսլամում օրենքի ուժ ստացած դիմանկարի արգելքի հետ: Սակայն ժամանակի հրամայականը կոնֆորմացնում էր արգելքը, բացի այդ, շիա ուղղությունը կարծես չէր էլ խրախուսում այն և Խոմեյնիի, նրա զինակիցների, ինչպես նաև սուրբ շահիդների և իսլամի մեծ ջատագովների դիմանկարները դառնում էին հաճո:

Այսօր Իրանի ժամանակակից գեղարվեստը համահունչ է համաշխարհային արվեստի ընդհանուր զարգացումներին, և դրա ներկայացուցիչներից մեկն է քանդակագործ Փարվիզ Թանավոլին, արվեստի աշխարհում հայտնի՝ «Հիչ-ոչինչ» շարքով: Անհնար է այս կապակցությամբ չհիշել «խայամյան» նիհիլիստական ռոբայիների շարքը, հատկապես, «հիչ ասթ-ոչինչ է» կրկներգը: «Ունայնություն ունայնությանց» աստվածաշնչյան գաղափարը տիպաբանորեն հարազատ է բոլոր ժամանակներին և բոլոր ժողովուրդներին:

Ուշագրավ փաստ է նաև իրանական ֆոտոարվեստի ձևավորումը: Արտասահմանից՝ Նասեր ադ Դին շահի պալատ էր հրավիրվել և նրա կողմից հովանավորվում էր

[2] **Tajaryan 2007**: 7

լուսանկարիչ, հայազգի՝ Անթուան Խան Սևրյուգինը: Առօրյայի ակնհայտ և տեսանելի պահերը ֆոտոարվեստում կտրվում էին ընդհանուր համատեքստից, որի արդյունքում ի հայտ էին գալիս տվորական աչքի համար աննկատ՝ դիմագիծ, զգացմունք, հույզ, տրամադրություն: Խոր դրամատիզմով հագեցած բազմաթիվ լուսանկարներ է թողել Անթուան Խանը (օր՝ Թեհրանի մուրացկանը), որոնք ցուցադրվում են աշխարհի ամենահեղինակավոր սրահներում: Նրա որդին՝ (Արթուր Սևրյուգիան) Դարվիշը, հայտնի նկարիչ է և ձևավորել է պարսից դասական պոեզիայի մի ողջ շարք (Խայամ, Հաֆեզ ևն):

Ժամանակակից Իրանի լուսանկարիչները (Բահման Ջալալի, Հասան Սարբախշյան) աշխարհին ներկայացրեցին իրանա-իրաքյան պատերազմի (1980-1988 թթ.) իրական դեմքը: Իրավամբ, լուսանկարչական արվեստի առջև չկան փակ դռներ:

Պարսից թատրոնը հնում ձևավորվում էր կատակածու արտիստների խաղի, ստվերների և տիկնիկային թատրոնների հիմքի վրա, երբ ժողովրդական «Մեհրգան» կամ «ջաշնէ սադա» խանդավառ տոների ժամանակ զանգվածները նույնպես դառնում էին թատերական գործողությունների մասնակից: Իսլամի ընդունումից հետո՝ աշխարհիկ ներկայացումներին զուգընթաց զարգանում էր նաև «Թազիե» կոչվող միջնադարյան կրոնական դրաման: Թազիե-միստերիաները, որոնք ձևավորվեցին Ալիի որդու՝ էմամ Հոսեինի մահից հետո, մեծ զարգացում ապրեցին Սեֆյանների ժամանակ: Գրվում էին հատուկ պոեմներ-ողբեր, որոնք կատարվում էին նաև բաց տարածքներում: Այդպիսով, թատրոնը դառնում էր մասսայական՝ հատկապես կրոնական տոների և

սգո հիշատակի օրերին, երբ թազիեն կրում էր էքսպրոմտի բնույթ և զբաղեցնում էր մեծ զանգվածների: Առաջին բազմաթատերահարկ (յարուս) շենքը կառուցեց Նասեր ադ Դին շահը, ով ծանոթ էր եվրոպական թատրոնին՝ ընդարձակ ու շրջանակավոր բեմին[3]: Ավելի ուշ, Ռեզա Փահլավին եվրոպական ոճի փոփոխություններ մտցրեց կառույցի ճարտարապետության մեջ և հիմնովին ապակրոնականացրեց թատրոնի խաղացանկը: Ավելին, 1960-ականների թատրոնի խաղացանկում տեղ էին զբաղեցնում Բերթոլդ Բրեխթի և բազմաթիվ այլ եվրոպական թատերագիրների գործեր, ինչպես նաև ռուս դասականների (Մ. Գորկի, Ն. Օստրովսկի, Ա. Արբուզով ևն)[4]: Այսօր Իրանի տարբեր քաղաքներում գործում են բազմաթիվ թատրոններ (նաև հայկական), սակայն հեղափոխությունից հետո հաստատված իսլամական գաղափարական «ռազմավարությունը», մեղմ ասած, չի նպաստել թատրոնի վերելքին: Մի բան, որ չի կարելի ասել իրանական կինոարվեստի մասին: Այն Իրանում ձևավորվեց 1920-ականներին: Հայտնի են առաջին ֆիլմերը՝ «Աբի-Ռաբի» և «Աղջնակը լոր ցեղից», որը պարսկալեզու անդրանիկ ֆիլմն է (ռեժ. Ավանես Օհանյան): Շահական Իրանի համայն վեստերնիզացիան նպաստեց իրանական կինեմատոգրաֆի ձևավորմանը: Արևմտյան ոճերը (նեոռեալիզմ, նատուրալիզմ) մուտք էին գործում իրանական կինոարվեստ (Դարյուշ Մեհրուջի, Բահրամ Բեհզայի ևն): Այդ շրջանում մեծ էր ներմուծվող՝ հաճախ ցածրորակ, հակագեղագիտական հոլիվուդյան ֆիլմերի մուտքը Իրան, որն անմիջապես կասեցվեց իսլամական

[3] Տե՛ս **Хабиб Аллах Айат Аллахи** 2007: 314:
[4] **Бертельс 1988; Чорекчян**, Иран. Драматический театр

հեղափոխությունից հետո: Չնայած խիստ գրաքննությանը, բազմաթիվ արգելքներին (օր. կանանց դերակատարման վերաբերյալ) և թելադրանքին, այնուհանդերձ 20-րդ դարում իրանական ազգային կինոն համաշխարհային հանրությանը ներկայացավ հումանիստական-առաջադիմական գաղափարների ողջ համալիրով: Եվրոպայի կողմից «երրորդ աշխարհ» համարվող երկիրը այսօր բազմաթիվ հեղինակավոր փառատոների դափնեկիր է (օրինակ՝ Կաննի փառատոնի) և համաշխարհային կինոյի առաջին տեղերում է: Բահրամ Բեհզայի, Ամիր Նադերի, Դարյուշ Մահրուջի, Խաչիկ Սամվելյան, Աբաս Քիառոսթամի, Մոհսեն Մախմալբաֆ: Վերջինիս հանրահայտ «Գյաբե-կարպետ» ֆիլմը հաճախ համեմատվում է Ս. Փարաջանովի «Նռան գույնի» հետ: Ֆիլմը սիմվոլ է՝ ժողովրդական ավանդույթների և նոր ժամանակների հանդիպման հրաշալի լուծում՝ խելահեղ գույնի, լույսի, ձևի և մաժորային տրամադրության միջոցով: Ֆիլմի ոգին է՝ խանդավառ սեր և խոնարհում կյանքի և բնության գեղեցկության առջև: Ճանաչված ֆիլմեր են Քիառոսթամիի «Բալի համը», «Կյանք և ուրիշ ոչինչ», «Որտեղ է ընկերոջ տունը» ևն: Գեղարվեստական կինոյի հետ մեկտեղ այսօր զարգանում է նաև ուսուցողական, ռազմահեղափոխական, վավերագրական և պատմական կինոն:

Պարսից մշակույթի զարգացման ընթացքը 18-20-րդ դդ. լայնույթում մեկ անգամ ևս ընդգծում է ավանդույթների և նորարարության սինթեզը, որի ստեղծողները և կրողները ուղղորդվում են ժամանակի մարտահրավերներով, սակայն մշտապես պահպանում են ազգային արվեստի էթնոմշակութային ժառանգականությունը և միասնականությունը:

The arts of Persia. **1989**, Edited by R.W. Ferrier, Yale University Press, New Haven, London, 334 p.

Tajaryan I. 2007 Hame jhani divar-e nagshha-e Iran Marko raft... Ettemad-e melli, Tehran.

Хабиб Аллах Айат Аллахи 2007: История иранского искусства, Санкт-Петербург, Петербургское Востоковедение, 352с.

Бертельс Е.Э. 1988. Персидский театр. Избранные труды, Москва

Чорекчян Х. А., Иран. Драматический театр, Большая Советская Энциклопедия

Արմանուշ Կոզմոյան, *բ.գ.դ.*,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
Իրանի բաժին, գլխավոր գիտաշխատող
kozmoyan@mail.ru

A REVIEW OF MAJOR TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF IRANIAN ART (XIX AND XX CENTURIES)

Keywords: *Iran, art, Fathali, Pahlavi, synthesis, Islamic revolution, tradition, Westernization, modern art.*

The major trends in the development of various types of Iranian art under progressive Qajar dynasty rulers highlight dedication to national traditions on the one hand, and the impact of Western culture, that is, the tendency towards Westernization, on the other. The Iranian revolution changed the policy to the value systems of Iran under Shah Pahlavi era, where the doctrine of "cultural unity" - ***Miras-i Farhangi*** - prevailed. On the whole, the Iranian art predominantly depended on the socio-political challenges of the time, the religious charisma, and innovative individuals.

Armanush Kozmoyan - *Doctor of Sciences in Philology,*
Institute of Oriental Studies NAS RA,
Department of Iran, Principal Researcher
kozmoyan@mail.ru

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում 1960 թ.-ից: Ժողովածուն ընդգրկում է **Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների հին և միջին դարերի, նոր և նորագույն ժամանակների պատմության, ինչպես նաև աղբյուրագիտության և բանասիրության** հարցերի վերաբերյալ հետազոտություններ: Զգալի տեղ է հատկացված նաև տարածաշրջանի քաղաքական զարգացումների, միջազգային հարաբերությունների և այլ հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: Ժողովածուում հրատարակվում են նաև աշխատություններ նվիրված Մերձավոր Արևելքի և Եվրասիայի այլ տարածաշրջանների միջև հարաբերություններին:

Ժողովածուի հոդվածները հրատարակվում են հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն և այլ եվրոպական լեզուներով:

Ժողովածուն լույս է տեսնում տարեկան 2 անգամ: Հոդվածները հարկավոր է ներկայացնել տվյալ տարվա առաջին համարի համար՝ մինչև տվյալ տարվա **մայիսի 15-ը**, իսկ երկրորդ համարի համար՝ մինչև **սեպտեմբերի 15-ը**:

Ժողովածուին հոդվածներ կարող են ներկայացնել միայն **գիտական աստիճան** ունեցող հետազոտողները *(գիտական աստիճան չունեցողները՝ միայն խմբագրության որոշմամբ)*:

Ժողովածուի պաշտոնական կայքէջը՝
http://www.orientcpnme.am, էլեկտրոնային հասցեն՝ journal@orient.sci.am:

Հոդվածներին ներկայացվող պահանջներ

Հարկավոր է որպեսզի հեղինակները իրենց հոդվածները համապատասխանեցնեն «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» ժողովածուի ոճային հետևյալ պահանջներին՝

***Հոդվածի** ծավալը պետք է լինի **մինչև 15 էջ**՝ ներառյալ նաև ամփոփումները և գրականությունը (ավելի մեծ ծավալը՝ խմբագրության որոշմամբ):*

1. **Հոդվածի շարվածքը** ներկայացնել և՛ էլեկտրոնային (Word - doc, docx), և՛ թղթային տարբերակներով (Երևանից դուրս, կամ արտասահմանից ուղարկվող հոդվածները՝ միայն էլեկտրոնային տարբերակով, ժողովածուի էլեկտրոնային հասցեին՝ journal@orient.sci.am) (**շարվածքը՝ 12 տառաչափ, 1.5 միջտողային բացվածք, 3500 բառից ոչ ավել**):

2. Հայերեն տեքստերը ներկայացնել **GHEA Grapalat** տառատեսակով, **այլ լեզուներով՝ Times New Roman** (**նույն սկզբունքով նաև ծանոթագրություններում և գրականության ցանկում**):

3. **Հոդվածի** վերնագիրը և հեղինակի անուն և ազգանունը պետք է լինի մեծատառերով:

4. Հոդվածի տեքստից առաջ, բանալի բառերից հետո տալ նաև հոդվածի բովանդակության վերաբերյալ **համառոտ շարադրանք** (այն պետք է ներկայացվի այն լեզվով, որ լեզվով ներկայացվում է հոդվածը, շարվածքը՝ 12 տառաչափ, միջտողային բացվածքը՝ 1, **250 բառից ոչ ավելի**: Հայերեն տեքստերը ներկայացնել **GHEA Grapalat** տառատեսակով, **այլ լեզուներով՝ Times New Roman**):

5. Հեղինակը ներկայացնում է նաև իր հոդվածի անգլերեն և ռուսերեն վերնագիրը և իր անունը և ազգանունը այդ լեզուներով (եթե հոդվածի տեքստը հայերեն է, եթե անգլերեն կամ եվրոպական այլ լեզուներով՝ համապատասխանաբար՝ հայերեն և ռուսերեն, եթե ռուսերեն՝ հայերեն և անգլերեն):

6. Հոդվածներին կից ներկայացնել նաև հայերեն և անգլերեն **10 Բանալի բառեր** (**Keywords**; **Ключевые слова**):

7. Եթե հոդվածում կան **հապավումներ**, ապա հոդվածի վերջում՝ Գրականությունից հետո տալ նաև հապավումները՝ բացված վիճակում:

Ծանոթագրությունները *տալ ներկայացվող հոդվածի ամեն էջի տողատակում (Footnote):*

8. **Ծանոթագրությունները** տալ ըստ հղված աշխատության լեզվի:

9. **Ծանոթագրությունների** միջտողային հեռավորությունը՝ 1, տառատեսակը՝ հայերենի դեպքում՝ **GHEA Grapalat** տառատեսակով, **այլ լեզուներով՝ Times New Roman**, տառաչափը՝ 10:

10. **Ծանոթագրությունների** մեջ նշված հեղինակների ազգանունները և տարեթիվը ընդգծել թավ (Bold), նմանապես նաև հոդվածի վերջում տրվող գրականությունում:

11. **Ծանոթագրությունները (հոդվածներ, գրքեր, զեկուցում) տալ հետևյալ կերպ՝**

Պողոսյան 2019, 36:

Poghosyan 2019: 36.

Погосян 2019: 36.

12. **Ծանոթագրություններում ներկայացվող համացանցային հոդվածները և կայքերը տալ հետևյալ կերպ՝**

Պողոսյան Պ., *Վերնագիրը*, ամսաթիվը, էլեկտրոնային հասցեն:

13. **Ծանոթագրություններում ներկայացվող հոդվածներ օրաթերթերից՝**

Պողոսյան «Օրաթերթի անունը չակերտների մեջ», օրաթերթի ամսաթիվը և համարը:

14. Եթե **ծանոթագրություններում** տրվում է նույն ազգանունը կրող երկու անձ՝ հարկավոր է նշել նաև (այդ դեպքում միայն) անվան առաջին տառը՝

Պողոսյան Պ. 2019, 36:

Պողոսյան Կ. 2019, 115:

15. Եթե **ծանոթագրությունում** նույն հեղինակը նույն տարում հրատարակել է երկու կամ ավելի աշխատություններ և դրանք հղվում են ներկայացվող հոդվածում՝ հարկավոր է ներկայացնել հետևյալ կերպ՝

Պողոսյան 2019ա, 36:

Պողոսյան 2019բ, 76:
Poghosyan 2019a: 36.
Poghosyan 2019b: 76.

16. **Ծանոթագրություններում** եթե նույն հեղինակի նույն հղումն է կրկնվում իրար ետևից հարկավոր է հայերենի դեպքում տալ այսպես՝

Նույն տեղում: Անգլերեն և այլ եվրոպական լեզուներով տրվող ծանոթագրությունների դեպքում՝ **Ibid.,** ռուսերենի դեպքում՝ **Там же**.

17. ***Հոդվածում ներկայացվող նկար, քարտեզ և աղյուսակ***

Հոդվածում նկարներ, աղյուսակներ և քարտեզներ ընդգրկելու դեպքում դրանք պետք է ունենան առնվազն 300 խտություն (300 dpi): Հոդվածում նկարները, աղյուսակները և քարտեզները հարկավոր է համարակալել և վերնագրել:

Հոդվածի վերջում ներկայացնել նաև **ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ** *(անգլերենի դեպքում՝* **BIBLIOGRAPHY**, *ռուսերենի՝* **ЛИТЕРАТУРА** *(տալ մեծատառերով, թավ (Bold):*

18. ***Գրականության ցանկը ներկայացնել այբբենական կարգով***: Օգտագործված գրականությունը ներկայացնել հետևյալ հաջորդականությամբ՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն կամ այլ եվրոպական լեզուներով:

19. ***Գրականության ցանկում աշխատությունը (գիրք, հոդված) նշել ամբողջական***՝

Պողոսյան Պ. 2019, հոդվածի կամ գրքի վերնագիրը, տպագրության վայրը, տարեթիվը, էջերը:

20. ***Գրականության ցանկում ներկայացվող անտիպ ատենախոսությունը ներկայացվում է հետևյալ կերպ***՝

Պողոսյան Պ. 2019, Վերնագիրը (անտիպ թեկնածուական ատենախոսություն, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ): Գրքի դեպքում նշել նաև հրատարակչատունը;

21. ***Գրականության ցանկում ներկայացվող համացանցային հոդվածների և կայքերի*** հասցեները պետք է նշվեն ամբողջությամբ և հնարավորության դեպքում նաև այն օրը, երբ վերջին անգամ այցելել եք այդ կայքը:

22. ***Գրականության ցանկում ներկայացվող հոդվածներ օրաթերթերից, ամսագրերից՝***

Պողոսյան Պ., Վերնագիրը, օրաթերթի անունը չակերտների մեջ, օրաթերթի ամսաթիվը և համարը:

23. ***Գրականության ցանկում ներկայացվող գիտաժողովի տպագրված թեզիս կամ հոդված՝***

Պողոսյան 2019, զեկուցման կամ թեզիսի վերնագիրը, գիտաժողովի վերնագիրը, անցկացման վայրը և ամսաթիվը:

24. **Գրականության ցանկում եթե նույն հեղինակը** ներկայացված է մի քանի աշխատություններով, ապա հարկավոր է այդ աշխատությունները ներկայացնել ըստ տպագրման տարիների հաջորդականության:

25. Եթե հոդվածը ներկայացվում է հայերեն՝ հարկավոր է Գրականությունից հետո տալ նաև անգլերեն **ամփոփում** (200 բառից ոչ ավելի) /հարկավոր չէ գրել ամփոփում բառը/: Անգլերեն կամ եվրոպական այլ լեզվով ներկայացված հոդվածի դեպքում՝ հայերեն ամփոփում: Ռուսերենի դեպքում՝ հայերեն և անգլերեն ամփոփումներ:

Ամփոփումները պետք է հանդիսանան տեքստի սեղմ բովանդակությունը: Հայերեն ամփոփման տառաչափը 12, միջտողային հեռավորությունը՝ 1, **GHEA Grapalat** տառատեսակով: Անգլերեն, ռուսերեն ամփոփումների դեպքում **Times New Roman** տառատեսակով: Ամփոփումների տեքստից առաջ պետք է մեծատառերով գրել հոդվածի վերնագիրը (կենտրոնում): Յուրաքանչյուր ամփոփման տեքստից առաջ գրվում են համապատասխան լեզվով բանալի բառեր (**Key words, Ключевые слова**): Բոլոր լեզուներով տրվող բանալի բառերը պետք է լինեն նույնական:

Հոդվածի վերջում ներկայացնել նաև հեղինակի գիտական աստիճանը, նշել աշխատանքի վայրը, պաշտոնը և e-mail հասցեն:

Հոդվածները հարկավոր է ուղարկել միայն հետևյալ էլեկտրոնային հասցեին՝ journal@orient.sci.am

Հոդվածը ստանալուց անմիջապես հետո հեղինակները կտեղեկացվեն այդ մասին, ինչպես նաև դրա հրատարակման նպատակահարմարության և գրախոսման հանձնելու մասին:

Հեղինակների ուշադրությունն ենք հրավիրում հոդվածների հետևյալ համակարգի առանձնահատկությունների վրա և ակնկալում որպեսզի հոդվածների ներկայացման ժամանակ դրանք խստորեն պահպանվեն: Սույն համակարգի սկզբունքները չպահպանելու դեպքում ժողովածուի խմբագրական խորհուրդը իրավունք է վերապահում հոդվածները չընդունել քննարկման (հոդումների համակարգին կարող եք ծանոթանալ նաև՝ http://www.orientcpnme.am **կայքում):**

Բոլոր հոդվածները գրախոսվում են, մերժման դեպքում չեն վերադարձվում:

Գրախոսման գործընթացը

Հոդվածը ստանալուց հետո, եթե այն չի մերժվում, խմբագրությունն այն ուղարկում է համապատասխան մասնագետի՝ գրախոսման համար: Գրախոսը պարտավոր է մեկամսյա ժամկետում ներկայացնել իր կարծիքը ըստ գրախոսման ձևի: Գրախոսի դրական կարծիքի դեպքում հեղինակը տեղեկացվում է այդ մասին և անհրաժեշտ փոփոխություններ կատարելուց հետո խմբագրություն ուղարկում հոդվածի վերջնական տարբերակը:

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» ժողովածուի խմբագրություն

Էլ. փոստ՝ journal@orient.sci.am

«ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

1. Արևելագիտական ժողովածու, հատ. I, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960, 402 էջ:
2. Արևելագիտական ժողովածու, հատ. II, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1964, 380 էջ:
3. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. III, Արաբական երկրներ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 237 էջ:
4. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. IV, Իրան: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, 232 էջ:
5. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. V, Թուրքիա, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, 452 էջ:
6. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. VI, Արաբական երկրներ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, 439 էջ:
7. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. VII, Քրդագիտություն, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 385 էջ:
8. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. VIII, Իրան: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 409 էջ:
9. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. IX, Արաբական երկրներ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 401 էջ:
10. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. X, Թուրքիա, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, 334 էջ:
11. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XI, Իրան: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 350 էջ:
12. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XII, Թուրքիա, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, 278 էջ:
13. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XIII, Քրդագիտություն, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, 287 էջ:
14. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XIV, Արաբական երկրների ներքին և արտաքին քաղաքականության ժամանակակից պրոբլեմներ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, 317 էջ:
15. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XV, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 344 էջ:
16. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XVI, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996, 270 էջ:

17. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XVII, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1998, 240 էջ:
18. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XVIII, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 1999, 248 էջ:
19. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XIX, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2000, 280 էջ:
20. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XX, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2001, 352 էջ:
21. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXI, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2002, 408 էջ:
22. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXII, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2003, 336 էջ:
23. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXIII, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2004, 568 էջ:
24. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXIV, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2005, 536 էջ:
25. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXV, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2006, 480 էջ:
26. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXVI, Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2007, 316 էջ:+
27. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXVII, Եր., «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2009, 272 էջ:
28. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXVIII, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2011, 352 էջ:
29. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXIX, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2014, 352 էջ:
30. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXX, Եր., «Գիտություն» հրատ., 2016, 276 էջ:
31. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXXI, Եր., «Գիտություն» հրատ., 2018, 248 էջ:
32. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXXII/1, Եր., «Գիտություն» հրատ., 2019, 345 էջ:
33. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXXII/2, Եր., «Գիտություն» հրատ., 2019, 367 էջ:

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

XXXIII/1

Հրատ. խմբագիրներ՝ Ա.Հովակիմյան, Ա.Սահակյան,
Ն.Նանասյան
Համակարգչային էջադրումը Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 1035
Ստորագրված է տպագրության՝ 25.09.2020թ.:
Չափսը՝ 60 x 84 1/16, 33,5 տպագր. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24: